MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

TURAN UNIVERSITY

INSTITUTE OF PHILOSOPHY, POLITICAL SCIENCE AND RELIGIOUS STUDIES

ЗАРАТУШТРА ІЛІМІ ЖӘНЕ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ: РУХАНИ-МӘДЕНИ ЖӘНЕ ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҚ

THE DOCTRINE OF ZOROASTRIANISM AND CENTRAL ASIA: SPIRITUAL, CULTURAL AND HISTORICAL CONTINUITY

29.09.2023

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯ

INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE

Республика күні және Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің
25 жылдығына арналған
«ЗАРАТУШТРА ІЛІМІ ЖӘНЕ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ: РУХАНИ-МӘДЕНИЖӘНЕ ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҚ» атты
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияныңМАТЕРИАЛДАРЫ
29 қыркүйек 2023 жыл

МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической конференции "УЧЕНИЕ ЗАРАТУШТРЫ И ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ: ДУХОВНО-КУЛЬТУРНАЯ И ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ»,
посвященной дню Республики Казахстан и 25-летию Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета29 сентября 2023 год

materials of the international scientific and practical conference "THE DOCTRINE OF ZOROASTRIANIZM AND CENTRAL ASIA: SPIRITUAL, CULTURAL AND HISTORICAL CONTINUITY"
dedicated to the Republic Day and 25th anniversary West Kazakhstan Universityof Innovation and Technology
September 29, 2023

Орал–2023

УДК 2
ББК 86.2
З 26

Ғылыми басылым
Баспаға конференцияның редакциялық кеңесі ұсынған

Пікір берушілер: Калменов М.Д. - PhD доктор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің қауымдастырылған профессоры, Байбулсинова А.С. тарих ғылымдарының кандидаты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің доценті

Редакциялық кеңес: Батыс Қазақстан иновациялық-технологиялық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы М.Б.Сабыр,тарих ғылымдарының докторы, профессор, академик Т.З.Рысбеков, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор С.Б.Құрманалин, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор Ж.Т.Ерназаров, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор А.М.Балыкова

«Заратуштра ілімі және Орталық Азия: рухани-мәдени және тарихи сабақтастық»: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары

– Материалы международной научно-практической конференции **"Учение Заратуштры и Центральная Азия: духовно-культурная и историческая преемственность»** - Materials of the international scientific and practical conference **"The doctrine of zoroastrianizm and Central Asia: spiritual, cultural and historical continuity".** -Орал: «БҚИТУ баспасы», 2023 - 297 бет.

ISBN 978-601-81051-9-7

Бұл ғылыми жинақта «Заратуштра ілімі және Орталық Азия: рухани- мәдени және тарихи сабақтастық»: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары жинақталған. Жинақ гуманитарлық ғылым бағытындағы зерттеушілер мен ізденушілерге арналған.

ISBN 978-601-81051-9-7

УДК 2
ББК 86.2
З 26

©Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, 2023

Батыс Қазақстан облысы әкімінің орынбасарыБақытжан Хаберұлы Нарымбетовтың

ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗІ

Құрметті қонақтар, ғылыми қауым еліміздің батыс қақпасы Орал қаласына қош келдіңіздер!

Қасиетті Ақ Жайық даласында қашанда елдік пен егемендікті аңсаған күрестермен қатар ел болып ұйыған, аталы сөзге тоқтаған келелі құрылтайлар да, жиындар мен сиездер де өткен. Қазақ халқының тасқа жазылған тарихи да, Алтын Орда болып дәуірлеген шақтары да осы Еділ-Жайық бойынан басталады. XX ғасыр басында Күн Батыс Алаш Орда үкіметінің басында Жанша Досмұхамбетов пен Халел Досмұхамбетовтер ел үшін еңбек етіп, ұлт мүддесі үшін күрестің жарқын үлгісін көрсетті. Ақ Жайық ежелден ақындар мен батырлардың, сұлулардың елі. Хамза Есежанов, Жұбан Молдағалиев, Қадыр Мырзалиевтер қазақ әдебиетін кәсіби әдебиет дәрежесіне көтерген тұлғалар. Маншүк, Алия, Хиуаз сияқты батыр қыздарымыз тарихтың төрінде тұр. Тарихы тұнған, қасиетті Ақ Жайық өңіріне тағы да қош келдіңіздер!

Бүгін Еліміздің білімберу кеңістігінде бәсекеге қабілетті мамандар дайындауда нәтижелі еңбек етіп келе жатқан, 25 жылдық тарихы бар, білім ордасы Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті ұйымдастырып отырған Зороастризм ілімінің 2600 жылдығына арналған

«Заратуштра ілімі және Орталық Азия: рухани-мәдени және тарихи сабақтастық» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның жұмысына сәттілік тілеймін.

Конференцияның мақсаты – Зороастризм ілімінің Орталық Азия елдері руханиятындағы мұрасының теориялық, практикалық және әдіснамалық мәселелерін зерделеу.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Ұлттық құрылтайдың «Әділетті Қазақстан – Адал азамат» атты екінші отырысында сөйлеген сөзінде «Біз сан ғасырлық тарихымызды мақтан етеміз. Тамыры терең төл шежіреміз –халқымыздың мәдени кодының өзегі. Оны жан-жақты зерттеп, ой елегінен өткізуге және барынша дәріптеуге қажетті жағдай жасауымыз керек. Бұл – мемлекеттің негізгі міндетінің бірі»-деген еді. Біздің ойымызша, бүгінгі конференцияда мәдени кодымыздың өзегі рухани ұстындар заратуштра ілімі, тәңіршілдік, қазақы мұсылманшылдық, далалық өркениет, қазіргі тарихнамалық мәселелер ғылыми талқыға түседі. Конференция жұмысы сәтті болсын ағайындар! Ғылымдарың көбейсін.

ПРИВЕТСТВЕННОЕ СЛОВО

Представителя департамента глобальных коммуникаций ООНи информационного центра ООН в Казахстане руководителя Властимила Самека

Добрый день, уважаемые участники международной научно- практической конференции посвященной истории, духовности, культуры и исторического наследия Центральной Азии. Это естественно важная тема. Важна она тем, что регион известен со времен Великого Шелкового пути, история этого региона всегда будет проходить через призму культур, языков и специфических исторических событии, и конечно же через призму экономики в контексте современности, которая также должна изучать прошлое, чтобы понимать все процессы которое влияют на развития современного мира, прежде всего на его устойчивость и на то, чтобы мир в котором мы находимся отражал важность ценности культурного, духовного иисторического наследия.

Я благодарен вам, за плодотворную работу и буду рад принять участие вобсуждении тем конференции!

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ
PLENARY SESSION КАЗАХСТАН:

РОДИНА ЗОРОАСТРИЗМА

Алшанов Рахман Алшанович
Президент Ассоциации высших учебных заведении Республики Казахстан, доктор экономических наук, профессор Университет Туран, г. Алматы, Республика Казахстан

История исследования зороастризма, биографии Заратуштры, судьбы его учения за многие столетия наполнилась разными выводами и заключениями, обросла прочными стереотипами. Из - за отсутствия многих фактов, достоверных сведений спектр суждений остается весьма высоким, дает некий простор для широкого разброса мнений. Такое положение изучения проблемы способствует сохранению дискуссионности, спорности, полярности точек зрения. Синхронизация данных историков, археологов, антропологов, климатологов, с новейшими данными генетиков, особенно палеогенетиков, верификация мифов, сказаний становится важным направлением науки. Такая работа позволяет по - новому прочесть развитие событий, скорректировать трактовки, переформатировать исторические хроники, получить обновленное знание.

В этой связи, важным представляется позиция видных исследователей этой проблематики. По мнению И.М. Стеблина Каменского достоверные сведения о жизни пророка Заратуштры можно найти только в авестийских Гатах (Йашты) (7, с.22). «В остальных текстах Авесты и сообщениях античных историков Заратуштра предстает исключительно как мифический персонаж,имеющий мало общего со своим историческим прототипом». И.М. Стеблин- Каменский считает, что Заратуштра бесспорно является автором Гат. Они, по его мнению, приобретают важное значение как исторический источник, с помощью которого можно узнать о зарождении религии. По заключению В.И. Абаева, Гаты содержат бесценный исторический материал, неразрывно связанный с прекрасно отраженными в них материальными реалиями, в которых жил пророк Заратуштра.

Кузьмина Е.Е. полагает, что «для Авесты — памятника крайне сложного и содержащего разновременные части — такая работа иранистами не произведена, так что привлечение Авесты без текстологического анализа грозитошибками» (13, с.344).

Внимательный анализ текстов Авесты, других зороастрийских сказаний позволяет обнаружить ценные указания по локализации и периодизации событий. Становится очевидным, что действия осуществляются на конкретной

местности, в них происходят реальные события и фигурируют подлинные личности и народы. Есть факты и есть мифы, легенды и литература, изобилие трактовок и комментариев. К сожалению, территория и история Казахстана практически выпали из поля зрения многих исследователей этой проблематики. Как известно, на завершающем этапе формирования текста Авесты (Апастака) все степные легенды, цикл сако-массагетских преданий — героический эпос скифов (Геродот и др.) и сако-согдийский цикл о Рустáме (впоследствии один из главных персонажей «Шахнаме») составителями были исключены, как несоответствующие принятой концепции. А ведь наши земли имеют непосредственное отношение к событиям седой древности. Еще Алькей Маргулан обращал внимание на то, что изначально Апастак (Авеста) создавалась на степных просторах нашей страны и региона Центральной Азии.

Исследователями давно выявлено, что Авеста включает в себя ряд тематически непосредственно несвязанных частей. Наряду с самими Гатами Заратуштры в нее включены Географическая поэма, космическая часть,посвященная звезде Тиштрия (Сириусу), метеориту Вэртранга, отдельным ритуалам (похоронам), уходу за собаками, истории правителей – кайянидов, роли реки кормилицы Арэдви (Амударьи) и т.д. Временной ряд событий значителен. Такой разброс приводит к затруднениям, перенесению времени появления Заратуштры к более ранним событиям.

Следует отметить, что события Авесты происходили на историческом фоне региона, прошедшего к этому времени длительный путь. Археологи, историки накопили значительный материал, позволяющий более предметно рассматривать события, условия в которых разворачивались авестийские процессы в регионе Центральной Азии, особенно в степях между Волгой и Уралом.

Исследователями все чаще обращается внимание на то, что центром формирования срубной культуры был район Волги-Урала (13, с.191) Многочисленные и разнонаправленные миграции в последней четверти II тыс. до н.э. приводят к тому, что срубное население покидает лесостепь. Часть его уходит в Туркмению через Северный Прикаспий (Отрощенко 2003) или севернее через контактную срубно-андроновскую зону…. Культура оставшихсяв степях пастухов трансформируется, что приводит к сложению нового культурного образования — культуры уже известных истории племен саков и скифов. (13, 213-214)

Установлено, что в начале II тыс. до н.э. в регионе Волго-Уралья формируются две общности: срубная и андроновская, носителей которых многие исследователи считают индоариями (13, с.18). При этом подчеркнуто, что культура ариев «не принадлежит к Индо-Передне-Азиатской зоне, а относится к зоне степей Евразии (13, с.21).

Исследователи полагают, что генезис культуры саков в Казахстане и Средней Азии не вызывает особых дискуссий. В VIII—VII вв. до н.э. вся степь Евразии была заселена кочевыми племенами, знакомыми грекам со времен Гомера (Homer, Iliad XIII, 4—8). Греческим авторам они были известны под именем скифов. «Скифы и саки были потомками населения степей Евразии

эпохи бронзы».

Е.Кузьмина заключает: «антропологические данные позволяют сделать несколько важных этногенетических выводов: 1. Начиная с энеолита и эпохи ямной культуры в степях Восточной Европы сосуществовало и постоянно взаимодействовало две группы европеоидного населения: протоевропеоидное массивное широколицее и более грацильное узколицее; при сложении культуры Синташта господствующей на Урале и в Западном Казахстане была грацильная популяция. Ее потомками стали срубные и алакульские племена Урала и Западного Казахстана… 4. ..саки Казахстана и Средней Азии являются потомками андроновцев. В некоторых сакских популяциях отмечается небольшая монголоидная примесь, вероятно, за счет участия в их этногенезе носителей культуры Дандыбай. **Никакой массовой инвазии ни во II тыс., нив VII в. до н.э. в степь из Ирана не происходило**. Сако-скифская культура формировалась на местной основе культур срубной и андроновской, фактически слившихся в эпоху финальной бронзы. … между Волгой и Уралом (13, с.243). И никакого проникновения восточно-иранских племен на данные территории не было.

Устоявшаяся, стереотипная точка зрения о массовой миграции в степную зону представителей персидских племен, опровергается Е.Кузьминой, проделавшей гигантскую работу по тщательной, детальной разборке двухвековых итогов работы археологов. Она отмечает, что «приведенные экологические и археологические данные **исключают саму возможность постановки вопроса о массовой миграции земледельческого индоевропейского населения с Ближнего Востока через Среднюю Азию** в Понто-Каспийские степи, что предполагали Т.В. Гамкрелидзе и В.В. Иванов (1984), а тем более локализацию индоевропейской прародины в Средней Азии, как предполагает Дж. Никольс (Nicols 1997), или в Бактрии (Sargent 1997). Напротив, не только никакой миграции из Средней Азии в степи не было, но и контакты земледельческого населения с северными племенами были крайне спорадическими и не вели к смене хозяйственно-культурного типа» (13).

Количество северных памятников в Средней Азии неуклонно возрастает, и в эпоху финальной бронзы (XIII?) XII—IX вв. до н.э. они занимают всю территорию региона. Главным направлением передвижений явились области Средней Азии, где особенно активно шли процессы культурных взаимодействий и ассимиляции как степных племен друг с другом, так и с южными земледельцами (Кузьмина).

Сложный генезис формирования населения Хорезма подтверждают данные антропологии. **Большая часть черепов принадлежит к типу населения Заволжья и Западного Казахстана**, есть черепа близкие типам Южной Туркмении и Хараппы. Серия крайне смешана, что указывает на процессы ассимиляции (Трофимова 1961; Гинзбург и др. 1972: 86—88).

На севере обширной территории, включающей Восточный Прикаспий, район Аральского моря (будущий Хорезм) и Бухарский оазис в Среднеазиатском междуречье, сложилась культура Кельтеминар (акчадарьинский, лявляканский, нижнеЗеравшанский варианты) (Виноградов

1968; 1981; он ж е и др. 1986; Мамедов 1975; Гулямов и др. 1966).

Археологические раскопки дают убедительный материал о развитии горного дела, металлургии в регионе. Открыты древние рудники, найдены топор и тесло из меди, вислообушные топоры с гребнем, желобчатые и клиновидные долота, тесла с уступом, серпы-косари, серпы со свернутой втулкой и закраинами, кельты, кельты-молотки, кельты-лопатки, кирки, разнообразные ножи, копья втульчатые с прорезями и черешковые, секиры, кинжалы, двулопастные стрелы, украшения. Они датируются XIII—IX вв. до н.э. Находки на Теккеме и Намазге доказывают, что пришлые с севера пастухи наряду со скотоводством сохранили на юге и другую важнейшую отрасль своего хозяйства — металлообработку. Дата памятников (Фергана)— эпохафинальной бронзы, в основном, X— IX вв. до н.э. Датировка стоянок XIII— IX вв. до н.э. устанавливается на основании топора с гребнем, керамики со сложно профилированными венчиками. Дату началом I тыс. до н.э. определяет находка в могильнике Дахана блоковидной пуговицы, в Дашти-Ашт и Такыри-Ягона — сосудов культуры Чу.

Эпоха поздней бронзы была периодом усилившихся военных столкновений пастушеских племен за рудные месторождения и плодородные пастбища. Эти процессы были связаны с экологическим кризисом, ускорившим переход к отгонному скотоводству и освоение новых экологических ниш в горах, то есть вертикальное кочевание

Интерес представляют указания С.Ажигали на то, что исследователи раннего степного скотоводства придают немаловажное значение восточноприкаспийским областям, через которые традиции древнейшего овцеводства проникали на север (16). Он полагает, что «в эпоху энеолита и ранней бронзы скотоводство в Западном Казахстане могло развиваться на базе коневодства – в северных, лесостепных районах и овцеводства – в южных, пустынных, полупустынных, полупустынно-степных областях, где …популяция муфлона (основного родоначальника домашних овец) быладостаточной» (16, с.9). В этой связи он делает важное добавление: «не исключено, что с древнейшей эпохи определилось специфическое значение Мангышлака, Сама, как гигантского района «овечьих зимовий» (16, с.9).

«Мангышлак», «Маңқыстау» - массовый район зимовий, в первую очередь, «овечьих» (маң в огузских языках «овца»). И тогда Манкыстау – зимовья, а Ариана жайы – летние жайлау. «Летом они могли кочевать в Северном Приаралье и Прикаспии, а зимой – на Устюрте, Мангышлаке. Южном приаралье» (16, с.13). Гидроним Жайык от жайлау» (там же, с.15).

XIII—XI вв. до н.э. — период перехода к яйлажной форме скотоводства, освоения верховой езды, появления железа и других инноваций в культуре и активного движения на юг. Заселение Закаспия и Западной Туркмении в XIII— XI вв. до н.э. осуществлялось в основном срубным населением, которое в процессе миграции включило часть западных андроновцев. Переселение с Запада шло через контактную срубно-андроновскую зону правого берега Волги и Южного Урала. Один путь миграции шел по Эмбе, другой со среднего течения Урала на Запад Арала и дальше по Узбою и на юг. Картографирование

памятников и наложение карт более поздних сезонных миграций показывает ихсовпадение. Следовательно, пастухи еще в XIII—XI вв. до н.э. выработали традиционные маршруты перекочевок, функционировавшие вплоть до XIX в. (Виноградов и др. 1973; Gorbunova 1993—94).

Топография стоянок в пустынях Закаспия у колодцев позволяет заключить, что уже в начале четвертой четверти II тыс. до н.э. сложилась формане только отгонного, но и кочевого скотоводства. Его предпосылки медленно складывались в культуре андроновских и срубных племен, которыми были выработаны навыки специализированного скотоводства, **изобретены юрты и колодцы. Земледельцы Средней Азии не владели этими изобретениями**. Их керамика почти никогда не встречается в пустыне, и нет никаких свидетельств их миграции на север и участия в этногенезе ираноязычных саков и скифов. **Отмеченный же степными памятниками путь отражает реальную дорогу, по которой проходило переселение на юг скотоводческих племен с Волги и Урала, где следует искать его генезис, так как представленные в Юго- Западной Туркмении элементы культуры имеют там многовековое предшествующее развитие.**

Ф .Хиберт (Hiebert 1994, 1998: 153; fig. 2) отметил, что прослеживаются связи БМАК с культурой Андроново, «но ни единый степной кочевой комплекс не был найден на Иранском плато...» **Следовательно, «представление о номадах с севера как первородных иранцах не подтверждается имеющимися археологическими данными».**

А.А. Аскаров на поселении Джаркутан открыл большой храмовый комплекс, включающий хозяйственные и культовые помещения…. Для понимания этнокультурных процессов в Северной Бактрии в эпоху поздней бронзы кардинальное значение имеют материалы поселения Джаркутан. Они показывают, что **пришедшие с севера андроновцы не только сберегли свой язык и верования, но и распространили свою идеологию в среде местного населения. Только так можно объяснить появление в святая святых — в храме, на алтарях и культовых сосудах — андроновских культов и орнаментов**. Никаких следов пожаров, военных столкновений в Бактрии нет. (13, с.83).

А. Парпола (Parpola 2002) предполагает, что около 2100— 1900 гг. до н.э. степные племена пришли с севера и установили в Бактрии свое господство,хотя перемещались небольшими группами. Затем произошла экспансия БМАКв Шахдат в Кермане, в Сеистан и пакистанский Белуджистан. Есть свидетельства связей с поздней стадией индской цивилизации. А. Парпола допускает, что индоиранские языки были принесены на юг арианизированным бактрийским населением.

Установлено, что семь каршваров (кишваров), включенные в Авесту возникли как минимум за 2,5-1,5 тыс. лет до этого. Хорезм (Бируни:

Хорезмийцы ведут свою историю со времен заселения Хорезма, это произошло за девятьсот восемьдесят лет до Искандера» (14, с.240).

Нисайя, Моуру (Развитие этой культуры относится к концу III—II тыс. до н.э. В Маргиане БМАК представлен столичным поселением Гонур и относящимся к

нему могильником, поселениями Келелли, Тоголок 1, 21,24, Аучин I, Тахирбай 3, культура Маргианы и Бактрианы продолжала развиваться во второйполовине II тыс. до н.э.). Согдиана (поселение Саразм 3400 до 2000 г. до н.э. было крупнейшим металлургическим очагом Средней Азии, работавшим на экспорт. Культура Окса является вершиной развития земледельческой цивилизации бронзового века региона), Парута, Бахди (Шортугай, радиоуглеродные данные - 2200—2000 гг. до н.э.), Ишката (1;13) сохранили свои исторические корни, располагались в Центральной Азии.

Карши на тюркских языках означает соседние, корши или же карши, расположенные друг против друга, противостоящие, а Варам в Авесте дано ясное определение как поселения. Вар являлся окружностью с радиусом «в лошадиный бег», ат шаптырым. Это подтверждается археологическими находками в Центральной Азии (13).

Каршвары, обозначенные в Авесте, отличаются от каршваров из Бундахишны. В последнем дан перечень каршваров, в более ранний период, когда территория Турана все еще не оправилась от последствий большого, туранского потопа. (Затоплена треть земли, в Бундахишне – после образовалось
23 моря, среди них несколько больших). «Палеоэкологическими исследованиями установлено, что в IV—III тыс. до н.э. было эпохой Лявляканского плювиала (Виноградов, Мамедов 1975: 234—255), когда современные пустыни представляли серию непроходимых болот и озер» (13, с.43). Территориально все они находились на землях Турана, у моря Воурукаша(Баурау каш), (Аральского моря), на юге от предгорий Мугоджар, Тургайской возвышенности, на севере предгорий Копетдага. Все остальное из области фантазий, ошибок переписчиков и домыслов сочинителей.

Каршвары расположились вдоль главной реки Центральной Азии Аму- дарьи, обозначенной как Арэдвисура Анахита, впадающей в море Воурукаша, локализованной как Аральское море. Истоки Арэдвисура анахита находятся в многоотрогой Хараити (1), которая может быть только как многоотрогий малыйПамир, река берет начало на вершине Хукарья (в пиках Гиндукуша). В Авесте обозначены 8 гор Харати, Хара многоотрогая и ряд других гор, в том числе горы Ишката – всего 29. Как известно на Памире имеются 22 хребта и 12 пиков,в том числе 8 хребтов Восточного Памира.

Амударья образуется путем слияния рек Вахш и Пяндж, а Пяндж от слияния рек Памир и Вахандарья на высоте 2817 метров. Вахандарья (Вахджир)берет начало у ледника Вревского на высоте 4570 метров (Википедия). В Авесте считалось, что «Анахита живёт на вершине мировой горы Хука́рьи у источника А́ рдви. Вершина Хукарьи достигает небесной обители богов, и оттуда, с высоты неба пречистый поток по склону горы низвергается в мировой океан Ворука́шу — далеко-далеко на востоке». Переполненное Аральское море,разлившись во всех низменностях Турана, соединяясь через Сарыкамышское озеро, реку Узбой с Каспийским морем (море Фраздана), представляло из себя после сибирского потопа подобие океана (Туранское море).

Из - за недостатка географических знаний во времена Авесты считалось, что Амударья и Сырдарья являются параллельными стоками одной реки.

Арэдви Анахита Сура. «Так, на Восток и Запад, в две стороны на Север, в две стороны на Юг и на каршвар прекрасный, обильный населеньем оседлым – Хванирата» (1). Хванирата была предназначена для арийцев. В Авесте прямо указывается, что «Прекрасный» каршвар находится на восточной стороне от семи каршваров, в Бундахишне – срединный. Хванирата, «обильный населением» расположен в Ферганской долине, «где колосятся нивы, пасётся ухоженный скот и приветственно раскрываются навстречу Солнцу фиалки, красные хризантемы и «петушиные гребешки» (2). Важная характеристика по локализации Хвaниpаты – ее окружили горы со всех сторон, охватили кольцом.

«Срединный каршвар охватили горы — горная цепь Ха́ра Березáйти, или Харáити, — «Высокая Хара» (Харбу́рз)» (2). Безусловно речь идет о Хараити, нынешнем Памире, и о реке Сырдарья, главной реке Ферганской долины, а на Хванирату могут претендовать город Ош или же другие древние города долины.

Море Фраздана – есть Каспийское море, озеро Чайчаста – Сарыкамышское озеро, прерывистая река Узбой – река Витанхухати.

До сего времени нет единого мнения о реках Ранха и Датия. В Авесте естьнесколько указаний относительно реки Ранха. (Древние греки отмечали, что скифы называют эту реку Ра). Одно из них исходит от самого Заратуштры: родина его у «широкой Ранхи, у дома своего». У истоков Ранхи, которая управляется без правителей. Многопагубная зима,.. правителей таожья». «Я воздам тебе тысячу жертвенных возлияний из (сока) хаомы и молока, прочищенным как следует и процеженных Заотрой у вод Ранхи» (1). «И приносил ей в жертву Тур Йошта, сын Фрияны, на острове в стремнине реки широкой Ранхи сто жеребцов, и тысячу коров и десять тысяч овец» (1). («СемьиТура Фрийана сильнейших» (7, с.122). Из всех рек региона, где проживали туры, только Едил (Волга) отвечает этим характеристикам, она широкая, главное только она имеет остров (Сарпинский, длина 25 км, ширина 2 км,общая площадь 112 км²), где можно провести столь масштабную тризну (Сарпы
– тризна, сарп ету - жертвовать чем-либо ради кого-чего-либо). И именно у острова Сарпинский река Волга (Ранха, Едил) делает резкий поворот на юг- восток.

Гидрогеографические описания Ариана- Вэйдж связывают ее с рекой Вахви Датией. С многопагубной зимой, где водятся змеи рыжеватые.. «Десять месяцев там зимние, два летние, и в эти (зимние месяцы) воды холодные, землихолодны, …. Там зима идет к концу, там большое половодье» (1). «Просторнуюземлю с тучными нивами, бескрайними пастбищами во усладу скоту, тёплой погодой, обильную дождями и питьевой водой». Страшной засухе не по силам сделать так, чтоб пересохла Вахви Датия. «Йима по приказанию Ахура Мазды, воздвиг в Арьяна Вэджа ограду (дамбу), и за оградой спас людей и скот от суровой зимы, налетевшей с севера. Все, кто был в Варе, остались живы и невредимы, а когда снова потеплело и схлынула затопившая (Хванирату) талая вода, люди, и скот, и прочие твари и существа, … смогли выйти за ограду и воссоздать мир заново» (2). Река эта больше степная, а где-то быстрая река с сильным течением. На родине Заратуштры была река «со столь быстрым и

сильным течением, что ни женщина, ни старец не могли её перейти вброд, а тем более переплыть» (2).

По всем характеристикам Ариана Вэйдж есть Ариана Жайы, просторы между Едилем и Жайыком, а Датия и есть река Жайык (до 1775 года – река Яик, затем Урал). Истоки реки Жайык (Урала) находятся практически у Полярного круга, где десять месяцев зима. По данным башкирских зоологов на этой реке, в ее заводях водились гигантские желтобрюхие змеи. В Авесте – желтобрюхие змеи – Сарвар, Сарбар – сарыбаур (желтое брюхо). Весенние половодья в долине реки Жайык, ее низовьях – практически закономерность.

О расположении Ариана Жай именно в этих краях, в западном регионе свидетельствуют и следующие события, зафиксированных в зороастрийских сказаниях, парфянских легендах. «Керсевазда стали собирать войска для набега на Арьяна Вэджа. Вскоре у дворца царя Пешенга выстроились несметные полчища туранцев. Со всех концов страны съехались на кровавый клич всадники, сошлись ратники, и каждому не терпелось поскорее в сечу. Франграсйан, возглавивший эту армаду, был вдохновлён пылом и рвением воинов, Он дал команду — и войско двинулось на запад, в Арьяна Вэджа» (2). То есть Ариана жайы находилась на западе от моря Воурукаша (Аральского моря, где на берегах Сырдарьи расположились земли царя Пешенга (печенегов).

В последние 3000 лет на этих землях располагались скифы (саки) (1200 лет), с VIII в. до н. э. по IV в. н. э, гунны, тенгрианцы, западная ветвь гуннов осела с степях Прикаспия, Сарматы (VIII в. до н.э. -V в. н.э), Дешт-Кыпшак, тенгрианцы, (X век — 1241), владения Золотой орды (Сарай-бату) (1224 — 1459 гг.), Ногайской орды (Сарайчик) (ок.1391 — 1634 гг.), Букеевской орды (1801- 1876 гг.), Младшего жуза, нынешней Западно-Казахстанской области. По данным сельскохозяйственной переписи 1899—1912 гг. кыпчаковнасчитывалось 169 тыс. человек. Сегодня среди ногайцев, казахов, башкир, татар, киргизов, алтайцев встречаются потомки племён с родовыми названиями
«кипчак», «кыпшак», «кыпсак» со сходными генетическими гаплогруппами. Примерная численность кыпшаков Казахстана около 760 тысяч человек.

При этом, опираясь на данные палеогенетиков, можно сделать следующий вывод. Кыпчаки – (сиры (сары)-емеки, сары-кипчаки (половцы) и сарматы – сары маты, сары матай. Греческое имя *Сарматай* иногда появляется как *Савроматай* (Σαυρομάται), что почти наверняка является вариантом того жеимени.

Сарматы, савроматы, кыпшаки (сары-кыпшаки) – тенграингцы, имели одну и ту же гаплогруппу R1b1a2 и проживали непрерывно с VIII в. до н.э. до XII века н.э., в течение 2000 лет в междуречье Едиля и Жаика с VIII века до н.э. по XII н.э. Гаплогруппа R1b1a1a в Казахстане выявлена у кыпшаков (47+5%), канлы (4+7%), жетыру (4+4%). У башкир частота этой гаплогруппы – 47% (бурзян 77%), лезгин 43%, армян 26% (арцах, карабах 40,2%), кумыки 20%,
ногайцев - 18%, турок 15,87%, грузин 10%.

Древние греки, неоднократно совершали путешествия в степи. Одно из известных зафиксировано в рассказах Аристея, который описал местности,

народы, их обычаи во время своего путешествия в конце VII или в начале VI вв.до н. э. То есть это путешествие совершено в период Заратуштры. Им отмечено,что «Аримаспы изгнали исседонов из их страны, затем исседоны вытеснилискифов, а киммерийцы, обитавшие у Южного моря (Черное море), под напоромскифов покинули свою родину. Кто такие аримаспы. ТадеушСулимирский (1970) утверждает, что аримаспи были сарматским племенем,происходящим из верхней долины реки Иртыш. И действительно сарматыпереселились с Алтая. Но генетически арьи были азиатскими скифами (саками).Более точный перевод авестийских Гатов в переводе И.М.Стеблин- Каменского обнаруживает следующее выражение Заратуштры перед уходом изродных краев: «меня от своих и арйа-мыслых (своих соплеменников). Чтобыэто значило: Арйа – мыслых (своих соплеменников). Бросается в глаза некаяидентичность с древнегреческим обозначением «аримаспа». Мыслых – маспа. В казахском языке имеется приставка мыс/міс,– как будто, якобы. При такомподходе слово арйа – мыслых, арйа мыс может означать, что они якобы айра, тоесть примкнувшие, присоединившиеся. Греки, знакомясь с местным населением на этой территории могли встретиться с сарматами (савроматами) иарйамами, которых назвали аримаспами. Других племен с похожими названиями в этих краях и не было.

Из слов Заратуштры в «Авесте» можно сделать ясные выводы: западные границы Турана доходили до восточных берегов реки Ранха, которая былаестественной границей. Мэри Бойс полагала, что Заратуштра в действительности «жил в азиатских степях к востоку от Волги» (10). Заратуштра родился в западном Туране, междуречье Жайыка (Яика) и Едиля. В этот период миграция туранцев достигла территорий скифов и смешалась с ними. По заключению В.И. Абаева, Заратуштра мог происходить из скифов. Палеогенетики находят подтверждения, что в этих краях жили азиатские скифы, носители гаплогруппы R1a1a1b2 – Z93-94-Z2124-Z2125. Все они придерживались традиций, обрядов, культов тенгрианства, имевших местные особенности на обширных просторах.

Сохранилось предание, что Заратуштра родился за 258 лет до вторжения Александра Македонского. Согласно же Бундахишну, это вторжение произошло в год обращения в зороастризм Виштаспы, когда Заратуштре было
42 года. Соответственно, дата его рождения – 300 год до начала эры Александра Македонского, что соответствует 630 году до н.э. Именно такая датировка рождения пророка и обращения Виштаспы впоследствии перешла из зороастрийских сочинений в труды мусульманских историков X-XI века Мас’уди и Бируни. Однако в том же Бундахишне имеется также указание на то, что обращение Виштаспы произошло за 300 лет до вторжения Александра Македонского, что также повторяется в сочинении «Арда Вираз Намаг». Если следовать этой хронологии, то дата рождения Заратуштры приходится на 672 год до н.э., за 122 года до зарождения династии царей Древней Персии - Ахеменидов (550—330 до н. э.).

Завоевания Александра Македонского с 336 по 323 год до нашей эры начались с сражений против Персидской империи Ахеменидов, находившейся

затем под властью персидского шаха Дария III. В текстах сасанидского времениговорится, что Искандар «убил много вероучителей и магов», «погасил» множество алтарных огней, люто преследовал почитавших Ормазда, сжёг
«Авесту», грабил храмы. По преданию, 329 году до н.э. царский список
«Авесты», выполненный «золотом на 12000 бычьих кожах», сгорел при пожаре.Последующую эпоху — со 129 г. до н.э., когда Парфия завоевала Селевкию, и до воцарения Сасанидов ок. 224 г. н.э. — часто называют «парфянским пробелом.

Опираясь на зороастрийскую традицию и сочинения «такого осведомленного автора» как Бируни (973-1048 гг.), видный исследователь Авесты В.И. Абаев относит начало деятельности Заратуштры к 258 году до селевкидской эры, то есть к 570 году до н.э. «До сих пор не обнаружено ничего,что опорочивало бы это показание» (8). Заратуштра жил на один век раньше Геродота (около 484 г до н. э. — около 425 г до н.э.), древнегреческого историка и географа, по крылатому выражению Цицерона, «отца истории».

Фирдоуси (940-1020 гг.) в «Шахнаме» в стихотворной обработке свода эпических сказаний о 47 царях восточного Ирана и Средней Азии, иисторических хроник сасанидского Ирана писал о 15 – м царе Гоштаспе (Виштасп), что тот правил 120 лет до 631 года до н.э. Это означает, что у живших практически в одно и то же время, Фирдоуси и Бируни исторические данные о Заратуштре и его времени, совпадают.

То есть сегодня мы можем говорить о том, что в эти годы исполнилось бы2600 лет со дня рождения Заратуштры, родившемся на восточном берегу реки Едил (Волги). Родители: отец Порушаспа (Бораш, Борыш), мать Даудана (Даудай), из рода Испи тама (Спатай, Сапа тама). Следует отметить, что исторически местом проживания казахского рода тама являются территории между Едилем и Жайыком.

О том, что род тама продолжал жить в этих краях может косвенно свидетельствовать и трагическая история ахеменидского царя Кира. Геродот пишет, что вторгшись на скифские земли массагетов во восточному Прикаспию, перейдя Окс (Амударью, которая тогда впадала через Узбой в Каспий (16, с.41)
«и углубившись на территорию массагетов на один дневной переход…. устроил массагетам ловушку». Здесь в плену гибнет сын массагетской царицы Томирис. Согласно Францу Альтхайму и Руте Штиль эллинистическая форма имени Томирис (греч. Τόμυρίς) восходит к авестийскому **Tahma-rayiš -** прекрасная обликом**, то есть тама райлы, тама прекрасная.** Но райс и райлы на тюркских языках имеют различные смыслы. На наш взгляд, имя Томирис (570—520 годы до н. э), жившей на одно столетие позже Заратуштры, могло трансформироватьсяиз Тама райс в последующем Томирис. В тюркских языках райс имеет смысл – предводитель. И тогда Тама райыс – царица массагетов более точно передает ее статус. Так, имя сына Томирис записано историками как Спаргалиф, которое наверняка есть искаженное имя Сапаргали. Греки и другие соседи могли допускать такое удобное для себя произношение.

Генетиками отмечено, что крупная туранская подветвь - потомки массагето-алан, характерна для большинства карачаевских Z2123, то есть

скифских, азиатских ветвей данной гаплогруппы. (Б.А.Муратов, Р.Р.Суюнов. Вестник Академии ДНК-генеалогии. №8, 2014 г.).

Характерна клятва царицы Томирис о мести персидскому царю Киру III: «**клянусь тебе солнцем, владыкой массагетов**, я напою тебя кровью, хотя ты и ненасытен». Томирис в честь победы над Киром построила в Скифии город Тама, дав ему свое имя. Массагеты поклонялись Солнцу, как все тенгрианцы.

В селении родителей Заратуштры жили туранцы, арьи. Об этом свидетельствуют зороастрийские хроники. «В селении, где родился Заратуштра, жили пятеро братьев-карапанов: Ру́хш (Ракыш), Ро́йшн (Рәшін), Ре́ш (Рәш) Тур. «Карапан Братрок-реш Тур обретёт бессмертие». По легенде именно «Тур Братрок-реш (Братарвахшы, Братар баксы, Пірадар бақсы), волку подобный, казнил Заратуштру», за измену вере отцов.

Во времена Заратуштры установились сословия: кавиев, каби – вождей, правителей, рату – судей, разрешителей споров (бии), карапаны – жрецы из простого народа. По-видимому, вождь племени, он же главный жрец и толкователь волеизъявлений богов, первоначально назывался **ка́ви**. Позднее роли первослужителя культа и вождя разделились. Карапаны – простолюдины, для сравнения: карапаимдар - простолюдины, каралар - чернь. Возможно, жрецы-карапаны защищая интересы простолюдинов в последующем вступали в жесткое противостояние с теми, кто защищал правителей - кавиев. Может быть в последующем, при господстве ислама, выдавливании зороастризма, карапаны сохранили свое стремление по защите карапаимдар, которое вылилось в движение карматов. Карматы вели работу среди низов, они создали сильные тайные организации и вели широкую пропаганду, особенно в средегородских низов, крестьян и бедуинов.

Йима же разделял род людской на четыре сословия: жрецов, воинов,земледельцев и ремесленников.

О традициях доения кобыл, получать кумыс, характерных только дляживущих в этом регионе туранцев, далеких предков казахов, башкир, свидетельствуют следующие упоминания. «Порушаспа (Борыш, Бораш) встретил гостей радушно, распорядился приготовить еду, которую карапаны с жадностью съели, словно [это было] кобылье молоко…, простоял в оцепенении столько, сколько 10 кобылиц простояли бы, если б их доил только один человек. Зардушт опрокинул чашу с кобыльим молоком, которую поднёс Дурасробу Порушасп» (2). Это говорит о том, что родители Заратуштры держали кобыл и доили. Гомер в VIII веке до н.э. говорил о «доителях кобылиц», «млакоедах», знаком был со скифскими традициями (13, с.35). Е.Кузьмина отмечает, что «этническими индикаторами являются отсутствие в стаде индоиранцев свиньи и присутствие двугорбого верблюда бактриана и засвидетельствованный только у них культ этого животного. А главное, особыйкульт коня и колесницы» (13, с.22). Арии пришли на субконтинент, где была крайне неблагоприятная для коней экология: они болели и вымирали, цена их возросла, и их перестали употреблять в пищу (13, с.185). То есть арьи употребляли конину.

«Был среди тех карапанов и кавиев туранец по имени Аурвайто –данг (Ауырбай даңқты, Ауырбай славный), всеми чтимый, подобный великому правителю того каршвара; много воинства было у него и много могущества». (В эти времена каршваром, соседним, могущественным был народ хьонов, хионитыво главе с великим Эрджаспой (Ер жасып, Ер жасыбай).

На вопрос Заратуштры: «Кто наиболее привержен праведности и больше всех помогает беднякам?

— Младший сын Аурва́йто-диха, туранец, — ответили ему. Он каждый день дарует железный котёл, высотой с лошадь, полный хлебов, молока и прочей пищи, для бедняков…. Однажды Заратуштра пришёл на собрание людей, которые слыли в тех краях самыми мудрыми и знающими, и задал вопрос: «Что благоприятнее всего для души?» Ему ответили: «Заботиться о бедняках, давать корм скоту, приносить дрова для огня, выжимать хаому и почитать дэвов священными словами и пением гимнов». Тогда Заратуштра позаботился о бедных, задал скоту корм, принёс дрова для огня и выжал хаому [смешав её сок] с водой» (2). Как видно из этих слов, он выполнил все условия, кроме почитания дэвов и пения гимнов.

Происходил Заратуштра (на пахлави Зартушт (Zartusht) из жреческого сословия, и по достижении пятнадцати лет — возраста совершеннолетия он был посвящён в младший жреческий сан. К тридцати годам он уже стал заотаром (атаурван)— полностью правомочным жрецом, допущенным к знанию сокровенных религиозных таинств. По преданию, в тридцать лет он был озарён «истиной праведной Веры. В откровениях, ниспосланных Заратуштре, Ахура Мазда разъяснил ему «сущность» новой религии, которая одна причастна Аше и которая должна прийти в мир, полный Зла, через него — смертного наследника рода Спитамы. Так Заратуштра стал пророком.

«Святая ступка, святая чаша, хаома и слова, изреченные Маздой – вот мое несокрушимое оружие» (1, с.124). Это атрибуты шаманов. То есть, изначально, в своих проповедях Заратуштра применял стандартный набор шаманов, жрецов

- карапанов. В то же время встречаясь со своими старшими наставниками, где он черпает свои знания, он выделяет особо молитвы Ахуна Баири. В Авесте говорится: «Он бьет меня молитвой Ахуна Баири мощной… Он жжет меня молитвой Аша Бахишта, словно расплавленный металл» (1; 7, с.36). Он проникается молитвами этого Ахуна, которые по своему накалу, своей мощью прожигают сознание молодого жреца Заратуштры. Ответы на неординарные вопросы Ахуна Баири требуют радикальных, нестандартных подходов от жрецов. Аша – открыто, истина, откровение, бахишта, багыштау – посвящать, Аша Бахишта – откровение, посвящение в правду, истину. Ашып айту – сказатьправду, донести истину.

Заратуштра, проникшись этими молитвами – обращением, откровением стремится донести их до других жрецов – карапанов, соплеменников. Заратуштра избрал миссию проповедника молитв Ахуны Баири, стал его подвижником. Можно предположить с большей вероятностью, что существовалперсонаж, конкретное лицо – Баири Ахун, молитвы которого пытались донести до потрясенного Заратуштры его предшественники. Вполне вероятно, что Ахун

Баири (Баир Ақын, байыргы акын) был исторической личностью, мыслителем ставившим вопросы мироздания.

На 20 ключевых, фундаментальных мировоззренческих вопросов Ахуна Баири уровень знаний того времени не позволял найти адекватные ответы. И свое объяснение попытался найти Заратуштра. Эти молитвы- вопрошания стали поворотными в сознании жреца традиционной, старой религии Заратуштры. Именно они стали отправной точкой, началом раздела, его отхода от традиционных, сложившихся верований. Его попытки дать другой ответ подрывали авторитет утвердившихся жрецов – карапанов, наносили ущерб их жизнедеятельности, вызвали у них злобу («злые карапаны»), ожесточенное, злобное противостояние.

Ахуна Вайрья стало главной зороастрийской молитвенной формулой.

«Да, Заратуштра праведный! Это были [все три?] части «Ахуна Вайрьи», о Спитама Заратуштра! которые воистину посвящены мне. И когда каждая [часть «Ахуна Вайрьи»] декламируется громко, с паузами между словами и стихами, ибез пропуска их, — для человека от этого больше пользы, чем от сотни благочестивых ритуалов, верно исполненных».

В этих последних строках Заратуштра косвенно заявляет о бесполезности «благочестивых ритуалов», которые формально, слепо насаждали жрецы- карапаны, в отличие истинных слов молитвы Ахуна Ваири. Вполне вероятно, что были жрецы, которые придавали особую значимость неординарным словам Ахуна Баири, хотя не находили на них ответы, но заучивали и бережно, слово в слово передавали как священные молитвы следующим поколениям. Этот процесс остается вне поля зрения многих исследователей. На наш взгляд, имеющиеся суждения ряда комментаторов недостаточно полно передают картину событий. Эта была почва для созревания зороастризма из недр тенгрианства.

Тенгрианство, которое распространилось на огромный регион от Алтая до Едиля, южного Урала и Согдианы имело свои региональные особенности. Л.Н. Гумилёв своей работе «Тысячелетие вокруг Каспия. Историко- этнологическое исследование ойкумены Евразии за 1500 лет — с III в. до н. э. по XII в. н. э.» называет «почитание Тенгри — Голубого Неба» общей «первобытной религией» для кыпчаков и «всей степной Евразии». Наряду сТенгри пантеон древних тюрков включал также Йер-Су (Землю-Воду), Землю, Воду (Су), Огонь (От-ана), Солнце (Құн), Луну (Ай), Звезды, Воздух, Облака, Ветер, Смерч, Гром и Молнию, Дождь и Радугу

Представляется, что с миграцией из Алтая в обе Америки в период между25-11 тыс. лет назад алтайские, сибирские (индейские) племена несли с собой символы тенгрианства. У индейцев было развито почитание четырех стихий: воды, воздуха, огня и земли. Индеец племени сиу по имени Хромой Олень объяснял устройство мира и значение числа 4 так: «Четыре — самое священноечисло. … четыре вида материала, из которого создан мир (земля, воздух, вода, огонь)».

Сохраняя поклонение огню (От -Ана) на западных границах тенгрианства придерживались его особому виду - Ахуре Мазде. Означающая буквально

«Ревущее пламя», сохранившееся, врезавшееся в памяти со времен катаклизма, когда взрывные волны от Сириуса В уничтожали все на своем пути. Циклический характер 20 тысячелетних катаклизмов (11) отразился в мифах, вылился в учение зурванизма (зурвана акарана, акыр заман).

В степи издревле существовало понятие «ахыр заман» - конец света. Изначально слово «Ахыр заман» буквально означало «ревущая эпоха». В последующих трактовках оно стало пониматься как конец света. Среди верующих мусульман в Казани была популярна книга «Ахыр заман», опирающаяся на отдельные положения Корана. История книги «Ахыръ заманъ», написанной мудрым Сулейманом Бакырганским, учеником Ходжа Ахмета Яссеви, изданной 1855 г. в Казани на татарском языке указывает на чагатайские корни (14, с.39). Представляется, что изначальный смысл слова акыр заман – ревущая эпоха, говорит о более древних истоках, указывает на существенную характеристику важных процессов.

У народов Центральной Азии, на пограничных территориях восточного Ирана существовало понятие «зурван акарана» - бесконечное время и замкнутый отрезок времени в 12 тыс. лет – «зурван хвадата». Обращает внимание фонетическая и смысловая идентичность словосочетаний ахыр заман и акарана зурван, отражающие значение особого периода времени. Мэри Бойс отмечает, что авестийское слово зурван значит «время» (1, с.84). Крупник И. пишет, что «в пехлевийских источниках (прежде всего, в Большом Бундахишне, Индийском Бундахишне и Визидагиха-и Затспарам) за неоднократно встречающимися понятиями «зурван» и «заман» скрываются сложные противоречивые представления о Времени и его космологической роли» (2). Многими исследователями эти понятия относились к мифотворчеству этих народов, доминирующими трактовками стало обожествление этих процессов, их дематериализация. Однако, результаты последних исследований астрофизиков, теоретиков катастроф, позволяют найти в них отражение реальных катаклизмов, непосредственно связанных с неординарными событиями в космосе и их последствиями на Земле.

Особое внимание привлекает период как минимум с 20 тыс. лет назад до 11.7 тыс. назад, который сопровождался циклами катастрофических катаклизмов, оставивших неизгладимый след на Земле. Этот период в 9-12 тыс. лет наиболее вероятно и есть время акыр-замана, зурван (заман) акараны. Потопы, массовая гибель животного мира, мощные землетрясения, жуткие морозы, губительные пожары в течение более десяти тысячелетий сотрясали нашу планету. В поисках первопричин этих катастроф целый ряд ученых обращают внимание на взрывы сверхновых в космосе.

Еще в далекой древности люди пытались объяснить происходившие невероятные катаклизмы. Сохранившиеся в памяти, легендах, мифах, сказаниях эти события явились отражением реальных катастроф, источники которых находились в космосе. Вавилонский эпос «Энума Элиш», зороастрийские мифы, легенды - Авеста, Бундахишн и ряд других сказаний зафиксировали катаклизмы на разных уровнях развития процесса.

На возможное описание подобных взрывных эффектов в космосе

указывает следующий процесс, приведенный в Авесте, Бундахишне. «Молись ты, Заратуштра, само созданному небосводу, беспредельному времени (зурван акарана)…» (4, с.121). В бесконечном времени (зурван акарана) Ахура Мазда сотворил конечный замкнутый отрезок времени (зурван хвадата) – время конечного мира продолжительностью 12 тыс. лет (4, с.16). Создается впечатление, что понимание бесконечного времени появилось до зороастризма, а зурванизм существовал самостоятельно (1,2). Время появления этого учения относят к концу VIII или в первой половине VII в. до н.э. Исследователи полагают, что «зурванизм длительное время соперничал с зороастризмом…. Имел своих жрецов, своих последователей». (4; 5, с.440). «Зурванизм господствовал и среди согдийцев» (1, с.86). (5). Зурванисты делали упор на общей характеристике этой циклической катастрофы, имевшей для людей разрушительные, негативные последствия, зороастрийцы увидели в них наряду с этим и нечто позитивное. С приходом ислама в отношении зурванизма утвердился термин «ересь» и это учение потеряло свое значение.

И если в слове «ахыр» подчеркивался разрушительный, всесокрушающий характер космического огня, то слово «мазда» заключает в себе особый характер огня. У части саков, проживавших на западе степи, сложилось особое понимание огня. И только то пламя, которое не испепеляло, а как бы поджаривала попадавшихся на своем огненном пути, дарила выжившим туши (Алма Кыраубай - маздалган), годным для потребления было достойно почитания. Это особое пламя ревело – ахырды, но при этом уровень ее температуры был благом спасшимся в укрытиях (пещерах, склонах гор, ущельях). Другим не менее важным последствием высокой температуры огненного пламени стало то, что выплавились многие металлы – свинец, медь, серебро, золото, железо. В этом увиделся и созидательный характер этого бушующего огня. Понятие мазда, маздалган приобретало особый смысл, оно позволяло увидеть и позитивное в негативном разрушительном пламени. И этого нельзя было не увидеть, в результате появилось нечто, что позволяло выжить оставшимся после катастрофы людям.

Эпицентр циклических взрывов пришелся на Сибирь, Аляску, они охватили Центральную Азию, огненный вал пришелся и по региону Волги- Урала (11). Выжившим в этой катастрофе оно врезалось в память навечно, которые и сохранились благодаря подобным дарам ревущего пламени – ахыр замана – ахуре мазде. Поклонение Ахуре Мазде выделило особую касту в тенгрианстве. Заратуштра стал особым из особых тенгрианцев. Не застыл на месте, а пошел дальше искать ответ.

— И кто в этом мире телесном, о верный Заратуштра, — продолжал Ахура Мазда, — произнесёт «Ахуна Вайрью» мысленно, а затем повторит её вслух, размеренно, правильно выделяя слова голосом и не сбиваясь с ритма песнопения, всё громче и громче, — того я, Ахура Мазда, после смерти проведу по мосту Чинват в обитель вечного блаженства праведников ... Но горе тому, кто, произнося слова этой святой молитвы, пропустит хоть одну её часть! Душутого я, Ахура Мазда, исторгну прочь из лучшего мира» (1).

В Авесте особо подчеркнуто роль Хварно, (Фарра), которое

предопределяет место кавиев на правление. Такой подход предопределил поддержку учения Заратуштры правящими домами. В Бундахишне содержится родословная правителей династии Кавиев, Ка́ви Кава́та: завладев Хварной, он стал родоначальником славной царственной династии Кавиев; егопотомок Кави Хаосра́ва. Совокупное правление этой династии по легенде длилось 285 лет. Из них 35 лет при правлении членов этой династии начиная с Виштаспы, затем при «тысячеумном Митре, благой Аши (Айше)» прожил Заратуштра и воздал им в своих посвящениях самые лучшие строки.

Кави Виштаспа принадлежал к династии правителей, не носивших царскоготитула, но имевших прозвище „кави" в качестве родового прозвища, превратившееся в титул правителей кей, кави в последующем уподобившись титулу как шах, хан, султан. Эта кавианская династия - кайяниды, переходила от начала времён к последующим правителям как нечто наследственное. Династийная передача власти считалось особым даром правления, озаренным Хварно (Фарра, Аруах), дающий право на царствование. (Чингизиды, селевкиды, сасаниды, османиды и т.п.).

Учение, которое стал проповедовать Заратуштра, было совершенно неприемлемо для жречества, знати и воинов. По легенде это учение не было вначале воспринято элитой кайянидов. «Эту веру не принял Хаошьянгха Парадата, изничтожитель дэвов; не принял Йима, который был столь великолепен; не принял Дахака восприимчивый; не приняли эту веру победоносный Траэтаона, быстрый Франграсйан, красноречивый Керсаваз да, искусный лучник Спитьюра, Урвахшайа, мудрый Аошнара, могущественный Кави Усан,Сама-Керсаспа, — все они не приняли истинную веру» (2).

Согласно «Ривайат», проповедническая деятельность среди соплеменников Зардушта была пресечена стараниями злодея по имени Ганна́г Мено́г, который, ради того, чтобы причинить вред учению пророка, дискредитировать его подговорил одного из соплеменников незаметно подложить в карман одеяния Зардушта человеческие кости. Во времяпроповеди Ганнаг Меног заявил людям, что перед ними не вероучитель, апрезренный переносчик трупов; эти слова были условным сигналом, по которому сообщник Ганнага Менога порвал ткань на кармане у Зардушта, и на землю упали человеческие кости. Зардушта схватили, связали 33-мя путами и бросили в темницу; там ему не давали есть и пить, так что он обессилел и даже на время потерял зрение и слух (2).

В родном племени Заратуштра последователей не обрёл, сумел обратить только своего двоюродного брата и был изгнан из общины как богохульник и смутьян.

Около десяти лет он провёл в скитаниях. «Заратуштра пытался излагать людям свою духовную истину во всех землях, через которые проходил, и всюду был гоним… Но и на чужбине отовсюду гнали его лживые карапаны и кавии. Отказал в гостеприимстве лжекавий Вэ́пйа (Бапи, своеобразный Лже-Дмитрий)

зимой Спитаме Заратуштре, оскорбляя его и отказав в крове ему и дрожащим от мороза вьючным животным». «То не тот подлец кавийский, у моста не

приютивший Заратуштру, как зимою он прибыл посланцем: он и его два его животных замерзли и продрогли (7, с.151).

И.М. Стеблин-Каменский полагает, что Заратуштра вел свою проповедническую деятельность на рубеже второго и первого тысячелетия до нашей эры в степях Центральной Азии, на территориях от Южного Урала до Алтая. Нигде не находил себе приюта несчастный изгнанник Заратуштра, ставший невольным странником. Годы странствия на своем верблюде закалили его, не прошли даром, он совершенствовал свои аргументы, научился различатьложь, видел людские пороки, для того чтобы выжить научился лечить людей и животных, прибегая к приемам шаманов с использованием их атрибутов.

Он вопрошал: «В какой земле мне укрыться, куда мне пойти укрыться?Изгоняют меня от земляков и соплеменников,

Неблагосклонны ко мне и родовой союз,

И поклоняющиеся друджам правители страны.

Как мне добиться твоей благосклонности, о Мазда Ахура? (1).

В переводе И.М.Стеблин-Каменского в буквальном понимании: «меня от своих и арйа-мыслых (своих соплеменников) (др.греческое аримаспа) гонит, не признает селение, которому следую, ни страны, правители которой лживые» (7,с.116).

И тогда Спитама Заратуштра покинул родину и отправился на чужбину. И вот, после всех скитаний и злоключений, прибыл Заратуштра в царство Кави Виштаспы. «Он ушёл один, по совету [и по] приказу Ахура Мазды, в царство Виштаспы, и [тем] положил конец ужасному противостоянию между собой и жрецами-карапанами» (2).

Произошел идейный разлом, отход Заратуштры от традиционной веры, которая вполне могла быть особой ветвью тенгрианства. Начавшись с разногласий духовный разлад вылился в «ужасное противостояние» с односельчанами, жрецами – карапанами, завершился трагически в Балхе, где ударом ножа односельчанин Прадар бахсы (шаман) прервал жизнь Заратуштры на алтаре в 77 лет.

Одни назвали отход, столь радикальный шаг Заратуштры ересью, а его – богохульником, раскольником, другие же – реформатором, пророком.

Он ушел на юг, к царствам кайянидов. Этот южный путь был освоен пастухами еще как минимум 7 столетий до этого шага Заратуштры.

«Переселение с Запада шло через контактную срубно-андроновскую зону правого берега Волги и Южного Урала. Один путь миграции шел по Эмбе, другой со среднего течения Урала на Запад Арала и дальше по Узбою и на юг…Пастухи еще в XIII—XI вв. до н.э. выработали традиционные маршруты перекочевок, функционировавшие вплоть до XIX в… Отмеченный же степными памятниками путь, отражает реальную дорогу, по которой проходило переселение на юг скотоводческих племен с Волги и Урала, где следует искать его генезис (13, с.78).

Целых два года, в условиях, когда воздействие на правителей окружения было значительным, понадобилось Заратуштре, чтобы убедить Кави Виштаспу принять маздаяснийскую веру. В течение двух лет он последовательно прошел

четыре этапа испытаний, от физического воздействия, до использования шаманских методов, проверки его лекарских способностей, до испытаний жестким диспутом окружения Виштаспы. В завершение, до принятия непростых решений Виштаспа погрузился в анализ возможных рисков, последствий столкновений с хионитами.

Существует как минимум шесть версий появления Заратуштры у Виштаспы, двухлетнего процесса обращения последнего в новую веру. Эти этапы можно разделить на время преодоления внутреннего сопротивления радикальному учению со стороны окружения правителя, развеяния его сомнений в необходимости принятия новой веры и преодоления внешнего давления со стороны хионитов, которые оказывали влияние на политику кайянидов, Виштаспы. В ходе этого процесса Заратуштре пришлось прибегнутько всему имеющегося у него арсеналу приемов и методов убеждения, включая ритуалы шаманов. За десятилетия идейной борьбы у него накопился определенный опыт. Думается, что он донес до Виштаспы значимость своего учения для оправдания правления кайянидов как данного свыше – Хварно (фарры, аруахами). Возможно, не это было главным в убеждениях Заратуштры. Идеи справедливости не были у него на последнем месте. Но каждая сторона взяла себе то, что нужно. Виштаспы уловил необходимую для правителей суть
– оправдание династийного правления, как предначертание свыше, что вызвалогнев карапанов (карапаимов), простолюдинов, увидевших в этом угрозу степной демократии, социальной справедливости.

О том, что зороастризм стал идейной основой династийности кайянидов апоследующем ахеменидов и сасанидов свидетельствует следующее. Так, отец ахеменидского царя Дария носил имя Виштаспы, подражая правителю кайянидов Виштаспе, принявшего учение Заратуштры. Но при этом, в религиозной системе Ахеменидов отсутствует Заратуштра, о нём не упоминает ни одна из ахеменидских надписей. Заратуштру в своих надписях не упоминают и Сасаниды. Исследователи полагают, что имя пророка не популяризировалась, ибо он стал не нужен богословской системе, где все функции посредника между смертными и богом отошли к царю.

«В окружении Виштаспы владела умами извращённая религия Зака, дэвопоклонника из числа смертоносных карапанов Виштаспы; и множество других [кроме Зака] кавиев и карапанов входили в свиту царя и были его советниками» (2). Этот период был временем формирования религиозных течений, различных верований. Различные священнослужители, миссионеры типа Зака, возможно иудея, пытались склонить в свою веру в первую очередь правителей. Отмечались колебания в народе по восприятию того или иного учения. Так, Зак «В Нисайе создал шатание умов». Шатание умов, вероятно, — нестойкость в вере и ереси. «В двенадцатой, Раге трёхплемённой, он сделал то же, что в Нисайе — поселил там шатание мысли».

«Сначала Виштаспа подумал, что к нему явился обыкновенный лжепророк-попрошайка, и презрительно ответил Заратуштре на его боговдохновенный призыв уверовать в Ахуру:
— Если тебе нужны лошади или что-то ещё, возьми, что тебе надобно, и ступай

прочь отсюда.

Но Заратуштра через некоторое время снова пришёл к царю. На этот раз ответ Виштаспы был такой:

— Даже если я приму веру ахуровскую, это всё равно не спасёт мою душу, ибо на мне грех убийства. В трёх сражениях я убил 20000 человек.

Но и это не помогло. Виштаспа отказался принять веру Ахуры. И Ахура Мазда послал Найрьо Сангху, дав ему такой наказ:

— Ступай к Аша Вахиште и скажи ему, чтоб подмешал в вино зелье и дал КавиВиштаспе испить его. И Аша Вахишта сделал это.

Едва царь пригубил волшебный напиток, сладостный дурман окутал его, он забылся. Бессмертные Святые перенесли душу Кави Виштаспы в Гаронману и показали ей всё величие ахуровской веры.

Очнувшись ото сна, Виштаспа закричал:

— О Хутаоса, жена моя! Где этот пришелец, пророк Заратуштра?! Я немедленно приму его веру!

И Заратуштра услышал этот крик, и пришёл [на зов], и Виштаспа принял веру» (2).

Принятие веры в дурмане, это лишь предположения комментаторов и переписчиков. Были и другие не менее фантастические версии принятия веры, где истинные причины остались в тени. При сасанидах значимость учения Заратуштры для идеологического оправдания династийного правления приобрела самые явные, зримые черты, где пророк уже не нужен был.

По другой версии, события развивались по иному сценарию. «Сколь ни был мудр и духовен этот праведный царь, последователем Заратуштры он стал не сразу. Окружение стало убеждать Виштаспу, что в страну к ним прибыл никакой не божий пророк и провозвестник истинной веры ахуровской, а ненормальный смутьян, бесстыжий еретик и богохульник, и царь во избежание гнева небожителей должен немедленно предать его смерти».

«И вот, с согласия царя, Заратуштре связали руки, забили ноги в колодкии бросили в темницу.

Мучительнейшие дни провёл там пророк! Тело его терзали холод, голод ижажда, — а ему не давали ни одежды, ни пищи, ни воды. Силы покинули Заратуштру. Связанный, с закрытыми глазами он лежал на каменном полу и шептал молитвы Ахура Мазде.

Выждав достаточный, как они считали, срок, — достаточный для того, чтоб умер от истощения самый дюжий из богатырей, — карапаны велели стражникам открыть темницу и вынести мёртвое тело. И воистину неземным чудом им показалось, что Заратуштра был жив! А когда пророк, всё ещё связанный, предстал перед царственным ликом Кави Виштаспы, произошло второе чудо. Израненное, истощённое тело Заратуштры на глазах у изумлённых нечестивцев стало оживать, — и вскоре уже перед царём и его карапановской свитой дэвопоклонников стоял здоровый, полный жизненных сил благородный муж.

Словно пелена пала с глаз Виштаспы, и будто развеяло злой дурман, окутывавший разум его. Царь поверил, что перед ним истинный посланник

бога» (2).

В переводе И.М. Стеблин-Каменского дается другая версии. «В это время занемог странным недугом любимый вороной конь царя: у него ушли в брюхо все четыре ноги. Никто не мог излечить любимца царя, и тогда онобратился к Заратуштре. Он вызвался лечить, но поставил условие: с исцелением каждой ноги царь обязывался выполнить условие пророка. Виштаспа согласился. После обещания царя принять истинную веру и молитвы Заратуштры появилась первая нога, и царь признал Заратуштру пророком. Затем в новую веру обращается весь двор и дом, а когда наказывают злоумышленников, оклеветавших пророка, конь вскакивает сразу на четыре ноги. Виштаспа просил прощения и обещал послать войска для распространения учения Заратуштры по всем четырем сторонам» (7, с.24).

Вполне вероятно, что Заратуштра во времена своих скитаний овладел навыками степной ветеринарии, вправления у лошадей вывихов и переломов. Как отмечал Х.А.Аргынбаев в своем исследовании народной ветеринарии казахов, «вывихи суставов чаще всего наблюдались у ездовых лошадей» (16, с.101). Поскольку физически трудно вправить вывих руками, вправление производят ударами деревянными молотками (қол тоқпақ) или же наступлением каблука сапога на выступающую кость. Видимо эти приемы поставили на ноги любимых лошадей Виштаспы. Это произвело впечатление на правителя, мысленно попрощавшегося с любимым скакуном. Так Заратуштра последовательно добивался признания правителя.

По версии Абу-Рейхана Бируни: «произошло это прошествии тридцати лет царствования Виштаспа, и (он явился) в рубахе с разрезом по бокам, справа и слева, перетянутой поясом из льна, закрыв лицо завесой из войлока, и был с ним ветхий лист пергамента, который он держал в руке, прижимая его к груди. Маги утверждают, что он спустился на крышу дворца в Балхе и полуденную пору и крыша раздвинулась для него. Виштасп пробудился от послеполуденного сна, и Заратуштра призвал его принять веру магов, признать, что это есть вера в (истинного) бога, славить и святить его имя, отказаться от поклонения сатане и повиновения (другим) владыкам, исправить свое естествои заключать браки с ближайшими родичами.

Заратуштра принес с собой книгу, называемую Авеста. Она (написана) на языке, отличающемся от языков всех других народов, и построена особым образом; число букв (ее языка) превосходит число букв во всех других языках, чтобы люди, говорящие на каком-либо одном языке, не имели преимущества в знании этой книги перед другими. (Заратуштра) положил эту книгу перед Виштаспом, когда явились ученые из жителей его царства и собралось много народу и приказал расплавить медь. Медь расплавили. И тогда (Заратуштра) сказал: «Боже мой, если это твоя книга, с которой ты прислал меня к этому царю, то защити меня от вреда меди». Потом он велел лить на себя (расплавленную медь), и медь вылили ему на грудь и живот. Она текла на нем ипод ним и к каждому его волоску пристал круглый шарик из меди. Я слышал, что эти шарики хранились в казне (царей магов) в дни их владычества. Виштасп внял (Заратуштре), и он утверждал, что к нему пришли ангелы от бога

и приказали ему уверовать в Заратуштру, когда Виштасп отказался признать,то, с чем он пришел. И (Заратуштра) прожил после этого, призывая к своей вере, семьдесят лет, но говорят также: «Нет – сорок семь». (Абу-р-Райхан ал Бируни. Памятники минувших поколений. Китаб ал-асар ал – бакия ал – курун ал-халия. Слово об эрах лжепророков и обманутых ими народов).

Бируни впервые дает описание одежды Заратуштры, и обращает внимание на такую деталь как завеса из войлока. Будучи ученым Бируни обращает внимание на использование меди. Действительно в древней Индии, на востоке, народные лекари применяли медь для лечения. Бируни передает версию с медью такой какой она дошла до него, хотя вряд ли расплавленную медь лили на грудь Заратуштре Но применение медных шариков вполне вероятно, их использование в лечебных целях входило в ритуалы шаманов, лекарей и Заратуштра вполне мог их применить. Возможно в течение двух лет он использовал различные приемы и методы из своего опыта, чтобы убедить Виштаспу в значимости своего учения.

По версии «Затспрама», Зардушта вызвали на религиозный диспут и задали ему 33 вопроса. Виштаспа выслушал Заратуштру и принял его учение. Заратуштре к этому времени исполнилось сорок два года.

В парфянских легендах, в эпической поэме Фирдоуси описаны драматические последствия принятия Виштаспой новой веры. Оно было обусловлено особыми отношениями кайянидов и хионитов.

На заключительных стадиях перед окончательным решением, Виштаспу все еще одолевали сомнения. «Но даже после этого Виштаспа ещё колебался!....
Его удерживал — страх. Он боялся, что как только он объявит о своём обращении и при всём народе проклянёт дэвов, кровожадный Ареджатаспаповедёт хионитов войной против него, и все его подданные на той войне сложат головы» (5).

«Айшма, самый злой дэв из дэвов, опрометью понёсся в хьяонскую страну, к Ареджатаспе, ибо в те времена он был самым могущественным из туров. Он ворвался в страну Ареджатаспы стремительно, как смерч, и призвал хионитов идти на Виштаспу войной, чтоб уничтожить его царство» (5).

Этот эпизод изложен и в «Шахнаме» Фирдоуси: «Зардушт увещевает Гуштаспа не платить дани Арджа́спу (авест. Ареджатаспа), туранскому царю. Гуштасп соглашается с доводами пророка. К Арджаспу немедленно отправляется див и, прикинувшись посланником Йездана, сообщает, что отныне Гуштасп больше не его данник. На расспросы Арджаспа див отвечает, что в Иране появилсяколдун, объявивший себя пророком; этот злой колдун, мол, и смутил умы иранцев» (4).

Наст, изложенной в парфянской легенде: «через тридцать лет после того знаменательного дня, когда Заратуштре открылась Истина, через восемнадцать лет после обращения Виштаспы, за семнадцать лет до смерти пророка, которому в тот год исполнилось шестьдесят лет, на царство Виштаспы пошли войной злейшие со времён Франграсйана друджепоклонники - народ хьяона, хиониты. Их царя Ареджата́спу (среднеперс. и фарси Арджа́сп) подвигнул к этому Айшма после обращения Виштаспы» (5).

И если придерживаться этой традиции, то после 18 лет принятия имновой веры на его царство, которое было в вассальной зависимости от протохунну, Эр Джаспа (Ер Жусип), самый сильный туранский царь объявил войну за веру. В свою очередь в династии Кавиев в зависимости находились мигрировавшие арьи, обосновавшиеся в Харойве (Арея), местности Эран шехр, которых в начале взял под защиту Кей Хосроу у моря Воурукаша, а затем Митра у предгорий Хараити (Памира), в Ферганской долине.

Существует ряд версий хода этой войны. В парфянских легендах отмечено, что «сперва Ареджатаспа отправил посольство — колдун Видра́фш ипреступник Намхва́ст с отборным двадцатитысячным войском прибыли к Вшптаспе. Виштаспа приказал впустить хионитских послов. Они вошли,выказали почтение Виштаспе и дали послание. Главный писец развернул его и зачитал: «Я слышал, что вы, господин, приняли от Ахура Мазды святую маздаяснийскую веру. И если вы от этого пути не откажетесь, то нам от неё будет большой вред и беда. Но если вы, господин, изволите оставить святую веру, **станете нашими единоверцами**, то мы будем служить вам и давать вам год за годом много золота, серебра, хороших коней и царских подарков. А если вы не оставите эту веру и **не станете нашими единоверцами**, то мы нападём на вас, свежее — уничтожим, сухое — сожжём, животных и людей <…> захватим в плен, и заставим вас работать в тяжёлом рабстве и больших трудностях» (5).

Здесь чувствуется явная корректировка начального текста, где говорилосьо том, что кайяниды являлись данниками туранцев и вдруг говорится, что они сами будут служить Виштаспе и платить много дани. Логика событий диктуется тем, что переход в другую веру ведет к отказу от платы дани по совету Заратуштры. Именно он убеждал защищать силой оружия новую веру и подстрекал к войне как гласит легенда. Но возможно это позднее включение.

О том, что текст несколько претерпел изменения свидетельствует переводэтой легенды Амбарцумяном А.А., где он звучит чуть иначе: в письме хионитовговорится: **«оставайтесь нашими единоверцами»,** в ответе Виштаспы**: «не останемся вашими единоверцами» (4).** Представляется, что перевод А.Амбарцумяна точнее отражает реальное положение вещей и адекватно имевшейся расстановке сил между двумя сторонами.

«Храбрый Заривари, так изволил ответить на послание: «От Виштаспы
<…> Ареджатаспе, царю хионитов, привет!

Прежде всего: **мы не оставим эту святую веру и не будем вашими единоверцами.** Мы получили эту святую веру от Ахура Мазды и неоставим [её], [и] в следующем месяце мы сразимся с вами насмерть» (5).

Сражение, перед началом которого обе стороны указали время, произвели обряд обильного жертвоприношения, выбрали подходящее место, состоялосьна ровной 18 км поляне у гор Кумиш (Кызылджар) в Бадхызе, юге Марыйской долины. «Моуру, что в Харойве (гр. Ареа). С обеих сторон приняли участие по
120 тыс. воинов, со стороны Виштаспы объединенное войско с мобилизованными арьями, со стороны хионитов, объединенное войско туранцев. В данном в сражении за веру хиониты выступают правоверными

тенгрианцами, а народ кавия Виштаспы вместе с примкнувшими арьями – грешниками, зороастрийцами.

Появление хионитов, хьонов в Туране отражает первую волну продвижения на запад одной из групп прототюркских народов. По мнению лингвистов, прототюрки входили в алтайскую языковую макросемью, отделившуюся от ностратической общности в VI тыс. до н.э. Их прародина предположительно локализовалась на Алтае (Рамстедт 1957; Рорре 1965; Баскаков 1962; 1969). (13, с.211). Протохунну, носители гаплогруппы Q2 (канлы, туркмены – йомуды, эрсары) за два-три века до хунну, а возможно и раньше, двигаясь вдоль Сырдарьи достигли территории южнее Аральского моря и осели там. Они получили название хионитов. Опираясь на данные палеогенетики, можно сказать, что авестийские хиониты и есть протохунну.

И на этом сражения не закончились, а стали началом длительного противостояния в последующем между Тураном и Ираном (Фирдоуси. Шахнаме), где в основе конфликта лежал отказ от вассальных отношений. А религиозные отличия стали идеологической основой оправдания вооруженных столкновений. Отголоски этих столкновений наблюдались при сражениях монгольской армии Чингисхана и сельджуков Анатолии, войск Тимура и османского султана Баязита.

В целом о жизни Заратуштры после обращения Виштаспы сведений практически нет. Он два или три раза был женат, имел трёх сыновей и трёх дочерей, одну из которых выдал замуж, по-видимому, за Джамаспу и на свадьбе произнёс свою последнюю (из дошедших) проповедь.

Заратуштра ушёл из жизни через тридцать пять лет после обращенияКави Виштаспы, в день Хварны месяца Аша Вахишты — 11-й день второго месяца, в возрасте 77 лет и 40 дней. Он погиб в Балхе во время молитвы: его поразил ударом меча в спину тур **Братарва́хш** (Пірадар бақсы**)**, ярый противник зороастризма. Этот жрец – карапан, тур изначально был противвзглядов Заратуштры, его нового учения. Жил с ним в одном селении со своими братьями и более трех десятилетий искал мести над ним.

Исследователями отмечается, что «Авеста… памятник многослойный и противоречивый… Гаты [древнейшая часть Авесты] и Младшая Авестанаходятся в оппозиции друг к другу… Одно из основных противоречий — представление о верховном божестве. В Гатах… Ахурамазда [Бог-Творец, Владыка мудрости] является единственным творцом вне дуальной оппозиции…Напротив, в Младшей Авесте Ангро-Майнью [Ахриман, сила зла] являетсяпрямым соперником Ахурамазды». Следовательно, если поначалу зороастризм был религией монотеизма, впоследствии он превратился в дуалистическое учение.

Учение Заратуштры («гатический», или «чистый» зороастризм) проповедовало **дуалистический монотеизм** — особую разновидностьединобожия, теологическая система которой отрицает существование иных богов, кроме одного, но вместе с тем признаёт существование сверхъестественной силы, антагонистичной богу.

Дуализм (от лат. dualis, т. е. двойственный) — это учение, где признаются

равными два начала: духовное и материальное. В религиозном контексте данный термин обозначает «соперничество двух изначально существующихсил света/добра и тьмы/зла». В раннем зороастризме «сила добра» — это не Бог, а Святой дух, в то время как сам Творец — Создатель всего сущего, то естьи добра, и зла. Поздние же зороастрийцы (хотя, возможно, не все) стали отожествлять Бога исключительно с добром, что привело к вере в «противоборство “доброго” Ахурамазды и “злого” Ахримана».

Исследователи полагают, что «чистый» зороастризм, по всей видимости, оставался верой замкнутого жреческого сословия. И просуществовал он совсем недолго. В народе из новой религии восприняли только представление об Ахура Мазде как о высшем божестве. Культы старых богов, отвергнутых Заратуштрой, в народе никогда не прерывались и вскоре были приняты самими зороастрийцами, которые для этого ввели понятие «язаты» — «достойные почитания».

В книге «Арта Вираф намах» говорится, что Авеста (по велению Виштаспы была написана золотыми чернилами на 12 тыс. дубленных бычьих (воловьих) шкурах (пергаментах), хранилась в Истрахе, позже была сожжена Александром Македонским. Это означает, что текст, сожженный в 329 г. до н.э.существовал во времена Виштаспы, то есть за 258 лет до вторжения Македонского или уже в 587 г. до н.э.

Виштаспа уже тогда имел под рукой текст, представленный Заратуштрой.В пользу этой версии служит важное упоминание Бируни о тексте Авесты которую имел Заратуштра при встрече с Виштаспой. «Был с ним ветхий лист пергамента, который он держал в руке, прижимая его к груди … Заратуштра принес с собой книгу, называемую Авеста. Она (написана) на языке, отличающемся от языков всех других народов, и построена особым образом; число букв (ее языка) превосходит число букв во всех других языках, чтобы люди, говорящие на каком-либо одном языке, не имели преимущества в знании этой книги перед другими. (Заратуштра) положил эту книгу перед Виштаспом, когда явились ученые из жителей его царства и собралось много народу». (Бируни, 15.).

Видимо, речь шла о какой - то части его священной книги, возможно это были только его Гаты, ибо масштабы в 12 тыс. бычьих шкур на котором разместил текст Виштаспа вряд ли были подъемны Заратуштре.

Вполне вероятно, что только тогда, когда через 18 лет Виштаспа окончательно утвердился в вере, закрепив текст Авесты золотыми черниламина дубленных бычьих шкурах, придав этому столь важное значение, хионитырешились на войну с Виштаспой. Сражение состоялось, предположительно, в 569 году до н.э., когда Заратуштре исполнилось 60 лет. Представляется, что именно такое «золотое» переложение текста, оказало на хионитов столь раздражающее воздействие. Это было важным свидетельством принятия другойверы, а не очередным увлечением, навязанного окружением, что дало повод объявить через 12 лет войну за веру.

Первые упоминания пергамента - писчего материала, изготовленного из кожи появились еще в V веке до нашей эры у историка Ктесия. По его

письменному свидетельству такой материал употребляли для письма персы. Вполне вероятно, что Заратуштра во времена своих десятилетних странствий перевел свой текст на пергамент. Это был сакский (скифский) текст написанный им. Язык кайянидов был родственным языком. Авеста переиначенное персами, а затем и европейцами парфянское слово Апастак, пехлевийского слова «ʾpstʾk» [aβastāγ] < [apastāk. То есть буквально как такового авестийского языка не было, а был парфянский (пехлевийский), скифский язык, на котором был изложен текст.

О существовании традиций использования кожи для письма в Центральной Азии, особенно в Хорезме свидетельствуют археологические находки. Так, на в городище Топрак-кала был обнаружен целый архив, где найдено почти 100 документов, написанных на дощечках и коже. На коже сохранилось 8 документов, остальные представляют собой отпечатки между слоями истлевших кожаных свитков.

Большинство исследователей датирует первую письменную фиксацию «Авесты» временем правления парфянских царей Вологеза I (I в. н.э.), ВологезаIV (II в. н.э.). Парфяне были саками, дахами, адайцами. Валахш [Вологез] Аршакид (Балағөз – детские глаза, понятие со времен Балагеза трансформировалось в казахское Бала кезінең – с детских времен), повелел, чтобы письмо было послано во все области [с приказом] «сохранить в том виде, в каком это осталось в каждой области, всё, что дошло до нас в неприкосновенности из „Авесты" и „Зенда" и из всех учений, происшедших от них, и всё, что, рассеянное из-за разорения и разрушения Искандара и из-заграбежа и разбоя македонцев, осталось заслуживающим доверия и в письменной, и в устной передаче». До этого «Авеста» сохранялась только в изустной передаче (что с неизбежностью привело к многочисленным интерполяциям и искажениям смысла).

И на начальных порах это было лишь собиранием, поисками сохранившегося. Собирали не только религиозные тексты, но и героические сказания, и медицинские сочинения, и многое другое, отбор и редактирование велись бессистемно. Именно на этой стадии сложилась важнейшая часть «Авесты» - «Апастака». Такое содержание Авесты, вобравшего более древний материал, привело ряд исследователей к субъективным выводам о временижизни Заратуштры. Исходя из анализа текста Авесты М.Бойс полагала, что он жил в промежутке между 1500 и 1200 годами до н.э. (10).

Ж.Фуссман (2001) предполагает отнести время Заратуштры и староавестийских текстов к 1200— 1000 гг. до н.э. и может быгть раньше,распад общности — к 1800— 1500 гг. до н.э.> Яшты и Видевдат — к 600—500 гг. до н.э. Однако норвежско-американский исследователь О. Скьярво (Skjaervo 1995), также подчеркивая близость Авесты и Ригведы, датирует раннюю часть Авесты XIV—XI вв. до н.э., а Яшты — X в. до н.э. Противоречит гипотезе В.И. Сарианиди не столько спорная хронология Авесты, сколько полное отсутствие в ней упоминаний храмов. Жертвоприношения богам совершаются на открытом воздухе, а бог огня Агни переносит жертвы на небо, так что «амударьинская культура имеет мало общего с ариями» [Фуссман 2001).

В дальнейшем религиозный канон, установленный Вех-Шапуром, постепенно превращается в застывшую религиозную догму со строго регламентированными правилами отправления культа и с незыблемыми предписаниями, регулирующими повседневную жизнь мирян

В 1771 г. Анкетиль Дюперрон опубликовал в Париже главную религиозную книгу Авесту.

В течение тысячелетий у жителей Великой степи, Центральной Азии возникали формировались ритуалы,создавались культы, системы веры (тенгрианство), внедрился ислам, атеизм. Развитие науки, быстрый рост новых знаний углубляет и совершенствуют мировоззрение. Этические, нравственные нормы и мировоззренческие знания в религиях начинают самостоятельное, параллельное существование. Усиление нравственных, этических норм возрождает интерес к тенгрианству, к истокам, где эти ценности формировались на основе исторического опыта, кристаллизировались в молитвах. Вечные ценности требуют к себе соответствующего внимания, уважения и нуждаются в достойном применении.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Авеста в русских переводах (1861-1996). Санкт-Петербург. 1998
2. Зак И. В. Зороастрийская мифология [Мифы древнего и раннесредневекового Ирана]. Журнал “Нева” – “Летний Сад. Санкт- Петербург — Москва, 1998
3. Чунакова О.М. Пехлевийский словарь зороастрийских терминов, мифических персонажей и мифологических символов. Москва, Восточная литература РАН. 2004
4. Фирдоуси. Шахнаме
5. Сказание о Зарере [Айадгар и Зареран]. Перевод с пехлеви А.А.Амбарцумяна
6. Повесть о Йойште Фрияне. Перевод со среднеперсидского языка (языка пехлеви) А.А. Амбарцумяна (Институт Востоковедения РАН,Санкт-Петербург)
7. Стеблин – Каменский И.М. Гаты Заратуштры. Петербургское Востоковедение, 2009
8. Абаев В.И. Скифский быт и реформа Зороастра. Archiv orientální. V. XXIV. Praha: Orientál institute. 1956
9. Алма Кыраубай. Казак мифологиясы және Авеста. Жұлдыз. 1996 10.Бойс Мэри. Зороастрийцы. Верования и обычаи. СПб, 2003 11.Алшанов Р.А. Тайна 20 тысячи лет: поиски и открытия. Алматы. 202112.Википедия
13. Кузьмина Е.Е. Арии – путь на юг. Летний сад. Москва-Санкт-Петербург. 2008
14. Розенфельд Б.А., Рожанская М.М., Соколовская З.К. Абу_Р-РайханАл-Бируни. Москва. Наука. 1973.

15. Абу-р-Райхан ал Бируни. Памятники минувших поколений. Китаб ал- асар ал – бакия ал – курун ал-халия. Слово об эрах лжепророков и обманутых ими народов
16. История и культура Арало-Каспия. Алматы. Құс жолы. 2001 17.Алшанов Р.А. Зороастризм: раскол, отход от тенгрианства Турана.

Аль-Фараби. Журнал социально-гуманитарных наук. №2 (82) 2023

ГЕНЕЗИС ЗОРОАСТРИЗМА И ЕГО СВЯЗЬ С ДРЕВНЕЙ ИСТОРИЕЙ ИКУЛЬТУРОЙ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ*

Сейдуманов Серик Туларович
академик НАН РК,
доктор социологических наук, профессор,
Генеральный директор Института философии,
политологии и религиоведения КН МНВО РК,г.
Алматы, Республика Казахстан

Аннотация. *В настоящем научном докладе актуализируется вопрос связи зороастризма с древней культурой тюркских народов. Представлены материалы исследования за последние годы по глубинной связи культуры тюркских народов с зороастризмом. В статье рассматривается памятник древнеиранской литературы «Авеста» с учетом новых взглядов на происхождения Заратуштры. В научном анализе впервые представлен материал о Байыргы ахун, рассмотренный в историко-культурном контексте. На основе аксиологического анализа показано наличие параллелей в тенгрианстве, зороастризме и исламе, определенное сходство взглядов мировоззренческого характера. Показано как идейно-ценностные установки древней религиозной веры повлияли на ментальность тюркских народов в ходе истории.*

Ключевые слова*: генезис, зороастризм, авестология, Байырги ахун, сравнительно-исторический анализ, тенгрианство, тюркология, древнетюркские языки, мировоззрение.*

** Статья подготовлена в рамках научного фундаментального исследования BR20280977 «Новые концептуальные подходы к содержанию справедливости и ее реализации в казахстанском обществе в условияхглобальных трансформаций современности»*

В бескрайних степях Евразии сосуществовали разные культуры, где оставили свое культурное наследие и тюркские племена, которые являютсяпредками современных казахов. Удивительный фольклор, поэзия, музыка, мифология тюрков могут отражать все тонкости духовной, общественной жизни и исторических событий того периода. Изначально была создана

целостная картина мира «Земля - Голубое небо, Умай Ана – Кок Тенгри».Понятие «Умай Ана», означающее уважение тюрков к природе, стало этико- экологической моделью, которая в настоящее время называется «Природа- Мать». Турки, верующие в Тенгри, Умай, были уверены, что их каганы вступят на престол только тогда, когда святая земля даст им свое добро. А каган понимал, что для того, чтобы его Господь благословил и возвел в ранг кагана, у него должен быть возвышенный «Кут».

Тюрки – это народ, который создал свою особую цивилизацию в Великой степи. У тюркских народов были своеобразные правила межличностных отношений, товарообмена, капитала, транспорта и культуры гостеприимства и взаимодействия между странами Запада и Востока. Своим свободолюбием, открытостью, гостеприимством, щедростью они внесли огромный вклад в совершенствование механизмов торговли на Великом Шелковом пути, которыйстал столь незыблемым и прочным столпом для сохранения тюркских традиций. В определенных территориях Турана и Ирана тенгрианство 2600 лет тому уступило свое место зороастризму, новому религиозному течению, которое долгое время было мировоззренческим ориентиром и приоритетной парадигмой у жителей Центрально-Азиатского региона.

Проблемы взаимодействия разнообразных религиозных, культурных и философских традиций в Центральной Азии и роли идейного синтеза в духовном становлении тюркоязычных народов до сих пор еще остаются недостаточно исследованными. Одна из причин такого положения дел заключается в широко распространенном европоцентрийском представлении о кочевничестве как некой «антицивилизации», воплощении сил разрушения и невежества. При таком подходе кочевой образ жизни оказывается основным и едва ли не единственным источником социально-политических катастроф, войни агрессии в Евразии, а взаимоотношения ирано- и тюркоязычных народов сводятся к противостоянию оседлого Ирана, олицетворяющего созидательную деятельность, древнюю культуру, и кочевого Турана. Кочевникам отводится роль «трутней человечества», взиравших на богатства оседлых народов

«раскосыми и жадными очами», захватчиков и грабителей, не имевших развитой религии, культуры, государственности, градостроения, ремесла, торговли, письменности и т.д..

Подобный ущербный взгляд, безусловно, не способствует адекватному рассмотрению истории и культуры Центральной Азии и особенно кочевых в прошлом, тюркоязычных народов: казахов, узбеков, туркмен, уйгуров, кыргызов, каракалпаков, башкир, татар и др. А это, в свою очередь, отрицательно влияет на общую оценку культурного наследия того или иного народа, на понимание его особенностей, происхождения, путей развития, ролии места в мировой цивилизации. Ведь не случайно в некоторых научных и учебных изданиях бытует мнение о несовместимости кочевого образа жизни с развитой интеллектуальной деятельностью и с такой ее высшей формой, как философия.

В настоящее время понимание особенностей кочевого типа цивилизации существенно пересматривается в связи с основательной критикой

европоцентризма, признанием ценности истории кочевых народов, их материальной и духовной культуры, общественного и государственного устройства. Согласно этой концепции, кочевничество – это особый способ взаимодействия социума и природы, особый способ адаптации человека в специфической среде обитания, основанный на освоении природы преимущественно адекватными самой природе биологическими средствами производства. Отсюда следует вывод: кочевой образ жизни, безусловно, способствовал формированию своеобразного ментального универсума, духовного космоса, отражающего мировоззрения («Духовный мир кочевника») посредством понятийного инструментария с особенными нюансами мышления,идеями, образами. Вот по этой причине можно говорит о генезисе зороастризмасреди кочевников у берегов двух рек - Едиля и Жайыка. Использованная логикатрактовки зарождения зороастризма считаем вполне уместной и обоснованной.

Зороастризм как духовное учение был известен западному миру, особенно Античной культуре издревле. Главный идейный ориентир зороастризма, триада его этики – «Благая мысль, благое слово, благое дело» для мыслителей Древней Греции становится фундаментом для их классической философии[1, с.181]. Не случайно, все представители Античной философии пытаются ответить на ключевой вопрос философии - «Что такое благо?». Не случайно, данный этический императив является своеобразным триггером формирования различных исторических направлений в мировой философии. В основе учения Заратустры — свободный нравственный выбор человеком благих мыслей, благих слов и благих деяний. В древности и в раннем средневековье зороастризм был распространён преимущественно на территории Большого Ирана. Но всеосновные мировые религии, особенно христианство и ислам опираются на религиозную мораль в зороастризме, используют основные понятия духовного освоения мира и человека.

С основами учения зороастризма западный мир непосредственно ознакомился по переводам древнего текста «Авесты» на французский язык А. Дюпероном и нанемецкий язык - Кленкером [2]. Отдельные её разделы на русский язык перевелиК. Коссович, К. Залеман, К. Иностранцев и др. [3]. Относительно полный перевод «Авесты» на русский язык в конце XX в. осуществил И.М. Стеблин-Каменский[1], а наиболее полный текст «Хордэ Авесты» на русский язык перевел М.В.Чистяков [4]. В последнее время имеются первые попытки перевода текста древнего памятника культуры Востока на казахский язык отечественными исследователями [5].

В конце XX века, особенно в начале XXI века авестология - учение Заратустры становится объектом интенсивного исследования наших отечественных ученых. Первые попытки исследования имелись у крупного казахского этнографа, академика НАН РК Алькея Маргулана, кроме того, свои интересные исследования по вопросам авестологии в виде монографии опубликовали на казахском и русском языках Т. Енсегенулы, Р.А.Алшанов и С.И.Оспанов [6], в виде статьей С.Акатай, Н. Келимбетов, А Кыраубаева и У. Шалекенов, кроме того, в Казахстане защищена по философским проблемам зороастризма кандидатская диссертация К. А. Затовым [7].

По мнению отечественных исследователей, увязывание текста Авесты с санскритом и с семитским языком не дали существенных результатов. По мнению видного исследователя зороастризма С.И. Оспанова, гораздо перспективней представляется изучение непереведенных частей, терминов, понятий Авесты спозиции древнетюркского языка [8]. Есть большая вероятность, что Заратуштра первоначально свое вероучение сочинил на сакском, т.е. прототюркском языке. Неисключено, что народности Турана и Ирана в те времена имели общий универсальный протоязык. Не исключено, что в нем и в последующие эпохи сохранились некоторые элементы региональных тюркских и персидских языков.

Дискуссии по отношению личности Заратуштры в научной сфере продолжается до сегодняшних дней. По утверждению С.Н. Соколова
«Историчность личности Заратуштры иногда подвергается сомнению, которое возникает не столько из исследования конкретного исторического материала, сколько из априорной тенденции к гиперкритике. Мифический образ Заратуштры
– результат работы воображения последующих поколений эпохи расцвета зороастрийской церкви, в основе же его лежит, вероятнее всего, реальная личность. Так, в «Гатах» - проповедях Заратуштры ясно чувствуется реальность проповедника»[9, с.8].

По основному сюжету и мифологии текста Авесты, Заратуштра был родом изсакских племен, населявших северо-восток современного Ирана. «Долгое время считалось, что он жил в Азербайджане, на северо-западе древнего Ирана. Современные исследования показали, что такого быть не могло. Исходя из содержания и языка, сложенных Зороастром гимнов теперь установлено, что в действительности он жил в азиатских степях к востоку от Волги. Поэтому весьма желательно, чтобы его жизнь и вероучения изучали в СССР», - писала всемирно признанный авестолог М. Бойс [10, с. 3] «Они (племена) пасли скот
- коров, верблюдов, овец и коз - на огромных степных просторах от Северного Причерноморья до Алтая и Восточного Туркестана, от Уральских гор на севере до Иранского нагорья», - дополняет также И.М. Стеблин-Каменский [1, с. 4].

Еще можно ссылаться на почти исторические факты из жизни самого пророка. Заратуштре было тридцать лет, когда он обосновал свою веру. Десять летскитался среди своих соплеменников, агитируя принять его вероучение. Первоначально ему последовал лишь его брат. Видимо, со временем к нему начали прислушиваться и другие, потому что встревоженные предводители старой веры (мы полагаем, это были баксы - шаманы тенгрианства) стали его активно притеснять, устраивали над ним насмешки, издевательства. В итоге Заратуштра был вынужден уйти в соседнюю страну (к предкам персов), где местный правитель Виштаспа принял его новую религиозную веру [11].

«Заратуштра отмечает, что он передает молитвы Ахуна Баири, который нами понимается как Байыргы Ахын, или как молитвы древнего или древних акынов. То есть Заратуштра изначально преподносит себя как проповедник молитв Ахуны Баири, его подвижник»[12, с. 225], - пишет отечественный исследователь Р.А.Алшанов в своей статье, посвященной древней религиозной вере, распространенной на территории Турана и Ирана.

В тексте Авесты имеются следующие строки:

81. Когда «Ахуна Варью»

Произносил молитву
Спитама-Заратуштра Со
всеми остановкамиВсе
громче под конец.
То прятались под землею
Отвергнутые дэвы, Оставшись
без молений, Лишенные молитв
[1, с.170]

По мнению Р.А. Алшанова, «существовал персонаж, конкретное лицо – Баири Ахун, молитвы которого пытались донести до потрясенного Заратуштры его предшественники»[12, с. 225]. В качестве аргументации в пользу своих доводов ученый приводит некоторые положения из текста Авесты, гдеговорится: «Он бьет меня молитвой Ахуна Баири мощной ... Он жжет молитвой Аша Бахишта, словно расплавленный металл» [3, с. 65]. «Вполне возможно, - отмечает автор, - что под именем Баири Ахуна подразумеваются целые поколения древних сказителей, древних акынов, передавших из уст в уста свои печали и заботы для последующих поколений»[12, с. 225]. Среди многообразных памятников богатейшего устного народного творчества акыны занимает совершенно особое место. Древнее художественное мастерство, отшлифованное многочисленными поколениями безымянных талантов, вековой жизненный опыт народа, запечатленный в эпических произведениях, историческая достоверность изложенного позволяет называть поэзия акынов и эпос в целом устной историей, рассказанной в поэтической форме и выражающей саму суть народа, т.е. его дух. Кочевой образ жизни и скоротечный характер искусства акынов не позволял в прошлом записать и сохранить произведения на бумаге. В истории тюркских народов, в том числе казахов бóльшая часть произведений акынов осталась потерянной.

Акыны с древних времен не только были участниками айтысов, импровизаторами-поэтами. Они отличались острым умом, поэтическим даром и глубоким познаниям духовной жизни общества. В связи с этим об уникальных мыслительных способностях личности Ахуна Баири можно только догадываться. Опираясь на Авесту можно говорить о философском складе ума древней исторической личности. «На 20 ключевых, фундаментальных мировоззренческих вопросов Ахуна Баири уровень знаний того времени не позволял найти адекватные ответы. И свое объяснение попытался найти Заратуштра. Однако, его ответы, признанные как откровение не были приняты единоверцами», - пишет Р.Алшанов [13, с. 30].

В целом, поэтическая форма духовного освоения мира как культурная и духовная преемственность сохранилась и была развита в тюркоязычной среде ив казахском обществе в конкретно-исторических формах. Современную казахскую философию можно рассматривать «...как древнейшую степную ветвьтюркоязычной культуры, включающую глубинный пласт индоиранской культуры и развившейся в тесном взаимодействии с сопредельными цивилизациями и народами Востока и Запада. На протяжении многих веков казахи вбирали в себя различные культурные влияния, переплавляя и

ассимилируя их в горниле своих исконных степных тюркских традиций. И традиции эти были столь глубоки и прочны, что ни политические катастрофы и войны, ни арабское и монгольское влияние, ни исламизация не смогли изменить их коренным образом» [14, с.67]. Вообще казахская философия тесно с поэзией и этическими нормами. Идеи Заратуштры были отражены в миропонимании Коркут Аты, Асан кайгы, у поэтов эпохи «Зар заман» и других народных акынов и жырау тюркского средневековья и в казахского общества [15].

Не случайно, основные догматические понятия таких мировых религий, как христианства и ислама, особенно фундаментальные религиозные положения об аде и рае, о создателе, о важности молитв (намаз), о противостоянии мира людей и дэв и другие аспекты были приняты из учения зороастризма[16]. Эти вопросы требуют отдельного исследования со стороны молодых ученых нового поколения.

В заключении следует отметить, что исследования глубинных основ учения Заратуштры необходимо для объективного и аутентичного понимания иосмысления истории нашего народа и соседних тюркских культур Центрально- азиатского региона [17]. Поэтому со стороны тюркологов и авестологов Центральной Азии и всего мирового сообщества нужны научные исследования, свободных от штампов, прежних стереотипов трактовки истории различных народов и религии, конструктивный и объективный подход к историческому наследию тюркского мира и всего человечества. Этнокультурная традиция, понимаемая как конструктивное и критическое возвращение к своему историческому и глубинному истоку, делает древний пласт истории как закономерный фундамент, на основе которого адекватно раскрываются и формируются корни и истоки духовной жизни народов Центральной Азии и современного казахского народа, являющийся титульным этносам поликультурного, демократического Казахстана. Кроме того, на основе указанных новых подходов в историко-философских и востоковедческих исследованиях необходимо констатировать значимость миропонимания, отвечающего критериям конкретной целостности, полноты объяснительного эффекта и смысложизненных перспектив этносов региона в условиях евразийской духовно-культурной интеграции.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Авеста: Избранные гимны; Из Видевдад / Пер. С авест., предисл., примеч.,и словарь Стеблин-Каменского. - М.: Дружба народов; КРАМДС – Ахмед Ясови, 1992.- 207с.
2. Маковельский А. О. Авеста. - Баку: Изд-во АН Азербайджанской ССР, 1960. - 144 с.
3. Авеста в русских переводах (1861-1996) / Сост., общ. ред., примеч., справочный раздел И.В. Рака. - Изд. 2-е, исправл. - СПб.: Нева; Летний Сад, 1997.
- 480 с.

4. Авеста. Хордэ Авеста (Младшая Авеста) / Подготовка авестийского текста, перевод, комментарий М.В. Чистякова. -СПб., 2005. - 384 с.

5. Авеста. Аударған К.Аюбай. Алматы: Болашақ, 2023.-129 б.

6. Алшанов Р.А. Тайна двадцати тысялетий. Поиски и открытия. – Алматы, 2016.-345с.; Алшанов Р.А. Қазақстандық «Авеста»: аңыздар мен шынайы тарих // Алматы ақшамы. 21.12.2017.; Оспанов С.И. Жаратушы, әлде Заратуштра калай деді? [Как сказал Жаратушы (Создатель) или Заратуштра?]. - Алматы, 2003. - 332 б.

7. Затов К.А. Зороастризм и диалог культур. Автореферат кандидатской диссертации по философским наукам. Алматы, 1998.- 28с.

8. Оспанов С.Е. Зороастризм как один из исторических источников изучения культуры тюркских народов // Вестник Якутского государственного университета.
– 2009. Том 6. № 1. С. 15-23.

9. Соколов С.Н. Зороастризм. Древнейшая религия иранских племен // Авестав русских переводах (1861-1996) / Сост., общ. ред., примеч., справочный раздел И.В. Рака. - Изд. 2-е, исправл. - СПб.: Нева; Летний Сад, 1997. - 480 с.

10. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. - М.: Наука, 1987. - 300 с.

11. Рак И. В. Мифы древнего и раннесредневекового Ирана.- СПб.: Нева,1998. - 560 с.

12. Алшанов Р.А. Ден (дін) – духовное расхождение молитв древних акынови учения Заратуштры // Туран университетінің хабаршысы. 2021. №4 (92). С. 224- 230.

13. Алшанов Р.А. Зороастризм: раскол, отход от тенгрианства Турана //Аль-Фараби. №2. 2023. С. 25-35.

14. Нысанбаев А.Н., Барлыбаева Г.Г. Этика как ядро казахской философской мысли / / Вопросы философии. 2012. № 10. С. 65-74

15. Алшанов Р.А. Заратуштра – Қорқыт Ата –Асан Қайғы // Алматы ақшамы. 16.01.2020.

16. Заратустра. Учение огня. Гаты и молитвы // Предисл., биограф. статьи, коммент. подготовлены А. Шапошниковым. -М.: Изд-во «ЭКСМО-Пресс», 2002. - 496 с.

17. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1989.- 324с. С. 236-237

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ ТАРИХЫНДАҒЫЗОРОАСТРИЗМНІҢ МАҢЫЗЫ

Тайжанов Алтай Тайжанұлы
философия ғылымдарының докторы,
профессор,
Марат Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медицина университеті,
Ақтөбе қаласы, Қазақстан Республикасы

Аннотация: *В статье говорится о священной книге «Авеста» учении Заратуштры, распространенной на территории Средней Азии, Ирана, Азербайжана, Афганистана, об одном из первых почитаемых как пророк – Заратуштре, а также даются собственное описание и характеристика его деятельности с точки зрения автора.*

Несмотря на то, что учения Заратуштры возникли на пространстве Великой степи, их идеи долго оставались в тени европоцентристских теории. Поэтому о духовной преемственности сакральных и философских учении отраженных в « Авесте» в трудах степных мудрецов как Коркыт Ата, Асан Кайгы, Бухар жырау, Балкы базар жырау долгое время ничего даже не упомянулось. Автор в своей работе пытается восполнить эти пробелы истории.

Тенгрианство – целостная религия. Как целая система религиозного мировоззрения оно не потеряло свое значение до наших дней. Автор рассматривает вопросы тенгрианства с идеями зороастризма. В статье также затрагивается проблема «благодати» - «құт», который даруется кочевнику Великим Небом тоже не остается в стороне.

Автор подводя итоги, считает, что казахская философия должна изучаться в соответствии с требованиями нашей независимой страны.

Ключевые слова: *Авеста, Зороастризм, Заратуштра, независимость, гармония, преемственность, тенгрианство, религия, духовный мир, природа, поклонение, почитание.*

Тәуелсіз мемлекеттің барша жұртының, әсіресе, жас ұрпақтың тарихи санасы айқын, әрі берік, біртұтас болуы тиіс. Осыған байланысты ҚР Президенті: «ортақ пайым жоқ жерде ала – құла деректер және оның себеп – салдары жайлы әртүрлі көзқарастар қоғамды адастырады, сондықтан, тиістітарихи құжаттарды, жиналған мәліметтерді аса мұқият зерделеу керек» [1] - деген болатын. Халқымыз Қазақ хандығы кезінде де, одан арғы Алтын Орда, Түрік қағанаты, Ғұн, Сақ дәуірінде де осы жерімізде өмір сүрген, өсіп өнген. Ендеше, ұлттық тарихымыздың терең тамырлары көне заманның өзегінде жатыр. Кешегі Кеңес заманында европоцентристік методологияны ұстанған зерттеушілеріміз Ұлы Даланы елсіз, иесіз жатқандай, әлемдік мәдениет пен руханиятқа ештеңе қоспағандай етіп көрсетті. Бұл үрдіс кейбіреулердің санасында бүгінгі күнге дейін сақталған. Олай болса, әрбір халық өзінің арғы – бергі тарихын өздері жазуға тиіс. Бөтен идеологияның жетегімен жүруге де

болмайды. Ұлттық мүдде тұрғысынан жазылған ғылыми пайым ұрпақтың санасын оятып, ұлттық жадын жаңғыртуға мүмкіндік береді.

Біздің ұрпақтың, жалпы Тәуелсіздікке дейінігі ұрпақтардың санасына теріс сіңірілген деректер мен пайымдардың бірі – ежелгі Орталық Азияда, Иранда, Әзірбайжан, Ауғанстан жерлерінде таралған ЗАРАТУШТРА ілімінің қасиетті жинағы «АВЕСТА» мен адамзат тарихында тұңғыш пайғамбарлардың бірі, адамзаттың алғашқы діни және философиялық танымының негізін қалаушығұлама, ақын ЗАРАТУШТРА (*гректе*рде – *зороастризм деген атпен белгілі, шамамен біздің заманымыздан бұрынғы 630 – 541 жылдар*) туралы айтылатын және жазып қалдырылған пайымдар.

Заратуштраның діни – этикалық ілімі, философиялық ой пікірлері ұзақ уақыт бойы адамзаттың рухани азығы болып келді. Заратуштра идеялары әлемдік діндер мен грек ойшылдарының философиялық жүйелерінің қалыптасуына түрткі болды. Кейін ислам дініндегі сопылық ағым өкілдері де Заратуштра ілімінің кейбір рәсімдерін қабылдап алып, жергілікті халықтың ежелгі сенімі мен мұсылмандық шарттарын бір – бірімен шебер ұштастыра білді. Жалпы әлемдік діни – философиялық дүниетаным мен көзқарастардың бастауы ретінде танылған Заратуштра ілімін зерттеуге дүниежүзінің белгілі ойшылдары ат салысты. Алайда, жоғарыда айтып кеткеніміздей европоцентристік ұстанымда болған ол зерттеушілер мәселені біржақты қарастырды. Бұл ілімнің отаны болған Ұлы Дала, Қазақстан елеусіз қалды. Қазақ зерттеушілері Кеңес заманында бұл ілімді жан – жақты зерттемей, айтылған, жазылған тұжырымдар төңірегімен шектелді.

Тек Тәуелсіздік жылдарында ғана біздің зертеушілеріміз бұл тақырыпты жаңаша қозғап, зерделі ой айта бастады. 1993 жылы «Егемен Қазақстан» газетінде белгілі жазушы С. Елубаевтың «Заратуштра – дала пайғамбары» [2] атты танымдық мақаласы шығып, ол үлкен ізденістерге бастау болды. Кейін көптеген қазақ ғалымдары «Авеста» жинағы мен Заратуштраны герменевтикалық тұрғыдан жаңаша зерттеп, көптеген жаңа ой-пайымдар айтып, тұжырымдар жасады. Олардың қатарында: А.Қыраубаеваны, Ә.Қодар, Т.Еңсегенұлы, У. Шалекенов, С.Оспанов, Р.Алшанов, С.Сейдуманов, С.Нұрмұратов т.б. атауға болады. Аталған ғалымдар «Авеста», зороастризмілімі, оның пайда болған ошақтары туралы мүлде жаңа көзқарас пен пайым қалыптастырды. Әділдік үшін айта кеткеніміз жөн, бұл тақырыпқа алғаш келген академик Әлкей Марғұлан еді. Ол «Ежелгі жыр – аңыздар» деген кітабында: «Авеста» шығармасы көне түркілерге тікелей ортақ мұра. Бұл қасиетті кітапқа бастан – аяқ арқау болған Тұран даласының тыныс-тіршілігі. Ондағы дәуір тынысы, өмір болмысы, оқиғалар желісі қазіргі қазақ халқының дүниетанымымен, мәдениетімен, дәстүр-салтымен, әдет ғұрпымен сабақтасып жатқаны байқалады» [3] - деп жазған екен. Танымал зерттеуші Сәбетқазы Ақатаев та біздің жерлеу дәстүріміздің зороастризмнен келе жатқанын айтады[4].

«Авеста» 21 кітаптан құралған. Біздің заманымызға соның төрттен бірі ғана жетіп отыр. Олар екі нұсқадан тұрады. Бірінші нұсқасы әр түрлі кітаптардағы мінәжаттар. Екінші нұсқасы дінге, құқыққа, табиғатқа, дүние

жаратылысына байланысты әуендерден, дұғалардан, ән – ұрандардан тұрады. Бұл Шығыс халықтарының көпшілігінің тарихына, мәдениетіне, дініне, ауыз әдебиетіне қатысы бар ортақ жәдігерлер. Ол үш бөліктен тұрады. Біріншісі – Яшт (*алғашқы қауымдық қоғамдағы қарым – қатынастар, көп құдайға табынут.б. жайлы*). Екіншісі – Тат (*Ахурамазда құдай хақында тәлім әңгіме*), үшіншісі – *көп құдайға табыну* мен *бір құдайға құлшылық етушілер* күресі нәтижесінде біздің заманымыздың 5 ғасырында жинақталса керек.
«Авестаның» барлық діндерге, бүкіл дүниежүзілік өркениетке үлкен әсері болды[5].

Көне парсылардың діні жөніндегі ең ежелгі және негізгі хабаршы – «Авеста». «Авеста» - «білім» сөзінің баламасы. Ол — қасиетті мәтіндердің кезінде ауызша таралған, ал б.з.д. I мыңжылдықта жазылып алынған орасан зор жүйесі. «Авеста» – әлем заңдылықтарын толық қамтитын қасиетті ілім.
«Авеста» бойынша барлық жан иелері микрокосм болып табылады. Бүкіл әлем біртұтас және бір заңдылықпен өмір сүреді. Тірі болмыстың бәрінің де жаны бар. Жан ретінде олардың барлығы бірдей. Сондықтан еркек пен әйел, бай мен кедей, соғыста жеңген де, жеңілген де тең деп есептеледі. Бұл «барлық жан иелеріне бірдей қарап, адамзаттың бәрін сүй» - деген дана Абайдың және басқа да ауыз әдебиеті өкілдерінің гуманистік принциптеріне жол ашады. «Авеста» адам өмірін табиғат заңдылықтарымен үндестіреді: негізгі принциптері бойынша – ішкі және сыртқы тазалықты толық сақтау қажет, баршаға жеке бас еркіндігі берілген, бірақ әркім сол өз еркімен жасаған іс – әрекеті үшін жауап береді және оның нәтижесін көреді, өмірде кездейсоқтық болмайды деп есептеледі. «Авеста» ілімі бүкіл мұсылман әлеміне тарады. Оның ислам мәдениетіне, әсіресе, сопылық ағымға тигізген әсері өте зор болды.

«Авеста» сарынының кейбір арналары көне түрік эпостарымен үндесіп отырады. Мұндай ұқсастықты *Оғызнамадан, Қорқыт Ата кітабынан* кездестіруге болады. Қасиетті кітаптағы кейбір сарындар ежелгі қазақ әдебиетінде де көрінісін тапқан. Әдебиетші ғалымдар «Авестадағы» сарындардың Қорқыт Ата, Хұтб Хорезми, Ахмед Иүгінеки, Асан Қайғы, Бұқар, Базар жырауларға келіп ұласатынын дәлелдеді.

«Авестада» айтылатын негізгі идея – көп құдайға құлшылық етуді тоқтатып, әлемнің жалғыз Жаратушысына, табыну қажет – дегенге келіп саяды. Міне, осы тұрғыдан алып қарағанда, ежелгі түркілердің жалғыз Тәңірге табынуы жөніндегі діни сенім мен зороастризм ілімі арасында тығыз байланыс бар екенін аңғару қиын емес. Белгілі әдебиет зерттеушісі Т.Еңсегенұлы тәңірлікдіннің негізі – «Авеста» шығармасында жатқандығы туралы айта келіп, өзінің
«Қазақ әдебиеті тарихының арғы арналары» атты зерттеуінде төмендегідей тұжырым жасайды: «Көне түркілердің тәңірлік діні мен дала пайғамбары Заратуштра есімімен аталған зороастризм ілімі жазылған «Авеста» шығармасын арнайы зерттеп, бір – бірімен салыстырып қарағанымызда, бұл екі діннің арасында атап көрсеткендей білініп тұрған айырмашылық жоқ деугеболады. Бұл екі дінде де бүкіл әлемнің иесі, соны жасаушы – біреу. Осы екі ілімде де діндарлар, соған табынушылар жалғыз ғана жаратушы бар деп

ұғынған. Сонымен қоса екі дінде де әлемнің иесі – жалғыз құдірет тек аспанда тұрады.

Бұл екі дінде де жалғыз жаратушының көмекшілері жер, су, от, күн, жұлдыздар, тағы басқа қасиетті тұлғалар болып саналады. Осы екі дінде де мына аталған жалғыз жаратушының көмекшілері жанды бейнеде іс – әрекетке түседі. Бұл екі дінде де жалғыз құдыреттің көмекшілері жарылқаушы, жебеуші күш есебінде айқын танылады. Осы екі дінде де жебеуші тұлғалар тек жақсылық жасауды ойлайды, жаманшылықпен бітіспен күрес жүргізеді. Демек, екі діннің де басты қағидасы - әділет пен зұлымдықтың, жарық пен қараңғының ымыраға өмірі келмейтін шайқасы. Қысқасы, екі діннің де өзге шарттары осындай бір – бірінен айнымайды»... Автордың пікірінше, «қазаққөркем сөз өнерінің қайнар бастаулары да қадым замандарда қазақ даласында жазылған «Авестаның» қасиетті жазбаларында, әнұрандарында, өлең- жырларында жатыр» [6] - деген пікір айтады. Демек, қазіргі Қазақстан мен ОртаАзияны ежелгі дәуірлерде мекен еткен түркі тілдес халықтардың, соның ішінде қазақ қауымының да, көне тарихы, қоғамдық-әлеуметтік, саяси, мәдени-әдеби өмірін танып білуде «Авестаның» рөлі зор. «Авеста» - мәдени өмірдің түрлі салаларына қатысты ежелгі медицина мен астрономия, космогония мен философия туралы құнды деректерге толы туынды.

«Авестада» табиғат көріністері зор шеберлікпен бейнеленгенін кезінде И.С. Брагинский ерекше атап көрсеткен. Табиғатқа табыну культі, соның ішінде Айға, Күнге тағзым ету, Отқа табыну көріністері көркемдік тұрғыдан мейілінше ұтымды шыққан. Мәселен, Күнге арналған әнұранда төмендегідей жыр жолдары бар:

Мәңгілік күн сөнбейтін, Еш
нәрсеге тең келмейтін,
Шұғыла шашып жылжыған,Ұлы
күнге бұл дұғам!
Күн қызуын төккенде, Жер
ынтығын өпкенде, Жүз мың
құдырет секілді,Ғажабы бар
не түрлі.

«Авестада» өмірге нәр беретін құдыретті күштің бірі – су екенін айтакеліп, толқып жатқан теңіздің жанды картинасын жасайды:

Міне теңіз, буырқанған, шулаған, Міне
теңіз, толқындары тулаған, Міне теңіз, кері
шегініп күрсінген, Міне теңіз, алға
ұмтылып, жар сүзген.Міне теңіз, толқын
қуған, тепсінген, Міне теңіз, тіл қатысқан
шексізбен.
Ворукаша теңізі осы көз көрген,
Дүниенің ортасында тербелген.

Бұған Митраның әділетті Заратуштраға қарата айтқан мынадай сөздерідәлел:

Айтқан сөзге берік бол,

Сатқындарға қатал бол,
Жақсыларға адал бол.
Келісімді бұзбаған,
Екі жаққа тиімді,
Әділдікке ел сүйінді.

Сонымен, жоғарыда атап өткеніміздей, «Авеста» - зороастризм ілімінің негізгі қағидалары баяндалаған киелі кітап. Ол ежелгі замандарда өмір сүрген ата – бабаларымыздың тұрмыс – тіршілігінен, салт – дәстүрінен, наным – сенімінен, діні мен ділінен, көркемдік талғамынан, т.б. мол мәлімет беретін рухани, әдеби жәдігерлік болып та табылады. Бұл құнды еңбектің ішкі мазмұнынан туындайтын дүниетанымдық түсініктер біздің көне қазақтардың, арғы бабаларымыздың түсінік – түйсіктерімен де үндесіп жатады. Біздің арғы заманнан келе жатқан мифтік түсініктерімізде де ортақтық бар.

Тәуелсіздік тұсындағы еркін ойлау мен пайымдаудың нәтижесінде «Авеста» мен Заратуштраға қатысты соны пікірлер айтылуда. Аталған еңбек пен ілім туралы біздің отандық ғалымдарымыз олар мың жылдар бойы қолдан қолға өтіп, ауыздан – ауызға жетіп терминологиялық тұрғыдан да, артикуляциялық тұрғыдан да өзгерістерге ұшыраған болуы керек деп есептейді. Мәселен, Тоқболат Еңсегенұлы мен Сапар Оспановтың тұжырымдауынша,

«Авеста» сөзі «Бастау», «О бастан» деген ұғымды білдіреді. Заратуштра дегеніміз бәлкім – «хабаршы», түйе мінген дін адамы деген мағынаны білдіруі мүмкін. Заратуштраның өзі ежелгі тұрандар мен қазіргі қазақтарда сақталған автохондық, жергілікті есім. Заратуштра атының ең ықтимал түсіндірмесі –

«Зар айтушы» болуы да мүмкін. Оның мән-мағынасы: «ботасын аңсаған бозінгеннің уайым-зарын, қайғысын елестететіндей ерекше әдіспен жырлайтын адам». Бұл жалпы зат есім. Тәржімалаушылар, кейінгі кезеңнің жылнамашылары пайғамбардың үнемі түйе мініп, барлық жеті елді аралап жүретініне сүйеніп, айтушының атының екінші буын-бөлігін уштраға – түйеге трансформациялаған деген де пікірлер бар.

Бәлкім, ел арасында, Заратуштра «түйе мініп, Ахун Баиридің (*байырғы ахун, ақын, ежелгі жыршылар*) зарды дұғаларын айтатын адам» - деген ұғым қалыптасқан болар. Парсы нұсқасындағы алғашқы «уштрамен Зар айтушы» ұғымы кейін түркі-парсылық «Заратуштра» ұғымына кірігіп кетуі де ықтимал. Орындаушының мұң-зарына, уайымына келсек, ол замандастарының төл тарихын құрметтемейтініне, білім мен ілімге талаптанбайтынына қапалы болса керек. Бұл шындықпен үндеседі. Өйткені, бұндай әлеуметтік көңіл күй, жағдай Ұлы Даланы мекендеген қазақ ойшылдарына да, сол заманның және кейінгі дәуірлердің ақын – жырауларына да, тіпті дана Абайға да тән болды. Әйтпесе, Абай:

«Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман,
Шошимын кейінгі жас балалардан.
Терін сатпай, телміріп көзін сатып,
Теп – тегіс жұрттың бәрі болды аларман» [7] - дер ме еді?! Бұл да зар, өз заманының зары, өз заманынан бой оздырған дананың қапалануы.

Ал белгілі ғалым У. Шалекеновтің бұл жөніндегі пікірлері басқаша. Ол «Заратуштра» атауы «Зор – от-ұстаушы» ұғымын білдіруі мүмкін деген пікір айтады. Демек, пайғамбар отқа табынған, сондықтан да от оның дінінің негізі болды». Қорыта айтар болсақ, Заратуштра атына байланысты нақты нұсқа осы уақытқа дейін әзірге айқындалған жоқ, ендеше пікірлер де толастамасы анық.

Қазақ ғалымдары Қорқыт шығармашылығынан Заратуштраның дүниетанымдық ықпалы айқын көрінетінін жаза бастады. Кейінірек осы дәстүрлерді XV ғасырдың соңында – 1460 жылдары өмір сүрген Асан Қайғы жалғастырды. Ол өз заманының арқалы әншісі – жырауы болған. Заратуштра, Қорқыт Ата, Асан қайғы – үшеуінде де түркілік жыршылар шығармаларындағы ұқсастық тән. Олар жүйрік те жылдам Желмаяларына мініп алып, географиялық жағынан алғанда түркі әлеміне ортақ кеңістікті аралап жүреді. Үшеуі де өз заманының жыршысы, ақыны, жырауы, нағыз елге танымал тұлғалар.

Қазақ даласында өзіндік әншілік мектептер айтушы өнерін бірінен екіншісіне жеткізіп, бұл дәстүрдің ғасырлар бойы сақталуын қамтамасыз етті. Орындаушылық шеберлік ерекше өнер түрі ретінде бағаланады. Кейбір жыршылар белгілі бір батырлар эпосын жеті, он жеті, жетпіс түн бойы қатарынан жырлап шығатын болған. Жыршылар үшін тыңдаушыларына орасан зор тарихи деректердің шынайы берілуін сақтау маңызды еді. Заратуштра, Қорқыт Ата, Асан қайғы – энциклопедиялық білімнің адамдары болды және олар титандық жұмысты орындады. Олардың жанқиярлық еңбегі мен жоғары жауапкершілігі бізге талай мыңжылдықтардың бірегей фактілерін жеткізуге мүмкіндік берді. Бүгінгі ұрпақ олардың өшпес рухани ерлігін әрдайым есте сақтауы керек.

Жалпы «Авестаны» оқып, зерделей отырып, Заратуштра іліміне үңілген адам ТӘҢІРШІЛДІК туралы ойланбауы, ойламауы мүмкін емес. Ал Тәңіршілдік туралы ой қозғағанда, оны ең алдымен, әлемдік діндер жүйесінде зерделегеніміз жөн. Тәңіршілдік тек қана аты бар, ал заты құпия дін болғандықтан, зерттеуші ғалымдарымыз алдымен зороастризмге көңіл бөліп, соны зерделеумен айналысады

Нақты айтар болсақ, Тәңіршілдіктің өзегі – әруаққа табыну. Біздің бабаларымыз Тәңірінің бар екеніне ешқашан күмән келтірмеген. Тәңірі кез келген келісімшарттан биік олардың ішкі түйсігінде болған. Түркілер үшін көк пен көкей бір болған, оны Тәңірі біріктірген. Бұларды бір-бірінен айыратын өлім ғана. Есімізге Күлтегіннің Үлкен Жазуын түсірейікші: «Уақытты Тәңірі ғана таратады. Адам ұлдарының барлығы тек өлу үшін келген» [8]. Көріп отырғаныңыздай мұнда мәңгі өмір туралы түсінік жоқ.

Сөйтіп, Тәңіршілдіктің діни сипатына келсек, онда басты сипат бар. Егер religio деген латын сөзі «байланыс, қатынас» деген мағына білдірсе, тәңіршілдікте осы сипат бар. Тәңірі өз ұрпақтарымен үзілмес байланыстағы құдай. Өйткені, олар Тәңірі арқылы тек абстрактты Тәңіріні емес, Тәңіріге айналған әруақты, немесе, кешегі өзінің бабасын дәріптейді. Сөйтіп, бұл байланыс мәңгі өмірге сенуден емес, өткінші өмірді азалаудан, о дүниелік бабаға дұға оқып, оның даңқын асырудан тұрады. Сондай даңқы дәріптелген

баба ғана Тәңіріге айналып, өз ұрпағын қолдайды. Көріп отырғаныңыздай, тәңіршілдікте *даму, өзгеру, жетілу* идеясы жоқ, өйткені түркілердің Тәңірінің жаратушы күшіне сенгені сондай, өздерінде бір «мін болады» деп ойламаған. Жолдан тайған, адасқан, шаршап шалдыққан пендені мінсіздікке жетелеуден гөрі, оның о бастан мінсіз екеніне сенгені дұрыс емес пе? Мұны Шалкииз жыраудың әйгілі толғауынан да байқауға болады.

Алаштан байтақ озбаса, Арабыдан
атты сайлап мінбен-ді!Күлікке тастай
болып тимесе, Үстіме көбе кимен-ді!
Күмістен екі қолтық жоқ болса,
Сыпайылық сүрмен-ді!
Алғаным ару болмаса,
Алдыма алып сүймен-ді!
Дулығамның төбесі Туған
айдай болмаса
Батыршылық сүрмен-ді! [9]

Бұдан біз тағы бір нәрсені байқаймыз. Тәңіршілдік діннен гөрі идеологияға, немесе өмірлік философияға ұқсайды. Өйткені, дін бар жерде бірден шіркеу, мешіт, молда, ишандар пайда болады. Сөйтіп, *дін адамды құдайға жақындатудың орнына, әлгі дін өкілдерін асыраушы кәсіби құралға айналады. Әрине, діндәрлардың да бәрі бірдей емес. Бірде шарлатаны болса, бірде әулиесі бар. Әйтсе де, кез келген дін өзін өмірден бөліп, өзінен өзгеше әлем жасап, тіпті, өзін барлық өзге әлемнен биік қойып, пенделерден тек өзіне бағынуды тілейді*. Сондықтан, діндер көбінесе дамудың емес, керіс- жанжалдың, қарсы тұрудың, тіпті, ғасырларға созылған соғыстың себепкеріболған.

Ал тәңіршілдікте діни кітабы болмағанымен, тектілік болған. Жалпы, тәңіршілдік — Тектілік философиясы, мұндай дінді «генотеизм» дейді, яғни өз шығу тегіңді, нәсіліңді, ата-бабаңды сыйлау. Сондықтан құдайдың өзі мұндайдатек құдыретті баба ретінде елестейді. Мұнда жарату емес, тұқым тарату идеясы басым. Сондықтан тәңіршілдіктің басты құралы шежіре мен ата-баба даңқын арттырушы эпос. Әрине, мұнда неше түрлі рәсімдер де жетеді. Сонымен қатар, тәңіршілдік — өліммен күресу, сондықтан мұнда емшілік өнері де қатты дамыған. Тәңіршілдіктің тағы бір қыры — балгерлік, көріпкелділік, болашақты болжау.

Танымал зерттеуші Ә.Қодар: «зороастризмнің миф-аңызға сүйенгендәстүрлі діннен гөрі пайғамбарлық дінге ұқсайтынына мегзейді. Ал тәңіршілдікпайғамбарлыққа сүйенбейтін дәстүрлі дін. Бірақ бұл оның кемшілігі емес, ерекшелігі. Ал зороастризмнің ерекшелігі дүниені жақсы мен жаман күштерге бөліп, соның ішінде тек жақсылықты қолдауында. Бұл екі түсінік те бір қарағанда айқын болғанмен, кейде араласып, шешусіз жағдайға апаратын кездері де болады» [10].

Ал тәңіршілдік — тұтастық діні. Мұнда адам көк пен жер арасындағы космостық күштердің тұтастығында алынған. Ал зороастризмде адамның ғарыштық күштермен ісі жоқ. Ол белгілі қоғамдағы әлеуметтіліктің көрінісі.

Биікте Көк Тәңірісі,
Төменде Айғызданған жер жаралған, Екеуінің
арасында адам баласы жаралған.

Сонда адамзат нәсілі жоғары және төмендегі екі ғарыштық күшке тең болып тұр, өйткені ол әлгі күштердің туындысы және өлгеннен кейін қайтадан ғарышқа қайтушы қуат.

Философиялық тұрғыда бұл көне грек философы Парменидттің болмыс туралы іліміне ұқсас. Оның ойынша, бар болу бар да, жоқ болу жоқ. Сол сияқтыкөшпенді де әлемді үнемі бар болудағы болмыс деп қабылдап, тіпті, өлімнің өзін о дүниедегі өмір деп қабылдаған. Бұл көшпенділерде өмірге құштар, сал- серілік дүниетаным тудырған. Бірақ олардың өлім туралы тіпті де хабары болмады деу бекершілік. Тәңіршілдіктің бар мәдениеті — әруақтарды сыйлау культінде әйгіленген о дүниемен байланыс.

Жоғарыда айтылғандай, адамның жаны көкте туылып, сосын Көк Тәңірісіжәне Ұмай ананың қолдауымен бала бітіп, ал адам өлгеннен кейін оның жанықайтадан көкке ұшып, әруаққа айналады. Әруаққа табыну тәңіршілдіктің еңбасты айырмашылығы. Көшпенді өзінің өлген бабасы арқылы Тәңіріменбайланыста. Сондықтан тәңіршілдіктің бүкіл жоралғылары жаңа туған баланыжәне өлген әруақты дәріптеуге арналған. Осыған байланысты көшпенділерғұмырына басы шілдеханадан, ортасы құда түсу мен үйленуден, ал ақыры —маркұмның жаназасын шығарудан тұратын мәңгі қасиетті айналым билік еткен.Кейінгі отырықшы мәдениеттерде күрделіленген нәрселер көшпенділерде өзінің классикалық айқындығында сақталған. Соған қарамастан ол кейінгі қазақмәдениетінің барлық формаларын тудырған діни, киелі дүниетаным. Ал оның көріністерінің бірі ол жаназа шығарудан эпосқа дейінгі ауыз әдебиеті. Себебіэпос дегеніміз өз негізінде оның жасаған ерліктерін дәріптейтін, ылғи оныменсұхбатта болатын әруақ болған бабаға шығарылған жыр, яғни о дүниелікәлеммен байланыстағы тәңіршілдік метафизиканың көрінісі. Ол байланысұжымдық түрде құрбандық жасау рәсімі арқылы жасалса, жекетұлғалық түрде сыйыну арқылы жасалған. Бұл қазақ жырларының кез келген түрінде кездеседі.

«Бабам, саған сыйындым!»- деп әруаққа сыйынған батыр әруақтанып, және сол арқылы өзінде де ғажап қуат пайда болып, жауын жеңеді. Алайда оны жеңгеннің өзінде де, ол жеңгенін өзінің харакеті деп түсінбей, әруақтың қолдауы деп есептейді. Дүниенің айдан анық игілігі және бірқалыптылығы осы барлықты жаратушы және несібе беруші Тәңіріні дәріптеу арқылы қамтамасыз етіледі. Ал Тәңірі өз кезегінде тәңірлік дүниетанымның өзгермес нұсқасын қамтамасыз етеді. Бұл туралы Қазтуғанның «Мадақ жырында» ғажап айтылған.

Бұлыт болған айды ашқан, Мұнар
болған күнді ашқан, Мұсылман мен
кәуірдің Арасын өтіп бұзып дінді
ашқанСүйінішұлы Қазтуған!

Міне, бұл жырында ол өзінің дінін мұсылмандардан да, кәпірлерден де бөлек санайды. Ал сонда ол немен ерекшеленеді?

Тәңірі — Көк Тәңірісі, яғни ол бір құдай, және оған басқа құдайлар, немесе, күштер арқылы жүгінуге болатын ең жоғарғы құдай. Мысалы, түркілердің болжау кітабы бойынша Көк Тәңірісінен өзге Ала атты жол Тәңірісіжәне Қара атты жол Тәңірісі бар, сонымен қатар Жер Су құдайы және Ұмай анабар. Бұл құдайлардың әрбіреуі өз міндетін атқарады. Бірақ олардың бәрі Тәңірінің хұзырында, өйткені ол құт дарытушы, немесе, киелі қуат беруші. Адам бақытты болуы үшін оған құт даруға тиіс, ал егер оған құт дарыса, оның жеңбейтін кедергісі жоқ. Ал мұсылмандардың түсінігінше Адамның басы — Алланың добы, адамның қалағаны болмайды, Құдайдың қалағаны болады. Пенде тек Аллаға ғана мойынұсынуға тиіс. Ал Тәңіріде мұндай өзімшілдік жоқ,ол өз ұрпағынан діни фанатизмді тілемейді. Керісінше, түрік ерлері өздерін мейлінше ашуға тиіс.

Жалаңаш бар да, жауға ти,
Тәңірі ғана біледі
Ажалың сенің қайданды!

Алайда осы «Тәңірі ғана біледі» - дегені ешкім де ешнәрсені білмейді дегенге меңзегендей, яғни ешқандай тағдыр жоқ, тек қана ажалдың мүлтіксіздігі ғана бар. Және бұл өлім барлық адамзат үшін бірдей. Егер өзге діндерде ажалдан шошыну Құдайға жүгінуге және оның еркіне толық көнуге апарса, көшпенділер өзге шешімге келген: егер өлімнен құтылу беймүмкін болса, онда одан несіне қорқамыз, керісінше, оған қарсы шығып, Домбауыл батыр сияқты оны жеңу керек. Ал қазақтарда артына мол руханият қалдырып, ұрпағының жадында қалып, «мәңгі өлместікке» ұмтылуға болады. Сондықтан олар: «жақсының аты қалады, ғалымның хаты қалады» деген. Ал дана Абай оны нақтылай түсіп: «Өлді деуге сия ма, ойлаңдаршы,

Өлмейтұғын артына сөз (іс) қалдырған» [11]- дейді.

Көшпенділер бақыт сұрамайды, олар оны жаулап алады. Бірақ ол үшін онда Тәңіріден дарыған құт болуға тиіс. Тәңіршілдер ұғымындағы құтты зороастризмдегі хварна ұғымымен салыстыруға белгілі деңгейде қызығушылықтуғызады. Өйткені, Хварна — тәңірлік ізгі бақ, құдайдың адамға берген сыйы, тәңірлік қуат пен көрегендіктің бір бөлігі.

Қорыта айтқанда, ұлтымыздың рухани тарихы мен мәдениетінде ақтаңдақтар көп. Оның басты себебі, бір жағынан өткен ғасырдағы европоцентристік көзқарас пен соған сәйкестендірілген идеология болса,екіншіден сол идеология өзінің басымдылығымен бізді төл санамыздан ажыратып, бөгде сана билігі мен жетегінде жібергенінің салдары десек дұрыс болар. Міне, осындай себептермен біз өзімізге тән рухани құндылықтарды да, рухани болмысымызды да ғылыми – танымдық тұрғыдан тани да, таныта да алмадық. Солардың бірі Ұлы Далада туған қасиетті жазбалар жиынтығы
«Авеста», алғашқы пайғамбар Заратуштра, Тәңіршілдік сияқты рухани жәдігерлер. Тәуелсіздік тұсында бұл олқылықтың орнын толтыру бағытында қадамдар жасалуда. Сол қадам нәтижелі болғай...

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Тоқаев Қ-Ж. Тәуелсіздік бәрінен де қымбат.// «Егемен Қазақстан»газеті, 2021. 05.01.
2. Елубаев С. Заратуштра – дала пайғамбары. // «Егемен Қазақстан» газеті,1993. 21. 10.
3. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр аңыздар. Алматы, 1985. 132 бет.
4. Акатаев С.Н. Мировоззренческий синкретизм казахов. Алматы, 1994 с.152.
5. *Қараңыз*: Авеста: Избранные гимны; Из Видевдад / Пер. С авест., предисл., примеч., и словарь Стеблин-Каменского. – М.: Дружба народов; КРАМДС – Ахмед Ясови, 1992. – 207 с.
6. Еңсегенұлы Т. Қазақ әдебиетінің тарихының арғы арналары. Алматы, 2001. 123-124 беттер.
7. Абай. Екі томдық шығармалар жинағы. Алматы, 2005, 1 том. 47 бет.
8. Күлтегін. Алматы, 1986. 47 – бет.
9. Ай, заман – ай, заман – ай (*Бес ғасыр жырлайды*). Екі томдық. Том 1.Алматы, 1991. 36 бет.
10. Қодар Ә. Тәңіршілдік және Авеста мәдениеті. //«Ұлт порталы», 2017. 24. 05.
11. Абай. Екі томдық шығармалар жинағы. Алматы, 2005, 1 том. 161 бет.

ЗАРАТУШТРА ІЛІМІНІҢ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖҮЙЕСІ:ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҚ

(Система духовных ценностей учения Заратуштры: историческаяпреемственность)

Нұрмұратов Серік Есентайұлы
философия ғылымдарының докторы,
профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК
Философия, саясаттану және діntану институты
Философия орталығының директоры,
Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

Қасабекова Еңлік Құралғазықызы
магистр, ҚР ҒЖБМ ҒК
Философия, саясаттану және діntану институтыДінтану
орталығының аға ғылыми қызметкері, Алматы қаласы,
Қазақстан Республикасы

Аннотация: *Ғылыми баяндамада Орталық Азия халықтары мен ірандықтарға ортақ құнды феномен болып келген заратуштралық діндарлық*

дәстүрлер мен құндылықтардың, діни салт-рәсімдердің ерекшеліктері мен ұқсастықтары ғылыми зерделеніп, талқыланады. Бүгінгі таңда Қазақстандағы қолданыстағы қазақ дәстүрлерінің дені ислам қалыптарына тікелей сәйкес келе бермейді, олардың кейбіреулері тарихы тереңде жатқан халықтардың салт-дәстүрлері. Әрине, кейінгі тарихта басымдық танытқан ислам дінінің құндылықтары ұлт болмысына, оның құндылықтар жүйесіне біршамы ықпал етіп келгені де белгілі. Өткен тарихтың көптеген деректерін ғылыми зерделеуден өткізіп, заманауи пайымдауларға сай сипатта оңтайлы реконструкциялау, тарихты жаңаша әдіснамамен ғылыми зерттеу, жапыадамзаттық маңызы бар тарихи жәдігерлерді қайта қарастыру және жаңа әрі тың көзқарастарға бет бұру ізденістер қисыны мен заманауи уақыт талабына сәйкес келеді. Соның қатарына сонау ерте кезеңдегі руханияттың тарихи сабақтастығы құбылысы жатады.

Түйін сөздер: *Авеста, дәстүр, дін, дүниетаным, зороастризм, мәдениет, құндылықтар, рухани әлем, рухани болмыс.*

**Мақала BR20280977 «Қазіргі жаһандық өзгерістер жағдайындағы әділеттілік мазмұнына және оны қазақстандық қоғамда іске асырудағы заманауи концептуалды тәсілдер» іргелі ғылыми зерттеулер ауқымында орындалды.*

Қазіргі қазақ халқының тарихының терең иірімдеріне назар аударатын болсақ, онда рухани және тарихи сабақтастық құбылысының ұлттық келбетімізді қалыптастыруға үлкен маңызды рөл атқарғанын байқаймыз.Ұлттың өткеніне байланысты өзіндік рухани эволюциясы тарихи оқиғалардың қарапайым кезектесіп келуімен ғана байланысты емес, ол халық үшін ерекше маңыздылықтарды айқындайтын белгілерімен түбегейлі түрде айрықшаланады.Түркі әлемінің ежелгі мифологиялық және діни түсініктерінен бастап заманауи кезеңдегі қазақ халқының біртұтас дүниетанымының қалыптасуына дейінгі барлық салаларының өзара байланысы ұлттық кодтың қалыптасуына себепкер болды.

Біз ғылыми зерделеуге талпынған зороастрлік діннің тарихы мен сипаты ұлттың рухани әлеміне деген көзқарасты жаңа ғылыми тұрғылардың негізінде байытады, яғни нақты біртұтастықтың, жүйеліліктің өлшемдерімен, ғылыми деректерді интерпретациялау және түсіндіру сипатының толыққандылығымен және еуразиялық рухани-мәдени интеграция жағдайындағы этностың өмірмәндік болашағын айқындауға шақырады, Ақиқатты іздеу мәселесімен астасып жататындығын паш ете аламыз. Тарихи құбылыстарға деген жаңаша көзқарастың маңыздылығы зерделеудің шығармашылық сипатымен өзіндік маңыздылыққа ие болады.

Авторлар Заратуштра ілімінде бекіген құндылықтар жүйесін зерделей отырып өткен дәуірлердің руханиятын айқындауға талпынады және оның рухани құндылықтарына деген құрмет пен бағалауларға негізделген шынайы қатынасты кейінгі тарихтағы адами қоғам мен әлеуметтік қатынастардың жаңа типіне сәйкес келетінін немесе келмейтінін және тарихи сабақтастың

сақталғанын немесе сақталмағандығын жіктемелеу де маңызды. Олардың барлығы халықтың мәдени мұрасына, рухани ұстанымдарына деген ерекшеқатынастар дерегін зерттеу барысында нақтыланады.

Зерттеуде ұсынылған теориялық-әдіснамалық мағынадағы жаңа концептуалдық идеялар, терең конструктивті ұғымдар және тарихи- философиялық зерттеулердің ғылыми нәтижелері қазіргі Қазақстанның рухани, мәдени және қоғамдық дамуы үшін, қоғам дамуының жаң концепті ретінде ұсынылған Әділетті Қазақстанды тереңдете түсудің жолдарын іздеу әрекеттерімен астасып жатады және өзіндік маңыздылыққа ие болады.

Ежелгі заманда да, қазіргі дәуірде де мемлекеттіліктің болуы өз негізінде дүниетанымды жүйелейтін, өзіндік құқықтық қағидаларды қалыптастыратын үстем діннің болғанын меңзейді. Ислам дәуіріне дейін, соның ішінде ежелгі түркілер үшін осындай дін тәңіршілдік болған еді, яғни көк аспанды мекен еткен Тәңірге деген сенім. Тәңіршілдіктің бойында Орталық Азияны мекен еткен ежелгі халықтың үйлесімділікті іздеген ымырашылдық ділі айқын көріністапты. Көк аспан – бәріне ортақ, ол түнмен алмасып отырғанымен, бірыңғай жүйе. Тәңір сенімімен қатар, әйел құдай Ұмай туралы түсініктер Жер-су сенімі ретінде кеңінен тарады.

Қазіргі Қазақстанның территориясында исламға дейін буддизмнен бастап христиан дінімен аяқталған өзге де діни сенімдер болғанын жоққа шығармау керек, бірақ олар көбіне отырықшы халықтың арасына ғана тарап, тәңіршілдік сияқты асқан беделге ие бола қойған жоқ. Кейіннен тәңіршілдік ұзақ уақыт бойы ақсүйектер мен отырықшы халықтың діні болған ислам арқылы ығыстырылды, алайда ислам көшпенділер ортасына тарағанымен Тәңір сенімін тұтастай ығыстыра алмады. Тіпті, қазірдің өзінде қазақтар мұсылмандық рәсімдерді орындау барысында ежелгі тәңіршілдік салттың белгілері байқалады, егер екі сенімнің де монотеистік негізі бар қазақы ділдің ерекшеліктерін назарға алсақ, бұл таң қаларлықтай жағдай емес.

Ал, енді зороастризм дінінің дәріптеген құндылықтар халықтың жадында берік орныққанын атап өткен жөн. Соның қатарына от сияқты құбылысты айғақтау және оттың тіршіліктегі маңыздылығын атауға болады. Сонымен ежелгі Еуразиялық кеістікті мекендеген халықтар үшін, яғни өткен буын дәріптеген тәңіршілдік де, зороастризм діні де оттың адам баласының бойын, дараланған келбетін, адам басалысының рухани болмысын тазартудағы рөлін жоғары бағалайды[1].

Жалпы қазақтың отқа құндылық ретінде қарап өтыруы кездейсоқ емес және ол өмірдің қайнар көзі іспетті. Осы құбылысқа байланысты халықтың айтқан мақал-мәтелдеріне назар аударып көрелік. Мәселен, Отан туралы мақалдарды ғылыми зерделеу барысында олардың қазақ тілінің сөздік қорындағы «отбасы, отағасы, отанасы» деген түбегейлі ұғымдармен астасып жататынын байқаймыз. Олардың барлығы «От» деген терең мағынасы бар түсініктен бастау алады. От - адам мен қоғамның қалыптасуындағы өзінің мағыналық, құндылықтық және іс-әрекеттік рөлін ерте заманнан-ақ адамзат тарихында атқарғанын барлық мәдениет иелері біледі. От - тіршілік көзі, әлеуметті ынтымақтастырушы және ерекше қызмет атқаратын құбылыс екені

анық. Сондықтан этникалық әлемнің құрылымында, тарихи сананың қатпарларында отқа деген құрмет пен қатынас тек саналы түрде емес, сонымен қатар бейсаналық формада, киелі ұғым түрінде қалыптасқан. Отаншылдық да осы терең қайнар көздерден бастау алады. Сондықтан Отанына сатқындық жасаған адамға көп жерде ешқашанда кешірім де берілмеген. Ол іштей ұлттық бірегейленудің негіздерін әлсіретеді және жастарды екіжүзділікке, рухани бойкүйездікке тәрбиелейді.

Сонымен От - дәстүрлі қоғамдағы барлық жүйеліліктің, байланыстардың қайнар көзі, квинтэссенциясы іспетті. «Отаншылдық, немесе патриотизм» деген ұғым да осы мағынадан объективті түрде туындайды. Шынымменде, отаншыл адам елін, жерін сүйеді, өзінің дербес жеке мүдделерін көпшіліктің мүддесіне бағындырады, қауымдастықтың болашағына жауапкершілікпен қарайды. Сондықтан шынайы діни дүниетанымдағы рухани құндылықтар жүйесі осы тетіктерден бастау алады.

Қазақ халқының мақал-мәтелдері сонау Зороастризм заманынан бері этикалық құндылықтарға үлкен мән бергені белгілі. Әсіресе, «Авестада» айтылғандай адамгершілік, адалдық, ар-намыс, ақыл, батырлық, билік, бірлік, ғылым-білім, денсаулық, достық, жақсылық, жолдастық, жомарттық, қайырымдылық, қонақжайлылық, мейірімділік, өмір мен өлім, тіл құдіреті, шешендік, ынтымақтастық, үнемшілдік, ұстаздық сияқты рухани дүниенің маңызды тұстарын мақалдар мен мәтелдер әлемінде өрнектей білген. Әрине, жоғарыдағы айтылған қасиеттерге қарама-қарсы құбылыстарды да діни жүйе барынша жинақы бағамдауға тырысқаны байқалады. Мәселен, асығыстық, дұшпандық, жалқаулық, екіжүзділік, күншілдік, қызғаншақтық, сараңдық, ұятсыздық, ұрысқақтық, үнемсіздік және т.б. тарихи қауымдастықтың, жеке адамның кейбір психологиясында өзіндік кемшін тартатын қасиеттер руханият орбитасында далалық философиялық жүйеде, мақал-мәтелдер аясында сыниталдау нысанына айналады. Халық даналығы мірдің оғындай келеңсіздіктерге өзінің бағасын береді, өлшемін жасайды. Мақал-мәтелдер орбитасына хайуанаттар әлемі мен табиғат, уақыт пен дәуір, еңбек салалары мен тіршіліктегі әрекеттер, үйлену мен үй болу, тағам мен сусындар, туысқандар мен жолдастарға деген қатынастар да енеді.

Осыдан шамамен 2600 жылдай бұрын Орталық Азия өңірінде Заратуштраның дүниеге келген жері деп Еділ мен Жайықтың алқабы нобайлағандықтан оны осы діннің басталу нүктесі деуге болады, кейін Иран (Персия), Ауғанстан, Әзірбайжан, Тәжікстан, Үндістан, Ирак, Таяу Шығыс елдері аумағына таралған. Қасиетті кітабының атауы – «Авеста». Зороастризм бір-біріне қарама-қарсы тұрған - ізгілік пен қараулықты, жақсылық пен жамандықты, нұр мен түнекті бір-біріне текетірестіре қоя отырып, дүниедегі барлық процестерді осы «мәңгілік екі бастаудың» күресімен байланыстырады. Тіпті, ежелгі гректер дәріптеген диалектика ілімінің заңдылығы да, Ежелгі қытайлықтар қабылдаған «ян мен инь» қатынастары да осыларға ұқсас дүниелер деуге келеді. Осыған қарап адамзат тарихы біртұтас заңдылыққа бағынған деуге болады. Заратуштра ілімінде бір-біріне қарама-қарсы құндылықтар дүниенің негізін құрайды деген түсінік басымдық етеді. Сөйтіп,

дүниедегі бір ғана Жаратушы және Жасампаз Ие – Ахура Маздаға сиынуды уағыздайды [2]. Бұл ұғым Ақырзаманға дейін маздап жанатын Қуат, Күш, Өріс деген түсініктерге жақын келеді.

Түркі өркениеті қыпшақ, кейіннен қазақ өркениетінің қалыптасуының негізін қалаушы түйініне айналды. Түркі қоныстарының ареалынан тыс мекендердегі теңдесі жоқ, әлемге материалды және рухани мәдениеттіңжәдігерлерін сыйлаған Орталық Азиядағы түркілердің отырықшы мәдениетінің бастауына жол ашты. Отырықшы, жартылай отырықшы және көшпенді үлгілердің басын біріктірген түркілер мәдениетінің негізінде көшпенділердің мәдени-дүниетанымдық философиясы жатыр. Шетелдік және отандық авестология зерттеушілері айтқандай Зороастризм — Заратуштра негізін салған ең көне діни және философиялық ілім. Соңғы жылдары осы ілімнің қыры мен сыры туралы отандық бұқаралық және ғылыми жарияланымдарда зерттеуші ғалым Рахман Алшановтың терең ойлы мақалалары жиі жарық көріп жүргенін жақсы білесіздер [3]. Бұл тарихи құбылыс жәй ғана түсінік, концепт емес, ол барынша жүйеленген ілім десе де болады. Зорастризмді «отқа табыну діні» деп атаушылар да кездеседі. Бұл дін күрделі дүниетаным және ол тек отқа табынумен шектелмейді. Пайғамбарлық мәртебе көтерілген Заратуштра тұлғасы кездейсоқ емес және Әлемдік Зердемен байланыс орнатқан, білімді Жоғарғы Ақпараттық Орталықтардан білім көзін алған ерекше тұлға болып отыр. Бұл ілім басқа ұстанымдармен бәсекелесе отырып Еуразиялық үлкен кеңістікке өзіндік рухани құндылықтар жүйесін ұсынады. Әсіресе, дұғаның құдіреті, жұмақ пен тозақтың құдіреті, жақсы ой, жақсы сөз бен істің маңыздылығы туралы тұжырымдар көптеген әлемдік діндер үшін кейінірек нағыз догматтық арқау болды десе де болады. Біршама кейін пайда болғын Христиандық та, Ислам да зороастризмге өте ұқсас құндылықтар жүйесін түзей бастайды. Бұл ілімнің өз замандастары арасында кең таралуына себепкер болған ерекшелігі - Шығыс ділі жақсы қабылдайтын поэтикалық жыр жолдары арқылы таралуы және ілім мәтінінің жалпы мазмұнының өрнектелуінде болып отыр.

Авестаны қазақ тіліне аударалаушы отандық мамандар пайда болуда. Зороастризм ілімінің философиялық триадасын құрайтын құбылыстарды төмендегідей жолдармен тәржімелейді:

Жақсы ой, жақсы сөз, жақсы іске мен Жақсы
оймен, сөзбен, іспен істеген Мадақ берем
жақсы ой, сөз, іспенен Берілемін
жақсылықпен істеген Жақсы ой, жақсы сөз,
жақсы іске мен.Жерінемін жамандықпен
істеген
Жаман ой, жаман сөз, жаман істен мен [4, 11 б.]

С.Оспанов өзінің ғылыми ізденістерінде Авестаны зерттеуші қазақ ғалымдары қазақ аңыздарында айтылатын «Бабай түкті шашты Әзіз» бабаны осы Зардұшт пайғамбармен бір адам деген ойды алға қояды деп көрсетеді [2]. Біздің ұлттық тарихымызды қалыптастыруымыздың ерекшелігі – дәлелдемелердің негізінен аңыздарға, мифтерге сүйенетінімізде болып отыр. Сондықтан тарихи

деректерге нақтылық, дәлелдеу мен дәйектеу жетіспей жатады. Бірақ «жел тұрмаса шөптің басы қимылдамайды» дегендей кейбір ақиқатқа қисындармен, логикалық жолдармен келуге болатын іспетті.

Қазіргі кезеңге дейін зороастризмнің пайда болуы туралы заманауи қоғамдық ғылымда екі түрлі көзқарас қалыптасқан. Бірінші пайымдау бойынша, Заратуштрашылдық Батыс Иранда, негізінен, Мидияда пайда болып, олардан ежелгі парсылар қабылдаған, парсылар арқылы бүкіл шығысқа таралған деген ой. Бұл көзқарас «Авеста» мен Заратуштрашылдықтың пайда болуының «батыстық» немесе «мидиялық теориясы» деп аталады. Бұған қарама-қарсы баламалы екінші көзқарас та бар. Ол – Заратуштрашылдық пен «Авестаның» пайда болуының «шығыстық» немесе «бактриялық» теориясы. Бұл теория бойынша, Заратуштрашылдық Бактрияда пайда болып, кейін батысқа, Мидия мен Парсы еліне таралған.

«Авестадағы» деректер, діни-мифологиялық сюжеттер ондағы жырлардың Орталық Азияда дүниеге келгенін айғақтайтыны ғалымдар арасында пайымдалады [5]. Орыс ғалымы И.С. Брагинский «Авестада» батыс ирандықтардың діни ерекшеліктерін сипаттайтын ешқандай белгі жоқ екендігінатап көрсетеді [6]. Санкт-Петербургтік белгілі тарихшы ғалымдар С.Г. Кляшторный мен Т.И. Сұлтанов «Авестада» баяндалатын тарихи оқиғалар Каспий мен Арал теңіздерінің маңында, Әмудария, Сырдария және Еділ өзенінің бойында орын алған деп тұжырымдайды. Осыған ұқсас идеяны қазіргі кезеңде отандық ғалымдар да кейінгі уақытта белсенді түрде өзектендеріп жүргені хақ. Бүгінгі өтіп жатқан ғылыми жиын да соның бір айғағы деген ойдамыз.

«Авестада» Заратуштра сиынған Ахура Мазда құдайға табынуға қарсы шыққан Қазақстан мен Орталық Азияның көшпелі тайпаларының бәрі «турлар»деп аталған. Кейбір зерттеушілер «тур» халқын грек деректемелері бойынша кейінгі массагеттермен, яғни сақ тайпаларымен байланыстырады. Ресей шығыстанушысы В.И. Абаевтың пікірінше, сақтардың басым көпшілігі Заратуштрашылдық позицияны, ұстанымды қабылдамаған[7]. Алайда олардың бір бөлігі Заратуштра ілімін қабылдап, оны алтайлықтар арасына таратты. Кейін бұл ілім бір құдайға сиынудың (монотеизм) бастауы болған тәңіршілдік сеніміне негіз болып қаланған деген түсінікті С.Оспанов та айтып кетті. Сөйтіп,еліміздегі гумантарлық білімде Тәңіршілдік дүниетаным мен заратуштралық ілімнің арасындағы өзара байланысы ғылыми мәселе ретінде гуманитарлықсалады арнайы ғылыми зерттеулерді қажет ететін нысан болып келетінін атап өтей аламыз.

Заратуштраның діни-этикалық ілімі, философиялық ой-пікірлері ұзақ уақыт бойы адамзаттың рухани азығы болып келді. Әсіресе, Заратуштра идеялары әлемдік діндер мен грек ойшылдарының философиялық жүйелерінің қалыптасуына түрткі болғаны белгілі. Кейін ислам дініндегі әр түрлі сопылық ағым өкілдері де Заратуштрашылдықтың кейбір рәсімдерін қабылдап алып, жергілікті халықтың ежелгі сенімі мен мұсылмандық шарттарын бір-бірімен шебер ұштастыра білді. Әлемдік діни-философиялық дүниетаным мен көзқарастардың бастауы ретінде танылған Заратуштра ілімін зерттеуге дүние

жүзінің белгілі ойшылдары ат салысқанын атай аласыз. Ал біздің елімізде әзірге аздаған интеллектуалдық күштер ғана бұл тарихымыз үшін маңыздымәселеге назар аударып отыр.
Ал енді дүниедегі кез келген халықтың өзіндік мәдениеті, рухани болмысы, өзгеше рухани әлемі болары анық. Тарихи сабақтастық мәселесі осы жерде маңызды. Ешқандай халық жеке дараланып, тарихи кеңістікте басқа әлеммен рухани және саяси-экономикалық байланыстарсыз оқшауланып өмір сүре алмайтыны секілді, мәдениет те, діни түсініктер де өзара ықпалсыз, байланыссыз болмайды. Еліміздегі қазақ тілінде оқитын студенттер мен жоғарыбілім саласындағы мамандар үшін 100 томдық «Бабалар сөзі», 20 томдық
«Қазақ халқының философиялық мұрасы» атты «Мәдени мұра» бағдарламасы ауқымында орындалған іргелі еңбектер топтамасы жарық көргені белгілі. Сонымен қатар, «Қазақ руханияты: тарихи-философиялық және этномәдени незіздер» атты ұжымдық монография, «Қазақ философиясының тарихы. Ежелгі заманнан қазіргі кезеңге дейін» деген 5 томдық ұжымдық монографиялар топтамасында тарихи сабақтастық мәселесі барынша кеңінен айшықталып, гуманитарлық білім саласында сабақтастық феномені барынша өткір қойыла бастады [8].

Қазақ философиясы халқымыздың өмір сүруінің, дамуының және көркеюінің рационалдық сипаттағы ғылыми жүйеленген үлгісі, жалпы ұлттық философияның қайнар көзі. Жоғарыда аталған бес томдық ерекше топтамадаҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты мамандары әрі қарай зерттелуге тиісті көптеген жаңа дүниелер ұсынды. Еткен жетістіктеріміз бар екені анық. Атап айтатын жағдай - көрші жатқан түркі тілдес ағайындар бұл бағыттағы жұмыстарын енді ғана қолға алып жатыр. Тәжіктер мен әзербайжандар өздерінің ұлттық философиясының тарихына арнап үш томнан ғана еңбектер топтамасын жариялады.

Жоғарыда аталған жинақта сан ғасырлық рухани мәдениетіміздің тарихы философиялық сараптаудан өткізілді. Рухани жетістіктеріміз бен осал жерлеріміз философиялық тұрғыда пайымдалды, тарихи тұлғалардың дүниетанымдық жүйелеріне объективті бағалаулар берілді. Бірақ жоғарыдағы жинақтардың баспадан шығу даналары да, та¬ралу ауқымы да жоғары оқу орындарындағы күннен күнге ұлғайып келе жатқан зияткерлік рухани байлықтан сусындауға деген сұранысын, қажеттіліктерін толығымен қанағаттандыра алмасы анық. Оның үстіне философиялық ойлау тарихына деген көзқарас тарихтың жаңа кезеңінде жаңаша ұстанымдармен толығады, көптеген жағдаяттар сыни талдаудан өткізіледі. Сондықтан Заратуштра іліміне қатысты жаңаша әдіснамаларды, деректерді қолдана отырып, сыни ойлаудың көмегімен жас ұрпаққа ұсынылатын ғылыми әдебиеттерді үнемі жаңғыртып отырған абзал. Ол біздің рухани болашағымыз үшін өте қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. - М.: Наука, 1987. - 300 с
2. Оспанов С.И. Жаратушы, әлде Заратуштра калай деді? [Как сказал

Жаратушы (Создатель) или Заратуштра?]. - Алматы, 2003. - 332 б.

3. Алшанов Р.А. Тайна двадцати тысялетий. Поиски и открытия. – Алматы, 2016.-345с.; Алшанов Р.А. Қазақстандық «Авеста»: аңыздар мен шынайы тарих // Алматы ақшамы. 21.12.2017.; Алшанов Р.А. Зороастризм: раскол, отход от тенгрианства Турана // Аль-Фараби. №2. 2023. С. 25-35.; Алшанов Р.А. Заратуштра – Қорқыт Ата –Асан Қайғы // Алматы ақшамы. 16.01.2020.

4. Авеста. Аударғандар К.Аюбай және М.Аюбай. Алматы: Болашақ, 2023.-320 б.

5. Брагинский И.С., Из истории таджикской и персидской литературы, М., 1972.-295с.

6. Авеста в русских переводах (1861 – 1996). СПб., РГХИ, 1997.-424с.7.↑ Абаев В.И. Избранные. труды, Владикавказ, 1980.-452с.

8. Қазақ даласының ойшылдары. Алматы: Философия және саясаттану институты, 1994.-204б.; Қазақ халқының философиялық мұрасы. Алматы, 2004-2009 жж. 20 том.; Қазақ руханияты:тарихи-философиялық және этномәдени незіздер. Ұжымдық монография. –Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ,2013. -375 б.; Қазақ философиясының тарихы. Ежелгі заманнан қазіргі кезеңге дейін. 5 том. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ, 2017. – 414 б.

ТЕНГРИАНСТВО КАК ФЕНОМЕН ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Барлыбаева Гаухар Гинаядовна
доктор философских наук, профессор,
главный научный сотрудник Института
философии, политологии,и религиоведения
КН МНВО РК,
г. Алматы, Республика Казахстан

Аннотация. *Представление о древнетюркской культуре только как о номадической также является одним из стереотипов современной науки. На самом деле тенгрианство является отражением сложной и богатой культурыдревних тюрков, в основании которой лежали традиции номадической, земледельческо-оазисной, смешанной скотоводческо-земледельческой культур. Как следствие универсальности была развита городская культура, было развито ремесленничество, на высоком уровне находилось искусство. Мифология тюркских народов как одна из форм богатой мировоззренческой культуры является составляющей тенгрианства и отражает специфику мироотношения тюрков. Тенгрианство является по сути этической философией жизни, в центре которой находится Человек. Тенгрианство, сохраняющее свои внутренние основания, вплетенные в современные*

мировоззренческие системы, может выступать как фактор культурной и цивилизационной идентичности тюркских народов и казахского народа в условиях глобализирующегося мира.

***Ключевые слова**: тенгрианство, культура, наследие, философия, идея.*

Исследование тенгрианства требует всестороннего и комплексного изучения философского и культурологического наследия древнетюркской культуры. Причём изучать необходимо объективно, преодолевая элементы и европоцентризма и некоторые стереотипы западной и русской тюркологии. Глубокого философского осмысления требуют памятники древнетюркской письменности, творчество мыслителей древности и средневековья как основы духовной культуры тюркоязычных народов.

Очень важно изучить истоки и условия становления тенгрианства, его взаимодействие с другими мировоззренческими и религиозными системами. Это позволит определить место тюркской культуры в мировой культуре, что дает возможность обосновать идею культурного единства тюркских народов Центральной Азии, идею их консолидации в условиях современного мира.

Тенгрианство как феномен древнетюркской культуры в настоящее время является объектом многих исследований. Олжас Сулейменов ещё в своей книге “Аз и Я”, изданной в 1975 году, пророчески писал “ Термин “тенгрианство” не появлялся до сих пор в научной литературе. Самая древняя религия на планете, оформившаяся как философское учение уже в 4 тысячелетии до рождения христианского бога, ставшая матерью семитских и индоиранских религий, заметно повлиявшая на древнеегипетские культы - тенгрианство уже давнождёт своих исследователей” [1, с. 271]. А в «Языке письма”, в 1998 году, ОлжасОмарович, говоря о древнейших религиях человечества и заблуждениях специалиста по тайнам Библии Эриха Церена, пишет: “Таким образом, он неоправданно сблизил эпохи лунной религии и новой - христианства, миновав или, вернее, зачеркнув громадный этап общечеловеческой религии Солнца, развивавшейся несколько десятков тысячелетий и породившей в итоге тенгрианство, зороастризм, буддизм, синтоизм, иудаизм, христианство имусульманство” [2, с. 111].

Как можем заметить из этих цитат, Олжас Сулейменов тенгрианство ставит в первый ряд древнейших религий человечества, в ряд знаний глубокой древности, как первые попытки философского осмысления бытия. Хотя он и не проводил каких-либо исследований по тенгрианству, заслуга О. Сулейменова заключается в том, что он одним из первых поднял этот вопрос, подтолкнул многих исследователей на философское осмысление тенгрианства.

Некоторые исследователи отмечают, что проблема тенгрианства искусственно замалчивалась по некоторым политическим и идеологическим причинам. Даже существует точка зрения об определенной борьбе других религий против тенгрианства с целью предать забвению его историю и идеи.

Сабетказы Акатай понимает тенгрианство как продукт общественной мысли не какого-нибудь отдельно взятого, пусть даже мощного этнического массива, он правомерно определяет его как духовную ценность,

формировавшую национальное самосознание казахского народа. Автор выводит тенгрианство из натурфилософского гилозоизма, рассматривая Тенгрикак космос, как тотем, как первопредка. С. Акатай пишет: “Тенгри у казахов -трансцендентный мир бытия, оно - и дух, и тело, скорее, их единство” [3, с. 69]. Если совершитьисторический экскурс, то можно найти различные упоминания о тенгрианстве: так, Махмуд Кашгари в своем фундаментальномтруде “Диван лугат ат-тюрки” пишет о Тенгри и его различном понимании вмусульманском мировоззрении тюрков и доисламском периодедревнетюркской культуры [4, с. 504]. Особое место в своём творчестве уделилтенгрианству Ч.Ч. Валиханов. В своей статье “Тенгри (бог)” он подробноописывает тенгрианские обычаи и обряды, веру в аруахов и духов.Неоднозначность отношения Ч.Ч. Валиханова к тенгрианству, скорее всего,можно объяснить историческими и мировоззренческими реалиями той эпохи, в который он жил.

Таким образом, тенгрианство рассматривается как многообразие религиозных идей, включающее в себя: идею монотеизма, когда Тенгри рассматривается как единый Бог; поклонение Небу и природным явлениям, как проявление естественной религии; как идею трансцендентальности Тенгри, как всеобъемлющего безличного начала, всепроникающей безличной силы. Признанным фактом выступает древность возникновения тенгрианства, а такжеего влияние на другие религиозные системы.

Тюрко-исламское толкование тенгрианства - это представление его как сложной религиозной системы, включающей в себя в историческойвзаимозависимости и взаимосвязи естественную религию, политеизм, монотеизм, тогда как европоцентристский подход представляет тенгрианство как форму язычества, близкую к шаманизму. Иногда при таком подходе происходит и отождествление тенгрианства и шаманизма, при этом Тенгри понимается только как Небо. В этом толковании преобладает акцент на анимистические основания тенгрианства и понимание его как естественной религии. Такие суждения о тенгрианстве присущи взглядам представителейрусской и западной тюркологии.

Представление о древнетюркской культуре только как о номадической также является одним из стереотипов современной науки. На самом деле тенгрианство является отражением сложной и богатой культуры древних тюрков, в основании которой лежали традиции номадической, земледельческо- оазисной, смешанной скотоводческо-земледельческой культур. Как следствие универсальности была развита городская культура, было развито ремесленничество, на высоком уровне находилось искусство. Мифология тюркских народов как одна из форм богатой мировоззренческой культуры является составляющей тенгрианства и отражает специфику мироотношения тюрков. Крупный исследователь тенгрианства, защитивший докторскую диссертацию по философии на тему: “Тенгрианство как открытое мировоззрение” Н.Г. Аюпов писал: “Тенгрианство как религиозная идея является одним из древних феноменов общечеловеческой культуры, его традиционность проявляется в постоянной трансформации. Тенгрианство в

привычном понимании не является религией, а религиозной идеей, которая никогда не стремилась к собственному институированию, что диктовалось особенностями тюркского мировоззрения" [5, с. 12]. Действительно, мы редко говорим о трансформации религиозного мировоззрения, в смысле изменения религиозных представлений и понятий, потому что когда речь идет о религии, то всегда присутствует догматичность, традиционность. С тенгрианством всё обстоит иначе: оно очень гибкое и открытое.

Тенгрианство является по сути этической философией жизни, в центре которой находится Человек. Тюркская философия как неотъемлемая часть восточного мировоззрения, обладая своей спецификой, органично вплетена в общемировую философскую мысль. Между тем, известно, что восточная философская мысль традиционно подразделялась на китайскую, индийскую и арабо-мусульманскую ветви, а тюркская ветвь попросту отсутствовала. Громадные пространства Евразии: от Китая и Монголии до реки Волги, от сибирской тайги до междуречья Аму- и Сыр-Дарьи, вплоть до последнего времени в философском отношении оставались "белым пятном".

Почему же тюркской философии отказывали в праве на существование? Потому что, на наш взгляд, за образец принимали европейскую модель, сближающую философию с наукой. Один конкретно-исторический тип философии выделялся из всех и объявлялся полномочным представителем философии как таковой. Но ведь исторически известно множество типов философии, её сближении не только с наукой, но и с поэзией, фольклором, народной мудростью. Философское мировосприятие может быть выражено нетрадиционными средствами. В сознании людей существуют и переплетаются разные уровни и пласты, а философское осмысление действительности может развиваться в латентной форме, скажем в философско-религиозной, философско-художественной. Поэтому не может и не должно быть никакого выделения и предпочтения в этом многообразии мировоззрений. Восточная философия, тюркская философская мысль, в частности, не должны рассматриваться как полярная противоположность западной философии. Культура Востока есть проявление диалектики общего и единичного в истории мировой духовной культуры.

Одной из отличительных черт тюркской философской мысли является то, что первоначально она зародилась как искусство правильной жизни, как правила мудрости, дававшие образцы практического отношения кдействительности. "Уникальность тюркской философии, - верно отмечает Т.Х. Габитов, - заключается в органическом сочетании традиции и открытости к инновациям, номадического и оседлого опытов освоения мира, сакрального, профанного и хтонического, она характеризуется толерантностью, свободолюбием, изначальностью слова и оптимизмом" [6, с. 133].

Следует заметить, что своих основаниях и истоках тюркская философия - это во многом философия природы и философия жизни. Изучая тюркскую мысль, можно почувствовать в ней отголоски и китайской философии, и философии буддизма, и зороастризма.

Этический мир тюркской философии - это связующая нить поколений, живая струна нравственных традиций, неисчерпаемый источник оптимизма и кладезь мудрости, откуда казахский народ черпал любовь к окружающей природе, родному Отечеству и его героическому прошлому. Понимание духовных основ существования казахов, их национальной самобытности и специфики предполагает возвращение к духовному наследию тюркских мыслителей, чья философия и этика проникнуты ощущением полноты бытия и поисками смысла и назначения человека в этом мире.

Традиционные ценности идеи тюркской философии, а это толерантность, сакральность слова, открытость, уважение к традициям и восприимчивость к инновациям, этическая ориентированность, близость к природе и экологическое сознание, востребованы современной мировой цивилизацией (Проект культуры мира XXI века ЮНЕСКО). По мнению многих философов и культурологов, XXI век вполне может стать веком тюркской культуры и цивилизации!

Противопоставление культуры и жизни, цивилизации и жизни приводит к определенному отчуждению человека от его жизненных и естественных оснований, поэтому тенгрианство, в основе которого находится тюркская доминанта - адамгершілік, нравственность, этика тенгрианства, несет в себе традиционность тюркского мировоззрения, где большую роль играют межличностные отношения.

Одной из сложных и актуальных проблем духовной жизни тюркских народов является выявление взаимодействия тенгрианства и ислама. Ислам, являясь основой религиозной духовности народов, исторически адаптировался к тенгрианству, произошел синтез мусульманских и тенгрианских идей, что позволяет говорить о тюркском исламе, степном исламе, среднеазиатском исламе.

Духовная культура тюркоязычныхнародов как феномен мировойкультуры, как ее составляющая, в своем развитии проходила периоды рождения и возрождения, расцвета и упадка. Следуя теории пассионарности,можно утверждать,что культура тюркских народов в силу своей универсальности всегда обладала внутренним потенциалом сохранения своей самобытности и адаптивного возрождения в новых цивилизационных условиях.Мы убеждены, что тенгрианство, сохраняющее своивнутренние основания, вплетенные в современные мировоззренческие системы, можетвыступать как фактор культурной и цивилизационной идентичности тюркскихнародов и казахского народа в условиях глобализирующегося мира. НигметГлаждынович Аюпов, о котором я уже выше писала, так утверждал: «Тенгрианство как запах материнского молока, как запах стенной полыни детства, как первые победы и поражения юности, как мужественное преодоление преград взрослой жизни, всегда останется в памяти человека, народа. И «Мудрый старец Тюрк» будет продолжать спокойно и с надеждой смотреть в Будущее, в бесконечную даль Пути, направляя по нему все новые и новые поколения». Лучше и не скажешь!

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Сулейменов О.О. Аз и Я. Книга благонамеренного читателя. – Алма-Ата: Жазушы, 1975.
2. Сулейменов О.О. Язык письма. Взгляд в доисторию о происхождении письменности и языка малого человечества. – Алматы-Рим, 1998.
3. Акатай С.Н. Древние культы и традиционная культура казахскогонарода. – Алматы, КазНИИКИ, 2001.
4. Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі. Үш томдық. 3 том. – Алматы, 1998.
5. Аюпов Н.Г. Тенгрианство как открытое мировоззрение. Авторефератдиссертации на соискание ученой степени доктора философских наук. – Алматы, 2004.
6. Тюркская философия: 10 вопросов и ответов. – Алматы, 2006.

КОНЦЕПТЫ ТЕНГРИАНСТВО В ДОИСЛАМСКОЙ ТЮРКСКОЙКУЛЬТУРЕ

Коянбаева Гульнара Ромсеитовна
кандидат философских наук,
Ведущий научный сотрудник
Института философии, политологии,и религиоведения КН МНВО РК, г. Алматы, Республика Казахстан

Аннотация: *История тюркской цивилизации представляет миру огромный пласт ценностей, сформированных на основе межкультурного взаимодействия. Являясь уникальной, пассионарной по сути культурой, с выраженными специфическими особенностями, тюркская культура является носителем целого ряда религиозных верований, сформировавшихся в системе координат номадической культуры, представляющей собой наиболее органичный вариант единения человека с миром, природой, космосом. Религиозные концепции, появившиеся и распространившиеся в рамках этой культуры оставили значительный след как в ней самой, так и в истории мировой культуры, создав интересный опыт интеграции различных верованийв единую систему.*

Ключевые слова: *цивилизация, духовная история.*

Одной из самых сложных и противоречивых проблем в исследовании формирования духовных концептов казахской культуры, являющейся одной изнаследниц тюркской, является поиск базовых оснований становления и развития основных концептуальных схем развития мира духовного в истории казахов. В частности, это проблема формирования религиозной культуры

казахов. Сложность заключается как в отсутствии, или малочисленности достоверных источников информации, так и в наличии многокомпонентного состава религиозности казахов, формировавшегося в сложных исторических условиях существования казахского государства полного взаимосвязей и взаимовлияния множества различных культурных составляющих. Это дает возможность представлять разное видение данной проблемы. Так, известный исследователь М.С. Орынбеков полагает, что «основными учениями раннего Казахстана в религиозно-философском аспекте предстают концепции поколения Тенгри, Жер-Су, Умай, шаманизм и язычество, культ Митры, буддизм…. . пестрота и многообразие религиозных верований позволяют предположить богатство и многовариантность культуры жителей Казахстана, различность в мировоззренческих ориентирах, что находит свое выражение в разнообразных философских основаниях мироздания.» {1,168}

Хотя географически и исторически территория Казахстана и культура народов проживавших на ней относится к зоне наибольшего распространения и влияния ислама делать однозначный вывод, что религиозность казахов определяется именно и только исламской традицией было бы неверно. Видныйисследователь данной проблемы С. Акатай утверждает, что ислам был самой поздней компонентой в формировании религиозности казахов, войдя составной, но не главной частью в сложную структуру мировоззрения казахов, отличающегося синкретичностью. Более того исследователь полагает, что формирование религиозных взглядов казахов не имеет под собой какой-то единой религиозной доктрины, а есть результат комбинированного воздействий разнообразных культурных включений, одной из которых является политеистическая, гилозоистская традиция, характерная для кочевого образа номадов{2, 11}. «Яркой особенностью евразийской цивилизации былсинкретизм религиозных верований и культов, присущий не только народной этноконфессиональной традиции тюрко-монголов, создавших туранскую цивилизацию, но и национально-государственным религиям, в том числе тэнгрианству, которое играло роль доминирующей этноконфессиональной традиции центральной части Евразии и во многом определившей ее духовно- культурное развитие. Столь характерный для этой цивилизации религиозный синкретизм был, прежде всего, обусловлен самой синкретической природой этой цивилизации, которая по своей сути представляла собой глобальную Мегацивилизацию, вобравшую в себя великое множество этнокультурных традиций и цивилизационных культур, религиозных и философских учений, а также духовнопрактических систем.» {3}.

В исследование религиозной традиции тюркской и казахской культур есть множество проблем, связанных с определенными стереотипами восприятия данной традиции в вестернизированной экспертной среде. С точки зрения Аюпова Н.Г., это связано с тем, что в западной ориенталистике древнетюркскиеверование анализируются в контексте шаманизма, при том что само понятие шаманизм имеет сложную структуру и плохо рационализировано. Древнетюркская религия воспринимается исключительно в формате язычества, поклонения Небу, Солнцу, Луне и звездам. «При этом выхватывали из общего

лишь малую часть того богатства религиозных идей и религиозного опыта, глубокой религиозной философии, которая существовала у древних тюрков».
{4, 9}. В современной казахстанской науке преобладает точка зрения о тюркском мировоззрении как самостоятельном историческом феномене, обусловившем генетическое, ментальное родство всех современных тюркоязычных этносов. Тенгрианство является фокусом в исследование религиозной традиции тюрков и казахов как базовый концепт религиозности. Тенгрианство вбирает в себя следующие принципиальные моменты:
- идею монотеизма, где Тенгри рассматривается как Единый Бог;
- идею трансцендентальности Тенгри, как всеобщего безличного начала;
- идею открытого мировоззрения, как реализаци. Антропосоциального преломления бытия; {4}.

Традиционные верования тюрков называют тюркским тенгризмом, подчеркивая его качественное отличие и консолидацию тюркских понятий об окружающем мире вокруг культа Тенгри. В тюркском мировоззренческом комплексе видное место отводится божественной триаде, ставшей главным объектом поклонения. Это – Тенгри, Умай, Жер-Су. Мировоззрение древнего тюрка базировалось на представлении о целом как единстве двух компонентов: верхний мир Тенгри (Небо) и свой срединный мир, где находилась земля (Жер),текла вода (Су) – традиционные источники существования. {1}В пантеоне богов центральное место занимало поклонение Небу (Тенгри). Согласно С.Акатаеву наибольший след в представлении кочевых народов оставил именно культ Тенгри как учение о боге – космосе, божестве – мироздании. Понятие Тенгри полисемантично: это и небо, видимая часть мироздания; бог, божество; божественный; повелитель, господин. Тенгри есть продукт постепенного развития различных культов верований и воззрений, преимущественно культа природы, продукт олицетворения ее стихийных сил и искаженно отраженных явлений. {2}
В триаде тюркских богов Тенгри выступал центром притяжения,
поэтому понимался как верховное всемогущее божество, управляющее не только человеческими судьбами, но тождественным Вселенной, Универсуму. Он является владыкой неба, установившим миропорядок длявсего сущего, для солнца и луны, звезд и комет, для всех стихий, действующихна земле и вне ее. Понятие «Тенгри» синонимично понятию «небо». Небо, помнению древних казахов, было свободно в своих поступках, оно награждало икарало. От воли небазависело благополучие людей, народов. Тенгрипредставляется в виде огромного великана, упирающегося ногами в землю, аголовою поддерживающего небо. Тенгри - великий воитель и покровительвоенных походов. Тенгри был не один. По преданиям, на мировой горе обиталодевять Тенгри. Исповедовавшие тенгрианство казахи и кыргызы, как и ихпредки, с рассветом поклонялись солнцу. Для предотвращения стихийныхбедствий или в знак благополучных событий некоторые кыргызы и казахи,обычно, приносят в жертву богу Тенгри барана или лошадей. Со временембожество Тенгри у тюркских номадов слилось с образом мусульманскогоАллаха. Культ Неба-тенгри является непосредственной заимствованной у

тюрков религиозной идеей является, вводящий четкую тройственнуюструктуру вселенной: наверху голубое небо, внизу темная земля, а между небоми землей пространство людей. Как утверждает известный исследователь проблемы тенгриза Ауезхан Кодар «Бог Тенгри - бог неба, т.е. он и единый бог,и высший бог, к которому можно обратиться через других богов и духов. Так, по тюркской «Книге гаданий» кроме самого бога неба Тенгри есть Бог пути Тенгри на Пегом коне и Бог пути Тенгри на черном коне, кроме того есть еще божество Йер-Су, и богиня деторождения Умай. У каждого из этих богов свои функции, но Тенгри вбирает всех, ибо он - обладатель «кута», или благодатной,оживотворяющей силы. Чтобы у человека была удача и счастье надо, чтобы егоосенила эта благодать, но когда с ним пребывает «кут», нет препятствий, которые бы он не преодолел. Насколько это отлично от мусульманской покорности судьбе, где муслим уповает только на волю Аллаха, полностью посвятив себя религиозному служению. У Тенгри нет такого себялюбия, он не требует от своих чад религиозного фанатизма. Наоборот, он требует от тюркского мужа, чтобы он, не смотря ни на что как можно полнее раскрыл себя.» {5}

Эта же идея поддержена К.К.Бегалиновой, представляющей онтологическийоснования тенгрианства. «Тенгри– небытийствующийгарант бытия. Тенгрианский монотеизм – это трансцендентное и имманентное присутствиебога, при котором вещный предметный мир представляется существующим сампо себе и потому порождающий по мере необходимости самостоятельныекульты. Согласно тенгрианскому духовному учению, мир по вертикали делитсяна верхний – трансцендентный, божественный и ангелический; средний – мирЧеловека и живых существ, мир феноменально- ноуменальный; нижний –подземный мир тьмы и по горизонтали – на четыре стороны Света. Среднемумиру (уровню жизни) соответствует поклонение Йер-Суб (воде – земле).Нижнему миру (уровню смерти) соответствует поклонение Эрклиг(имеющему облик старика атлетического телосложения). И, наконец,Верхнему миру - уровню бессмертия – соответствует поклонение Тенгри» {6}.Тенгрианство демонстрирует космологичность мировоззрения кочевников, не отделяющих себя от мира в целом. Бог неба для них сотворен так же как мать земля, люди и все, что содержится в мире. Вопрос о том, кто или что сотворило все это не ставится. Принимается данность всего и вся и необходимость следовать установленному порядку вещей. Оно вообще функционирует в стратегии самоочевидностей. Поэтому все сущее для него - нетворение, а самотворение {7}.

Таким образом в мировоззрении тенгризма творец – создатель всего сущего, демонстрирующий равенство всего созданного, объединяющего в себе пространство, время, форму и их сложное взаимодействие и взаимозависимость. Монотеистичность Тенгри раскрывается в принципе соотнесенности всего в едином начале. Согласно С. Акатаеву именно культ Тенгри как учение о боге – космосе, божестве – мироздании оставилнаибольший след в представлении кочевых народов. «Понятие Тенгри полисемантично: это и небо, видимая часть мироздания; бог, божество;

божественный; повелитель, господин. Тенгри есть продукт постепенного развития различных культов верований и воззрений, преимущественно культа природы, продукт олицетворения ее стихийных сил и искаженно отраженных явлений. {1, 190}

В тенгрианстве как в мировоззренческой системе можно выделить два элемента: натурфилософию и религию природы, полагающих единство природного и духовного, реализуемого в духовной деятельности человека. В этой интегральной модели выявляются параллели с религиозными традициями зороастризма, буддизма, базовые основания которых исходят из почитания природы, формирующий особое миропонимание. Религии Авесты, индоевропейской, тюркской цивилизации составляют огромный пласт духовной палитры человечества, формируя религиозные идеи, обожествляющие природные стихии и отражающие в них принципы гармониии единения мира и человека. В цело они создали уникальный синкретичный формат духовной культуры, способной осуществить на практике модель гармоничной равновесной системы взаимодействия человека, природы исоциума.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Орынбеков М.С. Предфилософия протоказахов. Алматы: Ғылым, 1996.-168 с.

2.С.Акатай. Мировоззренческий синкретизм казахов. Автореферат диссертации на соискание

3. Н. Абаев. Тэнгрианство, митраизм и общие этнокультурные истоки туранско-арийской цивилизации Центральной и Внутренней Азии/https://cyberleninka.ru/article/n/tengrianstvo-mitraizm-i-obschie-etnokulturnye-istoki-turanskoariyskoy-tsivilizatsii-tsentralnoy-i-vnutrenney-azii .

4.Аюпов Н.Г. Проблема человека в тенгрианстве. Алматы, Издательскийдом «МИР», 2017

5.Ауезхан Кодар. Тенгри как стержень казахского самосознания. //http://articlekz.com/article/8271

6. К.К. Бегалинова. Тенгрианство как феномен духовности// Материалы III Международной научно-практической конференции «Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: истоки и современность» 1-3 июля 2011г.,Тува, Кызыл

АҢЫЗБЕН ЖЕТКЕН ӘДІЛЕТТІЛІК

Омарова Гүлнар Сейткәрімқызы
Философия ғылымдарының кандидаты,
ҚР ҒЖБ ҒК
Философия, саясаттану және дінтану Институтының
жетекші ғылыми қызметкері
Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

Аннотация: *В статье раскрывается сущность личности величайшего основоположника древнейшей религиозной системы Заратустры и его учение о справедливости в Авесте. Мудрость Заратустры одно из древнейших образов глубокого мышления. Мировоззрения Заратуштры формировалось на основе духовных ценностей древних тюрков. Основатель религии зороастризма Заратустра стремился обогатить и модернизировать общество новыми духовными ценностями, чтобы восстановить справедливую социокультурную среду. Но его учения не были признаны обществом. Не находя поддержки в своей социальной среде, учение Зратуштры распространились по всему миру через Афганистан, Иран и др. страны и оказали огромное влияние на развитие общечеловеческой культуры и духовных ценностей, формирование мировых религий. Также духовные ценности Заратустры оказали глубокое влияние на формирование мировоззрения античных мыслителей.*

Ключевые слова: *духовность, миф, религия, человек, модернизация.*

Елімізде Мемлекет басшысы Қ.Тоқаевтың жолдауына байланысты «Әділеттілік» мәселесі терең зерттеу нысанына алынғаны белгілі. «Әділеттілік» мәселесі туралы сөз қозғалғанда грек, қытай, араб-мұсылман философтарының көзқарастарына басымдық берілетіні белгілі. Алайда, «әділеттілік», «әділетті қоғам» туралы ең алғаш қағаз бетіне түскен ой-пікірлерді білдірген, данышпан зорастризмнің негізін қалаушы Заратустра Пайғамбар еді. Әлемдік діндердің қалыптасуына дейін «әділеттілік» пен «әлетсіздік» - мәңгі қарама-қарсы екі бастаудың қыр-сырын айшықтап, қоғамдағы әлеуметтік әділеттілік мәселесін алғаш көтерген зороастризмнің қасиетті кітабы Авеста даналығы болатын. Заратуштраның ілімдерінің негізінде жазылған Авеста даналығындағы білімдерқазіргі кездегі көптеген білім-ғылымдардың көне дәуірлердегі алғашқы бастауы болды. Бұл энциклопедиялық даналық кітабы - Авестадағы білімдер әлемдік мәдениет пен өркениеттің дамуына ұшы-қиырсыз үлес қосты. Кейбір түркі елдері ғылымында бұл рухани құндылықтар біртұтастықта және ғылымдардың жүйелі пәнаралық байланысында терең айшықталып, зерделенбеген.

Заратуштраның ілімдері көне ілкі түркілер (прототүркілер) мекендеген кеңістікте, ілкі түркілердің көне эпостық жыр-аңыздары мен мәдени рухани құндылықтары негізінде пайда болған. Кеңес ғалымдарының көп жылғы ғылыми зерттеу жұмыстарының қорытындылары нәтижесінде, зороастризм

негізінен Орталық Азияда пайда болып, осы кеңістік арқылы басқа әлемгетаралғаны белгілі болған. Заратуштра шын өмірде болған тарихи тұлға

екендігі «Авеста» даналығының ежелгі нұсқасымен жазылған Әнұрандарында («Гаттарда») оның тегі Спитама, есімі Заратуштра екені анық аталуы, оның қайғысы мен қасіреті жайында қасиетті «Авеста» даналығында көрсетілуі, оның тарихи тұлға екенін айқын дәлелдейді. Ғалымдар Заратуштра Пайғамбар темір, қола, жез, алтын, күміс т.б. бұйымдар жасалып, қару жарақ, темір үзеңгі, доңғлақты арба, алтын әшекейлер т.б. кең қолданыста болған б.з.д. I мыңжылдықта Орталық Азияда өмір сүрген дейтін қорытындыға келген[1.51б]. Б.з.д. I мыңжылдықта ілкі түркілердің материалдық және рухани құндылықтары, адам мен әлем туралы мифологиялық дүниетанымдары қалыптасқан. Т.Еңсеген бұл рухани құндылықтар Заратуштраның дүниетанымының қалыптасуына зор әсерін тигізіп, осы әлеуметтік мәдени ортада Заратуштра ілімдері дүниеге келгенін айтады. Ә.Х.Марғұлан өзінің
«Ежелгі жыр аңыздар» атты еңбегінде ежелгі аңыздық желілерден құралған эпостық-жырлар көне заманда қалыптасып, көптеген ғажайып аңыздар ауызша түрде қалыптасып, дамығаны жайында ашып көрсетеді.

Заратуштра Пайғамбар отбасымен бақташылық және егіншілікпен айналысып, көшпелі ілкі түркі қоғамында өмір сүрген арий тайпасынан шыққан. Заратуштра 3 әйелге үйленіп, 2 әйелінен бірнеше балалары болған. Бала дүниеге жылап келетін болса, аңыз бойынша Заратуштра туылған кезде өмірге күліп келген екен, бұл құбылыстан оны қоршаған адамдар, оның қасиет қонған сәби екенін болжаған. Заратуштраға 30-жасында Пайғамбарлық қонып (Ясна 43), осыдан бастап ол өз ілімдерін халыққа таратуға бел байлап, таң сәріден Ахура Маздададан келген аяндар, тұтас мәтіндерді ел арасына әуезді, жан тебірентер дауыспен халыққа ауызша жеткізетін болған.

Р.Алшанов Заратуштра «дұғаны ерекше әдіспен, әнмен айтатын адам, оның дауысы інгеннің боздаған үнін еске түсіреді» дейді[2.425бб.]. Бейсенбаев Заратуштраның осы зар айту сарыны Қорқыт, Хұтып Хорезми, А. Йүгінеки, Асан Қайғы және кейінгі кезеңдердегі жыраулық дәстүрлерге келіп ұласқаны жайында айтады[3.44б]. А.Қыраубаева Қорқыттың дүниетанымына Заратуштраның әсері болғаны жайында жазған[2.426б.]. Заратуштра даналықтың адам мен қоғамды өзгертуге ықпал ететін рухани күш екенін танып, өзінің ілімдерін өзі өмірсүретін көшпелілердің әлеуметтік мәдени ортасына енгізуге талпынды. Заратуштра қайырымдылық пен зұлымдықтыңаражігін ашып, адамға әділеттіліктің сырын ашып, қоғам адамдарына әлем ізгілік пен мейірімділіктен ғана емес, әділетсіздік пен қайырымсыз зұлымдықтан да тұратынын түсіндірмек болды. Осы мақсатта ол өзі өмір сүрген әлеуметтік мәдени ортадағы адам мен қоғамды реттейтін әлеуметтік әділеттілік мәселесін алғаш көтерді. Ол адамның қоғамда өмір сүру құқықтары

мен нормаларын орнықтырып, әлеуметтік әділеттіліктің үйлесімді қырларын орнатып, оның адам игілігіне қызмет етуіне бар күш жігерін жұмсады. Бірақ, Заратуштраның жан тебірентер зары, оның ілімдері тәңір дінін ұстанған көшпелі қоғам адамының жүрегін елжірете алмады. Ол Ахура Мазда Құдайға жалбарынып, ілімдерінің халықтан қолдау таппағанын айтып, бұл зарын әнұрандарына қосып, Ахура Маздаға қайғы мұңын төгіп, жалбарынып, алдына қойған мақсатына жеткізуді сұрайды(Ясна 48). Заратуштра халық арасына шығып дүниенің ақыры болатыны, о дүниедегі мәңгі өмір мен бұл дүниедегі істеген жақсы жаман істері үшін адамның Құдайдың алдында жауап беруі хақ екені, табиғат пен адамның, жануарлардың жаратылуы т.б. туралы зар айтып, адамдар осы мәселелерді түсіне алмай қапы қалмауы керек, дейтін көзқарастарымен адамға ақыл кеңес береді. Заратуштра қоғам адамдарына ерте бастан о дүние қамын ойлауы керектігі жайында айтып, ел аралап, о дүние мен бұ дүние арақатынасы т.б. әлемнің сыры туралы халыққа жеткізуге тырысқан**.**

Заратуштра тәңірлік сенім орныққан қоғамда өз ілімдерін уағыздап адам мен әлеуметтік ортаны өзгертіп, әділетті қоғам құрғысы келді. Бірақ, Заратуштраның әділетті қоғам құру идеяларын тәңір дінін ұстанған көшпелі қоғам адамы қабылдамады. Олардың өз заңдылықтары, орныққан наным- сенімі, рухани-мәдени дүниетанымы бар еді. Зороастрлықтардың да өзіне тән ерекшеліктері, дәстүрлері қалыптасқан. Мәселен, зороастрлықтардың діни дәстүрлерінде орныққан көзқарастарында олар дүниеден өткен адамды жерлеу салтында адамның мүрдесі дәстүр бойынша айдалаға, тасты алқаптарға тасталатын болған. Тәңіршілдікте ата-баба рухына құрмет көрсетуге терең мән берілетіні белгілі. Тәңір дінін ұстанған көшпелілер жаңаны қабылдамады. Заратуштра өз ілімдерін басқа кеңістіктерде тарату мақстымен қоныс аударуға мәжбүр болады.

Заратуштра ел аралап, өз ілімдерін парсы жерінде уағыздап, ол жерде Виштаспа атты елбилеуші тарапынан қолдау табады. Осыдан бастап бұл діни ілімдер ежелгі парсыларға таралып, алғашында ұрпақтан-ұрпаққа ауызша беріліп Иран, Таяу және Орта Шығыс т.б. әлемге тарайды. Парсылар да зороастризмді өздеріне қолайлы етіп қабылдағаны Накширустам мәдениетінен байқалған. Зерттеушілер арасында Ирандағы парсы зороастризімінің өзіне тән ерекшеліктеріне байланысты, Иран зороастризімін зороастр дініне жатқызуға бола ма? деген көзқарастар қалыптасқан. В. Струве т.б. ғалымдардың зерттеулеріне қарағанда, парсылар зороастризмді қабылдап, бұл діннің дәстүрлерін орындау барысында олар бұл дінге өзіндік ерекшеліктер енгізгізгені, шынайы зороастрліктердің наразылығын тудырғаны байқалған. В. Струве, И.М.Дьяконов т.б. ахеменидтердің зороастризм дәстүрлеріне айтарлықтай өзіндік ерекшелігімен бірқатар өзгерістер енгізгені жайында пайымдайды.

Заратуштраның даналығы алдымен санада ауызша аңыз арқылы сақталып, кейін Иранда жазбаша қалпына келтіріліп, зороастризмнің қасиетті кітабы
«Авеста» даналығы ежелгі пехлеви тілінде алғашында 21 кітап (348 бөлім) болып басылған. Ғалымдар А.Македонский жорығы кезінде Авеста даналығының бірнеше кітабы жойылып, өртеліп көнеден сақалған жәдігердің

көп бөлігі зороастрлықтардың қуғындалуымен жоғалып кеткендігі жайындаайтады.

Заратуштраның ілімдері жазылған «Авеста» даналығының біздің заманымызға келіп жеткен нұсқалары Яшт, Вендидат, Виспарад, Гаттар(Ясналар), Хурде (Кіші) Авеста кітаптары. Бұл даналықтың «Гаттар» - кітабында көне дәуір сарыны бейнеленгендіктен, оның маңызы зор.Ғалымдардың зерделеуіне қарағанда, Заратуштра жырлаған бұл руханилықтар белгілі бір әуезді, өлеңмен айтылған екен. Заратуштраның адам мен әлем сырын халыққа әуезді – өлеңмен жеткізген бұл құндылығын қалай атауға болады? Бұл құндылықтар жыр ма, әлде, қандай жанр екені әлі күнге дейін толық шешімін таппаған. Заратуштраның халыққа ауызша зарлы үнменжеткізген әуезді-өлең түрінде айтылған бұл мәтіндерінде адамның әлеуметтік ортада өмір сүру нормалары, дүниеге келген және дүниеге келмеген баланың құқықтары т.б. толып жатқан қоғам құндылықтарының қағидалары алуан түрлі құбылыстар баяндалады.

М.С.Орынбеков Заратуштра ілімдері уағыздалған «Авестаның» ең көне нұсқасы б.з.д. II – I мыңжылдықтарда қалыптаса бастағанын, зороастризм қазақ топырағында ежелде пайда болғанын, оның жаңа бөліктері жазбаша түрде б.з.д.IV-III ғғ. дейін жазылғандығы жайында айтады[4.75б]. Т.Еңсеген Заратуштра негізін қалаған зороастризм ілімдері тәңір діні қалыптасқан ілкі түркілердің әлеуметтік-мәдени ортасында қалыптақаны туралы көзқарасын білдірді. Олай болса, ең алғашқы синкреттік мифтердің қалыптасуы туралы мәселе күн тәртібіне шығады. Байқап отырғанымыздай ілкі түркілердің дүниетанымын ғылымдардың пәнаралық жүйелі байланысында зерделеу әлі де өзекті екені айқын. Ілкі түркілердің өмір тәжірибесінен алынған ғибраттық сөздердің желісінен алынып басқаша ой-пікірлер туындап, жаңа аңыз-әңгімелер мен өлең- жырлар пайда болғандығы байқалады. М.С.Орынбеков: «Мейлінше көне тұрмысты бейнелейтін эпостардың ішінде тайпалардың арман-мұратын, болмысын бейнелейтін жырлардың кейбірі сақталып қалды» - дей келіп, бұл құндылықтардың бірқатары біздің заманға ауыздан-ауызға таралу барысында бірқатар өзгеріске ұшырап, осы күнге жеткен ежелгі ертегі, жыр, аңыздар жайында айтады[5.М.С.О.37б.]. Қазіргі кезде «Бегазы Дәндібай» және андроновтық мәдениеттерді қалыптастырған тайпалардың түркілер екені дәлелденген. Ілкі түркі көшпелілердің дала мәдениеті мен дүниеге деген өзіндік көзқарастары сонау көне заманда қалыптасқан. Ә.Х.Марғұлан, Т.Еңсеген т.б. көзқарастарына сүйене отырып ілкі түркі халықтары өмірінің бастауында тұрған тайпалардың бірі арий т.б. дүниеге көзқарасы, алғашқы аңыздары, мифологиялық дүниетанымы б.з.д. I мыңжылдықта пайда болғандейтін қорытынды жасауға негіз бар.

Б.з.д. I мыңжылдықтардағы Заратуштраның әуезді жырлары көне ілкі түркі (прототүркі) көшпелілерінің алғашқы синкреттік мифтері - ертегі, аңыз- әңгімелерінің желісінде құрылған.

Әлемдік діндер пайда болғанға дейін Заратуштра даналығы әлемге таралып, осы негізінде алуан түрлі жаңа аңыздар, ой-пікірлер қалыптаса келіп, осының бәрі әлемдегі ірі діндердің пайда болуына негіз қалады.

Заратуштраның көзқарастары грек ойшылдарының дүниетанымына терең әсер еткенін шетелдік ғалымдардың еңбектерінен байқадық. Эллинизм дәуірінің мәдениеті данышпан Заратуштра туралы әртүрлі көзқарастар мен аңыздар қалыптастырып, бұл көне дәуірдегі архетиптік бейнені (Юнг) Ортағасырлар мен Еуропалық мәдениетке тарихи сабақтастық арқылы жаңғырып жеткізгені туралы айқын көзқарастар қалыптасты[15.2б.]. Заратуштра туралы грек аңыздарының бірінде, Заратустра ақиқатты іздеп тауға көтерілген кезінде, аспаннан жарқыраған сәуле көрініп, оның жалыны жерге құлаған, бірақ оның жалыны Заратуштраға зиянын тигізбеген. Қайта, осы ғажайып құбылыстың әсерінен Заратуштраның жан дүниесінде ерекше қасиет –даналыққа құштарлық пайда болғаны туралы айтылады. Эллиндік антик дәуірінде гректер Заратуштраны жұлдызшы (астролог) немесе сиқыршы (маг) ретінде қарап, оның көзқарастары туралы аңыз-әңгімелер таратқан.

Бұл аңыз-әңгімелердің желісінде гректер өз аңыздарын қалыптастырды. Шетелдік зерттеушілердің пайымдауларына қарағанда әлемдік діндер пайдаболғанға дейін алуан түрлі аңыздар Азиялық данышпан Заратуштра мен оның ілімдері грек ойшылдары арасына кең таралған. Плиний, Пифагор, Платон,Аристотель т.б. дүниетанмында Заратуштра ғажайып сиқыршы, жұлдызшы ретінде танымал болғанмен, оның адам мен әлемге, адам мен табиғатқа, даналыққа деген сүйіспеншілігі грек ойшылдарына үлкен әсер еткен. Әсіресе Платон философиясы мен неоплатонизмнің қалыптасуына ықпал терең етті. Евдокс Книдскийдің пайымдауынша, Заратуштраның көзқарастары Платонның
«Табиғат туралы» шығармасының жазылуына ықпал ете отырып, Платонның замандасы, әрі шәкірті Евдокс Книдскийдің баяндауынша Платон көзқарастарының қалыптасуына Заратуштраның дүниетанымы әсер еткен[1.23].[11.23]. Пифагор т.б. Заратуштраны өз ұстазы санаған екен.

Дарместетер ежелгі гректерден ортағасырларға Маздеизм, Заратуштра есімі,ол туралы аңыздардан басқа зерттеулер болмағанмен, оның сиқыршы емес, даналықтың құпия ғылымдарының білгірі екені, оның әнұрандарында ғылымның негіздері қаланғаны анықталып, гректер оны даналықтың сырын меңгерген ғұлама ретінде танып, Қайта Өрлеу дәуірінде Заратуштра туралы нағыз зерттеулер басталғанын айтады. Батыс зерттеушілері данышпан Заратуштра мен оның ілімдері туралы грек-рим авторларының мәлметтерін жинағап, Азиядан шыққан данышпан Заратуштра туралы алғашқы антик шығармаларын келесі мыңжылдықта итальян, ағылшын, французсаяхатшылары зерттеген екен. Бұл пайымдаулар «Авестаның» көмегімен Заратуштра шыққан тайпа арийлер ақыл-ойына қайта оралу, бұл көшпелілер өркенитін, көне арийлер рухани құндылықтарын ашуға үлкен мүмкіндік туындап отырғанын байқатып отыр. Ф.Ницше «Заратуштра осылай деді» еңбегінде «Авеста» даналығындағы мораль, заң, табиғат, адам т.б. мәселелерді қозғап, Заратуштраның: «Бауырлар, жер анаға адал болып қалыңыздар!» ,
«Менің бақытым неде?, Менің әділеттілігім неде?, Мен қайырымдылық жасаған адамды құрметтеймін, Мен рухымен, жан жүрегімен еркін адамды ұнатамын...» - дейтін сөздеріне тоқтала келіп, асқақ адам идеясында адамдардың бәрі «тең емес» - деп, Ф.Ницше әділеттілік мәселесін көтереді.

С.П.Толстовтың зерттеулері негізінде Авеста даналығының Орталық Азияда қалыптасқаны туралы көзқарастардан кейін түркі елдерінде Авестаны зерделеуге ден қойылып, Азербайжан т.б. рухани құндылықтары «Авестадан» бастау алатыны туралы көзқарастар қалыптасты. ЮНЕСКО-ның 30-шы сессиясында Авестаның 2700-жылдығын бүкіл әлемде тойлау туралы шешім қабылданды: «(01-8-33) Решение о широком праздновании 2700-летие Авесты было принято на 30-й сессии Генеральной конференции ЮНЕСКО, состоявшейся: в 1.октябре 1999 г. Нью-Йорк 2.ноябре 2000 г.Лондон. 3. ноябрь 1997 г. Пекин. 4.Октябрь 1998 г.Вена. 5.ноябрь 1999 г. Париж. (test-ru/sbornik/ Test-Uz/ru https://www.test-ru> sbornik). Өзбекстан Министрлер Кабинетінің 2000 жылғы 29 наурыздағы шешімімен 2001 ж. Хорезмде «Авестаның» 2700- жылдығы ЮНЕСКО-ның көлемінде жоғары деңгейде тойланды.

Авеста даналығын С.Оспанов, Т.Еңсеген, У.Шалекенов, А. Мәуленов, Р.Алшанов т.б. отандық ғалымдар зерттеген. Профессор ғалым, Р.А. Алшанов өзінің «Жиырма мыңжылдықтың құпиясы: ізденістер мен ашылымдар» атты қазақ, орыс, түрік тілдерінде жарияланды. Рахман Алшанұлы аталған еңбегінде уақыт пен кеңістіктерде орын алған алуан түрлі құбылыстар мен табиғи катаклизмдер: топан су, жер сілкіну, мұздықтардың пайда болуы, бір мезетте алып мұз құрсауында қалған жануарлардың жаппай бір мезетте қырылуының орын алуы, Ұлы қоныс аудару т.б. өзекті проблемаларға тоқталады. Профессор ғалым, аталған проблемаларға діни көзқараста жасалған пайымдаулар, ғылыми көпшіліктің назарынан тыс қалып келгендігін, палеогеографиялық дағдарыстардың себептерін анықтап, болжап алдын ала зерделеуде Авеста даналығының маңызы зор екеніндігін айтады. Авеста даналығындағы өзекті проблемаларға көпшіліктің назарын аударған Р. Алшановтың бұл еңбегінің негізінде Стамбулда Яшар Кемаль мәдени орталығының Малтепе муниципалитетінің қолдауымен «Әлемге мәдениет әкелген прототүркілер» атты конференция өткен. Түркі халықтары Кеңесі, Прототүркілер академиясы, Йедитепе университеті, Малтепе муниципалитеті қолдауымен өткен бұл конференцияға Қазасқтан, Түркия, Ресей т.б. елдерден түркілердің шығу тегін зерттейтін ғалымдар қатынасып, Р.Алшановтың бастамасымен Түркі халықтары кеңесінің Төрағасы М.Оралмен бірге Түркияда «Тұран академиясы мен зерттеу орталығын құруға жаңа қадамдар жасалды(turan.edu.kz https//turan. edu. kz> news>).

Заратуштраның ілімдері дала мәдениеті негізінде орныгып, ілкі түркілердің адам мен әлем туралы ежелгі аңыздық желілерден құралған көне аңыз-жырлары негізінде қалыптасып, рухани сабақтастықпен жаңғырып, келер ұрпақтарға берілді. Мәдени сұхбат аясында ертедегі өркениеттермен терең байланыста дамыған бұл құндылықтар Заратуштраның даналығында жаңғырып, жаңаша өңделіп, түрленіп дала халқының наным сенімнің негізінен алынған үлгіден бүтін діни ілім қалыптасты.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Брагинский «Авеста» Состав// Авеста в русских переводах. (1861-1996гг.) С-П. журнал «Нева», «Летний Сад», 1998. -477с. С.51-55.
2. Алшанов Р. Тайны двадцати тысячелетий: поиски и открытия Алматы: «Университет Туран» 2021. -548с. С.422-453
3. Орынбеков М.С. Ежелгі қазақтың дүниетанымы.Алматы: «Ғылым» 1996. -168б. Б 22-25
4. Бейсенбаев Ж. «Скиф-Анахарсис» пен Ұлы Пайғамбар, ғалым қызыр Ильяс(Заратуштра) //Ақиқат, №7, 2007. Б.43-48.
5. Орынбеков М.С. Ежелгі қазақтың дүниетанымы Алматы: «Ғылым» 1996. -168.

КӨНЕ ТҮРКІ МӘДЕНИЕТІ МЕН ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ТІЛДІК,РУХАНИ, ДІНИ САБАҚТАСТЫҒЫ

Сабыр Мұрат Бөкенбайұлы-ф.ғ.д., профессор,*Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті****Ержігітова Г.Қ.-*** *педагогика ғылымдарының магистрі*

Аңдатпа. Мақалада көне түркі мәдениеті мен қазақ мәдениетінің тілдік, рухани, діни сабақтастығы жан-жақты ашылған. Орта ғасыр жазба ескерткіштерінен тілдік деректер алынып, тілдік сабақтастық толық дәлелденген. Көне түркі және орта түркі дәуірлерінде тасқа қашалған, қағазға жазылған мәтіндерден нақты мәліметтер алынып, рухани, мәдени жалғастықтың сыры зерделенген. Жазба ескеркіштер тілінен алынған мақал- мәтелдермен қазақ мақал-мәтелдерінің ортақтығы ғасырлар бойы жалғасып жатқан ұлттық сабақтастықтың жарқын көрінісі екендігі ғылыми тұрғыда дәлелденген.

Мақала АР 19679282 «Орта ғасыр жазба ескерткіштері тілі – рухани, мәдени құндылықтар әлемі» тақырыбындағы жоба аясында дайындалды.

Тірек сөздер. көне түркі, орта ғасыр, жазба ескерткіштер, руханият, тіл, мәдениет.

Қазақ мәдениетінің тарихын сөз еткенде біз осыдан 1500 жыл бұрынғы мәңгі тасқа жазылған Орхон-Енисей жазуларын мақтанышпен еске аламыз. Көне түркі сына жазу мәдениеті біздің дәуіріміздің алғашқы ғасырларында қалыптасқан айырықша да бірегей дүниетанымдық құбылыс.

Байырғы түркі жазуларының аса ірі ескерткіштері көне түркі тайпаларының идеологиясын, саясатын, экономикасы мен мәдениетін зерттеудің аса маңызды құжаттары ғана емес, сонымен бірге түркі

морфологиялық поэтикасы өзек болған аса көрнекті әдеби шығармалар болып табылады. Сына жазулы жәдігерліктердің тілі «көк түркілерінің» - қазіргі барлық түркі тілдес халықтардың баба буынының дүниетанымын бейнелейді.

Көне түркі жазуы уақыт өте келе алғашқы мемлекеттің пайда болуы мен көшпелі мәдениет қалыптасуын білдіретін бірден-бір фактор. Байырғы түркілердің ұлылығы туралы этномәдени ақпарат, ұлттың тарихи жадын жинақтаған код ретінде қарастыру парыз. Осы кезеңдерде көшпелі қоғамда белгілі бір этикалық- эстетикалық құндылықтар да қалыптасты. Көшпелілер үшін үлкенге деген құрмет, ініге ізет, ата-ананы қадір тұту, ата-бабаның аңыздары мен өсиеті барлық сезімдерден маңыздырақ болды.

Сайын даланы мекендеген, тұлпар мініп, ту алған ата-бабамыздан қалған асыл мұра көне түркі жазуының жанрлық сипаты туралы ғылымда бірнешепікір бар. Түркітанушы А.Щербак Орхон ескерткіштерін тарихи деректер жиынтығы деп қараса, И.В.Стеблева ақындық дәстүрдің ортасында туған тарихи ерлік поэма деп таниды[1]. Ал қазақ ғалымдары (Е.Жұбанов т.б) көне түркі жазба тілінің өзіндік белгілерін анықтай келіп мынадай тұжырымдарға келді: «1) бұл жазу әуел бастан-ақ ана тілінің топырағында туып қалыптасқан; 2) бұл жазу өзінің жанры мен стилі жағынан ешкімнің ықпалына түспей, басқа бір жазба мәдениеттің әсеріне ұрынбай, дербес өз жолымен қалыптасқан;

3) бұл жазба тілдің негізі ауызша қалыптасқан және ауызекі ақындық дәстүр ретінде өмір сүрген, сол замандағы түркі халықтарының сөз саптау машықтары негіз болып қаланған;

4) бұл жазба тіл өз заманындағы сөйлеу тілінің үлгісімен жасалған десе де болады. Бірақ бір айта кететін нәрсе: «жазу мен ауызекі көркем тілдің жақын болуы әдебиеттік-этникалық сапасы жағынан жазба тілдің деңгейі ауызекі ақындық тілдің үлгілерінен анағұрлым биік болғандығын жоққа шығара алмайды». Бұл тұжырым көне түркі тілінің бар сипатын, болмысын жан-жақты ашып береді. Профессор Е.Жұбановтың «Көне түркі тілі дегеніміз – қазіргі қазақ тілінің сонау VI-VIII және X-XII ғасырлардағы көрінісі, яғни қазіргі қазақ тілінің ең жақын моделі. Айта кетуіміз керек: көне түркі тілін тап-таза қазақ тілінің бұрынғы үлгісі деп қарауға болмайды» деген пікірі де тіл тарихын даму жолын терең зерделеуден туған сарабдал – ой[3].

Көне түркі жазба ескерткіштерінің әлеуметтік – тарихи контексіндегі басты ерекшелігі - түркі елі көшбасшыларының халық пен атажұртқа деген сүйіспеншілігі, темірдей ерік- жігері. Яғни, бұл жазулардың пафосында жеке тұлғаның да, сондай-ақ тұтастай алғанда халықтың да мемлекет құруға деген ұмтылысы бар. Бұл тасқа қашалып жазылған жәдігерліктен көне түркі халқының арман-мақсаты, мүддесі мен болмысы анық сезіледі.

Империя құрған түркілер үшін елдік ұғым түркілік сананың басты негізі.

Ханымыз, бабамыз құрған халықтыңАта-
даңқы жоқ болмасын деп
Түркі халқы үшін Түн
ұйықтамадым Күндіз
отырмадым
Қызыл қанымды жүгірттім

Қара терімді шұбырттым-дейді Күлтегін жазуында[2]. Күлтегін батырға арналған тарихи ерлік жыры осындай аруақты сөздермен басталып, ерлікке, өжеттілікке, батырлыққа үндейді. Толған ел тарихын таспен жазады, тозған ел тарихын жаспен жазады. Түркілік елдік санадан бастау алған Қазақ елінің де басты мұраты дамыған, мәңгілік ел болу. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Жолдауында айқын белгіленген: «Қазіргі ең басты міндет – еліміздің мықты өнеркәсіптік негізін қалыптастыру және экономикамыз өзімізді толық қамтамасыз ете алатын жағдайға жету»,-деп атап көрсетті.

Көне түркі мәдениеті шарықтап, IX-XII ғасырларда небір жазба ескерткіштер дүниеге келді. X ғасырларда әлемде ғылым-білім тілі араб тілі болғаны белгілі. Енді тасқа қаша жазғаннан қағазға жазу тиімді болды да, жазбамұралар араб жазуына негізделген ескі ұйғыр немесе орта түркі тілінде жазыла бастады. Солардың бірі М.Қашқаридің «Диуан лұғат ит-түрік» сөздігі мен Ж.Баласағұнның «Құтадғу білік» еңбектері. Бұл шығармалардан байырғы түркілердің мәдениеті мен қоса ел басқарған, мемлекет құрған өркениетін де көреміз. Евразия территориясында көне түркілік көшпелі тайпалар белгілі бір этномәдени негізде қалыптасты. Олардың материалдық және рухани жетістіктері кейінгі қазақ халқының мәдениетінің қалыптасуының қайнар көзі болды.

Көне түркілер мен қазақтардың мәдени сабақтастығы біріншіден тілден көрінеді. Қазақ тілі өз бастауларын байырғы түркі замандарынан алады. Яғни біздің ұлттық тіліміздің шекарасы мен шегі біздің көзқарасымыздың, дүние- танымыздың шекарасын көрсетеді. Тіл арқылы ұлттың ділі мен мәдениеті ашылады. Қазақ халқының мақал-мәтелдері өз бастауларын көне түркі әдебиетінен алады. Мақал-мәтелдер халық шығармашылығынын төл жемісі,өмір тәжірибесінен түйінделген даналықтын нәтижесі. Мәселен тек М.Қашқаридің «Диуан лұғат ит-түрік» еңбегіндегі мақал-мәтелдерді қарастырсақ көп үндестік табамыз. Мысалы, Кіші аласы іштін, Йылқы аласы таштын. Қазақшаласақ, адам баласы ішінде, жылқы аласы сыртында. Бұл мақал арамдығын ішіне бүккен сұрқия жандарға бағышталған. Диуанда «әрдәм башы-тіл». Яғни «әдеп басы- тіл» деген мақал бар. Қазақта да «өнер алды қызыл тіл» деп сөз өнерін жоғары қояды. Диуанда «еккі буғра ікәшур, отыра күкәчун йанчылар», яғни «екі бура үйкенісер, ортасында сона жаншылар». Қазақта «екі түйе сүйкенсе ортасында шыбын өледі» дейді. Қазақта «құрғақ қасық ауыз жыртар» деген мәтел бар. Бұны біз орыстың «Сухая ложка рот дерёт» деген мәтелінің аудармасы шығар деп жүрміз. Бұл қанатты тіркес М.Қашқари еңбегінде кездеседі: «Құрық қашуқ ағызқа ярамас, құрық сөз қулаққа яқшымас». Бабадан қалған ескі сөздің, есті сөздің тарихта пайда болу қалыптасу кезеңі бүгінгі дәуірлерден қанша алыс кетсе, халықтың кемеңгер ойшылдығы, ой зергерлігі, сөз көсемдігі тарихы да соншалық әріден бастала бермек.

Көне түркілік таным мен қазақ халқының таным түсінігі де ұштасып жатыр. Соның ең бастысы түркі халықтарының тотемі, киесі-көк бөрі. Бағзы заманда түркі тайпалары қасқырды *көк құрт* деп атаған. Мұндағы *көк* сөзі

«аспан» және «көк түс» деген мағына береді. Ал *құрт* сөзі «құтқару, аластату» мағынасын береді. Яғни *көктен түскен құтқарушы* деген сөз. Түркілер өздерін*көк бөріден* тарадық деп түсінеді. Ежелгі түркілер туға, алтынмен әдіптелген бөрінің басын бейнелейді. Қазақ халқы үшін бөрі қасиетті тотем. Оның атын атамай «ит -құс», «ұлыма» деп атаған. Кейбір қазақ тайпаларының туында бөрі бейнесі XIX ғасырға дейін сақталған. Елдік пен ерлікті жырлаған Сүйінбай Аронұлы өз өлеңдерінде былай деп сыр төгеді:

Бөрілі байрақ астында Бөгеліп
көрген жан емен Бөрідей жортып
кеткенде Бөлініп қалған жан
емен. Бөрілі найза ұстасам
Түйремей кеткен жан емен.

Рәміздік мәнге көтерілген бөрі образының қазақ үшін мәні зор.

Көне түркілермен бүгінгі қазақтардың діни көзқарастары да үндесім тапқан**.** Ислам дінінің қазақ қоғамындағы тамыры сонау көне түркі дәуірлерінен басталады. Байырғы түркілердің діни сенімдері Көк-тәңірге табынумен байланысты болды. Араб географы Әл-Мақдиси (X ғ) Орта Азия түркілерінің наным-сенімі туралы: «Түркілер «бір тәңірі» дейді, бұл «бір құдай» дегендері»,-деп жазды. IX-X ғасырларда Орта Азияның түркі тілді халықтарының кейбір бөліктері ислам дінін қабылдай бастады. Яғни қазақ топырағындағы дін тамырын тереңнен алған, даму, нығаю процестерін бастан кешкен дін. Қазақтар таңдаған Әбу Ханифа мектебі басқа ағымдарға қарағанда өз жамағаттарына көп жеңілдік беруімен, демократиялығымен ерекшеленеді. Біздер Алланың бірлігін, хақтығын мойындай отырып, мыңдаған жыл бойы қалыптасқан әдет-ғұрыптарымызды, дүниетанымызды, сенім-нанымдарымыздысақтап келеміз . Яғни әулиеге, аруаққа, отқа сенеміз. Түптеп келгенде, көне түркі мәдениеті мен қазақ мәдениетінің тілдік-рухани, діни жалғастығы ғасырдан ғасыра ұласқан, тамырын тереңнен тартқан іргелі үдеріс.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1.Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Ленинград, 1970.2.Айдаров Ғ. Күлтегін ескерткіші. - Алматы: Ана тілі. 1996, - 232 б.

3. Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер (Халықаралық конференция) –Алматы: 2001.-584.

4. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерініңтілі. - Алматы: Мектеп, 1971. - 272 б.

5. Аманжолов А.С. Түркі филологиясы және жазу тарихы. - Алматы: Санат,1996. - 128 б.

ЭЛЕМЕНТЫ ЗОРОАСТРИЗМА В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ
(по материалам археологии)

Калменов Мурат Дабылович
Кандидат исторических наук, phD
Западно-Казахстанский
инновационно-технологический
университет
г.Уральск, Республика Казахстан

Аннотация: *Священная книга зороастризма, созданная во втором тысячелетии до нашей эры как древнейшая основа духовной культуры, состоит из прототюркских понятий и представлений, зороастрийских духовных канонов, верований и откровений.*

Ключевые слова: *священная книга, Авеста*

В Авесте собраны сведения о социально-политическом устройстве, культуре, духовных верованиях, фольклорных и литературных традициях этносов, живших в бронзовую и железную эпохи. Согласно историческим исследованиям, рукопись Авесты состояла из 21 книги. До наших дней сохранилась лишь одна четвертая часть, причем мы располагаем лишь двумя вариантами. Книга Авеста, получившая распространение в древности и средневековье на территории Ирана, Центральной Азии, Афганистана и Индостана, как письменный памятник несет в себе ценнейшую информацию *(Шәлекенов, 2015, с. 207.).*

Южные и западные территории нынешней Казахстана входила в состав древней страны Туран, объединявшей несколько областей, восходивших к сакскому времени. Туран находился к северо-востоку от Персии и был населен кочевыми племенами под общим названием «тура». Этноним «тур» впервые встречается в Авесте. Существует гипотеза, что авестийские туры тождественны сакам *(Авеста в русских переводах, 1998, с. 479.).* Б.И.Вайнберг предположил, что под «агуа» из перечня областей Авесты в «Фравардин яште» *(Яшт XIII, 143-144 / Миксюк, 2021, с. 33)* понимается расселение арнаков в низовьях Сырдарьи. Анализ списка перечисляемых народов и исторической ситуации, отображенной в тексте, позволил датировать этот документ не позднее II в. до н.э. *(Вайнберг, 1999. с. 358.).* С точки зрения Н.Н.Лысенко, военная мощь кочевого государства гарантировала социально-этническому определению «ariakay» (Aryana) гораздо больший регион распространение, чем только земли по нижнему течению Яксарта *(Лысенко, 2002, с. 542.).*

В середине XIX в. к проблеме Авесты и арийцев обращались историки, лингвисты, политологи, огромное число ученых проводили исследования, их мнения и гипотезы остались в виде многочисленных научных книг. В XIX-XX вв. в связи с резким интересом археологии, на обширных территориях проводились научные археологические исследования, собраны богатейшие артефакты о первобытном обществе и средневековье, привнесшие новую

информацию о человеке в целом, в частности, об этносах, проживавших на территории Центральной Азии. Эти научные изыскания позволили в своей основе выработать новый взгляд на проблему арий.

Авеста предписывает экскарнацию *(отделение, удаление мяса, мягких тканей от скелетной основы)* тел умерших; как только они утратят плоть, кости следует поместить в оссуарий *(ящик, урна, колодец, место или же здание для хранения скелетированных останков),* только в случае плохой погоды в качестве временной меры разрешалась ингумация *(захоронение покойника, в противоположность кремации и оставлению тела на поверхности земли)* тел. Поэтому тело должно быть взято «с глины, или с камней, или из оштукатуренного дома и положено в такое место, о котором известно, что там всегда есть пожирающие трупы собаки и пожирающие трупы птицы» *(Индоевропейский погребальный обряд...).*

Геродот сообщает, что позднее персы избавлялись от мертвых тел таким же способом: «Есть, однако, другой обычай, связанный с захоронением умерших, о котором не говорят открыто, и это есть что-то вроде тайны. Он таков, что перса мужского пола никогда не хоронят прежде, чем тело не растерзают птицы или собаки. Я достоверно знаю, что этот обычай есть умагов, ведь они делают это вполне открыто. Вообще же персы, однако, покрывают тело воском и затем хоронят его» *(Herodotus, 1954, p. 98-99.).*

Археологические изыскания погребального обряда периода зороастризма дает нам намного больше информации при изучениях интересующего нас проблемы. Анализ и интерпретация новых источников позволяют расширить наши представления о различных сферах жизнедеятельности древних этносов, проживавших на данной территории. Достаточно высокая информативность археологического источника с одной стороны, и совершенно недостаточная степень изученности проблемы – с другой, обусловливают актуальность исследования.

В 2003 году были проведены археологические исследования остатков гробницы раннего железного века в местностиnТубежик (памятник условноназван Тубежик 2), расположенной в Тупкараганском районе Мангистауской области *(Отчет…, 2003.).*

В ходе общей расчистки были обнажены остатки каменного сооружения круглого в плане. В погребальной камере зафиксированы следы неоднократного ограбления. Заполнение камеры и входного коридора вверхних слоях состояло из рыхлого грунта и камня-плитняка разных размеров (рис. 1). В ходе удаления грунтовых наносов при расчистке внутреннего помещения на небольшом участке северо-восточнее каменного завала расчищен слой, содержащий фрагменты человеческих костей плохой сохранности. Здесь же встречены фрагменты небольшого гончарного красноглиняного сосуда. Каменные завалы после фиксации удалялись до появления человеческих останков и погребального инвентаря. После расчистки в западной части помещения обозначилась группа вертикально врытых плит, которые образовывали подобие четырехугольных отсеков или «ящиков» (рис.2). Определено 5 отсеков, ориентированных по сторонам света. Четыре

«ящика» содержали в себе отдельные кости человеческих скелетов, залегавших в пределах отметок -34-54. Следует предполагать, что «ящики» предназначались для хранения костей умерших, очищенных от органических тканей после выставления, то есть оссуарный обряд захоронения (фото 1). Характер залегания костей указывает на разграбление захоронений. По-видимому, вдревности «ящики» имели перекрытия. При разборке заполнений «ящиков» отмечено залегание вертикально под углом плит, не связанных с их конструкцией. Одна из плит имела дополнительную обработку. Ей была придана форма диска диаметром 45 см при толщине 5-6 см. Один из «ящиков» имел вымощенное тонкими плитами дно. Под вымосткой на уровне материкового горизонта найдено два фрагмента верхней части лепного сосуда.

Среди костей 4-5 человеческих скелетов в «ящиках» найдены бараний астрагал, трубчатая кость птицы и каменный оселок. Южнее «ящиков» отмечена небольшая площадка, выложенная несколькими плитами средних размеров. Среди плит расчищены обломки двух человеческих черепов, нижняя челюсть и несколько фрагментов трубчатых костей плохой сохранности. Среди костей залегало 4 раздавленных фрагмента небольшого лепного сосуда. Под выкладкой на уровне материкового горизонта найдено 12 небольших кусков известняка со следами термического ожога и фрагмент венчика кувшиновидного гончарного сосуда. Между площадкой и стеной помещения напротив западного угла входного коридора на отметке -53 залегал перевернутый вверх дном каменный жертвенник. Севернее «ящиков» расчищена площадка 2х1 м, покрытая хаотично разбросанными костями 5-6 человеческих скелетов. Кости залегали слоем до 10 см на отметке 56-58. Отдельные наборы костей (фрагменты кисти, позвоночника, большая и малая берцовые кости) лежали в анатомическом порядке. Среди человеческих костей найден обломок черепа барана.

В южном секторе раскопа у кладок облицовочной стены найдено два фрагмента каменного антропоморфного изваяния (фото 2). Обломки изваяния располагались на одной оси с входным коридором. Обломок средней части изваяния стоял под углом, прислоненным к стене сооружения *(Үстірт пенМаңғыстау қазыналары, 2007, с. 166.)*. Лицевая сторона фрагмента обращена к югу. Обломок верхней части изваяния лежал на уровне материкового горизонтав 0,4 м от стены сооружения юго-западнее первого фрагмента. Лицевой стороной обломок изваяния обращен вверх, а головой в южную сторону. Его перекрывал крупный каменный блок, выпавший из внешней подпорно- облицовочной стены сооружения.

Изваяние сохранилось на 2/3. Нижняя часть не сохранилась. Изваяние изготовлено из тонкой плиты розового ракушечника толщиной 10-11 см. Габаритные размеры сохранившейся части 108х57 см. Все изображения на изваянии выполнены в плоскорельефной технике. Поверхности изваяния несут на себе следы незначительного выветривания. На некоторых плоскостях заметны следы обработки инструментом с поперечным лезвием.

Голова изваяния округлая, без шеи, переходящая в угловатые покатыеплечи. Боковые плоскости изваяния ровные, чуть сужающиеся вниз. Черты

лица очень выразительны. Поверхность лица слегка выпуклая. Полурельефом выделены сильно изогнутые сросшиеся брови. На смычке они переходят в прямой длинный нос. Глаза большие круглые, выпуклые, снизу имеютдугообразные подводки, вероятно, обозначающие веки. Немного ниже кончика носа плоским рельефом выделены губы с прорезью-ртом. От кончиков губ вниз опускается короткая лопатовидная борода. Лицо оконтурено узким уплощенным бортиком, вероятно имитирующим волосы. На боковых плоскостях головы полурельефом выделены хорошо проработанные небольшие уши. Следует отметить, что вертикальная ось лица имеет наклон до 20 градусовв правую сторону. На торсе изваяния с пропорциональными искажениями изображены две руки (плечевая часть правой руки сильно удлиненная). Руки согнуты в локтях под прямым углом и на небольшом удалении друг от друга сложены параллельно под грудью. Грудь выделена едва заметным рельефом. На обеих руках вырезаны трехпалые кисти, где большой палец сильно увеличенв размерах. По линии левой руки прошел слом изваяния. Ниже правой руки перпендикулярно оси изваяния изображен короткий кинжал-меч, имеющий узкое плавно сужающееся лезвие, тонкую рукоять и удлиненные прямые перекрестие и навершие. Аналогичное изображение кинжала имеется на правомторце изваяния на уровне и ниже локтя правой руки. На лицевой плоскости изваяния под локтем левой руки вырезано стилизованное изображение горита. Из налучья выступает ветвь лука с натянутой тетивой.

Слом нижней части изваяния прошел немного ниже изображения кинжала-меча, под клинком которого, вероятно, имелось изображение пениса с яичками и еще одной нечитающейся детали снаряжения.

В результате тесных и постоянных контактов кочевников Северо- Восточного Прикаспия и земледельцев Южного Приаралья в древние времена в Присарыкамышской дельте были случаи захоронения очищенных костей в некоторых курганных погребениях, свидетельствующие об обрядовом и религиозном синкретизме. История археологического изучения могильников подробно отражена в многочисленных публикациях В.Н.Ягодина, Б.И.Вайнберг, Д.Дурдыева, Х.Юсупова, Л.Т.Яблонского *(Хожаниязов, Хакимниязов, 2020.с. 4-8.).*

В могильнике курганной группы Каскажол в период с IV-II вв. до н.э. до IIв. н.э. погребения совершались в антропоморфных, статуарных оссуариях. Вболее позднее время погребения в сосудах-оссуариях допускались в насыпикурганов. Особо следует отметить находку на насыпи кургана № 9 фрагментаручки статуарного оссуария. Судя по форме и размерам, он принадлежалпогребальному сосуду в виде сидящего мужчины, IV-III вв. до н.э. Исследователь памятников Приаралья В.Н.Ягодин не исключал, что в качествеоссуариев использовались и крупные сосуды типа хумов, которые найдены натерритории курганного могильника Каскажол, широко распространенных вхорезмийской раннесредневековой афригидской культуре *(Ягодин, 1982, с. 71.).*В курганной группе Бернияз, как было установлено, первоначально курган 1 (группа II) содержал погребение на горизонте с инвентарем, а затем был использован для установки статуарных оссуариев (I-III вв. н.э.).

В могильнике Шахсенем из 70 курганов семь содержали оссуарные захоронения: сосуды-костехранилища бытового типа и оссуарии специального назначения. В могильнике Тарымкая предварительно очищенные кости людей хоронили в оссуариях ящичного типа, в хумчевидных круговых сосудах и в лепных горшковидных, которые датируются рубежом V вв. н.э. *(Яблонский, 1999, с. 66-67).*

В курганах раннесакского времени (в конце V-II в. до н.э.) могильника Сакар-чага I, III были выпущены лепной оссуарий ящичного типа, сосуды. В могильнике Сакар-чага VI обнаружены сосуды бытового типа и оссуарий специального назначения. Они сырцовые, глиняные горнового обжига и каменные. В могильнике Ясы-гыр IV отмечен керамический скульптурный оссуарий.

Кроме того, проникновение в среду оседлого населения иных этнических групп, связанных с кочевым бытом, еще в первые века нашей эры известно в Миздахкане *(Ягодин, Ходжаев, 1970, с. 128).* Это отмечено недавно в холме Джумарткассаб, где перекликаются кочевнические и оседло-земледельческие погребальные обряды *(Хожаниязов, 2019. с. 179-214.).*

В целом погребальный обряд на протяжении не менее десяти столетий господствовал в среднеазиатском междуречье, получая распространение не только среди земледельцев, но и среди кочевого мира региона.

Относительная сохранность отдельных элементов конструкции исследованного сооружения Тубежик 2 в комплексе с анализом подобных сооружений, исследованных ранее позволяет высказать несколько предположений: внутреннее помещение проходило несколько этапов благоустройства. Наиболее ранние планировки обустройства не сохранились, но следует предполагать, что некая конструкция имела место. Вероятно, от нее сохранились крупные подтрапециевидные плиты со следами обработки, вошедшие в П-образную конструкцию из вертикально врытых плит и ящиков- оссуариев, а также выброшенные на дневную сторону с юго-восточной стороныот сооружения. Не исключается возможность с первоначальным интерьером внутреннего помещения связать каменное изваяние, выброшенное на внешнюю сторону сооружения напротив входной шахты-колодца, и каменного чашевидного жертвенника. Второй этап планировки связан с установкой вертикальных плит конструкции, вероятно, частично разрушенной грабительской ямой или впускным захоронением. Можно предполагать, что конструкция была прямоугольной в плане формы и являлась основанием своеобразного помоста для выставления тела умершего. Позже элементы стоек помоста вошли в конструкцию ящиков-оссуариев, с которыми следует связывать третий этап обустройства помещения. Последняя перепланировкапроизводилась в момент произведения впускного захоронения.

Многоэтапность обустройства внутреннего помещения подразумевает использование сооружения в течение длительного периода времени и, вероятнее всего, разными этническими группами. Строительство всего сооружения пока следует связывать с началом IV века до н.э. на основании оружия, изображенного на каменном изваянии. Дата последнего использования

постройки на основе наконечников впускного захоронения следует определитьсреднесарматским временем.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. У.Х.Шәлекенов, Ғылыми еңбектер. II том. Орталық Азиядағы арийлердің өркениеті. Қазақ және орыс тілдерінде. – Алматы. 2015.
2. Авеста в русских переводах (1861-1996). Издание подготовил И.В.Рак. –СПб. 1998.
3. А.С.Миксюк, Пространственная модель мира Авесты. – Вестник Гродненского Гос. Университета им. Я.Купалы, №13. – Гродно, 2021.
4. Б.И.Вайнберг, Этногеография Турана в древности VII в до н.э. – VIII н.э. – Москва. 1999.
5. Н.Н.Лысенко, Асы-аланы в Восточной Скифии. Ранний этногенез алан в Центральной Азии: реконструкция военно-политических событий IVв. до н.э. – I в. н.э. по материалам археологии и сведениям нарративных источников. – СПб. 2002.
6. Индоевропейский погребальный обряд, Ригведа и Авеста / Пер. с англ. Д.Г.Здановича, https://arkaim-center.ru/
7. Herodotus, 1954, p. 98-99 / https://openlibrary.org/books/
8. Отчет о проведения археологических исследований на территории Мангистауской области в 2003 году. Исполнители А.Е.Астафьев, М.Д.Калменов. / Архив Мангистауского государственного историко- культурного заповедника.
9. Үстірт пен Маңғыстау қазыналары / Самашев З., Көшербаев К., Аманшаев Е., Астафьев А. – Алматы. 2007.
10. Г.Хожаниязов, Ж.Хакимниязов Археологические памятники зороастризма в среднеазиатском междуречье (на материалах «Оссуарные находки в Южном Приаралье»). Исторические науки. № 5 (65) май, 2020 г. – Москва. 2020.
11. В.Н.Ягодин Археологическое изучение курганных могильников Каскажол и Бернияз на Устюрте // Археология Приаралья. Вып. 1. – Ташкент, 1982.
12. Л.Т.Яблонский Некрополи древнего Хорезма. Археология и антропология могильников. – Москва, 1999.
13. В.Н.Ягодин, Т.К.Ходжаев Некрополь древнего Миздахкана. – Ташкент, 1970.
14. Г.Хожаниязов Жумардкассаб // История и археология Приаралья. Вып 1. – Нукус, 2019.

Расшифровка иллюстрации:

Рис. 1. План погребального сооружения Тубежик 2, после удаленияверхнего горизонта

Рис. 2. План погребальной камеры гробницы Тубежик 2, после расчистки

Фото 1. Каменные ящики с костями человеческих скелетов

Фото 2. Антропоморфное каменное изваяние, найденной у внешней стенынопогребального сооружения

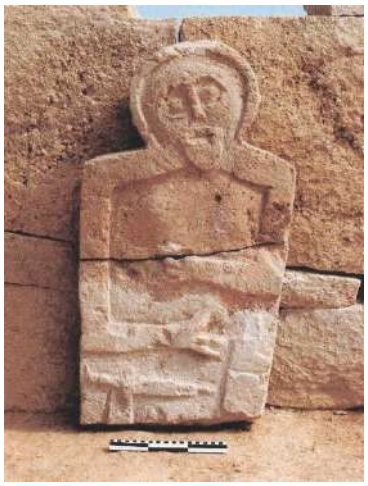

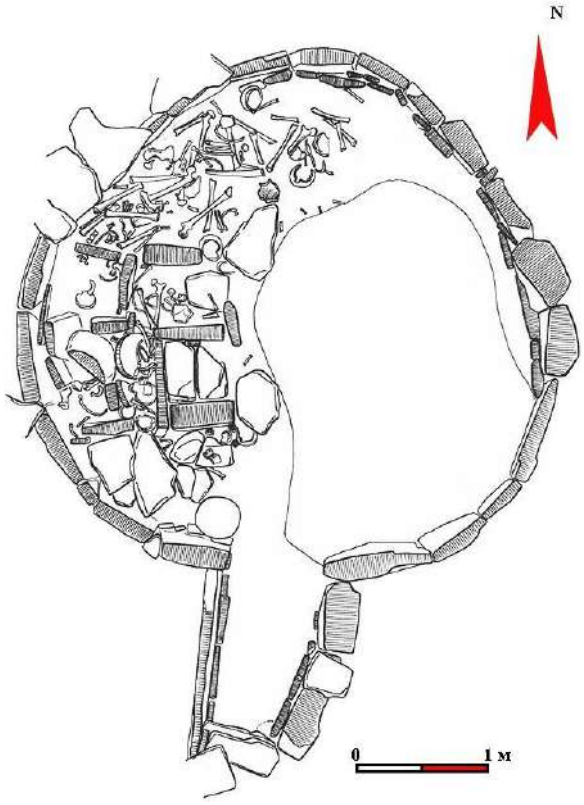

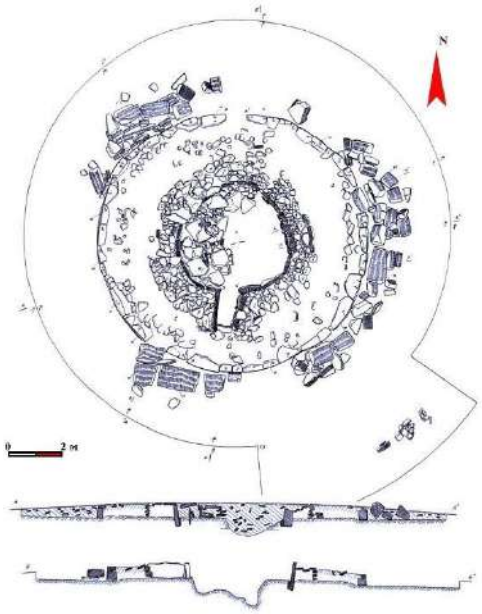

ҚАЗАҚТАРДЫҢ ОТБАСЫЛЫҚ САЛТ-ДӘСТҮРІНДЕГІ ИСЛАМҒА ДЕЙІНГІ ДІНИ НАНЫМ-СЕНІМДЕР

Ерназаров Жасқайрат Тлекқабылұлы*Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің қауымдастырылған профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты*

Қазақтардың өмірлік циклінің салт-дәстүрлерін этнографиялық тұрғыдан зерттеудің сан алуан аспектілері, оның ішінде исламға дейінгі наным-сенім реликтілері бірқатар қазақстандық зерттеушілердің еңбектерінде көрініс тапқан: Ч.Ч. Уәлиханова, Х.А. Арғынбаев, С.Ақатаев, А.Т. Төлеубаев, С.Е. Әжіғали, Б.Ибраев, Н.Ж. Шаханова, Қ.Нұрланова, Ш.Ж. Тоқтабаева, А.А. Ғалиев, Р.М. Мұстафина, Д.Катран және т.б.

Арнайы зерттеулердің ішінде А.Т. Төлеубаевның «Қазақтардың отбасылық ғұрыптарындағы исламға дейінгі наным-сенімдердің реликтілері (XIX – XX ғ. басы) атты монографиясын ерекше атап өткім келеді. Ол негізінен отбасы циклдеріндегі салт-дәстүрлерді, архаикалық наным-сенімдерді жазба деректерге және далалық этнографиялық материалдар негізінде зерттейді. адамның салттық-мифологиялық іс-әрекеті контекстінде отбасылық салт- жораларымен байланысты исламға дейінгі әдет-ғұрып реликтілерінің генезисі, наным-сенімдерінің трансформациясы егжей-тегжей қарастырылады.

Біз бұл баяндамада зороастризм ғұрыптарымен және қазақтың отбасылық ғұрыптарындағы осыған ұқсас реликтілермен кейбір параллельдерге тоқталамыз.

Ең бірінші көзге түсетіні – от культіне байланысты ырымдар, белгілер, наным-сенімдер мен салт-дәстүрлер. Отпен тазарту - зороастризм дінінің ең қызықты ерекшеліктерінің бірі. Бұл діннің ілімі бойынша оттың арқасында барлық жаратылыс тазарады және күнәдан арылады. Зороастриялық ғұрыптарда киелі от рухани тазалық пен өмірлік қуаттың маңызды символы болып саналады. Бұл от көздері Ахура Мазда Құдайдың нұры ретіндеқабылданып, ешқашан сөнбес жарықтандырылған түрін білдіреді. Қасиетті отсыз ешбір зороастриялық рәсімдер мен дәстүрлер орындалмайды.

От батасы - Зороастризмдегідей, Тәңірлік дінінде де от ерекше мәнге ие және өмір мен тазалықтың символы болып саналады. Көбінесе Тәңіршілдіктегі үйлену тойлары мен басқа да ерекше шаралар кезінде от жағылып, оның қатысуымен рәсімдер жасалады.

Қазақтың отбасы ғұрыптарында оттың тазарту күшіне байланысты көптеген ғұрыптар өтпен бесікті аластау, От Ана немесе Ұмайға ізеттілік көрсетіп отбасы ошағын қастерлеу мақсатында жаңа түскен келін отқа май құйюы секілді реликттік сәттер де аз емес. Соңымен қатар, мысалы, қыстаудан жаңа жайлауға көшер кезде, малды екі оттың арасына айдап, өздері соңынан еріп,бар пәле артта қалсын деп оттың тазарту күшін пайдаланған.

Бала этнографиясынан да кейбір параллельдерді көреміз. Зороастризм салт- жоралғылары - Афаринаган мен Навяз - баланың дүниеге келуі құрметіне аталып өтілетін салтанатты рәсімдер қатарында жүргізіледі және бала туылғаннан кейін ананы да, жаңа туған нәрестені де тазарту рәсімі қиыншылығымен қатар 40 күнге созылды.

Нәрестеге қатысты қазақ дәстүрінде де шілдеханасын тойлаумен басталып қырқынан шығарар кезде, қырық қасық суға шомылдырумен аяқтайды жәнебұл кезенді шілде кезеңі деп атайды. Қырық күн бойы алғашқы киген нәрестенің көйлегін «ит көйлек» деп аталады. Жалпы қазақ халқының бала этнографиясында ит пен нәресте, аяғы ауыр әйел мен итке қатысты көптеген реликттілерді арнайы мәдени тақырып ретінде жеке семантикасын қарастыруға болады. Мысалы, ит көйлек, ит қуу, ит тию, ит ауру, іште жатқан бала шошынса әйел етегіне ас салып итті немесе күшікті тамақтандыру ырымы, итті теппе ырыс кетеді, ит жеті қазынаның бірі, тағы сол сияқты жосын-жоралғылар мен итке тиесілі әдет-ғұрыптар көпшілік.

Снесарев Г.П. «Реликты доисламских верований и обрядов у узбеков Хорезма» атты еңбегінде түркі тілдес халықтар дәстүріндегі иттің мәдени тақырып ретінде қызмет етуінің зороастризм мәтіндерінен іздеудің мәні бар, мұнда итке қорғаныш, қасиетті күш рөлі жүктелген дейді және «ит көйлек» атауының шығу тегі киелі жануар ретінде итке барып тіреледі, бірақ ол біріншіден және екіншіден о дүниелік тылсым, жау күштерді адастыру үшін бала мен итті ырымдық ауыстыру идеясымен байланысты болуы мүмкін деп пайымдайды зерттеуші.

Зороастризм дінінде итке аса маңызды орын берілген, Вендидад қасиетті кітабында бірнеше тарау да арналған. Бұл көп жағдайда зороастршылардың рационалды дүниетанымымен байланысты: дін иттің адамға әкелетін нақтыпайдасын атап көрсетеді. Ал, діни тұрғыда ит зұлым рухтарды (деваларды) көріп, оларды қуып жібереді деп сенген. Итті өлтіргені үшін, тіпті байқаусызда да, өте ауыр жаза қарастырылған. Ритуалды түрде итті адамға теңестіріп, оны адам сүйегін жерлеу нормаларымен шығару өлген итке де қатысты болған.

Қазақтың жерлеу рәсімі консервативті әдет-ғұрыптар қатарында болғандықтан да шығар, көптеген ерте заманғы наным-сенімдерді бұлжытпай сақтаған, реликтері мол кездесетін отбасылық дәстүрлер цикліне жатады. Бұл жайтқа Снесарев Г.П., Арғынбаев Х.А., Толеубаев Ә.Т. тағы басқа зерттеушілерсілтеп, бір қатар реликттердің тамырын зороастризмнен іздеу керектігіне назар аударған болатын. Мысалы, Авеста ережесі бойынша мәйітті үш күн, үш түн сақтау, зороастризмшілер марқұмды жерлеу рәсімі кезінде құрбандықтың белгісі болып табылатын отқа бірнеше тамшы май құйған, мәйітті күзету дәстүрі, қаралы үйде шырақ жағып қою, денесін жуу кезде қолданған суды «аяқбаспайтын жерге төгу» ырымы, ал қолғапты және мәйіт тиген заттарды, киімдерді аспан жұлдыздары астына қалдыру арқылы аластап алуы, шаштарын жіберіп жоқтау айту, қайтқан адаммен бір бөлмеде қалған заттардың ритуалды таза емес (мақрух) болуы тағы басқа көптеген тұстары қазақ жерлеу рәсіміндегі реликт болып есептелетін тұстарымен тікелей аналогиясын келтіруге болады,

ал бір қатарын сыртқы формасы өзгерген мен ішкі семантикалық мағынасынсақтап қалған.

Сонымен, қазақтардың отбасылық салт-дәстүріндегі исламға дейінгі дінинанымсенімдердің бірқатарында зороастризмнен қалған іздерді байқаймыз.

СЕКЦИЯ МӘЖІЛІСТЕРІ
СЕКЦИОННЫЕ ЗАСЕДАНИЯ
SECTION SESSIONS

ОТЫРАР ӨҢІРІНДЕГІ ОТҚА ТАБЫНУШЫЛЫҚТЫҢ БЕЛГІЛЕРІ

Сералы Нұрлан Орынбасарұлы
«Отырар» мемлекеттік археологиялық музей-қорық
РМҚК ғылыми қызметкер
Түркістан облысы, Отырар ауданы

Аннотация: *Бұл мақалада Отырар қалашығынан археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған алтар ошақтар сөз етіле отырып, Отырар өңіріндегі отқа табынушылық пен зороастризм діні туралы қысқаша баяндалады. Зороастризм дінінің шыққан аймағы мен таралуы туралы және тарихи деректерге сүйене отырып басқа діндермен мәдени байланыстары туралы баяндалады. Отырар өңіріндегі Құйрықтөбе (Кедер) қалашығынан қазып аршылған отқа табынушылардың храмы VII-VIII вв. Отырар қалашығынан табылған алтар ошақтар осы өңірде зорастризмнің халық арасында біршама маңызға ие болғандығын көрсетеді. Сырдың орта ағысындағы жерді мекендеген түрлі халықтар ғасырлар бойы бір-бірімен мәдени байланысы болып өзге мәдениеттердің де дамуына өз әсерін тигізген, мақалада осы байланыстар көрініс тапқан.*

Түйін сөздер: *Отырар, зорастризм, алтар, деректер, археология, жәдігер.*

Аннотация: *В этой статье кратко рассказывается о религии культа огня и зороастризма в Отырарском регионе с упоминанием алтарных очагов, обнаруженных при археологических раскопках в городище Отырар. Рассказывается о регионе происхождения и распространении религии зороастризма, а также о культурных связях с другими религиями на основе исторических данных. Храм огнепоклонников VII-VIII вв. раскопанный вгородище Куйруктобе (Кедер) в этом регионе, и алтарные очаги, найденные в городище Отырар, свидетельствуют о том, что в этом регионе зорастризм имел значительное значение среди населения. Различные народы, населявшие земли Среднего течения Сырдарий, на протяжении веков оказывали свое влияние на развитие других культур, которые являлись культурными связями друг с другом, что отражалось в статье.*

Ключевые слова: *Отырар, зорастризм, алтар, данные, археология, реликвия.*

Anatation: *This article briefly describes the religion of the cult of fire and Zoroastrianism in the Otyrar region with a mention of the altar hearths discovered during archaeological excavations in the settlement of Otyrar. It tells about the region of origin and spread of the Zoastrianism, as well as about cultural ties with other religions based on historical data. The temple of fire-worshippers of the VII- VIII centuries excavated in the settlement of Kuiruktobe (Keder) in this region, and*

the altar hearths found in the settlement of Otyrar, indicate that Zoroastrianism had significant importance among the population in this region. Various peoples who inhabited the lands of the Middle reaches of the Syrdariya over the centuries have been in cultural ties with each other and have influenced on the development of other cultures, and these contacts are reflected in this article.
Key words: *Otyrar, zorastrianism, altarism, data, archeology, relic.*

Тарихы тереңде жатқан Отырар қалашығы көп жылдар бойы археологиялық тұрғыда зерттеліп келеді. Археологиялық қазба барысында қала тарихынан мәлімет беретін әр тарих кезеңіне қатысты архетиктуралық нысандар анықталынып, көптеген тарихи жәдігерлер табылған. Сондай нысандардың бірі XI-XII ғғ. кезеңдеріне қатысты тұрғын үй орамдары, Отырар қалашығының Шахристан бөлігінің солтүстік-батыс бетінде қазба жұмыстары барысында анықталған. Тұрғын үй орамдары саз балшықты кесектермен тұрғызылған, кіші тұйықталған көшелермен бірнеше жанұялық ұй шаруашылығына бөлінген. Қазба жұмыстары сол кезеңдегі Отырар қаласындағы ішкі суландыру және кәріз жүйесінің жоғары деңгейде дамығандығын көрсетіп берді. Қазба барысында жинақталған материалдық құндылықтардың ішінде зереттеушілердің ерекше назарын аудартатын жәдігер отқа табынушалардың алтар ошақтары. Бұл кезеңдерде ислам дінінің Оңтүстік өңірде қарқынды өркен жайып халықтардың негізгі дініне айналғанмен, ескі діннің де кейбір атрибуттары XII ғ. да сақталынып қалғандығын айқындады.

Табылған керемикалық алтар ошақтар саздан жасалынып пішініне қарай бірнеше топтарға бөлінеді. Алтар ошақтары негізінен бөлменің орта тұсына еденге дендей орналастыратын болған, бірінші топқа жататын ошақтар тіктөртбұрышты көлемдері 1х0,66 м шамасында саздан күйдіріп жасалынған. Беткі жағы қызыл түсті ангобпен көмкерілген кейбірінің ішкі еден бөлігінде бастырмалы гүлдесте тәрізді медалендармен безендірген, қабырғаларының биіктігі 10 см ішінара тіреуіш баған тәрізді жасалынған. Алтар ошақтың негізгі бөлігі болып саналатын жағында кіші төртбұрышты шығыңқы екінші бөлігі бар, және осы кіші бөлігіне таман едені дөңгелек ойықты. Бұл ойыққа арнайы керамикалық ыдыс қойылатын болған от жағуға арналған. Екінші топтаға алтарошақ түрлері дөңгелек болып келеді дм 0,50-0,60м шамада саздан жасалынып қызыл түсті ангобпен көмкерілген, және өрнектері бірінші топтағы алтар ошақтағыдай [1, 38 б.].

Ерте ортағасырда Отырар алқабында көптеген халықтар мекендеген, дала мәдениеті мен қала мәдениетінің тоғысқан жерінде зорастризм, тотейзм, тәңіргетабынушылық кеңінен тараған. Археологиялық зерттеу жұмыстары кезінде Отырар алқабындағы қала орындарында осы діндерге қатысты сиынуға арналған бөлмелер мен материалдық заттар табылған. Құйрықтөбе (Кедер) қалашығынан аршылған храм орны, Көкмардан қалашығындағы сиынуға арналған бөлмелер т.б. осының айғағы.

Зорастризм діні б.з.д I – мыңжылдықта Парсы жерінде пайда болған, әсіресе Сасанидтер билігі кезінде мемлекеттік дінге айналып кең қанат жайған. Бұл діннің қай кезде пайда болғандығы туралы пікірталастар өте көп, кей

зерттеушілердің пікірінше Дарии I тұсында бұл дін үлкен майызға ие болдыдесе, келесі зерттеушілер діннің қанат жайуын Ахаменидтер кезеңімен байланыстырады, не дегенмен бұл ерте кезден келе жатқан діни-нанымның бірі.

Сасанидтер әулетінің билігі кезінде (III-VII ғғ.) зорастризм мемлекеттік дінге айналған, көптеген қалалар мен елді мекендерде отқа табынушылардың үйлері (храмдар) және алтар ошақтар пайда болған. Храмдар қарапайым тұрде салынған ішкі отқа табынушылықтың атребуттары қарапайым болған археологиялық қазба жұмыстары осыны дәлелдей түседі [2, 32 б.]. зороастризм дінінде ең басты құдайы Ахура-Мазда болған одан кейінгі Митра, Ардвисуру, Анахита құдайлары болған. Оларға арнап алтар ошақтарда арнайы түрлі жағымды ис беретін шөптерден арнайы ыдысқа от жағып оны өшірмей қадағалап отырған. Үйдің ішіне арнайы шөптерді отқа жағып үй ішін аластап отыру Орта Азия елінің халықтарында қазіргі кезге дейін сақталып қалған.

Археологиялық зерттеу жұмыстар кезінде Тохаристан облысындағы Ежелгі Балх қаласының маңынан Наубахар храмы анықталынып зерттелген. Бұл храм кезінде отқа табынушылардың ең үлкен орны болған, храм ішінде отқа табынушылықтан басқа буддиз дініңнің кейбір атрибудтары табылған [3, 147 б.]. Тохаристан аумағында зорастриз дінімен қатар Үнді жерінен келген буддиз діні де қатар дамыған. Бұл діндер бибіт халықтың арасында қатар жұрген және тарихи деректерде бұл өлкеде қандай да бір дінаралық жанжалдар туралы деректер кездеспейді. Соған қараған екі дін бейбіт түрде қатар насихатталған, Наубахар храмындағы зорастризм мен буддиз дінінң атрибуттарының табылуы осыны көрсетеді.

Зорастриз дінінің ең басты діни мейрамы Наурызбен байланыстырады, Бируни жазбаларында парсы жерінде кеңінен аталып өтетін жыл басы Наурыз мейрамы туралы нақты көрсетілген [4, 224 б.]. Парсы халқының басты мейрамыНаурыз мерекесінің жыл басы ретінде тойлануының маңыздылығы мен оның қалай аталып өтілетіндігі, тойлау кезінде сақталатын салт-жоралғылар мен отқа табынушылықтың дәстүрлері Бирунидің осы еңбегінде ашып көрсетілген. Наурыз мейрамы Орта Азия жерін мекендеген түркі тілдес халықтардың арасында да кеңінен тойланады, бұл мейрамның парсы жерінен өзге халықтар арасына тарағандығы туралы нақты деректер жоқ. Көшпелі халықтардың арасында Наурыз көктемнің алғашқы айы болғандықтан, қыстан кейінгі тіршіліктің қайта оянып жаңғырумен байланысты тойланады. Шамасы зорастризмнің көшпенді халықтар арасында да белгілі бола бастағанда түрлі халықтың мәдинеттерінің байланысы мен салт-дәстүрінің ұқсастығынабайланысты бұл мейрам жалпыхалықтық мейрем ретінде Орта Азия жерінде кеңінен таралған.

Буддизм Үнді жерінен Орта Азия жерінде белгілі болғанымен халық арасында бірден белгілі бола қоймаған және зорастризмен қатар насихатталғанмен жергілікті дінге айналмаған. Көшпелі түрік тайпаларынегізінен Тәңірген табыныганмен кейбір салт-жоралғылары отқа табыныушылық болғандықтан зоастризм дінін өздеріне жақын дін ретінде жылы қабылдағандығы анық.

Зорастризм діні біртін келе буддизмді Орта Азия жерінен шығарып тастаған. Арабтардың жаугершілік соғыстарына дейін буддизм еш соғыссыз ығыстырылған. Тарихи деректерде бұл кезеңге қатысты дінаралық соғыстар туралы айтылмайды. Тек Сюань Цзянның деректерінде халық арасындазорастризм кеңінен таралып буддизмді ығыстырғандығы туралы мәлімет келтіріледі [5, 469 б.]. Археологиялық зерттеу барысында Тохаристан аумағында ондаған будда храмдарының орындары анықталған, бұл харамдардың ішінде зорастризм дінінің атрибуттары да көптеп табылғандықтан зерттеушілер арасында екі жақты пікір қалыптастырған. Бұл храмдар будизмге арналған ба әлде зоастризмге ме деген. Тарихта белгілі ислам дәуірі кезінде християн шіркеулері будда храмдары мешітке айналдырылғандығы, бұл да сондай жағдай болуы мүмкін, яғни будда храмы зорастризм храмына айналдырылған. Және зорастризм бейбіт жолмен таралған халықтарға ешқандай қысымсыз, зорастризмнің бұлайша бейбіт түрде қанат жайуы үгіт- насихаттың кең түрде жүргізілуі, Орта Азия халықтарының тұрмыс-тіршілігінің бір-бірімен ұқсас болуы, Авеста ілімінің ауқымды таралуынан болуы мүмкін. (Авеста зорастризмнің басты іліми кітабы)

Зорастризм VII-VIII ғғ. Қазақстанның оңтүстік өңірлеріне де біртіндеп тарала бастаған, археологиялық зерттеулер барысында ортағасырлық ескерткіштерде отқа табынушылықтың көріністері көптеп табылған. Сондай ескерткіштің бірі Құйрықтөбе (Кедер) Отырар қалашығының батысында 4 шақырым қашықтықта орналасқан, ортағасырларда Отырар өңіріндегі ірі қалалардың бірі болған. Археологиялық қазба барысында ескерткіштің ішкі қамалы (цитадел) аумағында отқа табынушылардың храмы толығымен қазылыпаршылған [6, 13 б.]. VII-VIII ғғ. кезеңдеріне қатысты құрлыс орындары бірнеше бөлмеден тұрады және билеуші сарайы ретінде пайдаланылған. Сарайдың ішкі қабырғалары ағаш тақтайлармен қапталып беткі жағына түрлі өрнектер мен құдай бейнелері мен патшаның салтанаты мерекелер бейнеленген. Өкінішке орай сарай үлкен өрттің әсерінен толығымен қирағанмен, ағаш бетіндегі бейнелер жақсы сақталған. Зерттеу нәтижелерінде шала өртенген ағаш бетіндегі бейнелер Анахита құдайына арналған мадақтайтын көріністері екендігі айқындалған [7, 27б.]. Құйрықтөбе (Кедер) қалашығы ортағасырларда Отырар өңіріндегі ірі қалалардың бірі ғана емес біраз уақыт осы өңірдің саяси- экономикалық орталық қала ретінде де тарихи деректерде кездеседі. Табылған археологиялық жәдігерлер мен қазып аршылған нысанға қарап зорастризм діні Отырар өңірінде де үлкен маңызға ие болғандығын көрсетеді.

VII -VIII ғғ. Орта Азия жеріне араб шапқыншылығы әсерінен ислам діні пайда болады, осы кезеңдерде исламды халық арасында ықпалды дінге айналдыру үшін тек қарудың күшімен ғана емес үгіт-насиха және экономикалық шаралар қолданылған. Алдымен зорастризм дінінің орталығы парсы жері араб халифатының қоластына қарағасын, ондағы бибіт халықтар арабтарға бағынышты болғанмен өздерінің ежелгі діндері мен салт- дәстүрлерінен бас тарқызбаған. Өз еріктерімен ислам дінін қабылдағандарға салық төлеуде және басқа жағдайларда жеңілдіктер жасаған. Ежелгі діндерін сақтап зорастризм храмдарында сиына берулеріне рұтсат берген бірақ оларға

жан басына шаққанда төленетін джиза салығын төлеттірген. Оған көнбегенжағдайда халық тонаушылыққа ұшырап храмдар мешітке айналдырылған немесе толығымен қиратылған.

VIII ғ. оңтүстік өңірлерге арабтар бірнеше мәрте жорықтар жасап Тараз қаласына дейін жеткен. Жаугершілік жорықтың саясаты бір ғана болған жаулапалған жерлерге ислам дінін тарату, осындай жорықтардың бірінде Отырар өңірінде жаулаған. Жоғарыда айтылған Құйрықтөбе қалашығындағы храмның өтқа орнауы осы жорыққа байланысты болуы мүмкін.

IX-X ғғ. ислам діні Мауренахр жерінде негізгі дінге айналып, кейбір жаңадан қалыптасқан мемлекеттер (Қарахан мемлекеті) исламды мемлекеттік дін деп жариялаған. X ғ. Орта Азия жерінде ислам діні кең қанат жайғанымен Самарқанд сияқты үлкен қалалардың маңында зорастризм, хрестиян, манихей дінінің ізбасарларының қауымдастығы өз істерін бейбіт түрде жалғастыра берген тиісті салықтарын төлеп. Кей деректерде XI ғ. Бұқара мен Хорезім жерлерінде отқа табынушылардың қауымдастығы туралы айтылады [8, 122 б.]. Ислам діні қанат жайып кеңінен халық арасында таралғанмен ескі дінді үстанушылар арасындағы мәдени байланыстың да біршама артқандығын көрсетеді Орта Азия халықтары исламды қабылдағанмен ескі діннің кейбіратрибудтарын сақтап қалған. Мысалыға үйді отпен аластау салты, осы салтқа арналған алтар ошақтар Отырар және басқа да ортағасырлық қалалардан көптеп табылған. Алтар ошақтар XII ғ. екінші жартысына дейін кеңінен қолданыста болғандығы зерттеулерде айқындалып отыр. Алтар ошақтар біртін келе шаруашылықта қолданылатын тұрмыстық зат ретінде де үлкен қолданыста қалаберген, алтар үйді жылыту кезінде қолданылатын жылжымалы ошақ ретінде пайдаланылған.

Арабтар ислам мәдениеті мен өз салтарын өзге халықтарға таратқанымен сол халықтың да салтарына да құрметпен қарап кей салтарын қабылдап отырған. Сондай мәдени байланыстың айғағы Наурыз мейрамы, ертеден парсы Орта Азия халықтарының жыл басы болып саналатын ұлтық мейрамы өз деңгейін жоғалтпаған. Араб билеушілері қанша жерден басқыншы болғанымен өзге халықтардың мәдениетімен санасып құрметпен қараған, Науырыз сияқты мейрамдарды тойлануына кедергі жасамаға.

Отырар қалашығындағы ұзақ жылдар бойы жүргізіліп келген археологиялық зерттеу жұмыстары барысында отқа табынушылыққа арналған көптеген жәдігерлер табылған. XI-XII ғғ. кезеңдеріне қатысты мәдени қабаттардан тұрғын үй бөлмелерінде орналасқан алтар ошақтардан басқа керамикалық заттардан да отқа табынушылыққа белгілерін мегзейтін таңбалары мен заморфты бинелері бар керамикалар көптеп табылған. Ескі діндітұтынушылар ислам дінін қабылдағанмен ескі діндердің кейбір атрибуттарын керамика беттеріне өрнек түрінде қалдырған. Кейін келе бұндай өрнектер тек керамикалық заттарға әсемдік беретін бейне ретінде ғана қолданылатын болған. Қазақстанның оңтүстік өңірлерінле ислам діні өркендеген тұсында өзге діндер бірте-бірте өз мәртебесін жоғалтып, тек халық жадында кейбір салт- жоралғылары ғана сақталынып қалған.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Акишев. К.А, Байпаков. К.М, Ерзакович. Л.Б.// Отырар в XIII-XV веках.//Издательство «Наука» Казахской ССР. Алма-Ата 1987. С-38.
2. Дорошенко. Е.А.// Зороастрийцы в Иране. // Издательство «Наука» Главная редакция восточной литературы, Москва 1982, С-32.
3. Камолиддинов. Ш.С.// Из истории манихейзма в Средней Азии.// С- 147.
4. Абурайхан Бируни.//Памятники минувших поколений.// Издательство Академии Наук Узбекской ССР, Ташкент-1957, С-224.
5. Бартольд. В.В.// Работы по исторической географии и истории Ирана.// Издатетельство «Наука» Главная редакция восточной литературы, Т- VII, Москва-1971, С-469.
6. Байпаков. К.М, Терновая. Г.А.// Религии и культи Средневекового Казахстана (по материалам городыща Куйрыктобе).// Алматы-2005, С- 13.
7. Байпақов. К.М.// Құйрықтөбе ежелгі Кедер шаһары.// Алматы 2005, 27 б.
8. Бартольд. В.В.// Общие работы по истории Средней Азии//Работы по истории Кавказа и восточной Европа.// Издательство восточной литературы, Москва-1963, Т-2, Ч-1, С-122.

КӨКТҮРІКТЕР ҰСТАНЫМЫ ҰЛТТЫҚ РУХАНИЯТЫМӘДЕНИЕТІ

Кулбаев А.Б.,
Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері,
өнертану кандидаты,
педагогика ғылымдары академиясының академигі,
Темірбек Жүргенов атындағы ҚҰӨА,
«Сахна пластикасы және дене тәрбиесі» кафедрасының
профессоры,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Карлыбаев М.С.,
Темірбек Жүргенов атындағы ҚҰӨА
«Сахна пластикасы және дене тәрбиесі» кафедрасының
аға оқытушысы,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация: *Адам баласының тіршілік тарихы оның жер басып өмір сүру ерекшелігіне де тікелей байланысты екені дау туғызбайды. Дегенмен, жоғары саналы адам байланысының қаншама фермациядан өтуі ғасырлар бойы жұмбақтың шешілуін этнографтар мен тарихшылар жазба әдебиет әпсаналар арқылы там-тұмдап жинақтап тіршілік кезеңдерін ашуға атсалысуда. Жер бетіндегі адамзат баласы біртұтас саналы өмір сүруге құштар. Ата-бабаларымыздың Қиыр Шығыстағы Тынық мұхиттан бастап, Батыстағы Атлант мұхитына дейінгі аралықты жүріп өтіп малы мен жанына жайлы табиғатты мекен еткені тарихи шежіре-аңыздардан белгілі. Оларды: Арилер, Сақтар, Гундар, Түркілер дегізіп өздерінің наным-сенімдерімен тарих аренасына көтеріліп, планетаның бел ортасынан ойып орнын алды.Заратуштраның діни уағыздары, өлеңмен айтылған дұғалары өзінен кейін бірнеше ғасырдан соң ғана парсы тілінде "Авеста" атты кітап болып жинақталған. Тарих толқынында Еуразия контингентінде сақтар, аршілер мен туралар Көктегі Тәңірге сыйынған.*

Түйін сөздер: *Далалықтар, діни-мәдени көзқарастар*

Әр оқиғаның тарихы бар екені және себепсіз салдар болмайтыны- аксиома болса, Алланың саналы жаратқан құлы-Адамның, Адам ата Хауанадан бастау алатын жаратылыс тарихы айтар ойымыздың дәлелі болмақ. Планетадағы жер үстіндегі тіршілік кеңістік, уақыт, қозғалысқа байланысты екенін ежелден танытып тарихтың сан тарауынан ой қозғаған зерделі де, зерек туындыларды өмірге әкелген классик философтар фәлсафасының өміршеңдігі дау туғызбайды. Адам баласының тіршілік тарихи өмір сүріп жер басып жүргендігінде. Тарихқа көз жіберсек қаншама ғасырлар бойы әр континенттің өзіндік табиғи ерекшелігіне сай тілі мен діні, ділі мен салт-дәстүрлері қалыптасып тарих қойнауында ерекше із қалдырып жалғасын тапты. Осы орайдағы нақты нысанымыз Еуразия континентінің ежелгі тұрғындары Түркі

тектес халықтарының мекені екенін бүгінгі археологиялық қазбалар байлықтары саналатын жәдігерлер күн құрғатпай дәлелдерін ұсынуда. Физиканың антропологиялық жағынан әр ұлтпен ұлыстардың шыққан тегі мен уақыт өлшемі тұрғысынан да біздің жылсанауымыздың шамалас кезеңдерінен болғанына дәйекті дәлелдер ұсынып келеді. Қаншама ғасырлар өтсе де біздің ұлттық тарихи хронологиялық ауқымын Алғашқы адам біздің жыл санау дәуіріміздің алғашқы бір миллион жылдықтарына тіреп отыруы тегін емес-ті... Өмірге келуімен тарихи негіздемесі де орасан зор сенімге ие Әлемді жаратушы да билеушісі де Алла Тағаланың пендесіне ұсынған соңғы кітабы – Құран- Кәрімде тайға таңба басқандай айқын да дәлелдерді алдыға тартады. Бойыңды жиып санаңа сәуле құяды, болмысыңды жат қылықтардан аулақ ұстап өмір сүру фәлсафасында мұсылмандық, имандылық жолын нұсқайды. Қасиетті Құранға дейін Алла Тағала пенделеріне "Інжіл" мен "Тауратты" түсірген. Аталған қасиетті кітаптар үлкен өмір фәлсафасы болғанымен жанжақты толықтырып жетілдірілген, бүгінгі күні әр шаңырақтың төрінде тұрған Қасиетті
«Құран-Кәрім» Абайдың «Алланың сөзі де рас өзі де рас»- демекші Адам мен Жердің біртұтас материк екені, яғни топырақтан жаратылып топыраққа енетіні қанша ғасырлар өтсе де бұл қағида өзгерген емес...

Адам баласы «шыр» етіп дүниеге келгеннен бастап тілі мен ұлттық ұстанымы қалыптаса бастайды, әрі қоғамсыз, жерсіз, елсіз өмір сүре алмайды...

Қаншама мыңжылдықтардағы «Гүндар мен Сақтар» Алтын Орда тарихы Көктүріктер заманының тілі мен мәдениетін, салт-дәстүрлері мен шаруашылығын осы жұмыр жер үстінде жалғасын жайып, өркениетін қалыптастырып, Ғарышты игеруде, кен қазып, темір балқытып, төрт түлікті өсіріп, ел болып егін шаруашылығын да дамытты. Даму үрдісіндегі адамдық қасиеттегі түсіну мен түйсінудің, әрекет пен қарым-қатынастың, жауынгерлік пен тілдік біртектілік негізінің өркен жайып қалыптасуы бүгінгі күндегі түрік тектес халықтарының айнымас алтын қазығы екенін әлі де мойындалуында. Тағы бір тарихи «шыңғырған шындықтың» негіздемесі алғашқы адамдардың Қазақ жерінде пайда болуында... Содан әлемге танылған Homo Sapienstің тарихқа енуі де тегін еместігі. Әйгілі археологтардың осы саладағы ашқан жаңалықтары мен жәдігерлері Ұлы Түркі-Туран аймағында қаншама десеңізші!?! Бірақ көп деректерді тарих қойнауынан «қанын сорғалатып» жұлып алып өз меншіктеріне айналдырған саясат сұңғылаларына жемтік болып қайтара алмай, әділеттікке қол жеткізе алмай жүргеніміз және бар... Дегенмен, тарихи тағдырлар қаншама ауысқанымен археологиялық қазбалар жер, су аттары, салт-дәстүрлері ұқсас, тілі мен ділі, шаруашылық сипаты салалас өркениет өрістеріндегі негіздемелеріндегі айғақтардың шыңырау түбінен шығары хақ...

Бұл дереккөздерді тарихи деректер негіздемелері бойынша орамды ойдың негізіне алуға толық мүмкіндік пердесі ашылғандығы, деп түсінеміз.

[3. 26. б]

«Заратуштра - адамзат тарихындағы тұңғыш пайғамбар ақын. Шамамен бұдан отыз бес ғасыр бұрын Еділдің шығысындағы ұлы Туран жерінде, мал

баққан тамыр спитама жұртында, киіз туырлықты көшпелі Поурушаспаның отбасында дүниеге келген.

Заратуштра 30 жасында Әлемді жаратқан Жалғыз ие Құдайдың аян беруімен Ахура – Мазда асқан білім иесіне айналып Құдай ауызынан естіген ұлы шындықты жұртқа жеткізбек болады. Заратуштраның діни уағыздары өлеңмен айтылған дұғалары өзінен кейін бірнеше ғасырдан соң ғана ескі парсы тілінде Иранда қағазға түседі. «Авеста» атты кітап болып жинақталады. Немістің атақты философы Фридрих Ницше «Заратуштра осылай деген» атты философиялық толғау жазған». Ал Аруха-Мазда ол Заратуштраның ұстазы, адамзат қоғамының сақтаушысы, жақсылықты қорғаушы ретінде көрсетсе, Авестаның өзі жаңа пайғамбарлар пантионының басқарушысы деректеріненхабар аламыз. Себебі «Авеста» жер бетіндегі ең көне кітаптардың бірі, ол біздің заманымыздан бұрынғы 3 ғасырда «Авеста» тілі атты хатқа түскенін және Арий дәуіріндегі өмір сүрген ежелгі тайпа халықтарының өмірі мен мәдениетінен, әдет-ғұрып, наным-сенімдерінен мол мағлұмат береді» деп жазылған. Және бір атап өтетін құндылықтар негізінде жазылған 21 кітаптан сақталған бөлімдерінде: «Бірінші нұсқасы әртүрлі кітаптарды біріктіретін мінәжаттардан тұрса, екінші нұсқасында дін, құқық, табиғат, дүниенің жаратылуы туралы дұғалар және ән ұрандар келтірген. Ұзақ тарихи жолдан өтіп, қазіргі заманға жеткен бұл шығарма толықтырылып өзгерістерге де түскен. «Авеста» Заратуштра пайғамбардың рухани ілімі мен Құдайға құлшылық ету уағыздары жинақталған кітап. Авеста уағыздары бүкіл мұсылман әлеміне таралған. Ислам мәдениетіне оның ішінде сопылық ағымға ықпалы күшті болды. «Авестадағы» оқиғалар кейін түркі халықтарының көне эпостарында көрініс тапты» - деген. [3. 28. б]

Қазақстан жерін б.з.д. және бұрынғы XVI-IX ғасырларда мекендеген тайпалар ержүрек батырлығымен сыртқы жаулардан қорғана білуі болса, табиғаттың төтенше жағдайларына (қыс,жаз) икемделе білуіне сана түйсігінен туған қолөнер мүліктері, қорғаныс құралдары Арийлер мен туралардың тұрмысмәдениетінен туған жәдігерлер тұрмыс ерекшеліктерінен мағлұматтар беруде. Әрі қарай ойымызды тарих тоғысына сабақтай берсек Шығыс Түркістан жерінде өмір сүрген Сақтар дәуіріне жолығамыз.

Тарихи этнографиялық мәліметтердің айғақтары бойынша Сақтар біздің арғы ата-бабаларымыз «Скифтер» деген жанама атаулармен де белгілі болған. Тек тарих қана емес көркемөнер туындыларына көз жіберсек «Сақ жауынгерлері» сериясындағы қылқалам шебері, әрі этнограф ғалым Қ.С. Ахметжановтың еңбектерін тарихи негізге алуымыз айтар ойымызды дәлелдей түспек.

Сақтар Арийлер мен туралар өздерінің ежелгі салт-дәстүрлеріне сай Көктегі Тәңірге сыйынған. Яғни Күн мен Айға табынған, Жер Ананы, Өзен Ананы қасиетті санағаны белгілі. Жаңа туған Айға қарап тәңірінен «Жаңа Айда жарылқап, ескі өткен Айда есіркей көр! - деп бет сипаған. Олар қайтыс болған адамдарын, сонымен бірге патша, ханзада, батырларын жерлегенде қабірге сауыт-сайман, тұлпарларында бірге жерлегені қазба байлықтарымыздан жиі кездестіріп, үлкен мағлұматтарға дереккөздер алудамыз. Бастарына ескерткіш

тастар қойып обаларда қорған тұрғызған. Бүгінгі бал бал тас мүсіндер мыңдаған жылдардың шежіресі десек-те болады.

Алып Еуразия құрылығының жерін мекен еткен «Сақтар» бірнеше тайпа болып бөлініп, тарап, әртүрлі аймақтарда өмір сүрген. Олар: Кемерлер Қара Теңіз жағалауында Массагеттер, Каспий Арал теңіздерінің жағасында Асылар– Талас, Шу, Іле өзендерінен сонау Алтай, Тарбағатай, берісі Сарыарқа мен Ыстық көл жерлерінде жайлауласа, Дахтар-Яксарт (Сырдария) Окус (Өкіссу- Әмудария) деген өзендердің жағасында қоныс тепкен. Осы орайда Александыр Македонский (Ескендір Зұлқарнайын) Орта Азияға шабуыл жасаған кезін тілге тиек етіп, тіршілік мәдениетіндегі өмір сүру шаруашылықтары жылқы, түйе, қой өсіріп егіншілікпен айналысуы ортақ дәстүрлі айналғанын сақ тайпаларының дахтар сияқты Айға, Күнге, Отқа табынып, ата-баба рухын қадірлегені, өлген адамдардың аруағын сыйлап мал сойып, ас беру рәсімдерін ежелгі тарихшыларымыз Геродот пен Старобон жазбалары куә... Деректері өте үлкен Көктүріктердің оның ішінде Сарматтар мен Аландар туралы кескіндеме өнерінің шебері М.В. Горельниктің тарихи этнографиялық дәлдікке сай жазған еңбектерінен де тұшымды анықтамалар алуға болатындығы...

«Сақтардың (грекше Скифтердің –ред) айтуы бойынша олардың халқы ең жас халық – деп жазады кейін тарихтың атасы Геродот оның шығу тегін былай таратады. Әлі жан аяғы баспаған осынау елсіз мекеннің алғашқы иесі Тарғытай деген адам екен. Сақтардың айтуы бойынша, оның әкесі Зевс (Көк Тәңірі), шешесі Борисфен өзенінен жаралған екен. Ұлы Тарғытай бабамыз, сірә, Арийлерден ата жұртта қалған тайпаларды ортақ ұлысқа ұйытқан тұлға болса керек.Ғалымдар арасында қазіргі Тарбағатай тауының атауы осы Тарғытай баба есімімен байланысты қойылған деген де пікір бар. Ал оның шешесі Борисфен (қазіргі Днепр) еді деуі сақтардың Өзен Анаға сыйынғаннан туған сенім болса керек. Әлде сол өзеннің жағасына қоныс тепкен сақ өкілінің ежелгі бабасы туралы аңыз өз қонысындағы үлкен өзенді байланыстырғысы келген ниеті ме екен? Қалай болған да да Қара Теңіздің солтүстігін қоныс еткен сақтар, атамекені Алтай тауы мен қазіргі қазақ даласымен байланысын үзбеген»

- деп көрсеткен. [3. 41. б]

Міне осылай жалғасын таба беретін, күрмеуі күрделі қазақтың этно-өмір, жер, су, салт-дәстүр, наным-сенімдерінің бәрі-бәрі Ұлттық тарихи өмірбаян жаратылыс пен қоғамның эволюциясы.

«Біздің заманымыздан бұрынғы қиын дәуірлер шежіресі тек қана археологиялық деректер мен жәдігерлер арқылы тілдесудің орайы бар. Адамның тіршілік қаракетіне айғақ болар, сол деректерді үшке бөліп қарау, бүгінгі таңдағы тарих ғылымының орныққан дәстүрі. Данияның тіс қаққан алыпсатары, кейін Копенгаген музейінің коллекция сақтаушысы Христиан Томсон ұсынған осынау үштік тастың, мыстың (немесе қаланың) және темірдің атауымен аталады десе, келесі жолдарда ерте дүние тарихы орта ғасырдан ұзақ. Тарихшылар: Б.Баршинский мен Б.Поршневтердің пікірлерін алға тартады. [5. 28.96. б.б]

“Орта ғасыр” - жаңа заманнан, жаңа заман ең жаңа заманнан ұзақ. Осынау бөліктердің әрқайсысының өз ішінде де акцелерация ап - айқын байқалады.

Адамзат баласы дамудың осынау қиыннан бастаған, қиын жолын мың шақырым деп алар, соның тоғыз жүз тоқсан шақырымы, табаны тасқа тілдіріп, маңдайын күнге күйдіріп, аш-жалаңаш жаяу шұбатылғандардың еншісіне тиер еді. Мұнан кейінгі тоғыз шақырымды бірі итпен бұғы жегіп, бірі түйе мен өгіз мініп, санаулылары ғана атқа тақымын тигізіп жүріп өткендей. Ал XX -шы ғасырдың ең жүрдек көлігін мінген замандастарымыздың жүрген жолы мың шақырымнан ең соңғы бір шақырымы ғана болып шығады. Міне адамзат баласының жалпы даму жолына ой зерделеткенде әрі жан түршіктірер, әрі шүкірлік еткізер ащы шындық осы. Бұл өмір үшін басты бәйгеге тіккен күрес жолы. Зорлық пен қорлықтың, ізденіс пен шыңдалудың жолы»- деп түйіндейді белгілі ғалым, жазушы, этнограф мәдениеттанушы А.Сейдімбеков, өзінің
«Күңгір-күңгір күмбездер» атты тарихи-танымдық зерттеу еңбегінде.[6. 27.28б.б]

Далалықтардың діни мәдени салт-дәстүрлерін тарих тоғысында қалам тартып бүгінгі күнге дейін құнды этнографиялық мәліметтерге көңіл бөлген, ұлттар мен ұлыстардың өмір тарихынан жеткен еңбектер ғалымдар мен мәдениет зиялылары, этнографтардың таңғажайып құндылықтарына айналды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Малғұлан Ә. Ұлытау төңірегіндегі тас мүсіндер.А.1966.
2. Гумилев Л. Древние тюрки. М.1993.
3. Ежелгі Қазақстан (авторлық ұжым) //"Mega Basim" Түркия Стамбул. «Аруана» 2002.
4. Алшанов Р. Тайны двадцати тысячелетний. Поиски и открытия. //Алматы2021.
5. Поршнев Б. О начале человеческой истории. //М.1974.
6. Сейдімбеков А. Күңгір-күңгір күмбездер. //Алматы 1981.
7. Великовский И. Столкновение миров. //Феникс. Ростов на Дону 1996.

«ЦИФРОВИЗАЦИЯ» ЯЗЫКА: СЕМАНТИКО-СИНТАГМАТИЧЕСКАЯЭВОЛЮЦИЯ БАЗОВОЙ ЛЕКСЕМЫ

Халиков Магомед Магомедович
доктор филологический наук, профессор
Самарский государственный университет путей сообщенияг.
Самара, Россия

Аннотация: *В статье рассматривается частный аспект проблемы влияния процесса глобальной цифровой трансформации на системно- функциональный ландшафт современного русского языка; показано, что семиотически-релевантным проявлением революционных преобразований в*

сфере информационно-коммуникационных технологий стала экспансивная актуализация концепта ЦИФРА, его выдвижение на лидирующие позиции в дискурсивных практиках. В результате этих процессов радикальным образом изменился когнитивно-семантический и контекстно-синтагматический статус прилагательного цифровой в эмпирической системности языка. Это расширение присутствия стало знаковым событием, характеризующим эпоху,

– на фоне и во взаимодействии с массированным заимствованием из английского языка лексики обеспечения технологического прорыва

Ключевые слова: *цифровизация, цифровой, референция, семантика, номинативное поле, контекст, функция, синтагматика, социум, дискурс*

Название британской музыкальной группы *Digital Tsunami* («Цифровое цунами») семиотически адекватно отражает стремительность и тотальность процесса цифровизации – происходящей в последние десятилетия замены традиционных форм производства и передачи информации на новые, использующие потенциал электронной (виртуальной) реальности. Этот процессохватил все стороны социальной жизни – экономику, политику,административную практику, культуру, науку, образование, религию. Произошли изменения и в языке – системно-номенклатурные (сфера номинации) и функционально-дискурсивные (коммуникативные практики). Эти процессы относятся к категории нетерминальных, они бесконечны – виду невозможности остановить пресловутый технический прогресс и его влияние на ментальную и коммуникативную деятельность людей. Следовательно, всякая попытка представить лингвистический профиль цифровой революции будет признана неадекватной, анахронистической, не отражающей актуальное содержание и суть происходящего в этой области. Вообще это общее свойство всякой науки, и наиболее очевидным образом оно проявляется в истории. В кругу лингвистических исследований это отставание институализации (опубликование) от рефлексии (обнаружение фактов, их анализ) особенно заметно в лексикографии – области, с которой связана значительная часть проблематики данной статьи.

Роль языка в процессах цифровизации – прежде всего инструментальная, обусловленная необходимостью отображения и укоренения в сознании людей множества новых реалий, в которых воплощаются инновационно- созидательные устремления инженерной мысли, направленные на поиск нетрадиционных решений в сфере информационно-коммуникационной деятельности. При кажущейся простоте и само собой разумеющемся характере этого явления здесь можно обнаружить целую совокупность проблем или ракурсов их рассмотрения. Прежде всего, бросается в глаза, что языки могут по-разному участвовать в указанных процессах. Например, одни языки могут выступить как среда генерирования новых концептов и терминов, а другие языки – приобретать их путем лексического заимствования или калькирования. Проблему обозначения системы моментальной информационной связи английский язык решил путем расширения семантической структуры уже существующего слова *messenger* («посыльный, связной, курьер, вестник»).

Русский язык, как и многие другие, заимствовал это слово уже в новом значении; процесс семантической неологизации, актуальный для системы английского языка как частный аспект его эволюции, русскоговорящими остался незамеченным.

Много интересного обнаруживается и при изучении лингвистических аспектов обновления общественной жизни, обусловленного экспансией цифровой (виртуальной) реальности, на материале и в пределах проблематики одного отдельно взятого языка. В русском языке, в первую очередь, обращает на себя внимание скорость и масштабы лингвистической трансформации лексемы ЦИФРА. Изменения в статусе этой лексической единицы носят разноплановый характер: неологизация семантики; обогащение словообразовательного потенциала *(оцифровка, цифровизация)*; многократный прирост коммуникативной релевантности и статистики речевого употребления; существенное расширение ареала структурно-синтагматической дистрибуции (семантической валентности). Для данного исследования выбран частный аспект этой проблематики: семантика, синтагматика и прагматика прилагательного *цифровой* в современном литературном русском языке.

Традиционная, фиксированная в системе русского языка до начала 21-го века, семантика прилагательного *цифровой* связана исключительно с функцией характеристики предметов и явлений в количественном (арифметическом) аспекте. Обычными синтагматическими контекстами актуализации этого значения в функции препозитивного атрибута к имени существительному были и остаются конструкции типа *цифровые показатели, расчеты, выкладки, цифровой порядок (домов)*, *цифровой пасьянс (судоку), цифровая индикация, цифровое выражение, исчисление.* Изредка это строго-дескриптивное (понятийно-логическое) единообразие функционирования нарушается оценочно-коннотированными употреблениями *цифровая эквилибристика, цифровое словоблудие* (произвольное манипулирование цифрами в своих интересах), *цифровая неразбериха, цифровой хаос* и т.д. Во всех этих синтагматических группах слово *цифровой* выступает как относительное прилагательное, образованное от существительного *цифра* в двух его традиционно-релевантных значениях: «1. Знак, обозначающий число…2. Показатель, расчет чего-н., выраженный в числах» [1, 804].

Происшедший в начале века переход от аналоговой системы хранения, обработки и передачи информации к цифровой (небывалый в технологической истории по своей интенсивности и масштабности) привел к радикальной трансформации семантико-функционального профиля этого слова; в его научной трактовке и в осмыслении обыденным сознанием стали актуальными нехарактерные для него в традиционном его лингвистическом статусе элементызначения *«электронный», «бинарный (двоичный)», «дискретный», «инновационный», «высококачественный», «эффективный», «престижный»,* а по частотности употребления оно вышло в лидеры речевой статистики. Справедливость обоих тезисов, характеризующих особенности бытования слова *цифровой* в современном коммуникативном дискурсе русского языка, подтверждается приведенным ниже анализом его инновационно-

маркированной валентностно-синтагматической активности, демонстрируемый в аспекте его функционирования в качестве препозитивно-согласующегося элемента атрибутивной именной двучленной композиции. Анализ проведен на материале трех источников: СМИ, портал ruscorpora.ru, поисковая система
«Яндекс». Нашей задачей было, с одной стороны, обозначить контуры научной проблематизации этого феномена, с другой – выявить наиболее общие лингвистически-релевантные признаки, в которых объективируются изменения в статусной позиции исследуемой единицы в системе русского языка.

Стратегия исследования в значительной степени ориентирована на идеологию семантико-когнитивного анализа [2] и предшествующих ему практик семантического описания слова на основе его дистрибуции и когнитивных ассоциаций. Суть этой идеологии: каждое слово обладает неповторимым ассоциативно-синтагматическим полем, это поле является единственной формой дискурсивно-речевой объективации лингвистической сущности слова, в этом качестве оно может служить операциональной платформой для лингвоконцептологического моделирования знаково- релевантных языковых единиц.

В ходе предварительного знакомства с корпусом собранных примеров атрибутивного употребления прилагательного *цифровой* в новом для него значении (более 500 контекстов) явственным образом обнаружилось, что можно выделить три релевантных макроструктурных аспекта его функционирования в общекоммуникативном и отраслевых дискурсах современного русского языка. Такая дифференциация в значительной степени обусловлена экстралингвистически, она отражает важнейшие параметры концептуализации исследуемого феномена в когнитивном сознании современного человека и позволяет получить вполне рельефное представление об общей конфигурации структуры значения этого слова в системе современного русского языка. Эти аспекты связаны с референцией:

– онтологических свойств объекта (цифровой инфраструктуры)

– функциональных характеристик объекта

– специфики социоантропологической актуализации объекта.

Референция онтологических свойств объекта

Этот аспект семантики и синтагматики слова *цифровой* номинирует признаки, отражающие факт существования, субстанциональную природу и эмпирические характеристики исследуемого объекта. В первую очередь, здесь актуализуется такое свойство этого объекта, как способность быть позиционированным среди других мировоззренчески релевантных объектов:цифровое *пространство, сфера, среда, эфир, Бразилия, регион, город, Самара, район, дом, центр, хранилище.* (Пояснение к примерам: находящийся в начале ряда атрибут мыслится как относящийся ко всем перечисляемым словам, реконструкция его грамматического согласования не составляет труда.) Нередко эта ипостась семантики находит тропеическое воплощение, как, например, в следующих статусно-гиперболизирующих номинациях: *цифровая вселенная, мир, империя, океан.*

Концептуализация этого феномена предполагает и возможность его локализации в определенном континууме времени: *цифровая эпоха, век, эра, будущее.* В ряде контекстов актуализованы различные аспекты событийной природы исследуемого явления: *цифровая революция, трансформация, прорыв, экспансия, развитие, событие.* Важным для концептуализации данной сферы жизни является и ее трактовка как особого модуса практической деятельности: *цифровой уклад, аспекты (жизни), вектор, стиль, реальность.*

В исследуемом корпусе материала абсолютно доминируют контексты, в которых имена существительные репрезентизируют категориальный семантический признак «технические артефакты»; здесь встречаются гиперонимические номинации типа *цифровая техника, оборудование, электроника, аппаратура, авионика; прибор, машина, устройство, гаджет, робот* или (значительно чаще) наименования функционально- специализированных технических единиц: *цифровой телевизор, компьютер, термометр, датчик, спидометр, спектроанализатор, флюорограф, бинокль, табло, носитель, мультиплекс, дисплей, планшет, «мыльница».* Можно выделить и номинации серийного типа, специализированные в функции предметно-тематической индикации: *цифровое пианино, фортепиано, аккордеон, рояль; цифровая железная дорога, вагон, локомотив.*

Технико-технологические комплексы обладают определенной элементно-конструктивной базой; лексическое представление компонентной, структурной и инструментальной онтологии инновационных систем является задачей отдельной группы атрибутивных словосочетаний: *цифровой интерфейс, разъем, блок, канал, платформа, периферия, инфраструктура, цепочка, иерархия, связь, фильтр, замок, инструменты, инструментарий, микросхемы, клавиатура, панель.*

Объективно-сущностным признаком технологических систем является модус существования продуктов их деятельности: *обозначение, изображение, выражение, символика, атрибут, профиль, материал, видеопоток, луч.*

Референция функциональных характеристик объекта

Можно говорить о двух аспектах манифестации функциональных свойствцифрового мира в атрибутивных номинативных структурах языка. В первом случае функционирование этих систем рассматривается в своей имманентной структурной самозамкнутости (объектно-компонентная наличность, рабочие процессы и модели), второй аспект связан с исследованием потенциала и возможностей использования данных систем в практической деятельности людей.

В когнитивном сознании новейшие информационно-коммуникационные системы выступают как мир сложных телеологических объектов, предназначенный для функционирования в интересах человека и предполагающий существование определенного инструментария и набора механизмов взаимодействия между пользователем и техническими артефактами. В лексико-синтаксических атрибутивных двучленных именных группах актуализуются разные аспекты этой телеологии:

– виртуальный операциональный инструментарий: *цифровой стандарт, глоссарий, словарь, делитель, показатель, язык, алфавит, сигнал, код, индекс, ряд, шифр, пароль*;

– процессно-динамические характеристики: *цифровая последовательность, модальность, точность, скорость*;

– возможность функционального контакта: *цифровой доступ, ключ, подход;*

– технологическое содержание функциональных систем: *цифровой файл, начинка, информация, контент, память.*

Особого упоминания требует многообразный предметный мир артефактов, возникающих в результате функционирования современных практик информационной коммуникации: *цифровой двойник, близнец, смысл, след, отпечаток, номинал, рисунок, чертеж, образ, звук, зум, проект, паспорт,портрет, документ, рисунок, чертеж, копия, карта/модель (региона), подпись,запись, протокол, видеозапись, фильм, грим (в кино); книга, сертификат, диплом, холст.* Колоритно смотрится в этом ряду выражение *цифровой фотик (фотография).*

Многообразны виды технологических операций, осуществляемых с применением инновационных технико-инженерных систем: *цифровая технология, кодировка, связь, обработка, печать, видеонаблюдение, моделирование, кодификация, фильтрация, синтез*.

Новейшие информационно-коммуникационные технологии переформатировали многие сферы общественной жизни, их функционально- отраслевую специфику отображает внушительная группа именных атрибутивных конструкций: *цифровая экономика, индустрия, бизнес, производство, криминалистика, дипломатия, кооперация, культура, искусство, маркетинг, продажа, управление, медиа, администрирование, страхование, полиграфия, картография, гигиена.* Нетрудно догадаться, что этот список далеко неполный и пополняется почти ежедневно. Такую же открытую для новых членов формацию образует ряд синтаксических единиц, именующих типологию объектов социальной инфраструктуры – например, названия учреждений, специализированных по видам духовной и интеллектуальной деятельности: *цифровой планетарий, библиотека, студия, архив, издательство; школа, колледж, вуз, академия, университет, театр, церковь/храм.* Элементная база таких учреждений также переформатируется, появились *цифровые образовательные ресурсы (образовательная среда), учебник, журнал, дневник.*

В глобальные процессы технологической трансформации включена вся социально-акцентированная созидательная деятельность людей; например, по типу интеллектуально-развивающей активности выделяются: *цифровой семинар, доклад, урок, концерт, творчество, рисование, гадание.*

Примечательно, что многие классические науки и области знаний в условиях стремительной трансформации информационно-коммуникационной

инфраструктуры как бы удваивают свою субстанциональность – к их традиционному модусу бытия добавляется новый: *цифровая ботаника, история, антропология, астрология, этика, эстетика, риторика и т.д.* Настыке многовековой проблематики социально-гуманитарных наук и современных возможностей скоростной и эффективной работы с информационными массивами сформировалось новое научно-образовательное направление: *цифровая гуманитаристика.*

Новые технологии проникают и в сферу политики, где уже привычными стали словосочетания *цифровая политика, избирательный участок, бюллетень,референдум, опрос, голосование, транспарентность (политики), активизм, избиратель.*

Надо отметить, что категоризация и вербализация объектного мира в новой предметно-деятельностной области происходит по системному принципу

– с учетом всех уровней организации и релевантных типов связи. Например, в когнитивном поле концепта *цифровой банк/банкинг* встречаются наименования отдельных его функционально-интегративных элементов: *цифровой аккредитив, актив, деньги, валюта/наличность, рубль, евро, закладная, транзакция, налог, платеж.*

Тотальность процесса колонизации всех сфер жизни высокоэффективными системами электронной коммуникации порождает новые социальные проблемы. В зоне поражения оказались права и свободы личности, в частности – право на тайну приватной жизни. Предотвратить негативные социально-психологические последствия могла бы в сфере законодательства *цифровая конституция* [См. об этом: 3], а в сфере здравоохранения – *цифровая психотерапия.* Деструктивные явления в общественно-политической жизни призван нейтрализовать *цифровой спецназ.*

Референция специфики социоантропологической актуализациобъекта

Новые вербальные конструкции отражают изменения характера ментально-интеллектуальной деятельности людей в условиях эволюции информационно-коммуникационной среды: *цифровая ментальность, мышление, разум, развитие, грамотность, эрудиция.* Много внимания уделяет языковой узус и задаче номинативной репрезентации новой технологической рациональности: *цифровой «Я», личность, помощник, псевдоним, друг, имя человека, абориген/иммигрант, человек, гражданин, субъект.* Как открытую для новаций лексическую микросистему можно рассматривать класс существительных, используемых для вербальной презентации агентов профессионального или социально-ролевого применения цифровых технологий: *цифровой агроном, куратор, агент, консультант, историк, лингвист, конструктор, консьерж; студент, педагог, врач, потребитель, клиент, юридическое лицо*.

Знаменательный момент в обновленной семантике исследуемого атрибута связан с функцией антропометрической номинации, его неканоническим употреблением для характеристики эмоциональных состояний и реакций, эмпатийных интенций человека: *цифровая депрессия, радость,*

печаль, триумф, оптимизм, настроение, нежность, счастье, энтузиазм, эйфория. Нетрадиционным образом проявляется и вербализуется интеллектуально-творческая деятельность: *цифровой креатив, юмор.*

В отдельную формацию можно выделить словосочетания, передающие неспособность или нежелание адаптироваться к новому техническому инструментарию: *цифровое слабоумие, аутизм, дебилизм, идиотизм, нигилизм.* Особого упоминания заслуживают контексты, в которых актуализуется психотерапевтическая практика временного отказа от электронных технологий и гаджетов с целью нейтрализации их пагубного воздействия: *цифровой детокс, аскеза, голод, голодовка/голодание.*

Не только в референтной отнесенности к индивидуальной личности выступает в синтаксических именных конструкциях исследуемый здесь атрибут, но и для характеристики социальных формаций в плане приобретения ими новых качественных признаков в результате приобщения к современным технологиям: *цифровое общество, поколение, цивилизация, братство, истеблишмент, элита, лобби.*

Тотальная экспансия новых технологий трансформирует общество, генерирует в нем разнонаправленные интенции идеологического и политического развития; по причине неготовности номинативной базы эти социальные инновации вербализуются с использованием традиционных ресурсов языка – например, в метафорической проекции на хорошо знакомые классические социально-политические феномены: *цифровой социализм, коммунизм, капитализм, империализм, колониализм, диктатура, либертарианизм.*

В общественном сознании сложились два противоположных модуса оценочной рецепции технологических новаций: одни эксперты воспринимают их как явления социально-позитивные и фиксируют свое отношение к ним в высказываниях типа *цифровое превосходство, благополучие, рай, комфорт,* другие отмечают их социально-пагубное, деструктивное воздействие на общество: *цифровой концлагерь, тюрьма, ад, рабство, эпидемия, зараза, чума.*

Происходящее в сфере высоких электронных технологий воспринимаетсяв проекции на жизнедеятельность организмов: *цифровое обновление, старение.*

Неудивительно, что в исследуемом корпусе контекстных примеров внимание фокусируется на значимости инновационных форм вербального взаимодействия в социуме: *цифровая коммуникация, общение, дискуссия, диалог, разговор.* В общественно-политическом дискурсе проблема развития современных технических инфраструктур обсуждается в аспекте обеспечения социального и национального благополучия: *цифровая безопасность, интеграция, суверенитет, нейтралитет.* Предметом рассмотрения являются также асоциальные практики криминального или общественно-порицаемого характера: *цифровой терроризм, геноцид, розыгрыш, мошенничество, обман.*

В заключение два момента, характеризующие языковые процессы в сферементальной рефлексии феномена цифровой трансформации. В аспекте техники номинации обращает на себя внимание тенденция к росту количества метафорических формул, среди которых могут встречаться и окказиональные

композиции с резко-контрастирующими семантически компонентами,например: *Цифровой рассвет*//Бизнес-журнал, 16.03.2004 (о форуме компании ИНТЕЛ); ср. также: *цифровой мозг, ангел, демон.*

Всякая экспансия трансформирует конфигуративность, ломает границы, устраняет логико-таксономические барьеры; цифровая революция разрушила многие ограничения в сфере лексической синтагматики, вывела на авансцену узуса такие экстравагантные номинативные композиции, как *цифровой кузнечик* (логический тест-игра), *цифровой рюкзак* (для ноутбука и цифровых аксессуаров). Важно отметить также, что выходящее за пределы традиционной синтагматики употребление прилагательного *цифровой* часто приводит к актуализации в структуре его значения признаков качественной оценки: *цифровой стандарт*.

Второй момент: новые веяния в синтагматике слова *цифровой* требуют кодификационной интерпретации. Назрела необходимость выработки единых норм графической репрезентации; во многих случаях сегодня параллельно используются разные формы записи; например, одна из самых частотных в речевом обиходе конструкций встречается в трех вариантах: *«цифровая печать»/«цифровая» печать/цифровая печать.* Колебания возможны и по линии предпочтения полного или частичного калькирования заимствуемой номинативной группы, что проявляется в виде варьирования ее лексической составности: *цифровой маркетинг, digital-marketing, digital marketing и диджитал-маркетинг.* Заметим, в модусе устной речи плюрализм исчезает, остаются только две формы. Вообще процесс укоренения таких заимствований продолжается, окончательный выбор еще не сделан, встречающиеся сегодня способы вербализации типа *digital-чиновник, цифровой фьюжн (Digital Fusion)* можно считать явлениями переходной неопределенности. Отдельного рассмотрения требует проблема лексической конкуренции слова *цифровой* с альтернативными способами номинации. В плане общей обрисовки ситуации в этой области показательная следующая цитата: «В качестве равнозначных (синонимов) используются два термина: интернет-исследования и онлайн- исследования…Мы предпочитаем оперировать понятием “цифровые исследования”» [4, 185].

Выводы:

1. Цифровизация затронула глубинные основы жизнедеятельности, в том числе – сферу языка и речевой коммуникации. Лексический дискурсивный фонд русского языка существенно обогатился благодаря массированному заимствованию из английского языка. Радикальным образом изменился лингвистический статус слова ЦИФРА и его производных: многократно выросла их коммуникативная релевантность (реккурентность), существенно преобразилась и обогатилась семантическая структура, на порядок увеличился валентностно- синтагматический потенциал.
2. Номинативное, когнитивное и синтагматическое поле концепта ЦИФРА находится в процессе становления, оно постоянно пополняется новыми элементами и конструктивно-прагматическими решениями. Можно без

преувеличения сказать, что важнейшие онтологические свойства языка – динамизм и социокоммуникативная пластика – сегодня наиболее наглядным образом проявляются в открытой функциональной активностиэтой единицы.

3. Исследование лексико-синтагматических характеристик прилагательного *цифровой* в современном коммуникативном обиходе позволяет зафиксировать ряд лингвосемиотически-релевантных эволюционных явлений: количественное и качественное усиление его семантико- когнитивного статуса; полиаспектность модуса функционирования в качестве прииненного согласованного атрибута, соответствующая разным аспектам его концептуализации языковым сознанием; появление интенции к транспозиции в функциональную область качественных прилагательных.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ожегов С.И. Словарь русского языка. Изд. 12-е, стереотип. М.: «Русский язык», 1978.
2. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. М.: АСТ: Восток- Запад, 2007.
3. Шахрай С.М. Цифровая конституция. Основные права и свободы личности в тотально информационном обществе//Вестник Российской Академии наук. 2018. Том 88. №12. С. 1075-1082.
4. Мануильская К.М. «Цифровые исследования» в Германии: особенности и этапы развития//Социологический журнал. 2019. Том 25. №4. С. 185-196.

ТҮРКІЛЕРДІҢ КӨНЕ ДӘУІРДЕН БАСТАП БҮГІНГІ КҮНІМІЗГЕДЕЙІНГІ ҚОЛДАНҒАН АЛФАВИТТЕР

Гөксәл ӨЗТҮРІК

ғылым докторы (PhD). Стамбул 29 Майс университетінің профессоры, Стамбул қаласы, Түркия Республикасы.

Мерве БАЙКАЛ

Стамбул 29 Майс университетінің магистранты, Стамбул қаласы, Түркия Республикасы

Аннотация: *В статье подробно рассмотрено использование тюрками разных алфавитов в связи с их миграцией, распространением на обширный географический регион во времена вражды и смешением с различными цивилизациями, культурами. Подробно проанализировано, служили ли тюркскому миру алфавиты, основанные на древнетюркском алфавите, арабском, армянском, кириллическом, латинском и др.*

Ключевые слова: *древние тюрки, история письменности, арабская письменность, кириллическая, латинская, армянская письменности, алфавиты*

1. КІРІСПЕ

Түріктердің көші-қон мен жаулап алу арқылы кең географиялық аумаққа таралуы, әртүрлі өркениеттерге енуі, әртүрлі діндер мен мәдениеттерді қабылдап, қабылдауына байланысты түріктер тарих бойы көптеген әліпбиді өзгертті (User, 2006: 226).

Бұл зерттеуде түркілердің тарих бойы қолданып келген әліпбилері талқыланып,өрнек түрлі мысалдармен, суреттермен дәлелденген. Зерттеуде тарих бойы қолданылған Гөктүрік әліпбиі, Мани әліпбиі, Соғыт алфавиті, ұйғыр әліпбиі, Брахми әліпбиі, несториан-сирий әліпбиі, тибет әліпбиі, қытай әліпбиі, иврит әліпбиі, печенег әліпбиі, пассе-па әліпбиі, грек әліпбиі (грек әліпбиі) , армян әліпбиі, латын-кириллица, кириллица (славян) әліпбиі, жаңа түрік әліпбиі қарастырылды.

2. ӘЛІППЕ АНЫҚТАУ

Әліпби сөзі грек әліпбиінің альфа және бета деген алғашқы екі әріпінен шыққан(KILIÇ, 2011: 5). «Әліпби – жазбаша белгілер жүйесі, олардың әрқайсысы фонема немесе бірліктерді қамтиды» (User, 2006: 18).

3. ТҮРКІЛЕР ЖӘНЕ ӘЛІППЕ ҚОЛДАНУЫ

Түріктер тарих бойы өз тілдерін жазып алу үшін алуан түрлі жазу стильдерін пайдаланған.Түрік жазба тілін тек VII ғасырдан бастап зерттеуге болады, өйткені тарихи дереккөздер мен зерттеулер түркілерде бұрын жазу болғанын көрсетеді (Yüksekkaya,, 2013: 393). Түріктердің көптеген әліпбиді өзгертіп, кең географиялық аумаққа таралуы, әртүрлі өркениеттерге енуі, әртүрлі діндер мен мәдениеттерді қабылдауымен түсіндіріледі (Yüksekkaya, 2013: 393).

***** ғылым докторы (PhD). Стамбул 29 Майс университетінің профессоры, Стамбул қаласы, Түркия Республикасы.

****** Стамбул 29 Майс университетінің Магистранты, Стамбул қаласы, Түркия Республикасы.

4. ТҮРКІЛЕР ҚОЛДАНАТЫН ӘЛІППЕ

4.1. ГӨКТҮРК ӘЛІПБИІ

Енисей қырғыздары мен көктүріктердің V. - VI. IX. - IX. Ғасырлар арасында кеңінен қолданыста болған Гөктүрік әліпбиі (Ertem, 1991: 55-56) түріктер қолданған алғашқы жазу жүйесі (Kılıç, 2011: 7). Ескі скандинав жазбаларында қолданылған рун жазуының сипатына ұқсайтындықтан, Еуропа және Ресей түркология әдебиетінде Сібір рун әріптері, Енисей рун әріптері, руникалықалфавит және түрік руна жазуы деп аталатын бұл жазу жүйесі «Гөктүрік» деп аталды. әліпбиі» көне түрік тілінің тілі мен жазуы бойынша жұмыс істейтін ғалымдардың ', 'Орхон (Орхон, Оркун, Өркон) әліпбиі', 'Түрік алфавиті', 'Көк түрік сына жазуы' (User, 2006: 27-28).

Гөктүрік әліпбиін алғаш рет 1892 жылы 25 қарашада Вильгельм Томсен ұзақ зерттеулер мен зерттеулердің нәтижесінде ашты (Kılıç, 2011: 7). Гөктүрік жазуының шығу тегі туралы теорияларды қарастырғанда, біз алдымен Гөктүрік жазуы герман немесе скандинавиялық рун әріптерінен туған деп есептейтін

Хейкельді кездестіреміз (User, 2006: 32). 1824 жылы Генрих Юлий фон Клапротөзінің «Sur quelques Antiquitês de la Siberie» атты еңбегінде көктүрік жазуын грек жазуымен байланыстыратын сияқты (User, 2006: 33). Доннер теориясына сәйкес, Göktürk жазуы Ликия, Финике, Хетт және Фириг әріптерінен пайда болды (User, 2006: 33). Томсен, Гаутиот, Брокельман және Йенсен көктүрік әліпбиінің шығу тегі арамей және онымен бір түбірі бар пехлави немесе сөгут әліпбиі екенін айтты (User, 2006: 33). Радлофф Томсеннің идеясымен ішінара келісіп, Гоктүрк жазуының арамей және скандинавиялық рундардың қоспасы екенін дәлелдеді (User, 2006: 33). Одан кейін А.Кафероғлу мен Арат кейбір айырмашылықтармен қабылдаған Аристов пен Маллицкийдің Гөктүрік жазуы түрік мөрлерінен тұрады деген теория келеді (User, 2006: 33). Ал А. Джеват Эмре болса, көктүрік жазуының 30 түрін шумер линиясының 25 түрімен салыстыра келе, көктүрік жазуы шумер сызықтарынан алынған деген қорытындыға келген (User, 2006: 33). 1904 жылы Соколов Гөктүрік жазуы арамей жазуы мен түрік таңбаларының қоспасы деп мәлімдеген (User, 2006: 33).Поливанов көктүрік жазуының соғуд және пехлеви жазуларының әсерлерімен бірге түрік таңбаларының фонетикалық құндылығының артуы нәтижесінде уақыт өте келе пайда болғанын және жолдардың оңнан солға, белгілердің төменнен жазылуында қытайлық әсер бар екенін алға тартады. жоғарыға (User, 2006: 34).

Алғаш рет 1896 жылы Отто Доннер ұсынған көктүрік әдебиетінің соғуд текті екендігі туралы теорияны сэр Джерард Клаусон жасаған (User, 2006: 34). Сэр Жерард Клаусон Гөктүрік әдебиетінің ежелгі Иран прототиптері арқылы пішінделген эфталит немесе византиялық түрдегі грек әріптерімен аяқталған таңбалардан пайда болғанын және мақаланы жасаған адамның соғуд белгілерін үлгі етіп алып, оларға ерекше белгілер қосып өзгерткенін айтты. (Пайдаланушы, 2006: 34-35). Ал О.Питрак болса жазудың силлабистік екенін және ескі семит силлабикалық жазуларының бірі екенін айтқан (User, 2006: 35). Андрас Рона-Тас Гөктүрік жазуының төрт негізгі кезеңнен өтетінін айтады (User, 2006: 35).[1]

Димитрий Васильев соғут жазуының көктүрік жазуы мен басқа да көктүрік жазуларын дамытуда қолданылғанын айтты (User, 2006: 35). Шығу мәселесіменсоңғы жылдары В.Гузев-С.Кляшторный мен Е.Трыярский айналысты; Гузев пен Кляшторный «Гөктүрк» жазуының мөртабандарының дереккөздер ішінде міндетті түрде ескерілуі керек екенін айтса, Трыярки жазудың шығу тегі туралы зерттеулер нәтиже бермегенін және бұл қолжазбаның анонимділігі жалғасып жатқанын айтты (User, 2006: 36). -37).

---

[1] 1. Арамей жазуының бір түрі алынғанда және бұл түр ағашқа ойылған немесе ойылған кезде болған өзгерістер бұлжазудағы алғашқы өзгерістерге әкелді.

2. Мәтін біраз уақыт қолданылып, кейін түрік тілінің дыбыс жүйесіне сәйкес келуде қиындықтар туындады, сондықтанартқы және алдыңғы дауыстыларды ажырататын жаңа белгілер қосылды.

3. Мақала түрік тілінде сөйлейтін ортақ қауымға жатады.

4. Жазба Енисей жазулары бар жергілікті нұсқаларға ие болды. (USER: 2015, 35)

Гөктүрік әліпбиі 38 әріптен тұрады, оның 25-і дауыссыз, 4-і дауысты, 5-і қос дауыссыз, 4 әріп дауысты және дауыссыз дыбысты көрсетеді (Kılıç, 2011: 7). Қылқалам немесе құрақ қаламмен жазылған жазбаларда да қолданылатын әліпбидің тас, тері, металл сияқты қатты материалдарға жазуға қолайлы екені байқалады (Ертем, 1991: 56). Оңнан солға қарай жазылатын әліпби жалғанбай оңнан солға, жоғарыдан төмен қарай жазылады, әдетте сөздерді ажырату үшін екі нүкте қолданылады (Ертем, 1991: 56).

Гөктүрік әліпбиін көктүріктерден басқа кейбір түрік тайпалары да қолданған (Kılıç, 2011: 7). Гөктүрік әліпбиінде болгар түріктері, аварлар, ұйғырлар, қырғыздар, түргыштар, оғыздар, печенегтер және қыпшақ кунандарынан алынған мәтіндер бар (Kılıç, 2011: 7). Көктүрік әліпбиімен жазылған құжаттардың шекарасы Орталық Еуропаның батысынан Тынық мұхитына дейін, Орталық Ауғанстаннан Солтүстік Сібірге дейінгі шамамен 30 миллион км² аумақты қамтиды. ғасыр, M. S. XI. ғасыр (Kılıç, 2011: 7). Еуразия деп те аталатын бұл аймақта көктүрік әліпбиімен жазылған 360-тан астам жазу және

VII. ғасыр және IX. 19 ғасырға жататын «Irg Bitig» сәуегей кітабын кездестіреміз (Kılıç, 2011: 7). Түрік атауымен және түрік ұлтымен жазылған тұңғыш түрік мәтіні болып табылатын, түрік әдебиеті, түрік тарихы, түрік тілі мен өнері туралы көптеген нақты мәліметтерді ашатын Орхун ескерткіштері көктүрік әліпбиімен жазылған жазудың ең маңызды үлгілері болып табылады (Кылыч, 2011: 8).

ÜNSÜZLER			ÜNLÜLER	
Orkun		Latin	Orkun	Latin
Kalın	İnce			A - E
		B		I - İ
		D		O - U
		G		Ö - Ü
		K		Ė
		L	ÇİFT SESLİLER	
		N	Orkun	Latin
		R		IK - K - KI
		S		İÇ - Çİ
		T		OK - UK
		Y		ÖK - ÜK
BÜTÜN ÜNLÜLERLE KULLANILANLAR				LD - LT
Orkun		Latin		NÇ
		Ç		ND - NT
		M		NG
		P		NY
		Ş	SÖZCÜK AYIRMA TAMGASI	
		Z	:	

4.2. MANIA АЛФАВИТІ

Ұйғыр билеушісі Богу қағанның (759-780) манихейлікті мемлекеттің ресми діні ретінде қабылдап, оны өз халқына қабылдауының нәтижесінде VIII ғасырда манихей әліпбиі жасалды. IX ғасырдың бірінші жартысынан бастап. Олғасырдың ортасына дейін Моңғолия мен Шығыс Түркістандағы ұйғыр жазуымен бірге манихейлік ұйғырлар мен кейбір түрік қауымдары тарапынан қолданылған (Кылыч, 2011: 8). Зерттеушілер мани әліпбиінің арамей тектес сирия жазуы Эстрангело тармағынан шыққанын айтады (Kılıç, 2011: 8).

Емле жағынан ұйғыр әліпбиінде ешқандай айырмашылық болмаса да, манихей әліпбиінде сөгут және ұйғыр әліпбилеріне қарағанда омоним белгілерінің жиі кездесетіні байқалады (Kılıç, 2011: 8). Манихей әліпбиі оңнан солға қарай жазылғанымен, Трансоксианада осы әліпбимен жазылған көптеген діни мәтіндер бар (Ертем, 1991: 63).

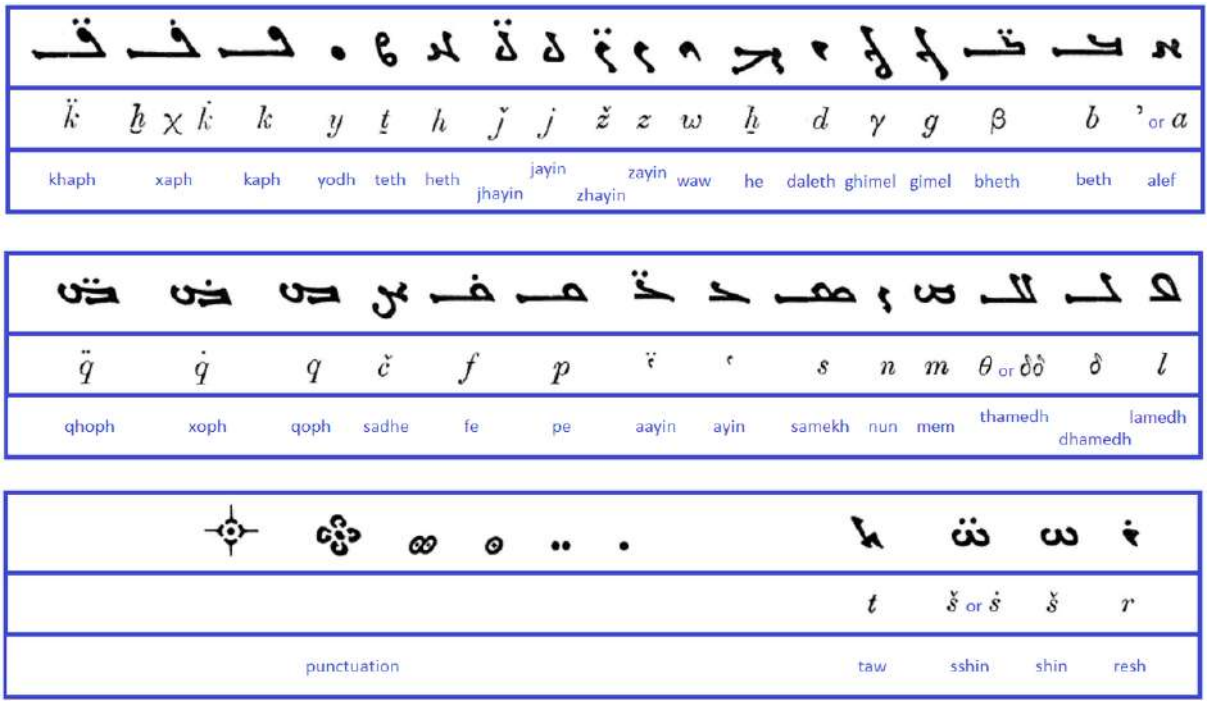

IV-X. Ғасырлар арасында Орта Азияда ортақ қатынас тілі болған сөғұт әліпбиі, VIII-XI. Ғасырлар арасында түріктер тарапынан шектеулі түрде қолданылғаны байқалады (Kılıç, 2011: 8). Ұйғыр дәуірінде түрік тілінде жазылған алғашқы мысал IX ғ. 16 ғасырға жатады деп есептелетін Қарабалғасун жазуы пайда болады (Ертем, 1991: 62). Севрей ескерткіші мен Қарабалсағұн ескерткіші осы әліпбимен жазылған шығармалардың қатарына жатады (Ертем, 1991: 62).

Оңнан солға қарай жазылған алфавит 22 әріптен тұрады және емлесі жағынан сәйкессіздікті көрсетеді (User, 2006: 49). Соғыт алфавиті уақыт өте келе нақтыланып, ұйғыр әліпбиінің атауын алды және ұйғыр әліпбиінің қайнар көзі болғандықтан тарихи маңызы бар (User, 2006: 50).

4.4. ҰЙҒЫР ӘЛІПБИІ

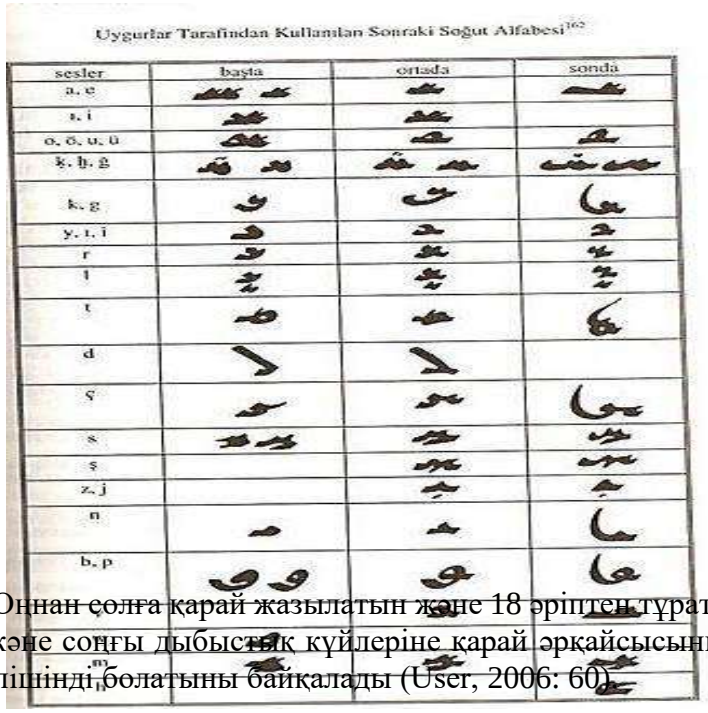
Uygurlar Tarafından Kullanılan Sonraki Soğut Alfabesi[162]

sesler	başta	ortada	sonda
a, e			
ı, i			
o, ö, u, ü			
ḵ, ḫ, ġ			
k, g			
y, ı, i			
r			
l			
t			
d			
ç			
s			
ş			
z, j			
n			
b, p			
m			

Ұйғыр түріктері, VIII-XVII. ғасырлар арасында қолданған ұйғыр әліпбиі; Соғыт әліпбиінің қарбалас түрінен жасалып, 745 жылы тәуелсіз мемлекет құрған ұйғырлардың алғашқы әліпбиі болды (Ертем, 1991: 63). Оңнан солға қарай жазылатын және 18 әріптен тұратын әліпбиде әріптердің префиксіне, ішкі және соңғы дыбыстық күйлеріне қарай әрқайсысының басында, ортасында және соңында үш пішінді болатыны байқалады (User, 2006: 60).

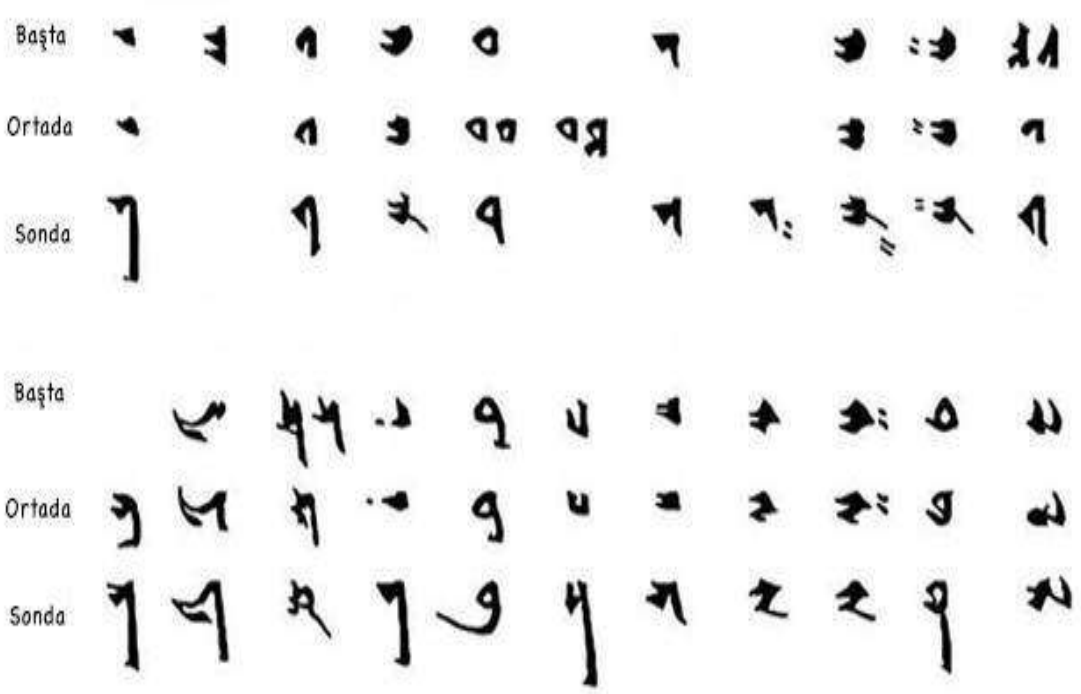

Құтадғу Билигтің Вена көшірмесі, Атабет'үл Хакайык, Бахтиярнаме, Мирачнаме, Тезкирет'үл Эвлия, Махзени Мир Хайдар және Мухаббетнаме сияқты түрік тарихының ең маңызды шығармалары ұйғыр әліпбиімен жазылған(Kılıç, 2011: 10).
Орталық Азияның ортақ әліпбиіне айналған және осы аймақтағы ғылым, өнер және әдебиеттің дамуының ең маңызды элементі болып табылатын ұйғыр әліпбиі түркілердің көктүрік әліпбиінен кейінгі екінші ұлттық жазуына айналды(Kılıç, 2011: 10).

4.5. НЕСТУРИ-СИРИЯ ӘЛІПБІСІ

Несториан миссионерлерінің ықпалымен христиан дінін қабылдаған ШығысТүркістандағы ұйғырлар мен басқа түрік қауымдары тарапынан (Kılıç, 2011: 11)VIII-XI. Ғасырлар арасында қолданылған сирия әліпбиі (Ертем, 1991: 62)арамей әліпбиінің маңызды сақиналарының бірі болып табылады (User, 2006:77). Сирия әліпбиінің ең маңызды тармағы – эстрангело жазуы (User, 2006: 77). Оңнан солға қарай жазылатын сирия әліпбиі 22 әріптен тұрады, әріптердің ішкіжәне соңғы дыбыстық күйлеріне қарай әртүрлі пішінде болатыны байқалады(User, 2006: 77). Вав, йе, элифтен тұратын үш дауысты дыбыстан тұратын сирия әліпбиінде дауысты дыбыс белгілері жоқ болғандықтан, ол о, у, ү, ө дауыстыларының хамзе, вав әріптерімен, ы дыбыстарының тіркесуі арқылыалынған. hamze және ye әріптерін біріктіру.(User, 2006: 78).
Түрік тілінде сирия әліпбиімен жазылған шығармалардың саны шектеулі (Kılıç,2011: 11); Мәтіндердің XIII. 17 ғасырда Едісу аймағындағы Өнгүт түріктеріне тиесілі құлпытастардан тұратыны көрінеді (User, 2006: 78).

4.6. БРАХМИ АЛФАВИТІ

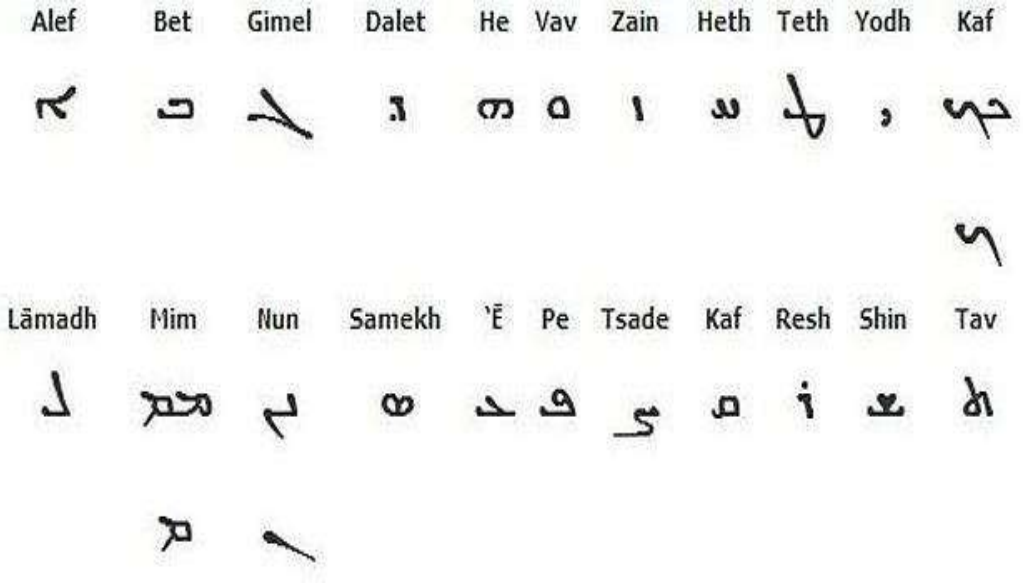

Түріктер Үндістандағы екі жазу жүйесінің бірі Брахми әліпбиін Үндістаннан келген будда миссионерлерінен үйренген (Kılıç, 2011: 10). VII-XI. Онытохорлар, сақтар, түріктер ғасырлар арасында қолданған (Ертем, 1991: 62).

Ұйғыр түріктері қабылдамағанға ұқсайтын бұл әліпби түріктер арасында XI ғасырдан басталады. Бұл жазуда жазылған 100 мәтін фрагменті бар, бірақ ол 16 ғасырда қолданылған деп есептеледі; бұл мәтіндердің буддизмге, медицинаға және күнтізбеге қатысты екені көрінеді (User, 2006: 66).
Солдан оңға қарай жазылған әліпби – қырық үш белгіден тұратын буындық жазу (Ертем, 1991: 62). Алфавит түрік тілінде е мен е, о мен у, ö мен ü дыбыстарын ажырататындықтан маңызды (Ertem, 1991: 62).

4.7. ТИБЕТ АЛФАВИТІ

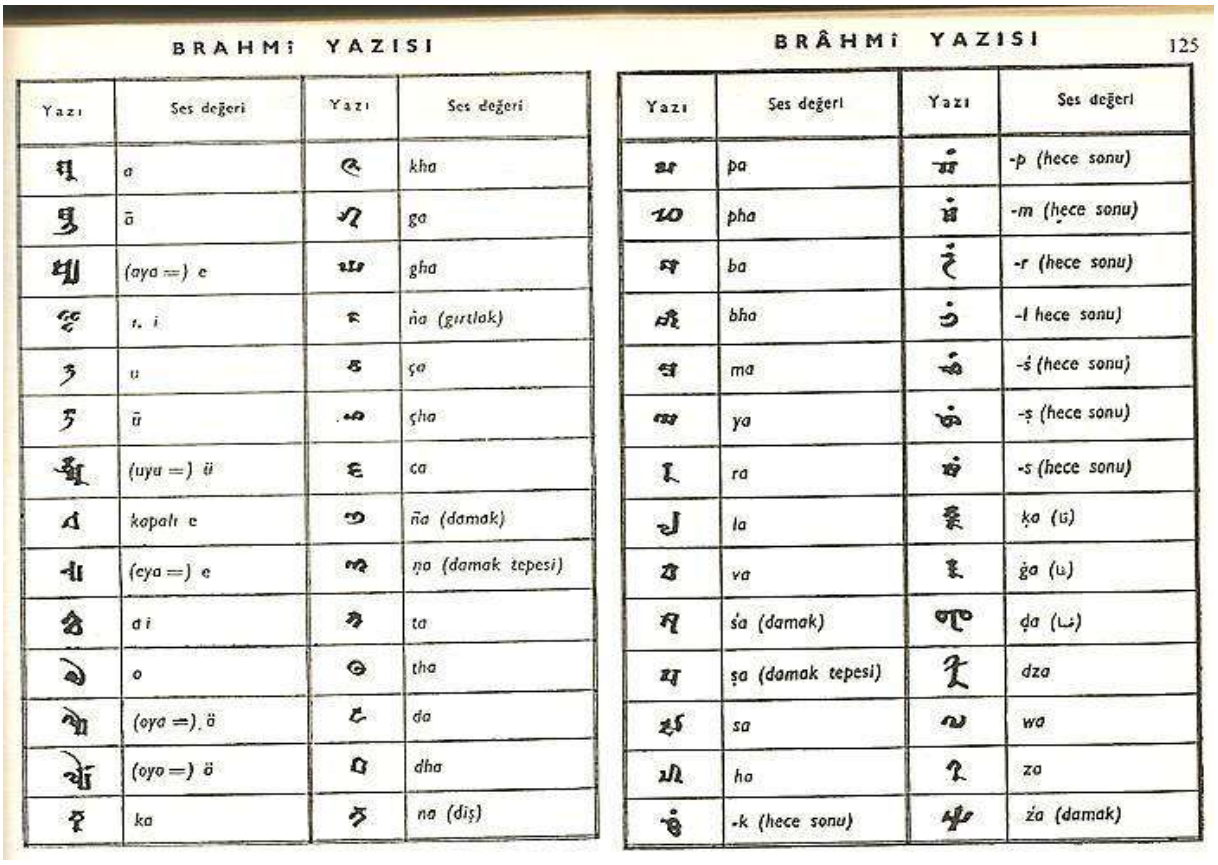

BRAHMİ YAZISI

Yazı	Ses değeri	Yazı	Ses değeri
	a		kha
	ā		ga
	(aya =) e		gha
	ı, i		ṅa (gırtlak)
	u		ça
	ū		ça
	(uya =) ü		ca
	kapalı e		ña (damak)
	(eya =) e		ṇa (damak tepesi)
	ai		ta
	o		tha
	(oya =) ö		da
	(oyo =) ö		dha
	ka		na (diş)

BRÂHMİ YAZISI 125

Yazı	Ses değeri	Yazı	Ses değeri
	pa		-p (hece sonu)
	pha		-m (hece sonu)
	ba		-r (hece sonu)
	bha		-l hece sonu)
	ma		-ś (hece sonu)
	ya		-ṣ (hece sonu)
	ra		-s (hece sonu)
	la		ḳa (ü)
	va		ġa (ü)
	śa (damak)		ḍa (ـد)
	ṣa (damak tepesi)		dza
	sa		wa
	ha		za
	-k (hece sonu)		ź́a (damak)

4.7. ТИБЕТ АЛФАВИТІ

VII-X. Ғасырлар арасында буддистік ұйғырлар қолданып келген тибет алфавиті (Ertem, 1991: 60) Брахми әліпбиі сияқты силлабикалық жазу болып табылады (Kılıç, 2011: 10).
Солдан оңға қарай жазылған алфавит (Ertem, 1991: 60) буддизмге жататын діни мәтіндерде ғана қолданылған (Kılıç, 2011: 11).

4.8. ПЕЧЕНЕК АЛФАВИТІ

ka kha ga nga ca cha ja nya ta tha da na pa pha ba

ma tsa tsha dza wa zha za 'a ya ra la sha sa ha a

4.8. ПЕЧЕНЕК АЛФАВИТІ

IX-X. 19-16 ғасырлар арасында қолданылған әліпби Орхун-Енисей әліпбиінің бір түрі болып табылады және оңнан солға қарай жазылады (Ертем, 1991: 65-66). Ол Венгриядағы Надь-Сент-Миклус деген жерде «Аттила қазынасы» деп аталатын қазан-аяқтардағы жазулардан көрінді (Ертем, 1991: 66).

4.9. ҚЫТАЙ ӘЛІППБІ

VIII. Ғасырда өте аз қолданылған Қытай әліпбиі идея болып табылады және жиырма мыңға жуық пішінді қамтиды (Ертем, 1991: 60). Әліпбиде цифрлар жоғарыдан төменге, жолдар оңнан солға қарай жазылады (Ертем, 1991: 61).

4.10

VII. 17 ғасырда

a	ㄚ	(e)ng	ㄥ	p	ㄆ
ai	ㄞ	er	ㄦ	q	ㄑ
an	ㄢ	f	ㄈ	r	ㄖ
ang	ㄤ	g	ㄍ	s(i)	ㄙ
ao	ㄠ	h	ㄏ	sh	ㄕ
b	ㄅ	j	ㄐ	t	ㄊ
c(i)	ㄘ	k	ㄎ	(w)u	ㄨ
ch	ㄔ	l	ㄌ	x	ㄒ
d	ㄉ	m	ㄇ	(y)i	ㄧ
ê	ㄝ	n	ㄋ	(y)ü	ㄩ
e	ㄜ	o	ㄛ	z(i)	ㄗ
ei	ㄟ	ou	ㄡ	zh	ㄓ
en	ㄣ				

иудаизмді қабылдаған хазар түріктері, одан кейін Қырым, Польша, Литва және Украинада тұратын қараим түріктері қолданған иврит әліпбиі (Ертем, 1991: 61) оңнан солға қарай жазылған (Эртем). , 1991: 61), 22 ескі семит дауыссыз дыбыстары бар болса да, әріптерден тұрады (User, 2006: 83).

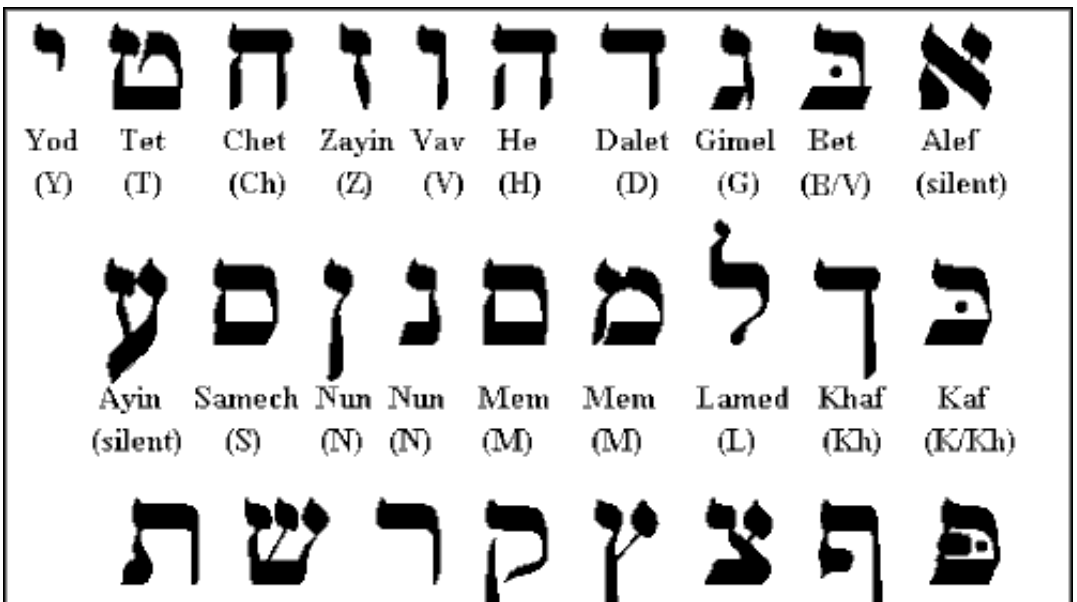

4.11. PASSE-PA алфавиті

4.11. PASSE-PA

XIII. 19 ғасырда қолданылған әліпби – буддизмді қабылдаған Құбылай хан атаған тибет лама Пассе-па ойлап тапқан және моңғол тіліне қолданған төртбұрышты жазу жүйесі (Ертем, 1991: 70).

Алфавитте қытай жазуындағыдай жоғарыдан төмен қарай жазылған, бірақ жолдары солдан оңға қарай реттелген қырық төрт әріп бар (Ертем, 1991: 70). Пасе-па әліпбиі уақыт өте Ғалик деген әліпбиге ауыстырылды және бұл әліпбимен жазылған мәтіндер аз (Ертем, 1991: 70).

4.12. ГРЕК АЛФАВИТІ

XVIII-XX. 19-16 ғасырлар аралығында Анадолы географиясында христиандықтың православие сектасына жататын Қараман түріктері мен түрік тілді гректер қолданған әліпби солтүстік семит жазуынан (Kılıç) дамыған жазу жүйелерінің бірі болып табылады. , 2011: 12). Оңнан солға қарай жазылған грек алфавиті кейінірек (шамамен б.з.б. 500 ж.) солдан оңға қарай жазыла бастады (User, 2006: 91). Түрік тілінде ы, ü, ö, c, ç, j, şдыбыстарына сәйкес келетін әріптері жоқ әліпби жиырма үш әріптен тұрады (Ertem, 1991: 71) Геннадиос деген атпен белгілі кітапты кездестіреміз. Сколариос дайындаған мойындау (Ertem, 1991: 71). Грек әріптерімен жазылған алғашқы түрік шығармасы 1718 жылы Стамбулда басылған «Гүлзар-ы Иман-ы Месихи» діни кітабы. Грек әріптері бар түрік кітаптарының ең соңғысы XIV миссионерлермен бірге Prosefh (Ertem, 1991: 71-72) кітабы болып табылады. Ғасырдың басында олар түркілерге христиан дінін үйрету үшін латын,готикалық және грек әліпбиімен Codex Cumanicus жазды (Kılıç, 2011: 12).

Әліпбиді қолдану Анадолы, Сирия, Балқан, Бессарабия және Қырымның кейбір аймақтарындағы православиелік христиан түріктер мен гректермен шектелгені байқалады (User, 2006: 92). Лозанна келісімінің күшіне енуімен түрік шығармаларын грек әрпімен жазу дәстүрі аяқталып, түріктердің немесе түрік тілді гректердің грек жазуын қолдануы әртүрлі саяси оқиғалармен аяқталды (Халық алмасуы, Лозанна келісімімен күшіне енген).

Α α	Β β	Γ γ	Δ δ	Ε ε	Ζ ζ	Η η	Θ θ
ἄλφα	βῆτα	γάμμα	δέλτα	ἒψιλόν	ζῆτα	ἦτα	θῆτα
alpha	beta	gamma	delta	epsilon	zeta	eta	theta
a	b	g	d	e	z	ē	th
[a/a:]	[b]	[g]	[d]	[e]	[zd/dz]	[ɛ:]	[tʰ]
Ι ι	Κ κ	Λ λ	Μ μ	Ν ν	Ξ ξ	Ο ο	Π π
ἰῶτα	κάππα	λάμβδα	μῦ	νῦ	ξεῖ	ὅμικρόν	πεῖ
iota	kappa	lambda	mu	nu	xi	omikron	pi
i	k	l	m	n	ks/x	o	p
[i/i:]	[k]	[l]	[m]	[n]	[ks]	[o]	[p]
Ρ ρ	Σ σ/ς	Τ τ	Υ υ	Φ φ	Χ χ	Ψ ψ	Ω ω
ῥῶ	σῖγμα	ταῦ	ὖψιλόν	φεῖ	χεῖ	ψεῖ	ὦμέγα
rho	sigma	tau	upsilon	phi	chi	psi	omega
r/rh	s	t	u/y	ph	kh/ch	ps	ō
[r]	[s/z]	[t]	[y/y:]	[pʰ]	[kʰ]	[ps]	[ɔ:]

4.13. АРМЯН ӘЛІПБИСІ

4.13. АРМЯН ӘЛІПБИІ

Түркиядағы армяндар мен ана тілі түрік болған армяндар XV-XX ғ. 19-16 ғасырлар арасында қолданылған әліпбиді (Кан, 2014: 7) Қырым мен Украина армяндары да пайдаланған (Ертем, 1991, 74-бет). ХАНЫМ. 405 жылы Месроп Маштоц ойлап тапқан алфавит отыз сегіз әріптен тұрады және солдан оңға қарай жазылады (Ертем, 1991: 73-74).
Армян әріптерімен басылған алғашқы түрік шығармасы Михитар Абба жазған армян грамматикалық еңбегі (Ertem, 1991: 74). Армян әріптері бар алғашқы түрік газеті 1840 жылы Хачатур Восканян басып шығарған Ceride-i Havâdis болды (Ertem, 1991: 74).

4.14. АРАБ АЛФАВИТІ

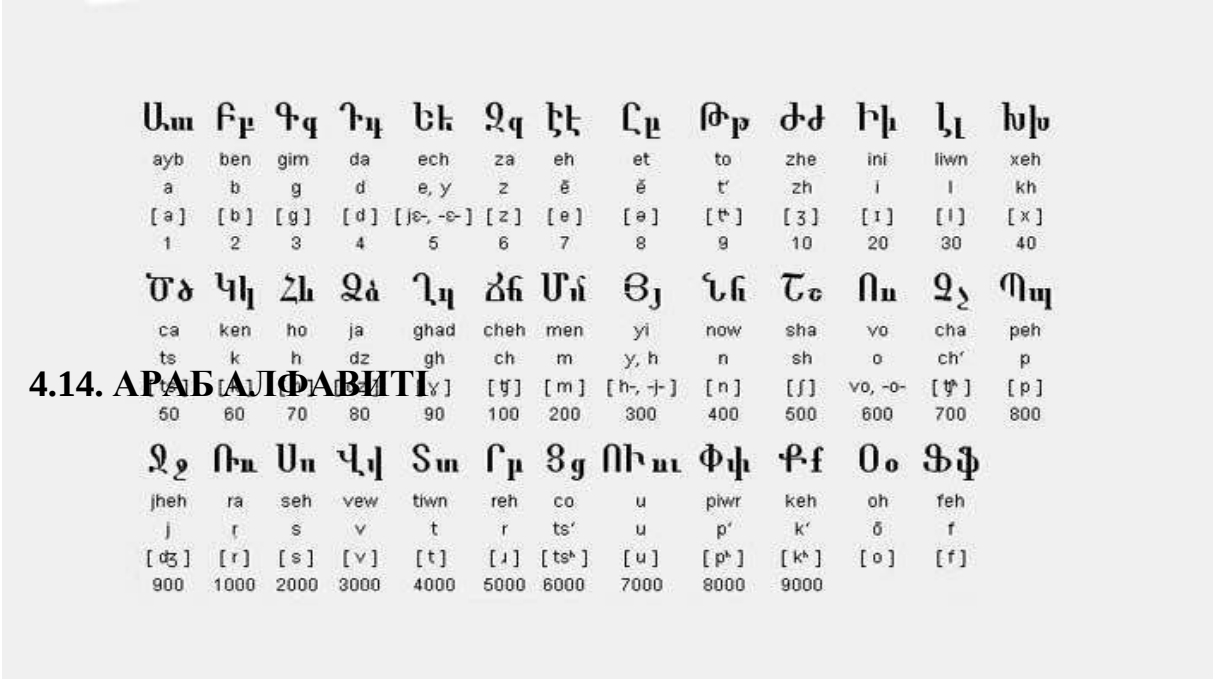

4.14. АРАБ АЛФАВИТІ

XI-XIX. Ғасырлар арасында қолданыста болған араб әліпбиі мен арабтарға тиесілі болғандықтан «араб жазуы», Құранда жазылғандықтан «ислам жазуы»; Осман түріктері қолданғандықтан «Араб әріптері бар түрік жазуы», латын тілінен бұрын қолданылғандықтан «Ескі жазу» деп те аталады (Can, 2014: 6-7). Набатей жазуынан дамыған ең көне жазу түрлерінің бірі болып табылатын әліпбиді түріктердің қабылдап, қолдануы ислам дінін қабылдаумен байланыстыекені айтылады (Кылыч, 2011: 15).

Оңнан солға қарай жазылған араб әліпбиі алдымен 22 дауыссыз дыбыстан құралды, кейін тағы алты әріп қосылып, әліпбидегі әріптер саны 28-ге дейін ұлғайтылды (Kılıç, 2011: 15). Араб алфавитіндегі әріптер сөздің басында, ортасында және соңында болуына қарай ішінара өзгерістерді көрсетеді,әріптердің жақындау немесе жақындаспау ерекшелігі де бар (Ертем, 1991: 69). Араб алфавитіндегі дауыссыз дыбыстарға дауысты дыбыс белгісін беру үшін қолданылатын қосымша таңбалар қареке деп аталады; Қозғалыстың үш түрібар: жоғары, эсре және өлке (Kılıç, 2011: 15).

ا (آ)	a, ā	ص	ṣ
ا (أ)	a, e, ı, i, u, ü	ض	ż, ḍ
ب	b, p	ط	ṭ
پ	p	ظ	ẓ
ت	t	ع	‘
ث	ṣ	غ	ġ
ج	c, ç	ف	f
چ	ç	ق	ḳ
ح	ḥ	ك	k, g, (ñ)
خ	ḫ	ڭ	ñ
د	d	ل	l
ذ	z̲, d̲	م	m
ر	r	ن	n
ز	z	و	v, u, ū, ü, o, ö
ژ	j	ه	h, a, e
س	s	لا	la, lā
ش	ş	ى	y, ı, i, ī
		ء	’

10 ғасырдан кейін түркілер ислам дінін қабылдап, араб әліпбиін қолдана бастады, бірақ бұл әліпбиге жаңа әріптерді қосу арқылы әліпбиді реформалау жолына түсті (Kılıç, 2011: 16). «Құтадғу биліктің» ферғаналық және мысырлық көшірмелері латын графикасынан кейінгі ең көп қолданылатын жазу болып табылатын араб әліпбиімен (Ертем, 1991: 69) жазылғаны және бұл әліпбидің алғашқы өнімдері Зебедте кездесетіні байқалады. (512) және Харран (568) жазулары (Ертем).,1991: 67).

Түрік тілінің жазуы үшін ең ұзын әрі ең көп қолданылатын жазу жүйесі – араб әліпбиі (Yuksekkaya, 2013: 394). Араб әліпбиі 10 ғасырдың ортасынан 20 ғасырдың ортасына дейінгі тарихи және қазіргі түрік диалектілерін жазу үшін қолданылатын жалғыз әліпби (Юксеккея, 2013: 394). Бүгінде араб әліпбиін Шығыс Түркістанда тұратын ұйғырлар мен қазақтар, Ирак пен Иранда тұратын әзірбайжандар мен түркімендер қолданады (Юксеккея, 2013: 394).

4.15. ЛАТЫН-КИПР АЛФАВИТІ

Кеңес Одағында 1917 жылғы Ресей төңкерісінен 1939 жылға дейін түркі тілдері үшін қолданылған әліпбидің негізі (Кан, 2014: 7) кейбір славян әріптері қосылған латын әліпбиі болып табылады (Ертем, 1991: 75). Латын әліпбиімен жазылған алғашқы түрік жазба тілі - якут тілі (User, 2006: 357). Латын әліпбиімен жазылған екінші түрік жазба тілі – Әзірбайжан түрік тілі (User, 1991: 357).

«1926 жылы 26 ақпан мен 5 наурызда өткен Баку түркология конгресінде латынәліпбиінің түрік диалектілерінің дыбыстық құрылымына барлық жағынан жауап беретін деңгейде екендігі туралы шешім қабылданғаннан кейін барлық түрік қауымдары араб әліпбиінен бас тартты және латын әріптерімен жазу» (Юксеккея, 2013: 400). 1927 жылдың аяғынан 1928 жылдың бірінші жартысына дейін латын графикасының түрік тіліне қолданылуына байланысты түрлі зерттеулер жүргізілді (Yüksekkaya, 2013: 400).

«1928 жылы 9-10 тамызда сағат 01:00-ге қарай әліпбиді жұмылдыру Гүлхане (Сарайбурну) сөзінен басталды, онда Ататүрік жаңа түрік әріптері қабылданғаның, 1931 жылы 23 желтоқсанда «Араб әріптері жазылды. Жаңа түрік әліпбиі заңын бұзады.» Ашық немесе жасырын сыныптарды ашып, Қылмыстық кодекстің 526-бабына сәйкес жұмыс істейтіндерге қаулышығарылды» (Yüksekkaya, 2013: 402).

4.16. КИРИЛЬ (СЛАВИЯ) ӘЛІППБИІ

Ресейдегі христиан түріктер, чуваштар, якуттар қолданатын әліпби (Дан,2014: 7) IX. Оны ғасырдың соңында Салоникидегі Әулие Кирилл мен оның ағасы Мефодий құрған (Kılıç, 2011: 12). Грек алфавитінен жасалған кириллица

Византия мемлекетінің ықпалымен христиан дінін қабылдаған славян халықтарының ұлттық жазуына айналды (Кылыч, 2011: 12).

Фонетика және пішіні жағынан грек әріптеріне ұқсас әліпби отыз үш әріптен тұрады (Kılıç, 2011: 13). Ресейде Ұлы Петр тұсында жазуды реформалау арқылы әліпбиге тағы бес әріп қосылды; Солдан оңға қарай жазылғанкириллица әліпбиі жалпы саны 38 әріпке жетті, оның 11-і дауысты, 27-сі дауыссыз (Kılıç, 2011: 13).

РКФСР Халық ағарту комиссариаты 1938 жылы 22 маусымда КСРО-дағы барлық түрік қауымдары кириллицаға көшу туралы шешім қабылдағанда, 21 әріптен тұратын латын әліпбиі кириллица негізіндегі түрік әліпбиіне ауыстырылды, сондықтан он шақты жылдан кейін атау жойылды. кейбір жазба тілдерде көбірек қолданылғанымен, қолданылу жылдары.(Yuksekkaya, 2013: 403). 1939 жылы әзірбайжан түріктері, татарлар, якуттар, хакастар, 1940 жылы қырғыздар, қазақтар, өзбектер, қарақалпақтар, башқұрттар, 1943 жылы тувалар, 1957 жылы гагауздар кириллица әліпбиін толығымен қолдана бастады (Юксеккея, 2013: 403). «КСРО ыдырап, түркі республикалары тәуелсіздік жариялағаннан кейін Әзірбайжан, Өзбекстан, Түркіменстан және Қырым мен татар түріктері латын әліпбиі заңын қабылдады» (Юксеккея, 2013: 403).

Бүгінгі таңда кириллица әліпбиін қолданатын түрік қауымдары: чуваштар, якуттар, алтайлар, хакастар, тувалар, ноғайлар, құмықтар, қарашайлар,

А	а	Б	б	В	в	Г	г	Д	д	Е	е	Ё	ё	Ж	ж
A	a	B	b	V	v	G	g	D	d	Yeh	yeh	Yo	yo	Zh	zh
З	з	И	и	Й	й	К	к	Л	л	М	м	Н	н	О	о
Z	z	Ee	ee	Ih	ih	K	k	L	l	M	m	N	n	O	o
П	п	Р	р	С	с	Т	т	У	у	Ф	ф	Х	х	Ц	ц
P	p	R	r	S	s	T	t	U	u	F	f	X	x	Tz	tz
Ч	ч	Ш	ш	Щ	щ	ъ	ы	ь		Э	э	Ю	ю	Я	я
Ch	ch	Sh	sh	Shch	shch	-	ih	-		Eh	eh	Yu	yu	Ya	ya

балқарлар, қарақалпақтар, қазақтар, қырғыздар, башқұрттар және татарлар (Юксеккея, 2013: 404).

4.17. ЖАҢА ТҮРІК ӘЛІПБИІ

XX.Түркия түріктері. 19 ғасырдан кейін қолданыла бастаған әліпби (Ertem, 1991: 78), 1928 жылы 3 қарашада болған Қаріп төңкерісімен Түркия түріктерінің ресми жазуы ретінде қабылданды (User, 2006: 375) . Латын әліпбиімен жазылған алғашқы түрік жазба тілі якут тілі болғанымен, екінші түрік жазба тілі Әзірбайжан түрік тілі болып табылады (Yuksekkaya, 2013: 402-

403). Түрік тілі латын әріптерімен жазылған ең көне еңбек – Codex Cumanicus (Kılıç, 2011: 13). Латын тектес жаңа түрік әліпбиі солдан оңға қарай жазылады (Ертем, 1991: 77). 29 әріп бар, оның 21-і дауыссыз, 8-і дауысты дыбыстарға сәйкес келеді (Ертем, 1991: 76-77).
"19.-20. Түрік әлемінде ғасырлар бойы қолданылған әліпбилер саясатпен тығыз байланысты. Шығыс Түркістанда тұратын ұйғырлар – XXI ғасырға дейін араб әліпбиін қорғау үшін күрескен жалғыз түрік қауымы» (Юксеккея, 2013: 405).
«Бүгінгі таңда түрік жазба тілдері үш түрлі алфавитпен жазылған: латын, кириллица және араб алфавиттері» (Yüksekkaya, 2013, 393-бет). Түркия түріктері қолданатын соңғы әліпби – латын әліпбиі (Yuksekkaya, 2013: 393).

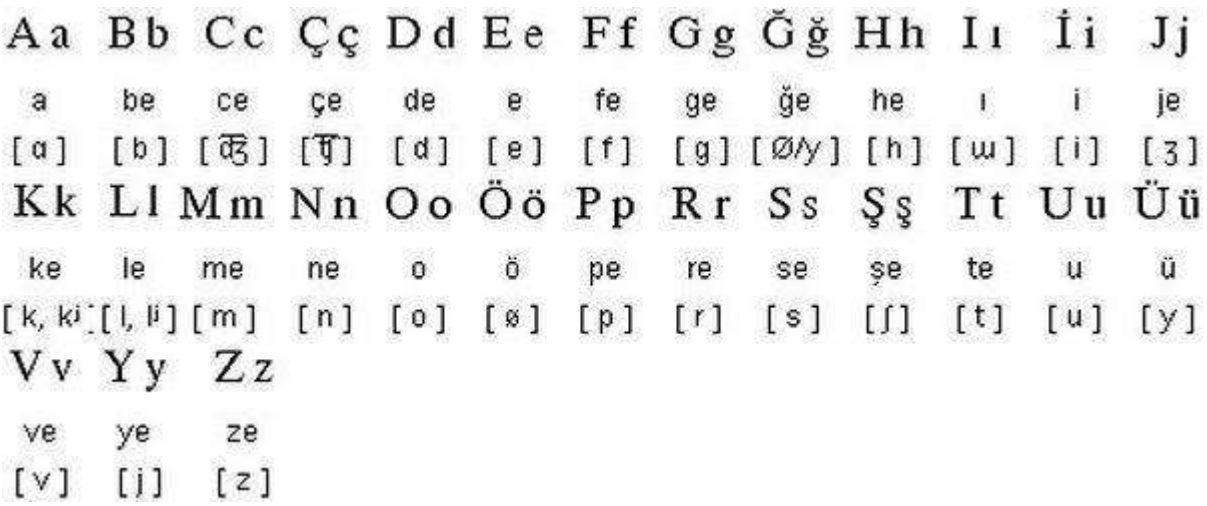

ӘДЕБИЕТТЕР:

CAN, Mehmet, (2014). «Түрік әлемінің одақтық басқаруына кедергі келтіретінәліпби және тіл факторы», Сабахаттин Заим университеті, магистрлік диссертация.
ЕРТЕМ, Rekin, (1991). Түркиядағы Элифбеден әліпбиге дейінгі әріптер менжазу жүйелері. Стамбул: Dergah басылымдары.
KILIÇ, Fahri, (2011) «Жаңа түрік әліпбиін қабылдау мен оқытуда қолданылатынәдіс-тәсілдер». Анкара университеті, кандидаттық диссертация.
USER, Hatice ŞİRİN, (2015). Басынан бастап бүгінге дейінгі түрік жазужүйелері. Стамбул: Білге мәдениет және өнер.
YÜKSEKKAYA, Gülden SAĞOL, (2013). Түрік әлемінің әліпбилері. Өткенненболашаққа түрік (393-407 б.). Стамбул: Т.К. Мәдениет және туризм министрлігі.

ЭЛЕКТРОНДЫҚ РЕСУРСТАР:

Google. “Göktürk Alphabet.” Қолданылған: 12 сәуір, 2022 ж., 22. 27, http://www.ozgursavas.com/2014/04/yeni-baslayanlar-icin-gokturk.html Google.
«Мани әліпбиі.» Қолданылуы: 12 сәуір, 2022 ж., 22.16, https://tr.wikipedia.org/wiki/Mani_alphabet

Google. «Soğut Alphabet.» Қолданылған: 12 сәуір, 2022 жыл, 21.50, https://www.alfabesi.com/tarihte-turklerin-udigi-alfabeler/
Google. "Ұйғыр әліпбиі." Қолданылуы: 12 сәуір, 2022 жыл, 21.57, https://www.bilgibaba.com/yazi/turklerin-egitimdigi-alfabeler-hangisinde-turkler- kac-tane-alfabe-used
Google. «Сирия әліпбиі.» Қолданылған: 12 сәуір, 2022 жыл, 13. 58, https://www.alfabesi.com/suryani-alphabesi/
Google. “Brahmi Alphabet.” Қолданылған: 12 сәуір, 2022 ж., 21. 45, https://www.alfabesi.com/brahmi-alphabesi/
Google. «Тибет әліпбиі.» Қолданылған: 12 сәуір, 2022 ж., 14.02, https://en.wikipedia.org/wiki/Wylie_transliteration
Google. «Қытай әліпбиі.» Қолданылуы: 2022 жылдың 12 сәуірі, 14.04, https://eodev.com/gorev/5853990
Google. «Иврей әліпбиі.» Қолданылған: 12 сәуір, 2022 ж., 14.07., https://bethami.org/event/introduction-to-hebrew-aleph-bet-decoding/2018-10-09/ Google. "Грек әліпбиі." Қолданылуы: 12 сәуір, 2022 ж., 14.09. -5503315
Google. "Армян әліпбиі." Қолданылған: 12 сәуір, 2022 ж., 14. 10, https://www.sabah.com.tr/egitim/ermeni-alfabesi-harfleri-turkce-karsiligi-ve-ozelleri- ermeni-alfabesi-kac -letter-e1-5503273
Google. «Араб әліпбиі.» Қолданылған: 12 сәуір, 2022 жыл, 14. 15, https://www.isa-sari.com/osmanli-turkcesi-osmanlica-transcript-alphabesi/ Google. «Кирилл әліпбиі.» Қолданылған: 2022 жылғы 12 сәуір, 14. 17,https://cokekonomi.com/rusca-ogrenmek-zor-mu-nasil-ogrenilir/
Google. «Түрік әліпбиі.» Қолданылған: 12 сәуір, 2022 ж., 22. 09, https://www.alfabesi.com/turk-alfabesi/
Google. “Омниглот.” Қолданылған: 12 сәуір, 2022 ж., 22. 13, https://omniglot-com.translate.goog/writing/turkish.htm?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=sc

УДК. 39. 395

ФОРМИРОВАНИЕ ОСНОВ ЭТНОЭТИКЕТА У ДЕТЕЙ(НА ПРИМЕРЕ БАШКИР)

Баязитова Р.Р.
Доктор филологических наук, профессор
Ордена Знак Почёта Институт истории, языка и литературы
Уфимского федерального исследовательского центра РАН,
г. Уфа, Россия

Abstract: *The Bashkirs used different methods in the process of forming anetiquette. Constant reminders and personal example of adults, instilling and showing*

socially approved norms through rituals contributed to their development and consolidation in accordance with the gender and age characteristics of children. Thechild'ssocializationtookplacegradually, naturally.

Keywords: *traditional Bashkir etiquette, ethno-etiquette, culture of behavior,methods of education.*

Первые представления об общепринятых нормах поведения ребенок получает в семье. Путем правильно поставленного воспитания можно научить его не только красивым манерам, но и специфическим нормам поведения, характерным для определенного народа. Следовательно, семья принимает участие не только в количественном, но и в качественном воспроизводстве этноса. В данной статье рассмотрим некоторые особенности формирования этноэтикета у детей в рамках традиционной культуры.

Прежде чем приступить к анализу методов и средств формирования этноэтикета, определим особенности традиционной культуры. Согласно Н.Л. Жуковской: «Характерным признаком традиционной культуры является ее прямая или косвенная связь с повседневной жизнью народа, производством элементарных материальных благ, доминирующим в данном этносе хозяйственно-культурным типом, преобладанием натурального хозяйства. Традиционная культура основана на бесписьменных, т.е. устных и невербальных формах коммуникации; она создается коллективно, ее нормыстабильны и отражают опыт множества предшествующих поколений» [10. С.7- 8]. Следовательно, в традиционном обществе преобладали словесные, практические методы, также естественная среда социализации.

В «Этнопедагогических очерках» С.А. Мухамедьянов называет следующие народные методы и средства воспитания личности: показ, приучение, упражнение, поверье, благопожелание, моленье, заклинание, благословление, просьба, совет, одобрение, упрек, укор, насмешка, юмор, ирония, сравнение, противопоставление, уговор, запрет, принуждение, порицание, презрение, проклятие, побои, щелчок, шлепок, оплевание, лишение общества сверстников, изгнание из дома, изгнание из населенного пункта, общественное мнение и даже умерщвление [15. С.72-73]. Рассмотрим примеры использования некоторых названных методов в формировании культурыповедения.

В традиционном обществе передача жизненного опыта происходила постепенно, определенными дозами, в соответствии с возрастом. С учетом этойвозрастной периодизации происходила и оценка поведения. Переход из одного возрастного периода в другой сопровождался обрядом. Предки интуитивно понимали, отмечает М.Н. Зыкова, что одновременно в одном Начале не могут сосуществовать два качества: как времена года сменяют друг друга, так и состояния человека. В результате социального опыта были выделены в качестве значимых нормативные свойства, характерные для того или иного состояния человека. Если девочки могли, например, общаться с подругами, водить хороводы, гулять с молодыми людьми, то, став замужней женщиной, бывшая
«девочка» утрачивала прежние права и обязанности и обретала новые. Обряд дает понятие об условной норме и облегчает вхождение в новую роль [11. С.

65, 71]. В процессе проведения обрядов, важную роль играли благопожелания. Младенческий период жизни ребенка был насыщен многочисленными обрядами (в честь отпадения пуповины, первого представления обществу, укладывания в колыбель, наречения имени, первого зуба и т.д.) [17. С. 191]. Во всех этих обрядах в адрес новорожденного произносятся благопожелания, в которые заложен код социально-одобряемых качеств. Приведем некоторые из них: *тәүфиҡлы бул* – будь благовоспитанным, *татлы телле* бул– сладкоречивым будь, *шәфҡәтле бул* – милосердным будь. Подобные ритуалы и пожелания родителей, родственников программировали с малых лет на хорошее поведение.

Одним из главных механизмов существования традиционной культуры является ориентация на образ идеального, совершенного человека, пишетисследователь этических традиций хантов М.А. Лапина [13. С.39]. У разных народов была своя иерархия моральных и нравственных ценностей, но все онив совокупности представляли совершенного человека. В традиционно-бытовой культуре общения народа Саха, например, характерным принципом, одним из внешних проявлений культурного облика является скромность и толерантность [7. С. 56]. Среди чувашей говорят о «семи благах», «семи заповедях». Их реализация являлась обязательной целью национальной системы воспитания. Чаще всего в число семи добродетелей включались трудолюбие, здоровье, ум, дружба, доброта, целомудрие, честность [8. С. 54]. Представляют интерес философские воззрения о совершенном человеке башкирского поэта-просветителя XIX в. М. Акмуллы. В стихотворении «Наставления» он называет моральные ценности, которыми должен обладать каждый человек. На первое место Акмулла ставит совесть, на второе – честь и честность, на третье – ум, на четвёртое – благодарность, то есть умение быть благодарным за добро, доверие,на пятое – порядочность, на шестое – терпенье, ибо только терпеливый человек может достичь поставленной цели, страсть – седьмое из восхваляемых поэтом качеств личности [1. С.79-90]. В иерархии нравственных ценностей у многих народов на первом месте стоит почтительное отношение к старшим, но как это проявляется в поведении, имеет отличия. Уважительное отношение к старшим начиналось с почитания родителей. «Рай находится под ногами ваших матерей», – говорят башкиры.

На формирование нравственного облика ребенка, безусловно, большое влияние оказывали родители, которые чувствовали и знали важность семейноговоспитания. Своим поведением они закладывали основы этикета и почтительного отношения к старшему поколению в целом. Мать во всем была примером для своей дочери. Отношения между ними основаны не столько на правилах этикета, сколько на заботе, ласке. У башкир существует выражение

«әсә һөтө» («материнское молоко»), оно включает в себя весь комплекс нравственных качеств, которые должны передаваться от матери к ребенку. *«Әсәһөтө менән инмәгән, тана һөтө менән инмәй»* (Что не привьется с молоком матери, то не привьется никогда), – говорят в народе. Такие же отношения складывались между отцом и детьми. Хотя отец меньше времени проводил с

ними, он должен был научить сыновей и правилам хорошего тона, и ведению хозяйства.

Ребенок рос, копируя поведение своих родителей, положительный пример взрослых также способствовал формированию у него определенных качеств. Например, в башкирской сказке «Старик, Хызыр и царь» визири (в некоторых странах Востока – министр, высший сановник) предлагают варианты казни старика: вымазать лицо сажей, провести, избивая кнутом, по улицам и забить до смерти; изрубить на куски; отпустить. Егет (парень), пришедший со стариком и стоявший в сторонке, так прокомментировал это: первый визирь предложил эту казнь потому, что так была убита его мать – что человек ребенком узнает, то в его душе прививается, отец второго был мясником, а сыну передались его повадки. У третьего отец был добрый, справедливый человек, вот и от сына мы услышали самые добрые и справедливые слова [4. С.72-73]. «Что в гнезде, то и в полете», – говорят пожилые люди. Родители для детей должны быть достойным примером для подражания. Именно в семье дети получают опыт внутрисемейных отношений, осознают значение родственных связей.

В башкирской народной сказке «Старая мать» рассказывается о скряге по имени Харанбай (харан – скупой, бай – богач). Он, посадив престарелую мать в деревянное корыто, отправился к обрыву, чтобы сбросить ее в пропасть. С ним был его маленький сын. Только собрался ее столкнуть, сын отцу говорит:
«Отец, корыто не упусти, унесем его домой!». Отец удивился: «Зачем тебе дырявое корыто?» Мальчик вполне серьезно отвечал: «Бэй! В чем же я тебя, когда состаришься, притащу к этой пропасти?» Подумал отец, что его ждет такая же участь, и отказался от своего намерения, стал заботливым, почтительным сыном [4. С.314]. А.М. Гутов, исследователь кавказского этикета, проанализировав подобное предание об обычае умерщвления стариков, выявил в поступке сына признак временного мышления. Человек научился не только мыслить, а мыслить во времени. Он понимает, что младшиев будущем поступят с ним так же, как он ныне поступает со своим старшим. Воздавая должное своим родителям и всем старшим, он как бы обеспечивает себе будущее [9. С.37].

У башкир дети подчинялись родителям, младшие – старшим. С малых лет им напоминали, что со взрослыми нельзя спорить, говорить повышенным тоном, грубить. В Абзелиловском районе республики информант сообщила, что ее отец постоянно напевал следующие строки:

Атаң яҡшы, инәң яҡшы Отец хорош, мать хороша,Олоҡ ҡыл.
Почитай их.
Яманлыҡҡа әйҙәгәнгә,
Принуждающим к злу,
Яҡшылыҡ ҡыл.
Делай добро.

(Подстрочный перевод автора)

Уважительное отношение к родителям у разных народов выражается по-своему. Родительскую волю мордва ставила и ставит чрезвычайно высоко, что отразилось в пословице «И царь хотел, да отец не велел» [14. С.385]. Или у китайцев, если сыну нравится его жена, а родителям нет, то он обязан развестись с ней, а если наоборот – почитать ее [6. С.189].

Обучение этикету затрагивало разные аспекты жизни: взаимоотношения между членами семьи, застольное поведение, трудовое воспитание, поведение по отношению к живой и неживой природе. Дети постарше присматривали за младшими. Чтобы они друг друга не обижали и были дружными, при первой встрече с новорожденным старшим показывают его ножки [5. С.327]. Им с детства внушают чувство ответственности друг перед другом, прививают родственные чувства, учат слушаться старших: *«Һин ағай кеше!», «Апайҙы тыңлайҙар!».* Ребенок, поставленный в рамки общепринятых правил, рос, осознавая свое место в семье, это, естественно, сказывалось на его поведении:

«Нельзя не обратить внимания на тот факт, что между башкирскими детьми в играх замечается большое единение и дружба, между ними почти не бывает драк и ссор» [16. С.126].Самый младший ребенок в семье подчинен всем остальным, старший мог требовать оказания услуг, критиковать, у него были определенные привилегии. Например, в древнем эпическом сказании «Урал- батыр», братья, оказавшись на распутье дорог, бросили жребий, по которому младшему следовало идти налево, старшему – направо. Шульген, не согласившись с этим выбором, напоминает Уралу про свое старшинство и отправляется левым путем [3. С.48].

В формировании культуры поведения велика была роль нравоучительных историй, рассказов-страшилок о том, как непослушных детей забирает *мәскәй әбей* (баба-яга), *бабай* (старик). Из этих выдуманных историй они узнавали, почему нельзя воровать, убивать, к чему приводит непослушание. Запугивали посторонним человеком, грозным взглядом, с детства прививали чувство стыда (*«оят»*), боязнь позора (*«ғәрлек»*), приучали прислушиваться к общественному мнению (*«апай оят итә»*). В традиционном социуме общественное мнение играло немаловажную роль: «Что скажут люди?».

В воспитательных целях широко применялись запреты и предписания.Многие из них напрямую связаны с санитарно-гигиеническими нормами.Приведем некоторые запреты, зафиксированные в ходе полевых исследований. *Запреты, касающиеся приема пищи*:

Нельзя кормить ребенка остатками своей пищи.

Нельзя приступать к еде раньше отца – останешься без своей доли.

Нельзя оставлять на ночь грязную посуду – нечистые силы будутпитаться остатками пищи; ангелы покинут.

Нельзя оставлять на ночь питьевую воду открытой – черт наплюет;искупает своих детенышей.

Нельзя оставлять на столе еду – ангелы устанут охранять.

Запреты, касающиеся поведения после заката солнца:

Нельзя отправляться в дорогу под вечер.

Нельзя подстригать ногти – хозяйство разорится.Нельзя петь – будешь несчастной.

Нельзя подавать милостыню.

Нельзя смотреть в окно – шайтан глаза выколет.

Нельзя спать на закате – заболеешь; шайтан овладеет душой.Нельзя точить нож.

Запреты, касающиеся гигиенического воспитания:

Нельзя использовать одежду мальчиков, мужчин для разных хозяйственных нужд.

Нельзя касаться метелкой ног человека – его счастье уйдет.

Нельзя мыть полы сразу после проводов гостей (так провожают только натот свет).

Нельзя мыться водой, которой мыли голову, на том свете не будет покоя.Нельзя носить головной убор чужого человека – повторишь его судьбу. Нельзя обновлять поверхность старых досок – к покойнику.

В традиционной культуре наряду с поощрительными методами, применялись приемы наказания. «За нерадивость, леность, нерасторопность в раннем детстве бывает и телесное наказание. В семье висел прут, и если дети, заигравшись, сходу не выполняли указание родителей, то на них повышали голос: «Тебе прута захотелось? Вон висит...». Я ни разу не видел, чтобы пользовались прутом, но его магическое действие говорило само за себя», – замечает К.Ш. Ахияров [2. С.115]. В сказании «Урал-батыр» мы встречаем запрет на телесное наказание. Старик Янбирде, узнав, что Шульген, нарушив его запрет, испил из раковины кровь, начал бить сына. Младший сын Урал остановил его.

Не потому ли, скажи, на сынаТы
замахнулся этой дубиной?Иль на
себе мы должны опятьСилу
Смерти злой испытать? Если
сегодня брата убьешь,
Завтра в меня вонзишь свой нож... [3. С.42].

Эти слова можно понимать, как предупреждение о том, что насилие влечет за собой смерть, что, раз переступив черту, во второй раз трудно будет удержаться и это приведет к одиночеству. Старшая Мать, героиня повести М. Карима «Долгое-долгое детство», также предупреждает старика, избившего своего сына: «Сейчас в его душе обиду посеешь – потом ненависть пожнешь. Нет большего несчастия, чеммежду отцом и сыном вражда» [12. С.60]. Буряты считают, что ребенок до восьми лет воплощает собой святое существо, поэтому запрещается бранить его грубыми словами, перешагивать через него, проносить над его головой что- либо грязное, осквернять его одежду, резать ее или отдавать кому-то чужому [15. С.4].

Таким образом, в воспитательных целях башкирами применялись разные методы и средства. Постоянные напоминания и личный пример взрослых, внушение и показ социально-одобряемых норм посредством обрядов способствовали их выработке и закреплению в соответствии с половозрастными особенностями детей. Социализация ребенка происходила постепенно, непринуждённо.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Акмулла Мифтахетдин. Стихотворения. Перевод с башк. Уфа: Китап,2006.
2. Ахияров К.Ш. Башкирская народная педагогика и воспитание подрастающего поколения. Уфа, 1996.
3. Башкирское народное творчество. Т. I. Эпос. Уфа, 1987.
4. Башкирское народное творчество. Том V. Бытовые сказки. Уфа, 1990.
5. Башҡорт халыҡ ижады. I т. Йола фольклоры. Өфө, 1995.
6. Васильев Л.С. Этика и ритуал в трактате «ли цзи» // Этика и ритуал в традиционном Китае. М.1988.
7. Васильева Т.Г. Формирование культуры межличностного общения младших школьников на традициях народного этикета якутов. Якутск: Изд-во Якутского госуниверситета, 2008.
8. Волков Г.Н. Этнопедагогика: Учеб. для студ.сред. и высш. пед. учеб. заведений. М.: Издательский центр «Академия», 1999.
9. Гутов А.М. Этюды о кавказском этикете. – Нальчик, 1998.
10. Жуковская Н.Л. Кочевники Монголии: Культура. Традиции. Символика:учебное пособие. М.: Вост.лит., 2002.
11. Зыкова М.Н. Фольклоротерапия. М., 2004.
12. Карим М. Долгое-долгое детство: Повесть. М., 1989.
13. Лапина М.А. Этика и этикет хантов. Томск – Екатеринбург, 2008. 14.Мокшин Н.Ф. Семейный и общественный уклад. Брак и семья // Народы Поволжья и Приуралья. Коми-зыряне. Коми-пермяки. Марийцы. Мордва.Удмурты. М., 2000.
15. Мухамедьянов С.А. Этнопедагогические очерки.Уфа, 1998.
16. Никольский Д.П. Башкиры. Этнографическое и санитарно-антропологическое исследование. СПб., 1899.
17. Фатыхова Ф.Ф. Социализация ребенка в традиционной башкирской семье // Мать и дитя у народов Башкортостана.Уфа, 2001.

ӘӨЖ 94(47).084.3/6.(035)

ЗОРОАСТРИЗМ ІЛІМІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Құрманалин Самат Бақытжанұлы
тарих ғылымдарының кандидаты, профессор,Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы, Қазақстан Республикасы

Адамдардың рухани дамуында айрықша орын алатын ежелгі діндердің бірі- зороастризм. Діни жүйелер көне халықтар мәдениетінде жүйе құраушы рөл атқарады. Әрине, бұл діни жүйелер бір күнде бірден пайда болмайды. Олардың өзіндік даму тарихы, даму зандылықтары бар. Ал бұл заңдылықтарды ашу, даму тарихындағы кезендерді зерделеу, өз кезегінде сол ерте дәуірдегі адамдардың дүниетанымын, арман-мұраттарын, қарым-қатынасын анықтауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ діни жүйелердің қазіргі заманға дейін сақталған көмескі нышандары мәдени бастаулар мен қазіргі мәдениет арасындағы тарихи-мәдени сабақтастықты көрсетеді. Көне мәдениет белгілері мәдени архетип ретінде халықтық рәсім-рәміздерде, салт дәстүрлерде сақталады. Адам этностық, этноаралық мәдениет сұхбаты аймағында тұрған, мәдени қарым- қатынастың субъектісі ретінде қалыптасады. Сондықтан, адамзатқа адамгершілік өлшемін ұсынған ұлы жүйе құрушылар мұрасын қарастырғанда мәдени сабақтастық пен мәдени жасампаздық диалектикасына назар аударуқажет. Міне, осы тұрғыда Заратуштра ілімін жан-жақты, толық, терең түсіну үшін, оның көзқарастарына әсер еткен ескі наным-сенімдерді, рәсім-рәміздерді зерттеудің маңызы зор болмақ.

Ғалымдардың басым көпшілігінің пікіріне сәйкес, Заратуштра жаңа діни жүйені ойлап тапқан жоқ, ол ескі наным-сенімдерді қайта қарап түбегейлі өзгерткен адам.

Авеста мен зороастризмнің пайда болуы жөнінде ғылымда негізінен екітүрлі көзқарас қалыптасқан.

Бірінші бағытты барынша жинақтап тұжырымдасақ, негізгі деген мына пікірді аңғарар едік: Зороастризм Батыс Иранда, негізінен Мидияда пайда болған, мидиялықтардан зороастризмді парсылар қабылдаған, ал парсылар арқылы зороастризм шығысқа тараған. Бұл Авеста мен зороастризмнің пайда болуының Мидиялық немесе батыстық теориясы деп аталады. Оның көрнекті өкілдері А. Дюпперон, Дж. Дармстетер және т.б. болды. Олардың қатарына қазіргі шығыстанушылардың ішінен А. Мейе мен Э. Герцфельдты жатқызуға болады.

Бұған қарама-қарсы екінші бағыт - зороастризм мен Авестаның пайда болуының шығыстық немесе Бактриялық теориясы. Бұл теорияны қолдаушылар этимологиялық мектептің өкілдері, сонымен қатар Х. Бартоломэ, кейінгі уақыттарда Х. С. Нюберг. Бұл теорияны соңғы кездерде бірқатар бұрынғы кеңес ғалымдары да қабылдаған (В.В. Струве, Е.Э. Бертельс, М.М. Дьяконов және т.б.).

Сонғы кездердегі зерттеулер, тарих, діни-мифологиялық көзқарастар оның Орталық Азияда дүниеге келгенін айқындайды. И. С. Брагинский Авестадабасты ирандықтардың діни ерекшеліктерін сипаттайтын ешқандай белгінің жоқ екендігін және лингвистикалық деректердің Авеста тілінің солтүстік-шығыстықсипатта болғандығын атап көрсетеді [1].

Заратуштра негізін қалаған зороастризм-әлем діндерінің ішіндегілерінің ежелгілерінің бірі. Оның тарихта алатын орны ерекше. Белгілі ағылшын ғалымы М. Бойс бұл діни-мәдени жүйенің адамзат тарихындағы орнын былай деп бағалайды:" Зороастризм б, э. д. VI ғасыр мен б.э.VII ғасырлары аралығындағы Иран империяларының мемлекеттік діні болған. Иранның күш- қуаты бұл дінге зор мәртебе әкелген. Зороастризм идеялары Платон философиясы, неоплатонизм сияқты философиялық жүйелердің қалыптасуына зор әсер етсе, оның маңызды қағидалары иудаизм, христиан, ислам діндерінде қабылданған. Шығыста буддизмнің солтүстік вариантының дамуына ықпал еткен" [2].

Әлемдік діндердегі басты мәселелердің бірі-құдай және адам, адам мен жаратушының арақатынасы туралы, ізгілік пен зұлымдық, адам еркі мен жазмыш жөніндегі ілімдер, көзқарастар мен түсініктер аталған мәселе төңірегінде топтасып, содан туындайды.

Зороастристер үшін жалғыз рухани болмыс - Ахура Мазда, ол бар нәрсенің жаратушысы ғана емес, ол басы мен соңы; Сонымен қатар, бұл таза, мәңгілік және мүмкін жалғыз шындық. Ахура Мазданы кез-келген адам көре алмайды.

Зороастриялық ұстанымдар әр түрлі діндерге және мәдениеттерге өз әсерін тигізді, соның ішінде Заратушра сенушілерінің негізгі өсиеттерін атап өтсек: 1/Теңдік - бұл дін шеңберінде барлық адамдар тең деп саналады, сондықтан ешкімді нәсіліне, жынысына немесе дініне байланысты кемсітуге болмайды. 2/Өмірге деген құрмет- Зороастристер барлық тіршілік иелерін құрметтеу керек деп қуаттайды, сондықтан олар езгі мен қатыгездікті жек көреді. Сол сияқты олар жануарларды құрбандыққа шалумен келіспейді. 3/Экологизм- Зороастризм дінінің тәжірибесінде табиғат негізгі рөл атқарады, әсіресе от пен суды қастерлеу өте маңызды.

Заратуштра ілімінің бірінші ерекшелігі - пұтқа табынушылықты, яғни табиғат күштерін білдіретін құдайларға табынуды теріске шығару. Екінші ерекшелігі - Амэша-Спэнтамен байланысты абстрактілі жүйе. Бұл теологиялыққұрылым бұқаралық наным-сенім үшін тым абстрактілі еді, оның мәнін тек б.э.д. IV ғасырдағы грек интеллектуалдары ғана түсінеді. Алты Амэша- Спэнталар: Воху-мана - ізгілікті ой, Аша-Вахишта-ізгі әділеттілік, Спэнта- Армаити-ізгі ар-намыс, Хшатра-Ваириа-әділетті билік, Хаурватат -барлықтың бірлігі, тұтастық және Амэрэтат-мәңгілік сайып келгенде бір жаратушыныңатрибуттары, ипостасі, эманациясы болып табылады. "Олар бір ойдан, бір сөзден, бір істен... Олар Ахур-Мазда жаратқан дүниенің мызғымастығын сақтап, қорушылар" [3].

Заратуштра ілімінің үшінші ерекшелігі-адамның зұлымдық пен жақсылық арасындағы еркін таңдауы туралы доктринамен байланысты.

Заратуштраның теологиялық идеялары мен философиялық ой өрісі қарапайым халық үшін түсініксіз болғанмен, оның этикалық приципті әрбір адамның бойында қолдау тапты. Заратуштра ілімінде адам құдайдың құлы емес, қайта жаратушы жасампаздығының ең биік шыңы, ол адамды саналы, парасатты және ерікті етіп жаратқан.

Гегельдің бұл дінді "мазмұны еркіндік дініне өтуді құрастыратын табиғат діні" [4, с.12], - деп атауында да терең мән-мағына жатыр. Заратуштраның түсінігінде адам-еркін жан, еркіндік, бостандық, адамдық мәннің маңызды көріністерінің бірі. Ол өмірде таңдау жасап, өз жолын өзі қалап алуға қабілетті және ерікті. Алайда, таңдау еркіндігі адамды жауапкершіліктен босатпайды. Заратуштра ілімінде адам еркіндігі мен жауапкершілігі диалектикалық байланыста болады деп айтуымызға болады. Адам өмірінің белгілі бір кезеңінде жақсылық пен зұлымдық арасында ерікті таңдау жасайды. Адамның кейінгі тағдыры мен болашағы осы таңдауға тікелей тәуелді. Сөйтіп, адам өз өмірінің, тағдырының жасампазы дәрежесіне көтеріледі. Заратуштра адамды қалай әрекет еткен дұрыс болады деп үйретуді маңызды санамайды, ол үшін бастысы жақсылық пен зұлымдықтың, еркін таңдаудың мәнін түсіну. Адамның бұл болмыстағы бағдарлары, біріншіден, сана-ол зороастризм этикасының бірінші принципі - ізгі оймен байланысты. Екіншіден, парасат-ол зороастризм этикасының екінші принципі - ізгі сөзбен байланысты. Сана парасат арқылы айқындалады. Үшіншіден, әдеп-ізгі іспен байланысты. Сана мен парасат адам әрекетінде, оның істерінде көрініс табады. Бұл жерде ой мен сөздің, сөзбен істің арасында қарама-қайшылық, алшақтық болмау ерекше маңызды, керісінше жағдайда адам рухани құлдырайды, тіпті азғындайды, адам бойындағы арамдық, алааяқтық соның нәтижесі. Адам әлемі-микрокосм,адамдар әлемі-социокосм, дүние-макрокосм біртұтас, ол қандай болады, бұл әрбір жеке адамға байланысты. Жақсылық пен жамандық, ізгілік пен зұлымдық шекарасы адам бойында, оның санасында, парасаты мен әрекетінде жатыр. Бұл дүниедегі зұлымдық - арам ойдың, жалған сөздің, айуандық әрекеттің жиынтығы, оның негізгі, түп бастауы адамның өз еркіндігін дұрыс түсінбегендігінде, ізгілікке сай жүзеге асырмауында жатыр.

Заратуштра зұлымдыққа қарсы күресуге шақырады, ал ол үшін күрес тәсілін білу қажет. Будда діні зұлымдықпен күрес жолы ретінде оған қарсы тұрмауды, Мани өз тәнін азаптап жанды құтқаруды таңдап алса, Заратуштра сөзқұдіретін, сенім мен парасат күшін қалайды. Авестада бұл туралы: "Құдіретті сөзбен жауларымызға, жақсылыққа бас игіземіз" /89/, - делінеді. Заратуштра адамды күштеу, зорлық-зомбылық арқылы, қарудың күшімен дұрыс жолға түсіріп, ақиқатқа жеткізу, сол арқылы бақытқа жеткізу мүмкін емес екенін түсінеді, сондықтан ол бірінші кезекке сана мен парасатқа сөз арқылы ықпал етуді қояды. Алайда, адамның жақсылыққа қызметі тек сөзбен шектелмеу керек, ол барлық жерде өмірге, тіршілікке қамқорлық жасап, оймен де, сөзбен де, іспен де жақсылықтың жеңісіне өз үлесін қосуы қажет. Мирза Шафи "киелі шөп" әңгімесінде Заратуштра туралы мынадай аңызды баяндайды: "Бірде Заратуштраға тақуа адам келіп:" Мен жиырма жыл шөл далада тек өсімдік тамырымен қоректеніп, бар өмірімді құдайға арнап, жалбарынып ғұмыр

кештім" , - дейді. Сонда оған данышпан:" Мен жиырма жыл өз тәнін азаптаған адамды емес, шөл даланы гүлдендірген аймаққа айналдырып, тым болмаса бір ағаш егіп, күтіп-баптап өсірген адамды әулие дер едім" [5, с.87], - деген екен. Аңыз шығыс данасының дүниетанымдық позициясын дәл жеткізіп тұр. Басқа діндермен салыстырғанда, Заратуштра діні адамды дүниеден безуге шақырмайды. Л. Н. Гумилевтың тілімен айтсақ Заратуштра ілімі "антисистема" болып табылмайды. Адам тірішілігінің түкке тұрғысыздығынан күйзелген Будда одан шығар жағыз жол нирванаға бату, сытрқы ортадан шектеліп, өзіне тұйықтау деп, квиетизмді, өмірден бас тартуды уағыздаса, Заратуштра дүниедегі зұлымдықты мойындай отырып, оған қарсы күресуге шақырады. Ол адам жүрегінде сенім мен үміт отын жағып, оған күш-қуат берді, адамның бұл өмірінің мақсаты толыққанды өмір сүру, адам болу, болмысты жарық дүниеге айналдыру екендігін әрбір адамның санасына жеткізуге ұмтылды. Заратуштра ілімінің құдіреттілігі осында. Адамзат тарихында алғаш рет Заратуштра ілімінде адам адамдық тұлға ретінде өзіндік құндылыққа ие болды. Әрбір адам өз ісімен, сөзімен, ойымен, зұлымдық пен жақсылықтың күресіне тікелей әсер етіп, социумнің, дүниенің тағдырын шешеді, ал бұл өз кезегінде адамнан белсенділікті қажет етеді. Егер ескі пұттық құдайларға табыну - адам белсенділігін шектеп келсе, жаңа ілім адам белсенділігін алдыңғы қатарға қояды, алайда, бұл белсенділік жасампаздық белсенділік болуы шарт. Виде- вдатта құтты жер деген қандай жер? деген сұраққа Ахура-Мазда "адал адамның үй салып, ошақ тұтатқан, жанұя құрып, бала өсіріп, мал баққан жері, егін егіп дән сепкен жері. Кім бидай ексе, сол адалдықтың да ұрығын себеді" [5, 96], - дейді. Бұл жерде ұлы Абайдың:

Түбінде баянды еңбек егін салған,
Жасынан оқу оқып, білім алған.
Би болған, болыс болған өнер емес.

Еңбектің бұдан өзге барі жалған [6, 196 б.], - деген өлең жолдары еріксіз еске түседі. Адал еңбек адамның мәртебесін өсіреді, қоғамның одан әрі дамып, жетілуінің алғашқы шарттарын жасайды. Еңбекқорлық пен адалдық, жақсылық адам бойында қатар жүретін игі қасиеттер. Надандық, арамтамақтық пен жалқаулық адам бойындағы үлкен кесірлер. Жер өндемеген, яғни еңбек етпегенадам "Әрқашан басқа біреудің есігін торып, қайыр тілеп жүреді" [5, 152]. Абай бұл туралы:

"Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек, бекер мал шашпақ-Бес
дұшпаның, білсеңіз.
Талап, еңбек, терең ой, Қанағат,
рахым, ойлап қой -
Бес асыл іс көнсеңіз [6, 251 б], - дейді.

Араларында екі жарым мың жылдан астам уақыт жатса да Ұлы Даланың екі алып ойшылдарының адам бойындағы ізгі қасиеттер мен оның болашағы туралы көзқарастарында үндестік бары айқын. Адамзаттың алтын бесігі - жер тамұққа айнала ма, жұмаққа айнала ма, бәрі адамзаттың өз қолында, оның таңдау еркіне байланысты.

Сонымен қатар, Заратуштра ғарыш заңдылығы, табиғи тәртіп адамзат өркениетінің ешқашан рухани даму жолынан ауытқуына жол бермейді деген сенімде болды. Сондықтан, Заратуштраның моральдық тұжырымдамасында Аша әрі ғарыштық, әрі моральдық заңдылық. Әрбір жеке адамның, халықтың, жалпы адамзаттың болашағы, игілігі осы табиғи тәртіптің, ғарыштық заңдылықтың сақталуына, орындалуына байланысты. Қазіргі адамзат өркениетінің дамуы осыны адамға айқын дәлелдеген сияқты. Мәдени дамудағы сабақтастық, қаншама қантөгіс, жойқын соғыстар болғанымен адамзаттың аманқалып, әділеттіліктің билік құруы ғарыш заңдылығының адамзат өркениетінің ешқашан рухани даму жолынан таймайтындығының кепілі екендігін көрсетіп отыр. Бұл заңдылықтың алғашқы жаршысы көне заман алыбы Заратуштра болды.

Заратуштра іліміндегі басты жаңалық-монотеистік құдай идеясы және болмыстағы қарама-қарсы күштер күресі туралы көзқарасы болды. Қарама- қайшылықтар күресіне ол әлеуметтік сипат беріп, оны жаңа мазмұнмен толықтырды.

Заратуштра тарихта алғашқы болып адам еркі мен жауапкершілігі туралы мәселені көтерді, сөйтіп, адам белсенділігіне жол ашты, ол дүниеден безуге шақыратын дін емес, қайта өмірге құштарлыққа шақыратын сенім болды. Заратуштра жанның мәңгілігі мен оның өмірден кейінгі тағдыры туралы көне сенімді қайта қарап, оған айқын демократиялық сипат берді. Соған сәйкес адам жанының о дүниедегі тағдыры құрбандыққа шалынған мал басына байланысты емес, адамның ақ ниетіне, ізгі ойына, ізгі сөз мен ізгі істеріне тәуелді деп жарияланды.

Сонымен қорыта айтатын болсақ, Заратуштра жұмақ пен тозақ туралы, адамның өз жанының тағдыры үшін жауапкершілігі, жан мен тәннің қайта қосылуы туралы адамзат тарихында ой қозғаған алғашқы пайғамбар болды. Әрине, оның бұл көзқарастары кейінгі ізденушілерді толғандырмай қойған жоқ. Пайғамбардың аталмыш түсініктері иудаизм, христиан, ислам діндерінде қабылданды. Бірақ, М. Бойстың айтқанындай, бұл түсініктер тек зороастризмде бір-бірімен толық логикалық байланыста болады. Заратуштраның пікірінше әрбір адамның аман қалуы, оның игі ойлары, игі сөздері, игі істерінің жиынтығына байланыты, яғни адам өміріне, тағдырына құдайлар қол сұқпайды.Әрбір адам Соңғы Сот күні істеген істері үшін жауап береді және барлықадамзатпен әлем тағдыры үшін жауапкершілікті бөліседі.

Қарапайым да күрделі діни ұғымдарға бастайтын діни тәрбиенің нәзік те қуатты ерекшелігі осыдан байқалады. Жақсылықпен жамандық, қайырымдылық пен зұлымдық, сарандық пен жомарттық, ерлік пен ездік т.б. сондай сан алуан қайшылықты касиеттері бар адамның өзіндік санасы мен қоғамдық сана белсенділігін оятуда, ұрпақты имандылыққа тәрбиелеуде аталған ілімнің атқарар қызметі аз емес. Заратуштра ілімі бізге үндіеуропа дәуірінен жеткен сирек те бағалы көне жазбалардың қатарынан саналады.

Заратуштра ілімі иран, тұран халықтарына ортақ мұра болғандықтан, оған қазақ халқы да еншілес деп білеміз. Заратуштра еңбегіне тек соңғы жылдары

ғана назар аудара бастадық. Заратуштра — ұлттық тәлім тарихының төрінентиіс орнын алуға лайық тұлға.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Антонов А.Н. Заратуштра – пророк света и астраханская земля – колыбель священной книги зороастризма «Авесты» // Современные гуманитарные исследования. – 2010. – № 6. с. 66–71.
2. Крюкова В.Ю. Культ водных животных в зороастризме и центральноазиатские параллели // IX Конгресс этнографов и антропологов России. Тезисы докладов. – Петрозаводск: Карельский научный центр РАН, 2011. – с. 158
3. Мамедов А.А., Оришев А.Б., Шиповская Л.П., Зороастризм: формирование религиозного сознания// Фундаментальные исследования. – 2014. – № 9-5. – с. 1140-1143;
4. Гегель Г.В.Ф. Философия религии. – Т. 2. – Москва.: Мысль, 1997. – с 576 с.
5. Бойс М., Зороастриицы. Верования и обычаи. Москва.:ГРВЛ, 1988. - с 304
6. Абай Шығармалар: Т.2 Өлеңдер мен аудармалар. Поэмалар. Қара сөздер. - Алматы: Жазушы, 1995. - 380 б.

УДК 1(574)(075)

ФИЛОСОФСКО-МИРОВОВОЗЗРЕЧЕСКИЕ АСПЕКТЫЗОРОАСТРИЗМА

Иманбаев А.А.

Старший преподаватель,
академик Международной академии информатизации,
Таразский региональный университет
им. М. Х. Дулатиг.
Тараз, Республика Казахстан

Зороастризм - один из древних монотеистических религии, до конца не изучен. Это объясняется утратой многих священных текстов.

Возникнув среди азиатских кочевых племен 3500 лет назад, в последствии он стал государственной религией трех Иранских империи, процветал и был главной мировоззренческой ценностью многие столетия.

Несомненным является то, что это учение оказало большое влияние на возникновение и развитие буддизма в Индии, а также оказала воздействие на всем Ближнем Востоке – до территории на которой развивался индуизм, зародилось христианство и ислам. Этим объясняется актуальность и необходимость изучения учения Зороастра, для дальнейшего изучения мировых

религий. Зороастризм – «это благородная религия, отдельные ее положения уникальны и замечательны. Они давали возможность последователям вести целеустремленную и приносящую удовлетворение жизнь, что, в свою очередь, пробудило в них глубокую преданность к своей вере».[1, с.4]. Философско- мировеззренческие основы зороастрийского учения, задолго до появления древнегреческой философии, были связаны с понятиями макрокосмос (природа) и микрокосмос (человек). Природные стихии (вода, огонь) были объектами зороастрийского культа, «… молились и совершали им возлияния …». В зависимости от того как человек использовал в повседневной жизни для удовлетворения своих потребностей воду, она имеет три свойства. Т.е. «у зороастрийцев возлияние воде состоят в основном из трех элементов, а именно из молока и сока и листьев двух растений. … Три составных части возлияния символизируют царства растений и и животных». [1, с.10]. Огонь – другой объект поклонения, имел такую же главную сущность для жизни людей, как вода. Зороастрийцы « совершали приношения из трех элементов так же и огню. Приношения состояли из сухих чистых дров, благовоний и животного жира».

Таким образом, вода и огонь, тесно связанные друг другом субстанции ипредставляют собой главную сущность макрокосмоса. Сущность человека состоит из двух субстанции: тела и души. После смерти душа переходит в другую материальную субстанцию. В основном в животных и птиц. Поэтому после смерти тело оставляли на открытом пространстве, где звери и птицы поедали его, и тем самым душа переселялась к ним.

Наказания за совершенные человеком грехи, а также искренне раскаялся человек в своих деяниях, проверялись посредством воды и огня (бросали в водучеловека за совершенные греховные деяния или пропускали между двух горящих огней) если человек оставался в живых, то это значит, что он искреннераскаялся и его душа очищена.

Специфика философско-мировоззренческой ценности зороастризма состоит в том, что, противопоставляя «положительную» и «отрицательную» энергии человека, как две радикально отличных друг от друга эссенции: первой можно приписать состояние озарения «духовной истины», что приводит к внутренней нравственной чистоте, к гармонии с самим собой и с окружающим миром, в то время как второе состояние ведет к нравственной деградации, к дисгармонии с природой.

Это проверено временем, жизненным опытом человечества: человеческое бытие теряет смысла вне общения с другими людьми, вне коммуникации. Не «подлинность» межчеловеческих отношений является не в доминировании в них «положительной» или же «отрицательной» духовных ценностей, а в эгоистических потребностях, в погоне человека за мирскими благами.

В зороастризме доминирующим является идея о том, что источником нравственного «здоровья» человека, можно связать с постояннымсамопознанием, ведущим к гармонии с самим собой, т.е. между телом и духом, а нравственные добродетели - МУДРОСТЬ, СПРАВЕДЛИВОСТЬ И УМЕРЕННОСТЬ - можно считать универсальным средством снятия отчуждения и установления гармоничных связей между людьми и с природой.

Прослеживается преемственность между зороастрийским учением и казазхским мифологическим мировоззрением: во-первых,особенности казахского мифологического мышления, прежде всего обусловлены особенностями кочевого образа хозяйствования и жизни казахов; во-вторых, в течении значительного периода казахская философская мысль находила свое выражениев лоне вербальных (словесных) форм культуры (поэзии, поговорках, пословицах и т.д.). «Для казахского общества характерно философствование в нефилософских формах на уровне универсалий мировоззрения. Поэтому восточные философемы утопают в традиционных художественных и религиозных текстах, что побуждает историков философии исследовать философские системы в социально - культурных аспектах, изучать тексты мировоззренческого плана»,[2, с.7] в-третьих, древние казахи придерживались преимущественно шаманских религиозных верований, где большое место занимает культ природы, культ предков и поклонение животным. В иерархии природных сил главное место занимает небо - Тенгри, а также земля, огонь, вода, в-четвертых, казахском мировоззрении определяющей концепций в понимании человека был космоцентризм, когда человек воспринимался как часть космоса, «малый мир» - микрокосмос, неразрывно связанный с макрокосмосом, нередко представленный живым организмом. В макрокосмосе сконцентрирована энергия, и эта энергия гармонично распределена среди живых организмов и неживых предметов на земле. Следовательно можно сделать вывод о том, что характер и цель накопленных народом культурных ценностей это способ и средства, а также возможности распространения их какв обществе, так и в мировом сообществе в целом. Только тогда будет происходить прогрессивное развитие не только духовной культуры отдельного народа, но и духовной культуры всего человечества.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Мэри Бойс. Зороастрийци.Верования и обычаи. Изд-во «Наука». Москва,1988. С-298
2. Орынбеков М.С. Предфилософия протоказахов. А. 1994 г.С.-270

ӘОЖ 03.20

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ТАРИХИ, САЯСИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ОЙ-ПІКІРЛЕРІ

Жалмурзина Айгуль Жанбараковна
аға оқытушы,
«Астана Медицина Университеті» КеАҚ,
Астана қаласы

Әр халық өзінің тарихи даму жолында өзіне тән этнос ерекшеліктерін айқындайтын дәстүр, әдет-ғұрып, әдебиет, мәдениет сияқты құндылықтарын қалыптастырады. Жеме-жемге келгенде аталмыш құндылықтардың бәрінің қайнар көзі-фольклор қалыптастырған, қоғамдық сана болмысында орынтепкен категориялар мен ұғымдар, әрекеттерімізге әсер ететін, тарихи, құқықтық тәрбиелік сипатқа ие құндылықтар.

Ғасырлар бойы этнос санасына қоғамдық тәжірибеде сыннан өту арқылы қоғамдық-саяси, философиялық және құқықтық ой-пікірден нық орын алған фольклор мемлекеттің дамуына, формалары мен рәміздеріне де тікелей ықпал етеді. XX ғасырдың ірі ойшылдарының бірі Карл Ясперес осындай құбылыс туралы мынандай тұжырым жасайды: «Жизнь человека как такового в мире определена его связью с воспоминанием о прошлом и с предвосхищением будущего. Он живет не изолированно, а как член семьи в доме как друг в общении индивидов, как соотечественник, принадлежащий некому историческому целому. Он становится самим собой благодаря традициям, позволяющим ему заглянуть в темные глубины своего происхождения и жить, ощущая ответственность за будущее свое и своих близких [15, 527].

XIX ғасыр аралығында Қазақ даласының аумағында Ресей империясымен бірге бір қатар саяси-құқықтық реформалар жүргізілді. XIX ғасырдың басына қарай тарихнамада екі негізгі көзқарас қалыптасты: либералдық (ымырашыл) және консервативтік (тартпақы), мемлекеттік, ресми. Либералдық жақтаушылардың көзқарасы бойынша ресей қоғамын құқықтық біріздендіруді ең қысқа мерзімде орындау керек болды. Олар, шеткі халықтарды «мәдениеттендіру» мақсатында, Ресейдің келешегін саяси ілімді, өркениетті империя деп көрді, сондықтан үкіметтің біртіндеп, жалпы құқықты болашақта инклюзивті кеңеюіне наразылық тудырды және қатаң сынға алды. [10, 11, 12].

Олардың қарсыластары, екі жаққа да шығынсыз бірыңғай кеңестік нормативтік империялық кеңістік құрғысы келген, құқықтық плюрализм тәжірибиесін қолданудың жақтаушылары болды. Осындай позицияны қазақ ұлттық зиялы қауым өкілдері ұстанды.

XIX ғ. ортасына қарай, қазақтардың даладағы басқа да халықтармен өмір сүру нысандарының ең қолайлысын іздеген, европаландырылған қазақ зиялылары туралы айтуға болады. Бір жағынан өз халқына деген империяның

үстемдігін түсіну, екінші жағынан – орыс мәдениеті арқылы еуропалық өркениеттің жетістіктеріне жеткізу, зиялы қауымды қазақ және «орыс» әлеуметтік өрістері өзара әрекетіндегі нысандарын іздеуге итермелеу, соның негізінде қазақтар білімді болып, бірақ империяның қарамағында жойылып кетпесе екен деп армандады. Осындай зиялы қауымның пайда болуы туралы айтқанда, олардың еуропалық біліммен әлемді дәстүрлік әлем негізінде қабылдауларын ескерген жөн.

Зиялы қауымның жарқын өкілдерінің бірі көрнекті ғалым Ш. Уәлиханов (1835–1865) болды, оған Батыс-Сібір генерал-губернаторы В. Дюгамелдің сібір қазақтарының Облыстағы басқару кеңесшісі Яценкомен бірге 1863 жылы комиссия жұмысына қатысуы ұсынылды. Комиссияның мақсаты болып, «билермен сұлтандар жүргізіп отырған заңдардан және сот әдет-ғұрыптардан шеттету, дала қырғыздарына қолданған кезде жалпы негізгі ережелерде және сот билігінде жасауға қажетті өзгерістер мен толықтыруларға қатысты олардың көзқарастарын білу еді [6, 345]. Ш. Уәлиханов комиссия құрамында бола отырып, Көкшетау, Атбасар, Қарқаралы және Баян-Ауыл округтеріндегі әдет құқығы туралы мәлімет жинады. Өзінің жазып қалдырған құнды еңбектерінде қазақ ағартушысы фольклордың көшпелі қазақ қоғамында ерекше мәнді сипатқа ие болғанын атап көрсетеді. Оның пікірінше фольклордағы шешендік өнер билер институтының, әділсот ісін жүргізудің ең тиімді, ұлт санасына ғасырлар бойы қалыптастырған ел басқарудағы тиімді рухани құрал, сот прецеденті. Шоқан Уәлиханов халық дәстүрінің, салт-санасының, оның фольклорының қоғамдық дамуда өлшеусіз рөль атқаратындығына ерекше көңілаударады. Ол өзінің жазған еңбектерінде тіпті сот жүйесіндегі фольклор қалыптастырған шешендік өнердің маңызының зор екеніне рекше тоқталады.
«Қазақтарда, – деп атап көрсетті Шоқан Уәлиханов, –құрметті би атағы халық тарапынан қандай да сайлау жолымен немесе халықты билеп отырған өкіметтіңбекітуімен емес, тек сот рәсімін терең білетін, оған қоса шешендік өнерін меңгерген қазаққа ғана берілген. Би атану үшін қазақ халық алдында әлденеше шешендік сайысқа түсіп, өзінің заң-жораны білетіндігін, шешендігін танытатынболған. Мұндай адамдардың есімі желдей есіп, әлейім жұртқа таралып, біріне емес, бәріне де танылған. Сөйтіп би атағы сот пен адвокаттық істегі патентке айналды да, бидің балалары заңнан тәлімі болғандықтан, әке орнына мұрагер болып қала береді» [14, 556].

Шоқан Уәлихановтың мойындауы бойынша би атағын тек фольклорды, оның ішінде мақал-мәтелдерді жетік білген, оның мазмұндарына жетік дәрежеде түсінік бере алатын адам ғана би бола алатынын өз сөздерімен еңбектерінде дәлелдейді. Ойшыл бұл мәселе туралы мынандай қорытынды жасайды: «Всякий порядочный би и султан помешан на пословицах и в разговоре с кайсаком старается пересыпать ими почти всякую фразу. Это рекомендует у них человека умного, дельного и совсем годного быть бием, судьею. Некоторые из поговорок по их языку остры, и кайсак, черезвычайно расположенный в пользу острот вообще, раскалывается со смеху, когда дельный человек отпустит какую-нибудь остроту, приняв на свою физиономию

серезный вид без малейшей улыбки для придания большего веса остроумию» [4, 462].

Шоқан Уәлиханов өзінің «Абылай» деп аталатын белгілі мақаласында халық арасында қалыптасқан фольклордың бірнеше аңыздарын ғылыми негізде пайдаланады. Себебі, халықтың ауыз әдебиетінде сақталып қалған мәлімет, аңыз-әңгімелер бағалы қайнар көз ретінде пайдаланылады. Ал, «Абылайда» көрсетілген фольклорлық мәліметтер кейін ханның саяси-құқықтық көзқарастарын, өмірбаяны мен қолбасшылық қызметін зерттеген ғалымдар Шоқан Уәлихановтың фольклордан алған мәліметтерін архив деректерімен растады. Мысалы: Шоқан Уәлиханов «Абылай» мақаласында былай деп жазды:

«В предании киргизов Аблай носит какой-то поэтический ореол; век Аблая у них является веком киргизского рыцарства. Его походы, подвиги его богатырей служат сюжетами эпическим рассказам... Народные песни: «Пыльный поход», сложенная во время набега, в которым был убит храбрый боготырь Баян;

«Тряси мешки» – в память зимнего похожа на волжских калмыков, во время которого киргизы голодали 7 дней, пока не взяли добычи, – разыгрываются до сих пор киргизскими музыкантами и напоминают потомкам поколения Аблая прежние славные времена.» [4, 370].

Пікірталасқа 1876 жылы әлемдік судьялар қызметін ұзақ уақыт атқарған және жүргізілген реформалардың куәгері болған ағартушы, педагог Ы. Алтынсарин (1841–1889) қатысты. Ұлы ағартушы Ыбырай Алтынсариннің шығармашылығында, саяси-құқықтық көзқарастарында фольклор мәселелері кеңінен қамтылған және олардың негізінде құнды тұжырымдар жасалынғанын анғарамыз. Ойшыл, мысалы, қазақтардың некелік құқықтық қатынастарын зерттей келе қазақ даласында кең қанат жайған аттастыру, айттыру институттарының қайнар көздерін фольклормен тікелей байланыстырып зерттеп баға береді. Отбасының қалыптасуына ықпал ететін аталмыш институттарға талдау жасап мынандай қорытынды жасайды: «Даңқты қазақтар өзінің баласына басқа бір рудан, тайпадан барып, өзіндей даңқты адамдардың қыздарын айттыруға тырысады, қазір де солай. Қазақ арасындағы аңызға қарағанда, қыз айттырудың мұндай тәртібі Есім деген ханның бұйрығы бойынша орнаған көрінеді. Қазақ қарттары мұндай тәртіпте алыстыболжағандық бар екенін, өйткені қазақ арасы тыныш болмаған кездерде оның халыққа пайда келтіргенін айтады. Шынында да, қазақтарға кейбір билердің ықпалының өте күштілігіне қарағанда (би деген атақ қазір де бар), жауласып отырған рулардың басты адамдарының бір-бірімен құда болуы жеке рулардың өзара татуласуына себеп болды деуге болады. Қазақ арасында қазір берік орын теуіп отырған әдет, атап айтқанда, өзінің сегіз атадан жақын туысқандарының қызына үйленбеу әдеті, мүмкін осы себептен енгізілген болар. Бұл арада бір айта кететін нәрсе, Мұхамбеттің заң тіпті жақын қарындастарына да үйленуге рұхсат етеді. Бұл қазақтың басқа мұсылмандардың бәрінде бар» [1, 414].

Ыбырай Алтынсарин қазақ фольклорын өзінің шығармаларында молынан пайдалануының бірнеше себептері бар. Біріншіден, фольклордағы саяси- құқықтық идеяларды билік жүргізу мен басқару ісінде тиімді пайдалану арқылы аппарат қызметкерлерін қарапайым болуға шақыру, бюрократиялық,

өркөкірек, менмендік сияқты қасиеттерді тыю, әкімдердің халыққа жақын болуын, есеп беруін жақтауы. Мұндай көрініс оның «Әдеп» деп аталатын фольклорлық шығармасынан былайша баяндалады: «Бір жұрттың бас әкімі екінші бір байға жолығысып, сөйлесіп тұрғанда, қасынан бір жарлы мұжық өтіпбара жатып иіліп, басұрып сәлем берді дейді. Оған қарсы әлгі үлкен әкім төре одан да төменірек басұрып сәлем алды.

Фольклордағы қайырымдылық, жанашырлық және қамқорлық идеялары ЫбырайАлтынсариннің саяси-құқықтық көзқарастарынан өзінің шешімін тапқан. Мысалы: қазақ ағартушысының «Әділдік» деп аталатын қысқа әңгімесінде аталмыш мәселелер қарапайым әдеби тілмен өте тамаша баяндалған. Мемлекет басшысының, лауазымды тұлғалардың әділеттілік қағида негізінде билік жүргізу идеясы әңгіменің негізгі өзегі. Фольклордың қарапайыммағынадағы саяси-құқықтық идеялары үлкен ауқымы кең, мемлекеттік маңызы бар мәселелерге ұласады. Ұлы ағартушының көрегенділігі де осында.

Қорыта айтатын болсақ ЫбырайАлтынсарин «ағартушы гуманист, адамгершілік, озық педагогтік идеяларына халық шығармаларынан терең үндестік табады. Қоғамның білімді, әдепті, еңбекқор жаңа да жақсы адамын тәрбиелеу міндеті халықтың алыс дәуіріндегі адам туралы аңсаған арманымен, адамға деген үміт-тілегімен іштей байланыстылығын аңғарады. Толық мағынасындағы жақсы адамды тәрбиелеу ісіне ағартушы оқу ағарту мүддесі тұрғысынан қараса да, негізгі мәселелерде халықтың замандар бойына сыннан өткен тағлым-тәжірибелерінен жырақ кетпейді. Мұның өзі Ы. Алтынсариннің, түптеп келгенде, халықтық арман, халықтық мұратқа қызмет ету аңсарымен орайлас нәрсе. Бұл да ағартушының ауыз әдебиетіне деген көзқарасынан айқын көрінуі заңды құбылыс» [5, 432].

Осы көзқарасты көрнекті қазақ ойшылы және ақыны Абай Құнанбаевта (1845–1904) ұстанды. Абайдың шығармашылығында фольклор кеңіненпайдаланылған. Абай өзінің жазған еңбектерінде фольклорлық материалдарды дерек, дәлел ретінде пайдалана отырып, тұжырымды және құнды пікірлер білдіреді. Ондай қасиет ойшылдың қазақ фольклорын жас кезінен бастап жетік меңгергенін айқындайды. М. Әуезов бұл мәселе туралы мынандай пікір білдіреді: «Жиырма жасында Абай халық ортасында майдай басы шешен болады. Халық жайынан бұрынғы әдетті, ғұрыпты, ескі білікті билердің қиын істуралы қылатұғын биліктерін көп білген. Өзінің зейіні артық болған соң, кәрі мақалдарды, неше түрлі қазақтың білімділері мысал үшін айтқан әңгімелерді бірін ұмытпай біліп алған» [2, 178].

Абай Құнанбаев «Үшінші сөзде» қазақтың әдеттік құқық жүйесін талдап, баға бергенде фольклордағы мақал-мәтелдерді өте тиімді пайдаланудың нәтижесінде ғылыми маңызы осы күнге дейін зор, құнды тұжырымдаржасайды. Абай былай деп жазды: «Қасым ханның қасқа жолын, Есім ханның ескі жолын», Әз Тәуке ханның Күлтөбенің басындағы күнде кеңес болғанда
«Жеті жарғысын» білмек керек»... «Би екеу болса, дау төртеу болады»... Оның мәнісі – тақ болмаса, жұп билер таласып, дау көбейте береді дегенмен айтылғансөз. Үйтіп би көбейткенше, әрбір болыс елден толымды-білімді үш-ақ кісі билікке жыл кесілмей сайланса, олар түссе, жаманшылығы әшкере

білінгендіктен түссе, әйтпесе түспесе» [9]. Бұл жерде Абай халықтың ұлағатты мақалын пайдалана отырып, билердің әділеттілік қағидасын арттыруды уағыздайды.

Ұлы ойшылдың «Бесінші сөзінде» фольклордың бірнеше мақал- мәтелдеріне сын көзбен қарап, олардың ұлтты прогресске емес, керісінше енжарлыққа байлайтынын ашып көрсетеді, индивидуализмге қарсылық білдіреді, қоғамдық мүддені жоғары қою идеясын насихаттайды. Абай былай деп жазды: «... Өзіңде жоқ болса, әкең де жат», «Малдың беті-жарық, малсыздың беті-шарық», «Ер азығы мен бөрі азығы жолда», «Ердің малы елде, еріккенде қолда», «Берген перде бұзар», ... «Байдан үмітсіз –құдайдан үмітсіз»,
«қарның ашса, қаралы үйге шап», ... деген осындай сөздері есепсіз толып жатыр.

Бұл мақалдардан не шықты? Мағлұм болды: қазақ тыныштық үшін, ғылымүшін, білім үшін, әділет үшін қам жемейді екен, бермесе онымен жауласпақ екен. Малды болса, әкесін жаулауды да ұят көрмейді екен. Әйтеуір ұрлық, қулық-сұмдық, тілеушілік, соған ұқсаған қылықтың қайсысын болса да қылып жүріп, мал тапса, жазалы демесек керек екен» [9, 251].

Абайдың зерттеу, ізденіс методологиясы фольклордың бай құндылықтарына негізделіп жазылғанын айта кеткен жөн. Мысалы, «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» деп аталатын еңбегінде Абай фольклорлық материалдардың негізінде қазақ этносының шығуына баға береді, дәлелді мағынада 10 мақал пайдаланады. Ел ауызында сақталып қалған фольклорлық деректерге сүйене отырып Абай мынандай тұжырым жсайды:
«Шыңғыс тауында, әскері Қарауыл өзенінің бойында жатып, он екі рудан он екікісі моңғолдың өз заңы бойынша «хан» деген үлкен биіктің басында, ақ киізге Шыңғысты отырғызып хан көтерген дейді. Таудың Шыңғыс аталып, биігі хан аталмақ себебі де сол болса керек. Сол он екі кісінің бірі қазақтың Майқы би деген кісісі екен. «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы-Майқы би» деген мақал болған. Майқы сол кісі екен» [9, 265].

Фольклорға негізделіп жазылған Абайдың бұл еңбегіндегі Майқы би шын мәнінде тарихта болған адам, өзінің көргендігімен, данышпандық қасиеттерімен және би-шешендік өнерімен ел билеу ісіне өлшеусіз үлес қосқан тарихи тұлға. Абайдың фольклор негізінде ол туралы жазған мәліметтері М. Тынышбаевтың, Шәкәрімнің, Рашид-ад Диннің, «Жамиғ ат-Тауарих» сияқты еңбектерімен расталады. Мысалы, Алаштың ірі қайраткері, қазақ тарихы туралы құнды еңбектер қалдырған.

Шәкәрім Құдайбердиев өз еңбектерінде былай деп жазады: «Біздің қазақтың ескі сөзінше: бұл Шыңғыс тауының Шыңғыс аталғаны баяғыда Шыңғыс хан тамам мағол-татарды алып үлкен хан болғанда, осы Шыңғыс тауында қол астындағы елдердің тап басы бектері келіп, мына Қарауыл өзенініңкүншығыс жағындағы хан биігінің басына ақ киізге салып хан көтеріп, Шыңғысты алып шыққан, сонда ұлы жүз қазағынан үйсін, Майқы би барған екен,- «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би» деп мақал болған кісі... Ұлы жүз Майқы биге таңбаң сүргі, яғни малатемір болсын, құсың бүркіт болсын, ағашың қара ағаш болсын, ұраның салауат болсын депті» [10, 352].

Абайдың фольклорлық деректерін өзінің зерттеулерінде Шоқан Уәлихановта растап, былай деп жазды: «Киргизы Большой орды производит себя от древнего монгольского народа уйсунов, родоначальников своим считают Майки бия, современника Чингис-хана» [12, 184]. Байқап қарасақ,

«Абай фольклорға ақын есебінде ғана емес, сондай-ақ ойшыл зерттеуші ретіндеде барған. Өзінің көркем поэзиясында ол негізінен фольклорлық сюжет пен поэтиканы пайдаланса, қара сөзінде фольклорды тарихи-қоғамдық тұрғыдан қарастырып талдайды. Оның кейбір қазақ мақалдары мен мәтелдерін талдау принципі, зерттеу аспектісі ақынның өлеңдерінде көтерген проблемаларымен үндесіп жатады: Қалайда адамды түзеу, сол арқылы қоғамды жөндеу. Ал, мұның өзі, бір жағынан, халық утопиясына апарса, екінші жағынан, ислам дінінің иманды адам, жақсы қоғам туралы, хақ жолы жөніндегі түсінікпен де байланысып отырады» [3, 777].

Адамзат тарихын, философиясын, мемлекет пен құқық мәселелерін зерттеген ойшылдар мен ғалымдардың назарында әрқашан да фольклор мәселелері де есте болды. Керісінше, фольклордың тарихи бай құндылықтарын, ұлағатты сөздерін саяси-құқықтық, әлеуметтік тәжірибеде өте тиімді пайдаланған. Соның нәтижесінде жазған әдебиет көркемдік жағынан түрленіп, тәжірибеден алынған ұлағатты сөздер мен ғибратты мысалдар кітаптың рухын арттырған. Қоғамдық ғылымдарда фольклордың жетістіктері мен мол идеялары тиімді пайдаланылады. Осы мәселелерге ерекше назар аударған заң ғылымдарының докторы, профессор Н.О. Өсеров мына мағынадағы ой-пікір білдіреді: «... ұзақ дәуірлер бойы келе жатқан қазақ этносы өзіне хас тілінінен, дәстүр-салтынан, әдет ғұрпынан ажыраса немесе әлсіретіп, жоқ етсе, этностың кейпін жоғалтады. Қазақ деген атау тарихтан өшеді. Қазір осындай салдардың кейбірі көрісін беруде. Ол-тілінің, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерінің әлсіреуі. Егердер кезінде оларды жинақтап, түзеп алмасақ, іс насырға шабары айқын. Құдайға шүкір, тәуелсіздігімізді алғалы қазақ тілі мемлекеттік тіл аталып, орын алған келеңсіздіктер жойылу үстінде. Әрине, жолында этнология, мәдени, және әлеуметтік антропология, археолгоия, тарих, әлеуметтану, тілтану, өнертану, фольклор, философия құқық жан тану тәрізді ғылым салаларын бірлесе зерттеп,тұжырымдар жасаған абзал» [13, 46].

Міне, осыған байланысты қазақ зиялылары фольклорының әлеуметтік тарихи, қоғамдық, философиялық, саяси-құқықтық ой-пікірде алатын орнына ерекше мән берген, шығармашылықтарында кеңінен пайдаланған. Соның нәтижесінде шығарманың мазмұны тартымды, ойды тереңдеткен, мәндікмағынасы көркейе түскен.

XX ғасырдың бас кезеңінде қалыптасып, саяси аренаға шыққан қазақ зиялылары да фольклорды еңбектерінде кеңінен пайдаланған. Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, Халел Досмұхамедов, Райымжан Мәрсеков, Отыншы Әлжанов, Көлбай Тоғысов және т.б. шоқтығы биік Алаштың арыстары фольклорды халық үні, оның әлеуметтік, саяси, құқықтық қатынастарынан туындаған бай рухани қазына, сарқылмас қайнар көзретінде бағалады. Ахмет Байтұрсынов осы мәселелерге ерекше назар аударып, жазбаша тарихы жоқ қазақ халқының фольклорына «қарап, ертеде болған

аталарымыздың өткен тіршіліктерін жорамалдауға болады» деп ерекше атапкеткен.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Алтынсарин И. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Қазақ ССР ҒА-ныңбаспасы. – 1955. – 414 б.
2. Әуезов М. Шығармалар жинағы. – Т. XIX. – Алматы: Жазушы, 1985. – Б.178
3. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. I. – Алма-Ата: Издательство АН Каз ССР, 1961. – 777 с.
4. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 4. – Алма-Ата:Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 462 с.
5. Қазақ фольклористикасының тарихы. – Алматы: Қазақ ССР-нің «Ғылым»баспасы, 1988. – 432 б.
6. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архив. – Қ. 345. – Т. 1. – I.807. – П. 6 ай.
7. Қасқабасов С. Абай және фольклор. Алматы: Білім, 1995. – 64 б.
8. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы:Қазақстан, «Сана» баспасы, 1991. – 80 б.
9. Құнанбаев А. Шығармалар. – Т. XI. – Алматы: Жазушы, 1968.– 251 б.
10. Мажитова Ж.С. Институт биев: подходы и интерпретации в российской и казахстанской историографии. Монография. – М.: «КДУ», «Университетская книга», 2015. – 352 с.
11. Мажитова Ж.С. Дискуссии о путях реформирования суда биев в дореволюционной российской историографии (середина XIX – началоXX вв.) // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки». – 2016. – № 2(49). – С. 51–59.
12. Мажитова Ж.С. Дискуссии о путях реформирования суда биев в дореволюционной российской историографии (середина XIX – началоXX вв.) // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки». – 2016. – № 3(50). – С. 184–190.
13. Өсерұлы Н. Этностардың пайда болуы және жойылуы жайлы бірер сөз // Вестник Центрально-Азиатского университета. – 2003. – № 1. – Б. 44–46.
14. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 556 б.
15. 15. Ясперс К. Смысл и назначения истории. – М.: Республика, 1994. – 527 б.

ӘӨЖ 398; 801.8

ЗОРОАСТРИЗМНІҢ ДҮНИЕГЕ КЕЛУІ ЖӘНЕ ТҰРАН МЕН ИРАННЫҢ МӘДЕНИЕТІНДЕ ІЗ ҚАЛДЫРҒАН НАНЫМ-СЕНІМДЕР

Әбжет Бақыт Сырымұлы
ф.ғ.к., доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркология ғылыми-зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері
Түркістан қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация:*Автор өз мақаласында ерте дәуірлерде солтүстіктен оңтүстікке қарай көшкен арий, сақ секілді көшпелі тайпалардың тұрмыс- тіршілігі, наным-сенімі мен діни түсініктері және үдере көшу себептеріне талдау жасайды. Жазба мәдениеті мен қала мәдениеті жақсы дамыған көне дәуірлердегі Мысыр, шумер, аккад, бабыл, парсы секілді халықтардың жазба әдебиеті мен діни сенімдерінің ерекшеліктеріне тоқталады. Зороастризм секілді алғашқы діннің дүниеге келу себептерін де жазу мәдениеті мен түрлі діни сенімдердің бір орталыққа тоғысуы салдарынан іздейді. Зерттеу барысында антика дәуіріндегі грек ғұламаларының еңбектері мен шығыстану саласында арнайы зерттеулер жүргізген ғалымдардың, сонымен қатар тіл тарихына қатысты шетелдік ғалымдардың еңбектері негізге алынды. Фольклордағы мифтік ұғымдардың шығу төркінін анықтауда теология, тарих, әдебиет, антропология секілді гуманитарлық бағыттағы қолданылатын тарихилық, ұлттық танымдық логикаға қатысты методологиялық зерттеу тәсілдері қолданылды.*

Түйін сөздер: *Арий, скиф, Страбон, тәңіршілдік, зороастризм.*

Аннотация: *Автор в своей статье анализирует быт, верования и религиозные представления кочевых племен, таких как арийские, сакские, которые в ранние эпохи перемещались с севера на юг, а также процессыпричины переезда. Письменная культура и городская культура затрагивают особенности письменной литературы и религиозных верований таких народов древности, как Египет, шумер, аккад, вавилон, персия. Причины зарождения первой религии, такие как Зороастризм, также прослеживаются в результате слияния культуры письма и различных религиозных верований в один центр. В ходе исследования были взяты за основу труды греческих ученыхантичного периода и труды ученых, проводивших специальные исследования в области востоковедения, а также зарубежных ученых, занимающихся историей языка. В определении происхождения мифических понятий в фольклоре применялись методы методологического исследования, связанные с исторической, национальной когнитивной логикой, применяемые в*

гуманитарном направлении, такие как теология, история, литература, антропология.

Ключевые слова: *Арийский, скифский, Страбон, тенгрианство,зороастризм.*

Abstract

The author in his article analyzes the life, beliefs and religious ideas of nomadic tribes, such as the Aryans, Sakas, who moved from north to south in the early eras, aswell as the processes of the reason for the move. The reasons for the birth of the first religion, such as Zoroastrianism, are also traced as a result of the fusion of the culture of writing and various religious beliefs into one center. The study was based on the works of Greek scientists of the ancient period and the works of scientists who conducted special research in the field of Oriental studies, as well as foreign scientists involved in the history of the language. In determining the origin of mythical concepts in folklore, methods of methodological research related to historical, national cognitive logic, applied in the humanitarian direction, such as theology, history, literature, anthropology, were used.

Key Words: *Aryan, Scythian, Strabo, tengrism, Zoroastrianism.*

Кезінде Қазақстанның аймағынан кеткен арий тайпаларының шығу төркіні жайлы түрлі жорамалдар бар. Қалай болғанда да кезінде бұл тайпалар көшпелі болғандығы анық. Солтүстіктен оңтүстікке қарай жөңкіле көшкен арий тайпалары кейін Иран патшалары күшейген тұста мәдени ассимилияцияға ұшырап парсылана бастаған болуы керек. Олардың өмір сүрген аймақтары туралы деректер антика дәуіріндегі жазбаларда ұшырасып отырады. Антикалықгрек жазбалары мен Рим оқымыстыларының жазбаларында мынадай деректер бар. I ғасырда өмір сүрген Рим ғалымы Плиний 37 кітаптан тұратын «Табиғи тарих» атты еңбегінде арийлар турасында былай деген: «Парпия патшалықтарының барлығы он сегіз. Оңтүстіктегі шекарасы Қызыл теңіз, солтүстіктегісі Гиркан (Каспий) теңізі. Патшалығының он бірі Армения мен Каспий теңізіндегі шекаралардан басталып, скифтерге шейін барып шектеседі. Парфияға тек скифтер ғана тең келе алады. Қалған екеуі патшалық ішіндегі шағын патшалықтар деп аталады. Шығыста Парпия арийлармен, оңтүстікте Кармания және ариандарменен, батыста пратит мидиялықтарымен, солтүстікте гиркандармен шекаралас болып, қалған жағының барлығы шөлді сахарамен қоршалған. Арғы жағындағы парпиларды көшпелілер дейді»[1, 147].

Солтүстіктегі қатал климат мал шаруашылығы және аң аулаумен күнелтетін көшпелі тайпалар үшін қолайлы болғанымен жұтқа ұшыраған жылдары оңтүстікке қарай ығысып, қолындағы төрт түлік мал мен алтыннан соққан әшекейлерін оңтүстік елдерге барып саудалап отырған. Оның үстіне егін шаруашылығы дамыған оңтүстік аймақта халық тығыз қоныстанғандықтан қолөнер мен сауда-саттық да жақсы жолға қойылған. Қарап отырғанымыздай егін салуға қолайлы, климаты жылы әрі сауда-саттық жасауға оңтайлы жерлерде адамдар бір-бірімен ортақ тіл табысып, соның арқасында ұқсас тілдердүниеге келе бастайды. Бір жағы отырықшы халықтарда қала мәдениеті мен

сәулет өнерінің өркен жаюы өз кезегінде жазба мәдениеттің дүниеге келуіне әсер етті. Мәдениет дамыған ортада діни ұғымдардың да дараланып оқшауланып, діннің мифтен ажырай бастайтынын көреміз. Солтүстік аймақты жайлаған көшпелі сақ, скиф, массагет тайпаларын да бұл мәдениеттен бөліп қарауға келмейді. Себебі Антика дәуірінде өмір сүрген Геродот, Страбон секілді тарих пен жағрапияның негізін қалаған ғұламалардың өздері бұл халықтардың дәстүрі мен өмір салты турасында жақсы білген.

Суық ауа райы біздің дәуірімізге дейінгі кезеңдерде солтүстік аймақта ұзақжылдар бойы сақталып тұрған. Мұндай климаты қатал аймақта адамдар тек аң аулау мен төрт түлік малдың етін жеп, сүтін ішіп қана күн көрген. Мал шаруашылығының дамуы да қатаң климатта табиғатпен бейімдесіп өмір сүрудің негізгі түріне жатады. Суыққа шыдамды жылқы мен бұғы шаруашылығының солтүстікте дамуы әрі жылқы еті мен оның сүтін ішу солтүстікте өмір сүретін халықтардың негізгі күнкөріс белгісі болып қала береді. Жаз мезгілінде күн қатты ыстық болатын оңтүстік аймақтарда жылқының етін жеу көптеген ауру туғызатын болғандықтан, солтүстіктен оңтүстікке көшкен оғыз тайпалары уақыт өте келе бұдан бас тартуға мәжбүр болған. Кезінде Қазақстанның оңтүстігі мен оңтүстік шығысын жайлаған оғыз тайпалары кейін Кавказ бен қазіргі Иран жері арқылы Түркияға баруы арқылы бұрын ата-бабалары тұтынған жылқы малының етінен бас тартуы да бір жағы діни түсінікке байланса, екінші жағы осы ыстық климаттың салдары болатын.

Скифтердің даласында ұдайы ұлпа қар жауып тұратындығы жайлы Страбон да жазып қалтырған: «Скифтердің сөзіне қарағанда, ауада қаптап ұшып жүретін ұлпа қауырсындар туралы, соның салдарынан таяқтастам жердегіні көруге де, ілгері қарай жүруге де болмайды-мыс деген әңгімеге келетін болсақ, менің өз ойым мынадай: Скиф жерінен солтүстікке қарай ұдайыдерлік қар жауып тұрады: жаздыгүні, әрине, қыстағыға қарағанда аздау жауады.Сөйтіп жапалақтап жауған қалың қарды көрген қандай адам болса да, менің айтқандарымды бірден түсіне қояды: өйткені ұлпа қауырсын деп отырғанымыз жапалақтап жауған қарға қатты ұқсайды. Жарық дүниенің ол жақ бөлігіндегі солтүстік аймақта қыстыгүні қақаған қатты аяз көп болғандықтан адамдар қоныстанбаған. Сонымен, менің пайымдауымша, скифтер мен олардың көршілерінің ұлпа қауырсын деп жүргені кәдімгі жапалақтап жауатын қардан өзге еш нәрсе де емес» [2, 63].

Уақыт өте келе солтүстіктегі мұздықтардың ери бастауы мен климаттың жылына бастауы кезеңінен бастап оңтүстікке тығыз орналасқан түрлі тайпалар қайтадан Еуропа мен солтүстік аймақтарға қарай қоныс аудару кезеңі басталған. Бұл дәуірді «Халықтардың Ұлы көші» (Великие переселения народов) деп аталған. Көптеген халықтардың ертегілерінде бір үйдегі үш баланың ағалары кішісін үйге қалдырып өздері жайлы қоныс не ыңғайлы жұмыс, үйленуге қыз іздеп т.б. жолға шығады. Олар сол жақта байдың непатшаның қызына үйленіп, өзге жұртта қалып қояды. Мұны фольклорда менораттан майоратқа өту деп атайды. Мифтің поэтикасын зерттеген Е.Мелитинский былай дейді: «Точно так же разложение первобытной родо- племенной системы и доминирование семьи над родом привели к отказу от

минората, т. е. наследования имущества младшим сыном после того, как старшие уже стали на ноги, что как бы отвечаю социальной справедливости. Переход от минората к майорату делал младшего сына обездоленным. Таким образом; мотив изведения пересекается с мотивом социально-обездоленного» [3, 67].

Ертегідегідей жайлы қоныс іздеп басқа өлкеге кету, көшкен елдің атақонысқа қайта оралмай сонда тұрақтап қалуы секілді миграциялық науқан жергілікті халық тарапынан жылы қабылдана бермеген. Бұл өзгерістер көбіне ертегіде ағаларын жағымсыз бейнеде көрсетуге көшкен. Ертегіде үлкен ағалары кіші інісіне соңында қастандық ұйымдастырып жүреді. Шамасы келмейтінін білген соң қулық арқылы оны өлтіреді не қиянат жасайды. Ертегіге кіріккен көне мотивтерді байыптап қарар болсақ сонау көне дәуірлердегі халықтың тұрмыс-салты мен дәстүріне қатысты көптеген нанымдарды анықтауға болады. Көне діни сенімдер де мифтік аңыздар мен ертегілерде ұшырасып отырады.

Тұран және Иран арасындағы байланыстар ерте дәуірлерден басталады. Жазба дәстүрі ерте дамыған Ирандағы ахеменидттер империясы тұсында сәулет өнері мен жазба мәдениеті айрықша дами бастайды. Зороастризм діні мемлекеттік дінге айналады. Парсыларда зороастризм жеке дін ретінде қалыптасуына өзіне дейін өмір сүрген түрлі шумер, аккад, бабыл, мидия, ассирия, арий т.б. халықтардың діни сенімдерінің әсері қатты болғандығы туралы ғылыми болжамдар айтылады. Соның бірі Анатолий Круглов ахеменидтер кезіндегі зәрдушт дінінің орнығуы жайлы мынадай тұжырым жасайды: «По некоторым сведениям, иранцы еще во II тыс. до н. э. были знакомы с идеями Авесты и соответственно с проповедями Зороастра, реформатора старой религии, направленными против жрецов многих старых культов. Вместо множества равных между собой богов Гаты провозглашают одного верховного бога добра и света по имени Ахурамазда, которому противостоит другой верховный бог – бог зла и тьмы – Ангра-Майнью. Весь мир и все в нем разделялось между этими богами. Они вели между собой постоянную борьбу. Все остальные божества являлись приверженцами Ахурамазды или Ангра-Майнью. Во времена доминирования в иранском мире мидийцев (VIII–VI вв. до н. э.) к учению Гат добавились и некоторые верования и установления, носителями которых были, вероятно, мидийские жрецы, известные под названием «маги» [4, 58].

Тұрандықтар табиғатпен етене өмір сүргендіктен көктегі тәңіріге табынған, тылсым дүниемен тілдесетін бақсылардың туғызған діни қағидатына негізделген тәңірлік дінін ұстанған. Ұмай ана, Май ене, Бес ене секілді алғашында әйел құдайларына табынған шамандық сенім өкілдері кейін бақсылық сенім орныға бастаған кезден бастап патриархалды түсінік үстем бола бастайды. Зороастризм діні дүниеге келген тұста жаңа дін өкілдері шамандық наным өкілдеріне қарсы ымырасыз соғыс ашады. Бұл турасында Фирдоусидің «Шахнама» дастанында жақсы суреттелген. Зәрдушт дінінің киесімен қаруланған Исфандияр шаман әйелді, жезтырнақты, самұрықты сол секілді жолында кедергі жасайтын жыланды, кесір секілді жеті түрлі байырғы діннің өкілдерін өлтіреді. Рүстем мен Исфандияр арасындағы соғыста Рүстем

өзінен күші басым Исфандиярды Самұрық құстың көмегімен өлтіргенмен, жаңа дін өкілін өлтіру арқылы өзінің де ажалы жақын екенін Самұрық құс ескертеді. Бұл ескі діннің жаңа дін алдындағы дәрменсіздігін көрсетеді.

Зороастризм дінінің бір мемлекетте орнығуы бұрыннан тығыз байланыста болған кейбір көршілес тайпаларды екіге бөлінгенін байқатады. Тұран және Иран атауының шығу тарихы жайлы Л.Гумилев мынадай пікір айтады: «Новую веру приняли далеко не все. Даже в Иране она возобладала не сразу. Но все арийцы, которые сохранили верность древним богам, стали туранцами, а сторонники Заратустры – иранцами. Так совершилось разделения на Иран и Туран. Персидские цари покровительствовали учению Зоратусры в Туране, под которым понималась Средняя Азия и современный Афганистан, почитали не Ормузда, а дэвов» [5, 58].

Көшпелі түркі халықтары кие тұтқан ордалы жылан, көкбөрі, самұрық құс (алып қарақұс), ұмай, дәу секілді түсініктер жаңа діндердің салдарынан өзінің алғашқы позициясын жоғалта бастайды. Дәу, дию, жер асты жыландар елі секілді шамандық ұғымдарда бар ұғымдар ертеректе арий, сақ, ғұн тайпаларынатән сенім болғанға ұқсайды. Бұл наным-сенімдер кейін зороастризм діні үстемдік құрған тұста зұлымдық иелері сипатында көрініс тауып қалған.

Біздің дәуірімізге дейінгі II-мың жыл бұрын Ұлы Дала мен Орта Азия жерінен қазіргі Иран жеріне ауа көшкен арий тайпаларының түсінігі кейін жергілікті парсы халықтарымен араласып кетті. Ахеменидтер дәуірі кезінде тарих сахнасына шыққан зәрдушт діні кейін ассириялықтардың жазу емлесінде өздерінің «Авеста» кітабын дүниеге алып келді. Кезінде Ұлы Дала мен Орта Азия жерін мекендеген түрлі көшпелі тайпалардың мезгіл-мезгіл оңтүстікке қоныс аударуы сол жақтағы мәдениетті қабылдауына әсер етті. Солтүстік пен оңтүстік халықтарының араласуы салдарынан зороастризм секілді абсолюттік құдайды дәріптейтін ірі діндер дүниеге келген. Парсылар да өз дінін тарату үшін мәдени ықпалы күшті болған элам, аккад, шумер тілдерінің негізіндежазба мәдениеті қалыптаса бастайды. Ендігі кезекте діндерді жазып тарату, діни философия алдыңғы орынға шыға бастады. Әлемнің жаратылысы жайлы айтылатын мифтік ұғымдарды антика дәуірінің ғұламалары пәлсапалық сипаттаталқылауға көшті.

Таяу шығыстағы жазу мәдениетінің дамуы адамзат баласына түбегейлі өзгеріс алып келді. Жалпы бір орталықта мәдени қатынастардың күшеюі айналасындағы өзге халықтардың да мәдениетінің дамуына, көзқарастарының басқа арнаға бұрылуына ықпалын тигізеді. Таяу шығыстағы қарқынды мәдени даму және жазба мәдениеттің айрықша түрленуі көптеген халықтардың жазба мәдениетінің қалыптасуына да әсер етті. Түркі халықтарының руникалық жазу үлгісі де ұйғыр жазуы да бастауын сол Таяу Шығыс жақтан алады. Тәңірісөзінің өзі шумер жазуында кездесуі тегін емес. Түркі халықтары мен ежелгі шумер мәдениеті арасындағы байланыстың тамыры тым тереңде жатқанын көруге болады. Шумер тілдеріндегі түркі тіліндегі паралельді ұқсастықтар жайлы терең зерттеген О.Сүлейменов екі халық арасындағы тілдік ұқсастықтарды өзінің «Аз и Я» кітабында дәлелдеп көрсетеді. Оғыз тайпалары сол кезеңдерде де оңтүстікке оқтын-оқтын шабуылға шығып, миграциялық

толқындардың болғандығы туралы деректер ұшырасады. Сол кезде құрылған Мидия патшалығы жайлы мынадай дерек келтіреді: «...В YII веке до н.э. ассирийские хроники отмечают нашествие кочевников, которые прошли из Северо-Каспийских степей по западному берегу Каспийского моря (через Дербентский проход). Вел их вождь Испака, самоназванием их было – ишгуз (варианты – ишкуза, аш-гуза).

Ассирийское государства ожидает все силы затяжной борьбе за сохранение и укрепление своей гегемонии над южными соседями – Вавилоном, Сидоном, Египтом. Эта нелегкая задача еще более усложняется возрошсей активностью народов, населявших восточные окраины монархии. Здесь в 70-х годах YII века до н.э. происходит мощное восстание мидийских и других племен, вступивших в союзе с царством Манна в результате образовалось царства Мидия – новый, могущественный враг Ассирии» [6, 563].

Ежелгі Сақ, Сармат тайпалары тұтынған тағам түрлері кейінгі қазақ халқының тұтынған тағамдарымен ұқсас боп келеді, пәлендей айырмашылықтар байқалмайды. Сол кездегі нанымсенім, негізгі тағам түрлері мен шаруашылық түрлері мыңдаған жылдар бойына өзгеріссіз қалып отырғаны байқалады. Көшпелі солтүстік тайпалар соңғы ғасырларға шейін тек қана қымыз бен жылқы, қой еттерін ғана азық ретінде тұтынған. Страбон өзінің
«География» атты кітабында Дон өзені бойында көшіп-қонып жүрген көшпелілер жайлы және олардың өмір сүру ерекшелігі турасында мынадайдерек келтіреді: «2. Танайстың сағасын біз білеміз (олардың екеуі Меотиданың солтүстік бөлігінде, арасы 60 стадияда орналасқан); бірақ сағаның жоғары жағында ағыстың азғантай бөлігінде тұратын жергілікті тұрғындар суық пен кедейлікке шыдау үшін, көшпенділердің дәстүрі секілді ет пен сүтпен қоректеніп күн көреді, бірақ өзге жердегі тұрғындар бұған шыдай алмайды. Сонымен қатар, өзге ұлттармен араласпаған, саны мен күш-қуаты басым көшпенділер елдегі барлық жеңіл өтетін жерлер мен өзеннің кеме жүретін жерлеріне жолды бөгеп тастаған» [7, 468].

Антика дәуіріндегі авторлардың шығармаларында солтүстік аймақтарда өмір сүрген халықтар туралы деректер толық емес. Геродот та Страбон да ол туралы тек скифтердің аузынан жазып алған аңыз-әңгімелерді ғана тізіп шығады. Ол жаққа саяхаттау ол кезде қауіпті де қатерлі іс болған. Бір жағы климаттың қатты суық болуы да саяхатшылардың жолына өз кедергісін келтірген. Біздің дәуірімізге дейінгі он мың жылдықтың арғы жағындасолтүстіктегі Еуропа мен Азияның көп бөлігі әлі де мұз құрсауында жатқан көрінеді. Ондай суық климатта адамзат баласының өмір сүру мүмкіншілігі шектеулі болған. Жер бетінде болған осындай мұз басу дәуірінде адамдар оңтүстік аймақтарға қарай қоныстануы табиғи құбылыс. Кезінде солтүстікті мекендеген арий тайпаларының оңтүстікке қарай жылжуы да соны білдіреді.

Арий тайпалары ең ежелгі тайпалық одаққа жатады және олар қазіргі Алтай тауларында мекендеген байырғы көшпелі халықтар болған. Қазіргі кезге шейін бұл тайпаларға қатысты сол жақта сақталып қалған топонимдік жер-су атаулары көптеп кездеседі. Алтай мен Сібір халықтары арасында «ар» және
«ара» сөзіне байланысты сақталып қалған көптеген атаулар солтүстік деген

мағынаға жақын кеп отырады. Мұны арнайы қарастырған Г.Г.Казчинова мынадай деректерді алға тартады: «Түркіге дейін мұнда Муң ааралардың (Мың аралар болған, мұндағы муң сөзі «мың» көптікті білдіреді) үстемдік еткенін көрсетеді. Хакасиядағы Аскиз ауданындағы таудағы жоталар да Аар пары «Ааржұбы» деп аталады. Аара кең аумақты алып жатыр, әрі оған Саян тауларының ежелгі уақытта – Ар тауы деп аталуы да куә. И.Иргиттің «Саяно-Алтай-адамзаттың бесігі» атты кітабының 35-бетіндегі дәйексөзді келтірейік:
«Неліктен тувалықтар әлі күнге дейін Саян тауларын Ар-Даглар деп атайды? Тувин тіліндегі ар сөзі «солтүстік» дегенді білдіреді. Ең биік шыңды Саяндықтар - Ар-Арт деп атайды, яғни «солтүстік асу» деген ұғым. Саяндарда әлі күнге дейін тіпті Арадан деп аталатын ауыл да бар (Ар тауы)» [8, 5].

Оңтүстік аймақтағы мәдениеттің дамуына бір кездері солтүстіктегі мұзбасу дәуірінен ығысқан арий, сармат, дай секілді тайпалардың да белгілі бір дәрежеде әсері болғандығы байқалады. Арий, сақ тайпаларының діни наным- сенімдері оңтүстіктегі парсы, үнді халықтарымен араласып, ассимиляциялану барысында кейінгі зороастризм, ригведа секілді діндерде орын алған дәу, дию секілді персонаждармен толыққаны байқалады. Фирдоусидің «Шахнама» дастанындағы «Систан аңыздары» деп аталатын алғашқы тарауының желісі де сақ тайпаларының наным-сенімдеріне құрылған болатын.

Көптеген жазу тарихының көне Мысыр мен шумер жерінен шыққаны секілді Азия мен Еуропа халықтардың фольклорынан орын алатын түрлі діни, ертегілік персонаждардың да ұқсас боп келуі сол дәуірдегі халықтардың тығыз араласуының салдарынан келіп шыққан деген қорытынды жасауға болады. Геродот жазбаларында да скифтер де парсылар да өздерінің үлкен құдайын Зевсдеп атайтындығын айтады, демек сол тұста Зевс көптеген халықтардың ұғымында болған. Дәу, дию, девс, зевс секілді Еуразия халықтарына ортаққұдай атаулары Еуропа мен Азия халықтарының көбінің мифтері мен ертегілерінде ұшырасып отырады. Зороастризм діні дүниеге келген соң бұрынғы құдайларға ескіліктің қалдығы ретінде ашық қарсы шығады. Дарий патша өз кезегінде Зевске табынбаған, ол тікелей Ахура Мазданы үлкен құдай ретінде танып, соны мемлекеттік дінге дейін көтеру жолында күрескен адамның бірі болған. Зевске, диюге табынғандарға қарсы күрескен әрі жаңа дінді тарату жолында күрескен патша болғандығы атақты Бехестун тауындағы жазбадан белгілі.

Зороастризм дінінен кейін дүниеге келген христиандық, манихей және ислам діндері де өзіне дейін халық жадында орнығып қалған, бұрынғы ата-баба дініне қарсы ымырасыз соғыз ашып отырғаны белгілі. Жаңа діни түсініктер жаңаша мәдени қабаттарды қалыптастырып отырады. Ескі сенімдер жаңа діни түсініктерге төтеп бере алмай уақыт өте келе жойылып кетіп отырған. Алайда бәрі бірдей халық жадынан біржола жоғалып, ұмытылып кетпейді. Ескірген мифтік ұғымдар реликті түрде басқа арнаға ауысып, ертегі жанрын байытатүседі. Ертегіде ұшырасатын көне мотивтер мен діни сюжеттер сол ата-бабамызтұтынған діни сенімдер мен халықтың жадында сақталып қалған түрлі наным- сенімдердің жаңғырығы екендігі белгілі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қадимги тарихчилар Урта Осиё хақида. Терма парчалар/Торжимонва тузувчи Зохир Аълам. «Yurist-media markazi» нашриети. Тошкент-2008.-184.
2. Ежелгі дүниедегі және византиялық дереккөздеріндегі Ұлы Дала тарихы: 4 томдық. / Құрастырған А.Н.Гарковец. – Астана: Фолиант, 2007. Т.1: Ертедегі грек авторлары Ұлы Дала туралы/ Қазақ тіліне аударған М.Ілес, Ә.Шашаев. – 2007. – 464 бет.
3. Мелетинский Е. М. О литературных архетипах/Российский государственный гуманитарный университет.— М., 1994.— 136 с. (Чтения по истории и теории культуры. Вып. 4)
4. Круглов, А. А. История религий: пособие / А. А. Круглов. – Минск: БГУ, 2015. – 407 с.
5. Л.Н.Гумилев. Тысячелетие вокруг Каспия. Москва: ТОО «Мишель и К», 1993. – 336 стр.
6. Сулейменов Олжас. Эссе, публицистика. Стихи, поэмы. Аз и Я. – Алма-Ата: Жалын, 1989. – 592 с.
7. Страбон. География в 17 книгах /перевод, статья и комментарии Г.А.Стратановского под общей редакцией проф. С.Л.Утченко, редактор перевода проф. О.О.Крюгер/. Изд-во «Наука» 1964. – 938 стр.
8. Г.Г.Казчинова. Инесай древнейшие государственные образования. Бурут эл – государство Бурут. «Түркология» журналы №5-6. 2009ж.

УДК 294.3

ОТРАЖЕНИЕ ПРИЗНАКОВ ЗОРОАСТРИЗМА В ДУХОВНОЙКУЛЬТУРЕ КАЗАХОВ

Бижанова Алия Ермековна
кандидат исторических наук, ассоцированный профессор,Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
г.Уральск, Республика Казахстан.

Аннотация. *Зороастризм – самая древняя из мировых религий откровения, и, по-видимому, он оказал на человечество, прямо или косвенно, больше влияния, чем какая-либо другая вера. Зороастризм был государственной религией трех великих Иранских империй, существовавших почти непрерывно с VI в. до н.э. по VII в. н.э. и господствовавших на большей части Ближнего и Среднего Востока. Власть и могущество Ирана обеспечили зороастризму огромный престиж, и некоторые из важнейших его доктрин заимствованы иудаизмом, христианством, исламом, а также гностическими сектами.*

Ключевые слова: *Зороастризм, религия, духовность, верование, обычай,человечество.*

На Востоке зороастризм повлиял на развитие северного варианта буддизма.В настоящее время, под воздействием различных внешних факторов, количество зороастрийцев сократилось, они распались на небольшие общины и проживают преимущественно в Иране и Индии, но верования, впервые провозглашенныепророком зороастризма, все еще признаются людьми во всем мире.

Перемешанные с позднейшими представлениями, эти элементы делают зороастризм религией, чрезвычайно насыщенной разными компонентами. Изучение ее может способствовать лучшему пониманию духовного прогрессачеловечества на протяжении тысячелетий.

Кроме того – это благородная религия, отдельные ее положения уникальны и замечательны. Они давали возможность последователям вести целеустремленную и приносящую удовлетворение жизнь, что, в свою очередь, пробудило в них глубокую преданность к своей вере. Зороастризм заслуживает изучения и из-затой роли, которую он сыграл в религиозной истории человечества [1, с. 5].

Арии, основавшие по своему развитию в эпоху бронзы древнейшуюцивилизацию, владели и духовной культурой, оставив после себя своим потомкам письменные и материальные ценности. В их числе книга Авеста, наскальныерисунки, образы, верования и предрассудки, обычаи и традиции. В Авесте в главе

«Гимн Ахура-Мазде» в гимне Создателю, желающему все самое хорошее всему человечеству, сказано: «Добрыми мыслями, добрым словом, добрыми делами восхваляю добрые мысли, добрые слова, добрые дела. Воздаю добрым мыслям, добрым словам, добрым делам, но оберегаю от злых мыслей, злых слов, злых дел:

«Вам, Пресвятые ангелы, моя молитва и восхваление мыслями, словами, делами и

«всей своей жизнью», клянусь своим благополучием» [2, с. 32]. В приведенном отрывке говорится, что Создатель Ахура-Мазда несет только добро миру, не противостоит, а принимает хорошее. Это по содержанию совпадает с текстом молитв в зороастризме. «Всю жизнь в зороастризме необходимо придерживаться доброго слова, добрых мыслей и добрых дел, потому что после смерти, представ перед судом бога Рашну, все взвесят на весах и тогда воздастся. На одну чашу весов добрые дела, добрые мысли и слова, на вторую чашу – злые слова, необдуманные дела и мысли. Если добрые дела, мысли и дела перетянут, точеловек попадет в рай, поднимется в красочный мир Ахуры-Мазды, а в противном случае – человека бросят вниз, к демонам и в пасть Анкыра- Маниудина» [3, с. 338]. Не перестаешь удивляться, что во II тысячелетии до н. э. наши предки, арии, проповедовали прекрасные мысли и идеи. Эти каноны, пройдя сквозь тысячелетия, легли в основу более поздних религий. Не надо далеко идти за примером. Ислам, появившийся после трех великих религий, вобрал в себя эти верования. И в наши дни некоторые старики, богословы делят жизнь на две части: до смерти как временную, а после смерти как вечную. В жизни после смерти есть рай и ад. Проживший праведную жизнь, справедливый идобропорядочный человек, попадет в рай, его душа вознесется к небесам, а душа

непристойно жившего будет мучиться в аду. Эти представления о жизни и смертиберут свое начало в зороастризме.

Жертвоприношение – одна из древних религиозных традиций. В третьейглаве в первом яште книги Авеста говорится, что приносили в жертву Создателю воды и урожая Ардви-Сура. «Жертвоприношение богу Ардви-Сура равносильно совершению однодневного хаджа. Этот яшт в книге Авеста считается самым красочным по стилю изложения, по насыщенности смысла, заметным текстом среди других яшт» [4, с. 78]. Этому яшту уделяется особое внимание, потому что он считается необходимым для жизни на земле. Без воды не будет урожая, и естественно, нет жизни, оттого ей придавали особое значение. Поэтому СоздательАхура-Мазда признан богом воды и урожая. Один из важных канонов – животное, причем только домашнее, к месту жертвоприношения приводится живым. Среди домашних животных верблюда не приносили в жертву, поскольку в религии зороастризма он считался священным. Однако арабские народы приносили верблюда в жертву. Согласно Авесте, по религии зороастризма самым сокровенным местом для жертвоприношения считалось побережье реки Датья (Сыр-Дарья). На берегу этой реки молились Ардви-Суре и резали жертвенных животных. Выше мы отмечали, что на юго-западе Центральной Азии с древних времен применяли искусственное орошение, при котором выращивали урожай. Поскольку в этом регионе жизнь поддерживается благодаря водам рек Аму-Дарья и Сыр-Дарья, оттого люди все чаще называют эти реки «животворящими». Миллионы мусульман со всего мира совершают паломничество в Мекку, родной город пророка Мухаммеда, центр религии ислама, приносят жертву. Таким же центром, откуда вышли арии, являлось междуречье Аму-Дарьи и Сыр-Дарьи. В районе рек много мест, которые называют «святыми». Религии, появившиеся позже, восприняли те устои от древних, которые были близки им по миропониманию. Ислам принял от зороастризма жертвоприношение, верующие приносят в жертву животных и делают это после оразы (месяца рамазан), соблюдение которого считается одним из пяти обязательных требований к правоверному мусульманину. У большинства народов сохранились в сознании каноны зороастризма, среди древних народов Центральной Азии многие традиции имеют место. В этом регионе среди тюркоязычных народов наряду с исламом существуют отдельные верования и традиции зороастризма. Местное население обязательно упоминает в беседе, что в Хорезмской низине и Мангистау имеются захоронения святых. [5, с. 38–43]. Подобные захоронения святых встречаются во всех регионах Центральной Азии. Если захоронения известных и знатных людей уариев стали святыми местами, то таких в Центральной Азии более чемдостаточно. Только на территории Казахстана захоронений святых древних веков,средневековья и нового времени так много, что никто не сможет назвать точноеих число. Известный ученый С. Е. Ажигали исследовал архитектурную структуру сокровищниц Мангистауской, Актюбинской и Западно-Казахстанской областей, дал научное обоснование многим святым памятникам. Среди них имена известных святых: Шолпан ата, Бекет ата, Султан-эпе, Шакпак ата, Кошкар ата, Масат ата, Суликти, Беспай, Аксай и другие [6, с. 35–36]. Подобные святилища есть во всех регионах Казахстана. Барак ата, Жанкожа батыр, Райымбек батыр,

Алаша хан, Арыстан баб, Кожа Ахмет Яссауи и многие другие, назвать все святые места невозможно. Удивляет то, что с ростом уровня культуры и просвещенности,люди продолжают поклоняться святым, совершать паломничества в места их захоронения. Любопытно и то, что к старым святым местам добавляются новые. И здесь вспоминается казахская пословица: «Излечив болезнь, невозможно вылечить привычку». В книге Авеста описано поклонение святым, и, несмотря на то, что прошло VII–VIII тысячелетий, эта традиция имеет продолжение в наши дни. Это подтверждает, что религия зороастризма получила распространение на территории Центральной Азии. Нельзя воспринимать как случайность явные признаки религии зороастризма, о которых говорится в Авесте, сохранившиеся среди тюркоязычных народов.

В этом регионе автохтонные этносы с древнейших времен чтили людей,внесших вклад в историю народа, превозносили их, чтобы на их примере воспитывать подрастающее поколение. Места захоронения, мавзолеи, мазары превращались в святые места, у их изголовья читали молитвы, резали скот в жертву. У казахов есть крылатое выражение: «Пока умершие не упокоятся смиром, живые не смогут спокойно жить». Философия в том, что душа человека бессмертна, оттого упоминание о нем, чтение молитв за упокоение души, способствует благополучию живых, потому что души умерших оберегают своих близких на земле. Так передается из поколения в поколение. Это духовное наследие пришло к нам из зороастризма, описанное в древней книге Авеста. Это качество присутствует у многих народов мира, у тюркоязычных этносов, а указахов свято исполняется. У тюркоязычных народов присутствуют остатки религии зороастризма. Потому что в Центральной Азии первоначально возник зороастризм, существовавший долгие столетия вплоть до VII в. н. э., повседневная жизнь местных народов была основана на этой религии, пустила глубокие корни. Несмотря на распространение на Востоке буддизма, тюрки его не приняли, зороастризм проник в более поздний ислам [7, с. 37]. С тех пор прошло более 700 лет, тюркоязычные народы приняли ислам. Многие каноны зороастризма вошли в ислам, а люди, его принявшие, стали называться мусульманами, они приняли «Единство бога и Мухаммеда как его пророка».

Большая часть исторических сведений, приведенных в священной книге зороастризма Авесте, обнаруживается в найденных артефактах в степях Центральной Азии, Северного Кавказа и северного Причерноморья.

На этих географических пространствах археологи нашли, исследовали богатые артефакты, являющиеся памятниками эпохи бронзы и железа. Собраны в большом количестве ценные сведения о жизни арийцев, скифов, саков, сарматов, массагетов, гуннов (хуннов) той далекой исторической эпохи.

В дополнение к ним обнаруживаются в последние столетия древние письменные сведения. Опираясь на эти ценные сведения, пришли к выводу, что арийцы достигли древнейшей цивилизации в эпоху бронзы, их родиной являлась территория Центральной Азии.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бойс. М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. http:/modernlib.ru/books/boys_meri/
2. Ақура-Маздаға әнұран //Тарих - адамзат ақыл-ойының қазынасы. Ежелгі Шығыс. 1-т., Астана, 2005. с.32.
3. Там же. с.338.
4. Көктәнді Х. Аспан мен даланың төрт ұмытылған тарихы. Заратуштра пайғамбардың ұмытылған тарихы, 1 кітап. «Қасиет».– М., 2001. с. 78.
5. Шалекенов У.Х. Из истории некоторых «святых» мест Каракалпакии //Вестник ККФАН Уз ССР.– Нукус, 1960. с. 38-43.
6. Ажигали С.Е. Архитектура кочевников - феномен истории и культЕвразии. - Алматы, 2002. с.35-36. Там же. с. 37.

ФИЛОСОФСКО-РЕЛИГИОВЕДЧЕСКИЕ АСПЕКТЫУЧЕНИЯ ЗАРАТУСТРЫ

Бегалинова К.К.
д.ф.н., профессор,
Казахский национальный университет,г.
Алматы, Республика Казахстан

Ашилова М.С.
доктор PhD, ассоциированный профессор,
Казахский университет международных отношенийи
мировых языков имени Абылай хана,
г. Алматы, Республика Казахстан

Бегалинов А.С.
доктор PhD, ассистент профессора,
Международный университет информационных технологий,
г. Алматы, Республика Казахстан

Аннотация. *В статье речь идет о философских и религиозгых аспектах зороастризма. Показывается, что для него характерен религиозный дуализм - противопоставление асуров и дэвов, сил добра и света, олицетворением которых выступает бог Ахура Мазда и его дух Спента-Майньо, и сил зла и тьмы, представленный богом Ангро-Майньо. Мироздание в зороастризме предстает мистико-диалектическим - как арена борьбы этих двух противоположных самостоятельных начал, являющихся равноправными творцами всего сущего. Раскрываются и другие сущностные моментызороастризма, как эсхатологические идеи о конце мира, страшном суде и др.*

Немаловажное значение имеет и этика зороастризма, на что обращаливнимание многие исследователи, в числе которых был Ф. Ницше.

Ключевые слова: *зороастризм, религиозный дуализм, Ахура Мазда, Ангро- Майньо, этика.*

В III в. до н.э. учение Заратустры становится государственной религией сасанидского Ирана, который своим истоком имеет древнеиранские мифологические и религиозные представления, основанные на своеобразном дуализме, противопоставлении двух богов - дайва - антропоморфные, натуралистические и асура. Зороастризм - это религия огня, он призывал возжечь огонь в сердце каждого человека и через него прийти к нравственному совершенствованию, к духовному очищению Универсума в целом.

С момента своего возникновения идеи зороастризма проникли в восточныекультуры. География его распространения обширна - весь Ближний и Средний Восток, Древняя Эллада, отголоски этого учения доходили до Индии и Китая. Некоторые элементы культа и ритуала зороастризма, в частности культ огня, сохранились в мистических учениях Востока и Запада. Влияние зороастризма испытала и мифологическая культура казахов.

Основателем зороастризма принято считать мудреца Заратуштру (от древне-греч. - Зороастр, что означает «Живая звезда»). Большинство учёных считают Зороастра или Заратуштру реальным лицом (историчность его личности точно не установлена) и относят деятельность пророка к X - VI вв. до н.э. Жизнь и деятельность Зороастра, как и любого другого духовного Учителя, овеяны различными легендами и мифами. В частности, в одном из мифов сказано, что бог Ахура-Мазда, создав духовную сущность Зороастра ещё вначале бытия, поместил её в ствол древа жизни хаомы и через шесть тысяч лет,когда на земле духовный кризис достиг своего апогея, когда были забыты главные Заветы Жизни, власть дэвов - злых духов усилилась, дикие и необузданные страсти охватили людей, тогда Верховное божество, дав телесность Зороастру, призвал его выполнить священную миссию - вернуть человечество к чистым духовным истокам, способствовать победе добра на Земле. «Он принёс правду и веру в единого Бога для нашего спасения», - сказано в «Авесте» о Зороастре [3, С. 3].

Речь идёт о том, что представленное здесь мировоззрение, безусловно, является целостным. Даже наличие Бога как Создателя и Творца Вселенной и человека не отменяет того факта, что материальное и духовное находятся в единстве, поскольку Бог творит всё через единство духовного и природного. Человек выступает частью космоса, мира, несёт в себе те закономерности и те принципы, которые присущи этому миру и, поэтому, он является существом сильным, действенным, могущим быть в этом мире существом высоконравственным, потому что изначально космос содержал в себе добрые, нравственные начала. По мере развития цивилизации, культуры человек постепенно утрачивал эти субстанциальные качества, становясь существом агрессивным, жестоким. В обществе нарастало зло; насилия, смуты стали частыми явлениями социальной жизни. Эпоха Зороастра действительно в

истории характеризуется как эпоха войн и конфликтов. Не случайно именно в такие переломные периоды появляются духовные Учителя такого масштаба, как Зороастр.

К сожалению, о детстве и юности Зороастра мало что известно. Согласно распространённой версии, он происходил из рода Спитама. С семи лет был отдан на обучение халдеям, магам. В 20 лет он добровольно отказался от мирских утех и вступил на путь аскезы и праведности с целью обретения Истины (по Ф. Ницше в 30 лет) [3, С.7]. Через 10 лет он, пресытившись своей мудростью, «словно пчела, собравшая слишком много мёда», приступает к выполнению своей главной миссии - проповеднической деятельности. В 30- летнем возрасте на берегу реки во время праздника весеннего равноденствия получает он своё первое откровение. Тогда к нему явилось сияющее божество Воху Мана, которое привело его к подножию трона Верховного Владыки АхураМазды, который дал ему Божественное Знание. Эти Знания он понёс людям. Эссенцию этой божественной мудрости он изложил в книге «Авеста» - священной книге зороастризма. В ней пророк говорит о своей миссии следующее: «Пока у меня есть силы и возможности, я буду учить людей стремиться к Истине» [2, С. 19]. И это своё предназначение он выполнил с честью. Согласно общераспространённой версии, он был убит ударом ножа в возрасте семидесяти лет. Ещё при его жизни зороастризм был признан в качестве духовного учения и распространился по странам Востока. По мнению немецкого учёного Г. Хумбаха, суть учения зороастризма состоит в следующем:

«Заратуштра воспринял веру в ахур от своих предшественников. Очевидно, он видоизменил эти верования, а возможно, даже создал имя Ахура Мазда и предложил считать ахур воплощениями качества Ахура Мазды. Но такими теологическими вопросами вряд ли удалось бы вовлечь целый народ в религиозное движение. Привилегированное положение, созданное для Арты(«Истина»), прославлявшейся и противниками пророка, не было новшеством, равно как и почитание коровы, которое уже Заратуштра приписывал Фрияне, мифическому предку кави Виштаспы. Возможно, что даже дуализм в основных своих чертах был разработан предшественниками Заратуштры. В чём же заключалась та, отличная от прежних идея, которой Заратуштра затмил всех поклонявшихся корове магов и брахманов, и которая сделала его одним из величайших религиозных реформаторов? Она заключалась в представлении о вплотную приблизившемся начале последнего этапа существования мира, когдаДобро и Зло будут отделены друг от друга – это представление Заратуштра дал человечеству. Она заключалась, далее, в учении о том, что каждый индивидуум может участвовать в уничтожении Зла и в установлении царства Добра, перед которым одинаково равны все преданные пастушеской жизни, и таким образом восстановить на земле рай с молочными реками» [2].

Для зороастризма был в наибольшей степени характерен религиозный дуализм, точнее битлизм, выросший из противопоставления асуров и дэвов, сил добра и света, которые олицетворяли бог Ахура Мазда (Ормузд) и его дух Спента-Майньо, и сил зла и тьмы, представленный богом Ангро-Майньо (Ариман). Соответственно, мироздание в зороастризме представлялось

мистико-диалектическим - как арена борьбы этих двух противоположных самостоятельных начал, являющихся равноправными творцами всего сущего.

Ахура-Мазда, сказано в «Авесте», сначала сотворил духовный, а затем - материальный миры. Последний оказался уязвимым для сил зла и стал их пристанищем. Воплощение сил зла - Ангро-Майньо стал вредить Ахура Мазде - огонь испортил дымом, иссушил растения, образовал пустыни и т.д. Главное - он нравственно растлил человека, сделав его бездуховным, аморальным. Человек может и должен вырваться из плена тьмы, зла и невежества и устремиться к свету, к огню, к добру. И этим он окажет содействие Ахура Маздеи Спента-Майньо в их борьбе с Ангро-Майньо. Ведь человечество, по учению зороастризма, имеет общее назначение со светлыми божествами - победить зло.Победа над злом приблизит третью эру в истории человечества - «Разделение»,где будет господствовать только добро и люди станут подобны бессмертным святым. И на Земле наступит царство Справедливости, Добра и Любви.

В зороастризме нашли отражение и эсхатологические идеи о конце мира, страшном суде, на котором будут представлены в качестве обвинителей силы зла, тьмы. Конец мира будет венчать торжество добра над злом, когда Ахура Мазда и его сподвижники обезглавят Аримана, после этого произойдёт всестороннее обновление мира, в котором не будет места распрям, войнам, насилию, злу, жестокостям, болезням, смерти и всем тёмным сторонам бытия мира и человека. Полный цикл мировой истории зороастризм определяет в двенадцать тысяч лет и распределяет их следующим образом: первые 3000 летмир существует духовно, вторые 3000 лет бог Ахура-Мазда - олицетворение силдобра и света будет руководить им, последующие 3000 лет руководить миром вместе с богом Ахура-Маздой будет бог Ариман - воплощение сил зла и наконец в оставшиеся 3000 лет Ариман потеряет свою власть и восторжествуют силы добра, света во главе с богом Ахура-Маздой.

Сильной стороной зороастризма является его этика. Об этом весьма красноречиво в своей автобиографии сказал Ф. Ницше: «Никто не задал мне вопрос,.. что означает имя Заратустры именно в моих устах, в устах первого имморалиста: ибо как раз то, благодаря чему этот перс занимает столь исключительное положение в истории, прямо противоположно моим воззрениям. Заратустра первым увидел в борьбе добра и зла тот главный рычаг, управляющий движением вещей, - это он осуществил переработку моральных понятий в метафизические, каковыми являются сила, причина, цель в себе. Но такой вопрос, если бы он был мне задан, уже содержит в себе ответ. Заратустра создал это роковое заблуждение, мораль, следовательно, он должен быть первым, кто познал его. Не только потому, что его опыт шире и многообразнее, чем у любого другого мыслителя, ... гораздо важнее то, что Заратустра правдивее их всех. Его учение, и только оно одно, провозглашает правдивость высшей добродетелью... Говорить правду и хорошо стрелять из лука - такова персидская добродетель» [3].

Учение Зороастризма - учение огня и света. Как справедливо отмечает Г.В.Ф. Гегель, зороастризм «не есть идолопоклонство, в ней поклоняются не отдельным предметам, существующим в природе, а самому всеобщему. Свет

имеет вместе с тем и значение духовного начала; он является образом добра и истины, субстанциальностью как знания и хотения, так и всех предметов природы. Свет даёт человеку возможность выбирать, а выбирать он может лишь тогда, когда освободился от подавленности… Свет есть тело Ормузда (Ахура- Мазды - Б.К., А.М., Б.А.); отсюда возникает поклонение огню, так как Ормузд присутствует во всяком свете, однако он не есть ни само солнце, ни сама луна, иперсы поклоняются лишь свету, имеющемуся в солнце и луне, и этот свет есть Ормузд» [1, С. 167-168]. Итак, Ахура-Мазда и есть тот огонь и свет, который даёт сущность и существование всякой жизни, всякому развитию. В этом проявляется «чистое дыхание, дуновение духа» (Гегель) персов. «Этот народ сознал, что абсолютная истина должна иметь форму всеобщности, единства» [1,С. 167].

Зороастризм является важной вехой на пути продвижения человечества к вечной Истине. Своеобразие его состоит в том, что он выступает формой восточного мистицизма. Его очень трудно вычленить, поскольку мистика, в отличие от религиозных систем Индии и Китая, органически вплетена в суть философии зороастризма.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гегель Г.В.Ф. Философия истории. – М.: Наука, 1993. – 480 с.
2. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата: Рауан, 1992. – С. 19.
3. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. – Алма-Ата, 1991. – С. 3.

УДК 94:321 «05/11»

МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ ПОСТУЛАТЫ ТЕНГРИАНСТВА В КОНЦЕПЦИИ ВЕРХОВНОЙ ВЛАСТИ ДРЕВНЕТЮРКСКОГО ОБЩЕСТВА

Тукешева Н.М.
кандидат исторических наук.,
Старший научный сотрудник
Западно-Казахстанский историко-краеведческий музей
г.Уральск, Республика Казахстан

Аннотация. *Мировоззренческие представления древнетюркских племен послужили объективной основой для формирования концепции государственной власти. Воззрения на верховную власть кагана вырабатывались под влиянием существующих ценностных и мировоззренческих установок и выработали своеобразную потестарно-*

политическую культуру древнетюркского общества. Власть кагана должна была гармонично войти в традиционную картину мира и стать её неотъемлемой частью. Эта идеология отражена в текстах древнетюркских надписей. Ссылка на Тенгри в текстах источников является способомзакрепления места и роли власти кагана, формой её легитимации.

В тюркском обществе средневековья (VI-XII вв.) феномен харизмы верховного правителя (кагана) обозначался термином «каганлы кут» или «танри кут». Наличие данной сакральной субстанции являлось обязательным условием легитимации верховной власти и социально-политического благополучия тюркского народа. Идея о «небесной харизме» правителя была важной составляющей идеологии власти.

Ключевые слова: *харизма/кут, каган, власть, Тенгри, древние тюрки*

Определение места верховной власти было тесно связано с мировосприятием и миропониманием древнетюркского общества. Одним изключевых постулатов миропонимания древнетюркского общества была идея о всеобщем космическом порядке, который определялся следующим соотношением: «Вверху – Тенгри, снизу – Йер-Су, между ними – сыны человеческие, над сынами человеческими – верховная власть». Определяя своё место в мире, тюркское общество апеллировало к Тенгри как высшейинстанции во Вселенной, и верховная власть как необходимое условие существования социума также освещалась авторитетом Тенгри. Всё, что имело высокий статус в общественном сознании, соотносилось с «велением Тенгри». Формирование государственной власти кагана проходило легитимацию через традиционную систему мировоззрения древних тюрков. Идея «небесной» легитимации власти верховного правителя была необходимостью укрепления государственной власти, её включения в структуру мировосприятия тюрков. Формирование подобных представлений происходит в условиях развития государственной формы власти и в особенности её имперской организации.

В системе традиционных представлений о мире ведущее место отводилось Тенгри, как универсальному началу всего мироздания и верховному правителю, как начальному звену организационной формы социума. Обязательным условием легитимности власти кагана была санкция со стороны Тенгри. Верховная власть как необходимое условие существования тюркского государства и социума освящалось авторитетом Тенгри через обладание «небесной легитимностью» и наличие сакральной субстанции – «небесного кута».

Получение санкции Тенгри было важно каждым последующим каганом, что являлось доказательством его легитимности и обязательным условием наследования престола. Легенды о «небесном происхождении» правителя или вцелом правящего рода подкрепляли их высокий статус в генеалогической системе родов и племён, что давало приоритет в политических и социальных отношениях.

В качестве ставленника Тенгри каган наделялся «небесной харизмой» и в силу этого становился носителем благодатной (сакральной) власти. В

древнетюркских текстах сакральная субстанция обозначена термином «kut». Данное слово имеет семантический ряд: «жизненная сила», «счастье», «благодать», «удача», «величие» [18, с.160]. При этом необходимо отметить, что «kut» присущ всем членам общества, будь то рядовой кочевник, шаман или правитель. Суть этих идей заключается в том, что всё живое, приходящее в Средний мир, получает жизненную силу от Тенгри. Каждое земное существо проделывает «земной путь» длиною в жизнь, имея жизненную силу (kut), которая в конце «пути» должна возвратиться к Тенгри. Однако жизненная сила имеет качественный показатель, определяемый социальным статусом. В свою очередь занимаемое положение индивида в обществе – это результат его жизненной энергии (kut).

В традиционной тюркской культуре феномен харизмы верховного правителя обозначался термином «каганлы кут» или «танри кут» [4, с.300]. Указанные понятия предполагают не только «небесное происхождение» данной субстанции, но и полноту обладания верховной властью. Наличие «kut» являлось обязательным условием для наследника престола. В древнетюркских текстах есть выражение: «kутум бар ӱчӱн kaŋan олуртум – благодаря своему куту, я сел каганом» [15, с.58]. Посредством обладания «каганлы кут», правитель благоприятно решал дела государства.

Анализ сведений источников выявил, что «kut» можно отдать (лишиться её), «kut» связан с достоинством кагана (почтением к кагану), имеет отношение к заветам предков, исходит от Тенгри. Обладатель «kut» мог регулировать жизнь социума, не дав ему погибнуть. «Kut» может быть не сохранен правителем, если народ отказывал ему в поддержке. Следовательно, наличие «kut» у кагана было тождественно обладанию политической властью или её потере.

В тюркском обществе средневековья понятие «kut» выражало идею благодати, которая была важна для стабильного существования индивида, воина, семьи, рода, государства в пространственно-историческом времени. Социальное происхождение харизмы правителя было основано на представлении о проекции сакральной субстанции (жизненной силы) всех членов социума в «kut» правителя, вследствие чего она приобретала максимальную силу. О проявлении количественной силы сакральной субстанции правителя пишет в своей работе Т.Д. Скрынникова [17, с.139].

Более того, если для каждого отдельного человека его «kut» является гарантом только его собственного благополучного существования, то правитель за счёт своей «небесной харизмы» должен был обеспечить жизнедеятельность всего социума, главой которого он является. Обладание «небесной харизмой» гарантировал правителю способность низводить «благодать» для своих подданных. Он наделялся «tanri kut» (небесной харизмой) в силу своей избранности повелевать людьми и государством. Верховный правитель мог выполнять свои политические и социальные функции в масштабах, не доступных другим лидерам. Конкретным проявлением «kut» был удачный поход, большое количество дани, укрепление

и расцвет политического престижа страны, стабильная социально- экономическая ситуация в государстве.

В древнетюркских текстах каган объясняет своё возвышение: «… По велению Неба (Тенгри – Н.Т.), и так как у меня самого было счастье (kut –Н.Т.),я сел на царство каганом» [1, с.288]. Правитель спасает свой народ от гибели благодаря своей «небесной харизме», которая передана словами «счастье» и
«удача»: «…по милости Неба (Тенгри – Н.Т.), так как у меня было счастье и таккак у меня была удача, я поднял к жизни готовый погибнуть народ» [1, с.296].

В этой связи интерес представляет предположение японского тюрколога Масао Мори, на которое обращает внимание Е.И. Кычанов, что хуннскиеправители обладали «небесной харизмой», свидетельством чему было, используемое в титулах правителя хуннов шаньюя титульное выражении
«танли гуту», что необходимо понимать как «тангри кут» [10, с.7]. В титуле уйгурских правителей средневековый автор Рашид-ад-дин также увидел передачу «небесной харизмы»: «…своего государя уйгуры они называли иди- кут, то есть господин счастья» [16, с.147]. В данном тексте выражение
«господин счастья» подразумевает обладателя кута.

Современные учёные также обращали внимание на титул «идикут». По мнению японского тюрколога Масао Мори, термин «кут» отражен в титулах или титульных именах тюркских правителей. В частности, он переводит
«идикут» как имеющий значение «тот, кому кут дарован Небом» или «кутлуг» как «одаренный кут Небом» [10, с.97]. Этой позиции придерживался и советский ученый Л.П. Потапов, который отмечал: « В титулах высших правителей басмылов и уйгуров «идикут» отразилась идея о «священной благодати» (харизме), которой обладал будто бы носитель титула» [14, с.285]

В «Сельджук-наме» приводятся сведения о выборе главы 24-х огузских племён, представителе младшего племени, Локман-хане. Причины его избрания на ханский трон указываются следующие: «…был он богатырь,рассудительный и счастливый, а со стороны матери – царского рода» [Цит.по: 6, с.52]. Обращаем внимание на слово «счастливый», возможно здесь передано значение «удачливый», что необходимо понимать как харизматичный. Наглядно видно необходимость легитимации власти представителя младшего племени огузов, которые не имели право претендовать на ханский престол, посредством указания на него как «счастливого», то есть удачливого, обладающего харизмой.

Каган наделялся «небесной харизмой» (tanri kut) наряду с особыми знаниями (bilge, jol) и полномочиями в виде тюркских законов (törü). На основе них верховному правителю вменялось создать, упорядочить, сохранитьи приумножить тюркский ель (äl). Государство и закон были формой упорядочивания тюркского общества. Тем самым, понятие о «tanri kut» становится одним из важных элементов идеологии власти в тюркском обществе, основанной, как мы писали ранее, на постулатах тенгрианского мировоззрения. Согласно ей, Тенгри устанавливает порядок во Вселенной. В свою очередь верховный правитель тюрков направляет все усилия на сохранение подвластного народа как единого этнополитического организма. В

идее о единстве и гармонии Вселенной верховной власти кагана отводится рольполномочного представителя Тенгри (создателя Вселенной) в мире людей (Среднем мире). Для выполнения этой «миссии» правитель наделяется
«небесной харизмой» (tanri kut). Его власть изначально имеет сакральное происхождение.

Составной частью представлений о социальном предназначении института верховной власти была идея Пути. Она включала в себя три органически связанных смысла: ритуальное, социальное и политическое. В данном контексте важно ритуальное значение, которое предполагало знание Пути к Тенгри, что невозможно без наличия «небесной харизмы» (tanri kut).

Согласно «Огуз-наме», сивогривый, сивовласый большой волк показывает дорогу Огуз-кагану, куда ему идти с войском, народом и беками. Благодаря чему Огуз-каган не проигрывает битв, ему удается обустроить племена [19, с.37,45]. В мифологии тюркских народов образ волка (волчицы) олицетворяет первопредка или прародительницу рода. В частности, рода Ашина, что указывает на избранность представителей рода. Это наглядно показана и в «Огуз-наме», где сивогривый волк «ведёт диалог» именно с Огуз- каганом. Благодаря тому, что каган внимает советам «сивогривого, сивовласогобольшого волка», ему удаётся защитить и обустроить, расселить на новые земли тюркские племена. В данном тексте волк не случайно «сивый», то есть голубой, он «посланник Тенгри». В тексте источника его появление описывается следующим образом: «… в шатер Огуз-кагана проник луч, подобный солнечному. Из того луча появился большой волк. Этот волк молвил Огуз-кагану, говорил: «О, Огуз! Ты собираешься двинуться на Урума. О, Огуз! Я пойду с тобой впереди! Огуз-каган победил» [19, с.39-40]. Российский исследователь Т.Скрынникова отмечает эту характерную черту феномена харизмы, а именно «связь с огнём или происхождение от света солнца и луны». Она обращает внимание на упоминаемое Махмудом Кашгари слово «jула» (=дъюла, чула), имевшее значение «пламя, факел» и телеутский рассказ о том, что «выходит jула или кут из человека в виде маленького огонька» [17, с.165]. Ученый приходит к выводу, что «свет, сияние является основным внутренним свойством субстанции», под которой она подразумевает харизму [17, с.163].

Через сакральную связь с «сивогривым волком» Тенгри наделил кагана знанием Пути, куда вести своё войско, свой народ и беков, указал на каких землях расселить подвластные племена. В «Огуз-наме» прямым текстом сказано, что «небесный владыка поручил Огуз–кагану земные просторы, обязалправить и обустраивать народ» [19, с.43].

«Небесное происхождение» волка подтверждается и в работах азербайджанского исследователя А. Алекперова. На основе анализа тюркской мифологической традиции он приводит очень интересные сведения о взаимосвязи термина «kut» и мифических образа волка. Автор пишет: «У тюрок
«Kut» это «Бог, Святой дух, свет», манифестацией которого является Бык» [2]. По уйгурской версии «Огуз-наме», Бык/Buğa это по сути олицетворение Тенгри. Алекперов считает, что «учитывая языковые особенности тюркского языка, в частности закон метатезы, то при сопоставлении образов «волк/бык»,

здесь тоже получается другая аналогия. По этой аналогии Kurt→Kut(r) (при закономерности метатезы звонкого “-r”) мы можем поставить знак тождества между мифологическими образами Kut/Бык и Kurt/Волк» [2]. Иначе говоря,
«сивовласый волк» является одной из ипостасей Тенгри, также как барс и змей, поэтому они почитались тюркскими народами как священные тотемы их племени. Тем самым выражалось покровительство Тенгри тюркскому народу. Этот ряд приводит и А.Алекперов в форме «Kut (Бык/Бог)→Kurt/Kutr (Волк)+Bars+Yılan/İlan (Змей)» [2].

Право апеллировать от имени тюркского социума к Тенгри через определенные сакральные объекты – горы, высокие деревья, знамя и т.п. принадлежало кагану. Источниками «tanri kut» были Солнце (Куар), Луна. Вероятнее всего, это выражалось посредством исполнения ежегодных ритуаловпоклонения «духам предков». Считалось, что от Тенгри и от «духов предков» правитель получал сакральные знания созидания наивысшего порядка в социуме, видения благодатной жизни для тюркского общества и государства.

Так, тюрки VI – VIII вв. совершали жертвоприношения Небу в священных горных лесах и пещере предков [5, с.38]. Большое значение в верованиях всех тюркоязычных племен раннего средневековья имел культ священных гор (ыдыкбаш). Древние тюрки особо почитали «Священную Отюкенскую чернь» (Хангайские горы), дух которых считался покровителем каганского рода. Там находилась «пещера предков», где по тюркским сказаниям, волчица родила прародителя рода Ашина. Раз в год здесь проводилось жертвоприношение. Исследователи предполагают, что «…каганы, обращаясь к Небу с вопросами и мольбами, осуществляли обратную связь Среднего Мира с Верхним» [12, с.143]. В китайских летописях упоминается Лысая гора Буд – тенгри (кит. Бо-дэнинли) в 500-х ли (ок 250 км) на западе от Отюкена [8, с.48]. Священная гора Буд – Тенгри являлась маркером центра земли, связывающим землю с Тенгри. В учёт берется то, что основанием гора упирается в землю, тогда как вершина её «упирается» в небо. Бинарная пара Буд – тенгри (ипостась Тенгри) и богиня водной стихии и плодородия Ыдык Йер-Суб (ипостась Умай) олицетворяли в сознании тюрков идею первотворения, источник жизни народа и начало начал. Ыдык Йер-Суб является в свою очередь воплощением земли тюрков и всего тюркского государства. Каменный идол (Бод-Тенгри), устанавливаемый на родовой горе, обыл символом плодородия и сохранения рода [8, с.55]. Сведения такого характера подводят к мысли о необходимости обозначения горы (Бод – Тенгри, Кут – таг) как объекта локализации «kut» и «jol», то есть объекта, посредством которого устанавливается сакральная связь с Тенгри. Эта связь соответственно устанавливается носителем сакральной субстанции – родоначальником, старейшиной рода, вождем племени, главой государства. Статус кагана какхаризматического лидера обязывает его стать главным исполнителем ритуальных действий, но не единственным. Другими участниками ритуального действия и государственного управления на момент формирования государства были традиционные лидеры в лице старейшин родов и племен.

На наш взгляд, обращение к Тенгри с просьбой о благодатной жизни мог осуществлять любой член кочевого сообщества. Подобное поведение исходитиз статуса Тенгри в качестве источника всеобщего блага. Отличительной чертой обращения правителя является то, что он просит благополучия не столько за себя, сколько за возглавляемый им социум, просит «tanri kut» в деле управления государством.

В мифологии тюркоязычных народов образ дерева присутствует как непременный атрибут установления сакральной связи с Тенгри. Есть сведения о правителях, которые молятся Тенгри и просят его помочь в государственных делах, расположившись рядом с деревом: «Однажды поклонялся Огуз – каган в одном месте небесному (täŋriні) владыке» [19, с.27]. В тюркских генеалогических преданиях дерево часто упоминается в связи с происхождением рода, династии правителей или родоначальников. Так, в легенде племени уйсунь будущие правители рождаются на насыпи, пригретой лучами солнца и расположенной между двумя деревьями. В тюркской легенде Ашина в отличие от своих братьев прыгнул выше дерева, поэтому был избран над всеми главным. Кыпчак родился в дупле сгнившего дерева.

Одним из маркеров сакральной связи с Тенгри была птица. На голове мраморной статуи тюркского царевича Кюль-тегина из надгробного храма был зубчатый венец с изображением хищной птицы [7, с.330]. Правитель в крылатой короне и с хищной птицей был изображен и на доске из Куйрык-тобе [3, с.83-84]. Птица олицетворяла небесную харизму правителя или царскую хварену. Развернутое определение последнему термину даёт В.Н. Топоров:
«Хварена (хварно, фарн) – харизма, божественная субстанция, обладание которой дает счастье и могущество. Завладевший хварно, становится царем. Как только царь преступает истину, его покидает хварно» [13, с.557-558]. Понятие хварена, как мы видим, тождественно понятию «небесной харизмы».

Расширение политического престижа и авторитета центральной власти также влияло на усиление харизмы правителя. Голова или череп правителя считались маркерами его «небесной харизмы». Известно, что хуннский шаньюйЛаошен, убив правителя юечжи, сделал из его головы сосуд, откуда затем пили клятвенное вино при заключении договора с китайцами «взойдя на хуннскую гору по восточную сторону р. Но-Шуй и заколов белую лошадь» [11, с.92] . Эта традиция связано с верованием об усилении своей харизмы посредством приобретения сакральной силы другого правителя. По всей вероятности, исходит из военного обычая подвешивания отрубленных голов поверженных врагов к лошади, когда считалось, что жизненная сила убитого врага перешла к герою-победителю [9, с.27].

Резюмируя приведенные выше сведения, мы пришли к заключению, что идея о «небесной харизме» правителя была основана на традиционных представлениях тюркского общества о Тенгри как источнике всеобщего благоденствия, выраженная термином «kut». Появление харизматического лидера (кагана) потребовало оформления идеологии верховной власти (её имперской формы) и гармоничного включения в систему ценностных установок тюркского социума. Исполнение сакральных функций лидером

кочевой общины перешло на уровень государственной обязанности кагана. Верховная власть как необходимое условие существования тюркского общества освящалась авторитетом Тенгри. Обладание сакральной субстанцией
«tanri kut» давало кагану полномочия обеспечить социальную гармонию и благополучие тюркского общества.

Оформление государственно-идеологической системы верховной власти кагана получило завершенную форму в эпоху расцвета и могущества Тюркскойимперии. Она была создана на основе уже существующих в тюркском обществемировоззренческих, религиозных, политико-правовых суждений с целью гармоничного включения её в структуру ценностных и идейных установок тюрков. Появление политического лидера и государственной формы как каганат потребовало определенно новых линий легитимности власти.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменностиVIII в. А.-А.: Наука, 1971.- 380с.

2 Алекперов А. Образы тюркской мифологии. – [ЭР]. Режим доступа: //https://www.turkishnews.com/ru/. Дата обращения: 20.05.2019.

3 Аманжолов А.С. Тюркская руническая графика (наглядный материал – иртышские, илийские и сырдарьинские надписи): автореф. … канд. истор. наук:Каз. ГУ им. С. М. Кирова. – Алма-Ата, 1985. – 47 с.

4 Габен А. фон. Древнетюркская литература // Зарубежная тюркология. вып.1. - М.: Наука, 1986.- С.204-344

5 Голебаева М.И. Тэнгризм как мировоззренческая основа комплиментарности тюрко-монгольского сегмента Российской цивилизации (напримере культурной семантики хоринских бурят). // Культурное наследие народов Западной Сибири. Тюркские народы: материалы Сибирского симпозиума. – Тобольск-Омск, 2002. – С.37-39

6 Гордиевский В. Государство сельджукидов Малой Азии. М.-Л., 1941.7 Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.: Наука, 1967. – 504 с.

8 Зуев А.Ю. Агелеуов Г.Е. Буд-тенгри – божество древнетюркского пантеона // Известия НАН РК: сер.общ. наук. – Алматы: Наука, 1998, №1 – С.47-57

9 Кочакова Н.Б. Проблемы идеологии раннего государства переходного типа. // Восток, №5, 1994. – С. 22-32

10 Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. М.: Восточная литература, 1997. – 320с.

11 Кюнер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сбири, Центральной Азии и Дальнего Востока. М.: издательство восточной лиетературы, 1961. – 351с.

12 Масанов Н.Э., Ерофеева И.В., Алексеенко А.Н., Баратова Г.С. ИсторияКазахстана. Народы и культуры. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 599 с.

13 Мифы народов мира. - М.: Советская энциклопедия, 1982.- Т.2. - 719 с.

14 Потапов Л.П. Умай - божество древних тюрков в свете этнографических данных. // Тюркологический сборник. 1972. М., 1973. - С. 265-286

15 Радлов В.В., Мелиоранский П. Древнетюркские памятники в Кошо- Цайдаме // Орхонские надписи. Кюль-тегин. Бильге-каган. Тоньюкук. - Семей: МКА, 2001.- 256с.

16 Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т.1.кн.1, М.-Л.: АН СССР, 1952.

17 Скрынникова Т.Д. Харизма и власть в эпоху Чингис-хана. М.: Восточная литература, 1997. – 216с.

18 Шаханова Н. Понятие «кут» в традиционном мировоззрении казахов. //Культура кочевников на рубеже веков (XIX – XX, XX-XXI вв.). Проблемы генезиса и трансформации: материалы международной конференции. Алматы, 1995. - С.160-169

19 Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. Памятники древнеуйгурской и староузбекской письменности. - М.: Восточная литература, 1959.- 171с.

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІНДЕГІ ЭТНОМӘДЕНИ ҰҚСАСТЫҚТАР

Джумашева Жазира
БҚИТУ магистранты

Аннотация: *«Фразеология» термині кең мағынада алғанда, белгілі бір тілдегі тұрақты сөз тіркестерінің барлық түрлерінің жиынтығы деген ұғымды білдіреді. «Фразеология» грек тілінің «phrasis», яғни «сөйлемше және ұғым, білім» деген сөздерінен алынған. Тіліміздe қолданылатын жеке сөздермен бірге көптеген ерекше қалыптасқан сөз тіркестері және сөйлемшелер бар: бүйректен сирақ шығару, төбесі көкке жеткендей болды, көз бояу, жүрегінің түгі бар, ат үстінде ұйықтады т.б. Мұндай тұрақты сөз тіркестерінің мағынасы ғасырлар бойы қалыптасып, ел аузында көп айтылып, жалпы халыққа түсінікті болып кеткен. Мағынасы жалпыға белгілі, грамматикалық байланысы жағынан бір бүтін болып, қолданылуы дәстүрге айналған тұрақтысөз тіркестерін тіл білімінде кейде фразеологиялық орам немесе фразеологизмдер деп атай береді. Фразеологизмдерге идиома, фраза, мақал-мәтелдер жатады.*

Түйін сөздер: *Фразеология, мәдени дәстүрлер, тіл.*

Ә.Болғанбайұлы мен Ғ.Қалиев: «Фразеологизмдердің өз алдына дербес лингвистика саласы екендігін танытатын негізінен үш белгісі бар. Олар: 1) даяр қалпында жұмсалу белгісі, 2) мағына тұтастығы, 3) тіркес тиянақтылығы» – деп көрсетеді. Фразеологизмдерге тән бұл белгілер әр кез бір-бірінен айқын ажыратыла бермейді. Сондықтан фразеологизмдерді топтастыру тіл біліміндегі күрделі мәселелердің бірі болып табылады [1,б. 75]. Ал Н.М.Шанский:

«Фразеологизм, фразеологическая единица, – общее название семантически

несвободных сочетаний слов, которые не производятся в речи (как сходные с ними по форме синтаксические структуры – словосочетания или предложения),а воспроизводятся в ней в социально закреплённом за ними устойчивом соотношении смыслового содержания и определённого лексико- грамматического состава. Семантические сдвиги в значениях лексических компонентов, устойчивость и воспроизводимость – взаимосвязанные универсальные и отличительные признаки фразеологизма» – деген анықтама береді. Яғни фразеологизмдердің құрамындағы компоненттердің орнын ауыстыруға келмейтің, әбден тұрақталып, қалыптасқан, мағына тұтастығы бір, бір ғана сұраққа жауап беретін, бір ғана синтаксистік қызмет атқаратын қасиетімен ерекшеленетін тілдік единица болып табылады [2,б. 95].

Фразеология термині белгілі бір тілдегі фразеологизмдердің тұтас жиынтығы деген мағынамен қатар, тіл білімінің фразеологизмдерді зерттейтін саласы деген ұғымда да кеңінен қолданылады. І.Кеңесбаевтың авторлығымен шыққан «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» қазақ фразеологиясына ғана емес, қазақ тіл біліміне де қосылған елеулі үлес екендігін айтуға болады. І.Кеңесбаев аталған сөздіктегі қазақ тілінің фразеологизмдері туралы жазған мақаласында фразеология туралы: «Тіл-тілдің өзіне тән ұлттық қасиеті оның барлық тарауларынан (ярустарынан) байқалатыны мәлім. Сол қасиет, әрине, тиянақты сөз тіркестерінен де анық көрінеді. Тіл байлығын сөз еткенде сөз байлығы (лексикалық қор) деген топқа осы сөздікте қамтылған алуан түрлі фразеологизмдерді жай, жалпылай жатқыза салуға болмайды. Басқаша айтқанда сөз байлығын тексеретін тіл білімі саласын лексикология деп атайтын болсақ, фразеологизм байлығын тексеретін тіл білімі саласын фразеология деп атау әбден орынды», – деп жазады. Автор аталған еңбегінде қазақ тіліндегі фразеологизмдердің теориялық мәселелерін де жан-жақты қарастырып, болашақ ғылыми-зерттеу жұмыстарына бағдар боларлық ғылыми пікірлер айтқан. Қазақ тілінің фразеологиясын зерттеуші ғалымдардың қай-қайсысы болмасын өз зерттеу жұмыстарында бұл еңбекті басшылыққа алады.

Фразеология тұрақты сөз тіркестерінің жүйесін зерттейтін тіл туралы ғылымның бір саласы. Фразеология соңғы жылдары танымдық тұрғыдан біршама зерттеліне бастады. Мәселен, бұл салада еңбек етіп жүрген Р.Сыздық, Н.Уәли, Г.Смағұлова, С.Сатенова, Р.Авакова т.б. еңбектері бұған дәлел бола алады.

Фразеологизмдер мағынасына қарай бірнеше семантикалық топтарға бөлінеді. Кейбіреуіне тоқталып өтелік.

Соматикалық фразеологизмдер. Қазақ тілінде: *аузына шайнап бергенді жұта алмайды; қолыңмен істегенді мойныңмен көтер; екі көзі төрт болды, шаш ал десең, бас алады* т.б. Ал ағылшын тіліндегі соматикалық фразеологизмдер: *something is on (at) the tip of somebody's tonque* (тілдің ұшында), *in one ear and out the other* (бір құлаққа кіріп, екінші құлағынан шығу; ақпа құлақ), *zip your lip*

– *don't talk* (ауызды құлыппен құлыптап тастау) т.б.

Жан-жануарларға байланысты тұрақты тіркестер: *бір оқпен екі қояндыату; бір қазанға екі қошқардың басы сыймау, жерден жеті қоян тауып*

алғандай т.б. Ағылшын тілінде: *Every dog has his day* (итке де бақыт күні туар) [3, б. 56].

Достық пен дұшпандық ұғымын беретін фразеологизмдер: *дұшпаныңа өлім тілегенше, өзіңе өмір тіле, дос басқа – дұшпан аяққа қарар* т.б. Солсияқты ағылшын тілінде: *The best mirror is an old friend* (ескі дос ең үздік сынаушы). *Where there are friends, there is wealth* (Достық бар жерде байлық бар) және тағы басқалар. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологизмдердіңмағынасы осы тілдерде сөйлейтін ұлттың ежелден бергі өмірін жан-жақты айқындайды. Бұл фразеологизмдер тілдік қолданыста әр уақыттың салт- дәстүріне, әдет-ғұрыптарына, мәдениетіне, психологиясына, тарихына байланысты қалыптасып, тілдік қолданыста дамып өрбіген. Сондықтан да олар әр халықтың ерекшелігіне байланысты өсіп-өрбіп, сол халықтың ғасырлар бойыжинаған байлығының бірі болып табылады. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологизмдердің беретін ұғымы әр ұлттың өзіне ғана тән рухани өмірінсуреттейді. Яғни, қос тілдегі фразеологизмдер ұлттық сезім, ұлттық мінез, ұлттық салт-дәстүр негізін айқындайды. Ғалым Е.А.Диброва фразеологизмдердің шығу тегін еркін сөз тіркестерімен байланыстыра қарастырып, еркін сөз тіркестерінің фразеологизмдерге ауысуының 5 кезеңін көрсетеді. 1-кезеңі – сөздердің еркін тіркес кезеңі; 2, 3-кезеңі – еркін тіркестердің фразеологизмдерге ауысуы кезеңі, 4, 5-кезеңдері – фразеологизмдердің қалыптасу кезеңі.

Фразеологизмдер шыққан тегі еркін сөз тіркесінен өзгеше. Фразеологиялықтұрақтылық дегеніміз – тіркестің мағынасының астарлы, образды болуы, бүтін тұлғаға ғана тән болуы. Фразеологизмдердің туу себебі фразеологиялану процесі болып табылады. Нәтижесінде сөз тіркесі түгелдей жаңа, туынды мағынаға ие болады, дайын күйінде қолданылатын тілдік материалға айналады. Көптеген фразеологизмдер ағылшын-қазақ тіларалық фразеологиялық қорында семантикалық жолмен жасалынған. Ағылшын тіліндегі: *Keep one's nose to the grindstone* – мұрнынан шаншылып жүру. Екі тілдеде мағынасы «жұмыстан қолы босамау» деген ұғымды білдіреді. Тағы да, *Be in smb's pulse* – тамырын басу – «ақырын пікір, сыр тартып көңілін бөлмек болу» деген мағынада қолданылады. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологизмнің аспан денелеріне табынудан пайда болған түрлері кездеседі: *Be born under a lucky star*

– бақытты жұлдыздың астында туу, *believe in one's star* – өзінің тағдырына сену. Қазақ тіліндегі аспанға табыну дәстүріне байланысты пайда болып, қалыптасқан фразеологизмдер: «көк, аспан, тәңір, құдай» сөздері арқау болған: құдай жарылқады, тәңірі қолдады, жұлдызы оңынан туды, аспанымыз ашық болсын т.б.

Ағылшын тіліндегі фразеологизмдердің қалыптасуына әдеби тілмен қатар терминологиялық және кәсіби лексика негіз болған. Мысалы, ағылшын тіліндегі *talk shop* – «көпшілік жерде жұмыс жайлы сөйлеу» мағынасын білдіреді, яғни «shop» – «шеберхана» ұғымында қолданылады. *to turn face about*

– «көзқарасын (мінезін) күрт өзгерту» мағынасын білдіреді. Әскеритерминалогия бойынша «солға шыр айналу» деп аударылады екен. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологизмдердің пайда болып, қалыптасуынан әрбір

тілдің өзіндік ерекшеліктерін байқауға болады: *Move heaven and earth* (жер мен көкті жылжыту) қазақ тіліндегі баламасы «айды аспанға шығару», яғни таң қалдыру ұғымын береді. Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің қалыптасуына ертегілер, аңыз-әңгімелер, эпостық жырлар негіз болған. Ағылшын тіліндегі тұрақты тіркестер, идиомалар көбінесе ертегілерде, жай және құрмалас сөйлемдерде көп қолданылады. Мысалы:

1. *He was too soft – hearted and could not refuse money to his children and relatives whenever they asked for it*. Бұл жердегі идиома *«soft – hearted*» «жұмсақ жүрек» (қазақша қайырымды, қолы ашық) деген мағынаны білдіреді.

2. *When the boy asked his parents to allow him to learn to play piano, they agreed because they knew he had a good ear for music*. Бұл жердегі идиома «*good ear for music*». Мұны сөзбе-сөз аударсақ, «*good ear»* – «жақсы құлақ» дегенді білдіреді,яғни қазақша баламасы «құйма құлақ» [4,б. 105].

Ағылшын тіліндегі фразеологиялық бірліктердің олардың қазақ тіліндегі эквиваленттерімен салыстырсақ мағыналық ұқсастықтар ұшырасады:

Accurately, exactly, without errors деген ағылшын тіліндегі фразеологиялық бірліктің қазақ тіліндегі баламасы келесідей: *Айна қатесі жоқ.* Бұл тіркес дәлме-дәл, туп-тура дегенді білдіреді.

Ағылшынша: *Adultery unfaithfulness*. - Қазақша: *Көзіне шөп салу.* Бұл ерлі-зайыптылардың арасына басқа бір адам пайда болған жағдайда қолданылады. Ағылшынша: *Against all expectations. All day long*. - Қазақша: *Ойда жоқжерде.* Бұл күтпеген жерден деген мағынаны білдіреді.

Ағылшынша: *All word*. - Қазақша: Барлық жалпы әлемде.

Ағылшынша: *All are full up and pleased*. - Қазақша: *Ішкен мас, жеген тоқ.* Ешқандай уайым-қайғысы жоқ кезді айтады. Ағылшынша: *All the same*.- Қазақша: *Баз баяғы*

Ағылшынша: *An enormous number*. - Қазақша: *Адам айтқысыз, адам айтыпболмас.* Сенер-сенбес өзгерістерге ұшырағанды білдіреді.

Ағылшынша: *Anyway, however that maybe*. - Қазақша: *Қандай да болмасын.* Неболса да, ештеңеге қарамастан дегенді білдіреді.

Ағылшынша: *As the lark, that has hidden from a red-footed falcon*. - Қазақша: *Тұрымтайдан қорыққан торғайдай*. Қорыққан кезді сипаттау үшін қолданылады.

Қорыта келгенде, ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологизмдердің қалыптасуына ағылшын және қазақ ұлттарының тарихи, рухани және материалдық мәдени дәстүрлері негізі себеп болған деген тұжырым жасауға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ахманова О.С., Медникова Э.М., Григорьева С.А. К вопросу о фразеологической сочетаемости и путях ее изучения // Проблемы фразеологиии задачи ее изучения в высшей и средней школе. - Вологда, 1978.
2. Кунин А.В. Английская фразеология. Теоретический курс. М., 1981.
3. Arnold I.V. The English Word. 3rd ed., rev. and enl. M., 1986. – 295 p.

4. Алехина А.И. Семантические группы во фразеологии современногоанглийского языка. –Минск, 1978.-158стр.

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІ ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ОРТАҚТЫҚТАР

Нұғманова Альбина
БҚИТУ магистранты

Аннотация: *Қазіргі кезде заман талабына сай ағылшын тілінің қажеттілігі күннен күнге артып келеді. Ол еліміздің қоғамдық-экономикалық, ғылыми- техникалық және жалпы мәдени алға басуында қозғаушы айғақ болып отыр. Жалпы алғанда, ағылшын тілін, орыс тілін және қазақ тілін оқыту немесе үштілділік саясатын жүзеге асыру бұрында да балық жалпы білім беретін орта мектептер бағдарламасында енгізілген болатын. Одан қалса, әрбір оқушы жоғарғы оқу орнының есігін ашқан кезде де осы үш тілді қатар алып жүруге бағытталған. Тек қазіргі өзгешелік осы тілдерді қатар алып жүруге жазбаша нұсқаулықтар беріліп, көпке жария жасалынуда. Ендеше осы тілдік саясатты қолдаудың да бірден бірі жолы осы аталмыш мақал-мәтелдерді қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде салыстыра үйрету, мағыналық ұқсастықтары мен айырмашылықтарын оқушыға, тілді үйренушіге көрсету, дәріптеу, әрбір халықтың халық ауыз әдебиетінің құндылықтары туралы дұрыс түсіндіру. ЮНЕСКО жиырма бірінші ғасырды полилингвизм ғасыры депатады.*

Түйін сөздер: *мақал-мәтел, дастан, аллитерация.*

Біздің болашақ ұрпағымыз тек өз ана тілін меңгеріп қана қоймай, сонымен қатар бірнеше шетел тілін меңгеруі хақ. Ал шетел тілін жан-жақты меңгертуде оқыту мен тәрбие процесін қызықты, ыңғайлы және ұтымды ұйымдастыру үшін, салыстырмалы түрде қазақ тілі мен ағылшын тілінде көп қолданыста жүретін мақал-мәтелдерді салыстыруды ұсыну оқу үрдісін сыныптан тыс шараларды да тілдік дағдыларды дамытуға бірден-бір жол деп білеміз. Басты мәселелерге тоқталатын болсақ: ағылшын тілін жан-жақты меңгерту, балалардың сөздік қорын байыту және ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдерді қолдануға дағдыландыру, күнделікті қолданысқа енгізу. «Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы», - деп Әл-Фараби айтқандай, ең басты мәселелердің бірі білім алушыларға сабақ үрдісі кезінде өзіміз ұсынатын мақал-мәтелдердің дұрыс қолдану аясы мен жағдаяттарын, одан қалса, ана тілі мен өздері меңгеріп отырған ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдердің тәрбиелікмаңыздылығын түсіндіру болып табылады [1, 229].

Мәтел – тұжырымды. Бейнелі әрі ықшам нақыл сөз. Дастан, хиссаларға қарағанда мақал-мәтелдердің ерекше қасиеті көлемінің шағындығы, мазмұнының кеңдігі, тілінің өткірлігі, мағынасының тереңдігі. Әрі ол барлық халыққа әсерлі, жалпы адамзатқа ортақ, көңілге бөлекше қонымды, ұтымды келеді. Саф алтындай асылдығы, мірдің атқан оғындай өткірлігі,

ықшамдылығы, дау тудырмас даналығы, өнеге үйреткіш тәлімділігі, қиып түсерқылыштай уыттылығы мен тапқырлығы үшін дер едік [2,86].

Тегінде мақал-мәтелдер қай халықтың да жан-дүниесінің, мінез-бітімінің, тыныс-тіршілігінің айнасы; ол сол халықтың сөздік қорының байлығынтанытып қана қоймайды, оның уақыт озған сайын құны артпаса арзымас қазынаекенін де сездірер белгісі. Кез-келген халықтың даналығы мен рухы сол халықтың мақал-мәтелдерінде анық көрініс беретіні ертеден мәлім. Ал басқа тілдегі мақал-мәтелдерді біліп, түсіну – бұл тілді жақсы меңгеруіне көмектесіп қана қоймай, сонымен қатар басқа халықтың ой-бейнесін және мінез-құлқын түсінуіне көп үлес қосады, дәнекер болады. Мақал-мәтел, нақыл сөздер тілімізді байыта түсетін халықтың асыл қоры. Оның жұртшылық үшін пайдасы мен рөлі зор. Ағылшын тілді меңгертуде сол тілдердегі нақыл сөздерді, мақал- мәтелдерді үйретіп, жатқа айтқызу арқылы оқушының практикалық дағдыларын (тыңдалым, оқылым, айтылым және жазылым) қалыптастыру әдісі белгілі нәтижелерді көрсетті [3,348]. Біз үш мыңнан астам қазақ және ағылшын мақал – мәтелдерін зерделей келе мақал - мәтелдердің қандай өмір саласында қаншалықты жиі қолданылатынын анықтадық.

Бірінші орында: өмір - орта, тұрмыс - тірлік, қоғамдық құбылыстар;Екінші орында: төрт түлік мал туралы;

Үшінші орында: Адалдық, адамгершілік, ізгілік, достық туралы;Төртінші орында: еңбек - байлық, кәсіп - нәсіп туралы;

Бесінші орында: сақтық, қырағылық туралы және де т.с.с.

Қазақ ұлтына тән семантика ағылшын халқының мақал - мәтелдеріне де тән. Ағылшын мақал-мәтелдері мың жылдан астам тарихы бар халықтың өсіп - дамуының нәтижесі. Оларды тек көркем сөз құралы демей, ағылшын қоғамынан хабардар ететін білім қайнары деп те қараған жөн. Бұл жағдай да қазақ мақал - мәтелелдеріне сөзсіз тән қасиет. Осы орайда Ү. Кеңесбаеваның

«Ағылшын халқының мақал-мәтелдері» атты 2004 жылы басылып шыққан кітабында ағылшын мақал - мәтелдерінің қазақ тіліне түп - нұсқадан аударып, балама табуға талпынған алғашқы қадамы болды. Кітапқа ағылшын халқының қазіргі ауызекі тіл мен баспасөзде көркем әдебиетте жиі қолданып жүрген 1500

- ден астам мақал - мәтелдері енді. Шекспир, Диккенс, Оскар Уайльд сияқты әдебиет класссиктерінің шығармаларынан шығып, нақыл сөзге айналып кеткен афоризмдерді де жиі кездестіруге болады. Жинақталған ағылшындардың ұлттық ерекшелігін көрсетіп, мінез - құлқын ашатын, ел танып, жер білуге көмегін тигізетін мақал-мәтелдерді көптеп ұштастыруға болады. Паремиология ғылымы мақал- мәтелді екіге бөліп қарастырады. Олар: «Мақал - дегеніміз өмір құбылыстарын жинақтайтын және типтендіретін, бір немесе екі бөлімнен құралып, алдыңғысы шарт немесе жалпы пайымдау, соңғысында қорытынды, түйінді пікір айтатын, бітімі бекем өте ықшам, бейнелі әрі ырғақты халық нақылы.Осы орайда, мысал ретінде және бір ағылшын және қазақ мақалын қарастырсақ:«Nothing stake, nothing draw» (ағылшын тілінде), ал қазақ тілінде

«Екпей егін шықпас, Үйренбей білім жұқпас». Мағыналары бірыңғай болғанымен, лексика-грамматикалық құралымы сәйкес келмейтінін анық білдіреді. Тағы да бір айырмашылығы, ағылшын тіліндегі айтылған мақал

орфографиялық тұрғыдан қысқа болып беріліп, екі мағынасы үтірмен белгіленсе, ал қазақ тілінде, керісінше, яғни, мақалдың екінші сөйлемі үлкен әріппен жазылады

Мысалы: «Мәтел - қыз, Мақал - жеңгесі, Ісінің жоқ теңдесі».

«Сөз сүт болса ойдағы, Мақал - мәтел қаймағы».

Мәтелге мысал ретінде екі тілден мақал-мәтел беретін болсақ: Мысалы:

«Many a true word is spoken in jest» (ағылшын тілінде).

«Ойнап айтса да ойындағыны айтады» (қазақ тілінде).

«Pride goes before a fall»

«Аспандай берме, Жерден ұзап кетерсің. Елден ұзап кетсең, Барса-келмеске жетерсің».Ағылшын және қазақ мақалдары мен мәтелдері көп бөлігі өлең формасында, ықшамдалған жолдарына ұйқасушы сөздер аллитерация мен ассонанс енген, соның нәтижесінде мақалдардың өзінің терең мағынасында,бай әуезділікке ие болған.

Аллитерация-дегеніміз латын тілінде «alliteratio» әріп-көркем шығармаларында, көбінесе өлеңде, тұрақты тіркестерде бірыңғай дауыссыз дыбыстардың сөз басында қайталанып келуі. Мысалы:

«Little streams make great rivers»

«Көлге көл қосылса, теңізбіз дейді»

Бұл мақалда тек қазақ тілінде аллитерация қолданған. Ол «К» дауыстыдыбысы.

Ал мына мәтелде ағылшын және қазақ тілінде аллитерацияны ұштастыруға болады.

Мысалы:

«Many a little makes a mickle»

«Тама-тама теңіз болар»

Ағылшын тілінен қазақшаға аударуда қиыншылықтар кездесетіні де сөзсіз. Аударманы жасаған кезде басқа тілдің көмегі арқылы белгілі бір тілдегі мазмұнды мүмкіндігінше дәл жеткізу, ағылшын тіліндегі мақалды немесе мәтелді түсініп, оны өз туған тілінде түсіндіруге және керісінше жасау іскерлігіне ие болу міндеті қойылады. Төрт тілдегі мақал-мәтелдердегі немесе нақыл сөздердегі мағыналық реңктің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын ұғыну ағылшын тілін үйренуіне елеулі көмек көрсетеді. Қазақ, ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдерді жан-жақты қарастырып, талдау арқылы төмендегідей салыстырылымдар, категорияларға топтастырулар жасауға әбден болады.

Мәселен:

1. Ағылшын, қазақ тілдеріндегі мақал-мәтелдерді жеке тақырыптар бойынша төмендегідей топтастыруға болады:

а) Адам және оның қасиеті туралы мақал-мәтелдер;

ә) Еңбек және кәсіп туралы айтылған мақал-мәтелдер;б)

Ғылым-білім туралы айтылған мақал-мәтелдер.

2. Мақал-мәтелдерді мағыналарына қарай келесідегі мысалдай саралауғаболады:

а) Мақал-мәтелдердің қазақ және ағылшын тілдерінде сөздік баламасының әр түрлі мағыналарының бірдей болуы;

ә) Мақал-мәтелдердің қазақ тілі мен ағылшын тілінде сөздік баламасыныңдәл келуі: Мысалы:

Білім – қуат - Knowledge is power.

Бұл мәтелде екі тілде де сөздік баламасы және де мағынасы дәл келіп тұр. Бұл синонимикалық мәтелдер, яғни аудару барысында тікелей аудару «Word forWord» арқылы аударылған, мағыналары да, сөздері де бірдей. Жалпы жағдайда ағылшын тіліне аударған кезде сөзбе сөз аудару сауаттылықты білдірмейді, керісінше сауаттылыққа жаны құмар әрбір тілді үйренуші сөзбе-сөз аударудан аулақ болуға тырысу қажет деп ой тұжырымдаймыз. Әрине, аударма кезінде сөйлеп тұрған адамның ойын тыңдаушыға аудару кезінде өз ойыңды да қоспағаның абзал. Бірақ, бұл жағдайда қазақ тіліндегі мәтелді ағылшын тіліне аудару өте ұтымды болып отыр. Бұндай ұқсас синонимикалық мақал- мәтелдерді ағылшын тілін меңгеруде қолдану өте қолайлы. Тілді меңгерушілерге мысалдармен көрсету олардың ойында ұзақ сақталуға әсер етеді [4,107]. Жалпы алғанда, тіл мамандарының тәжірибесіне сүйенсек, белгілі бір тілді меңгерту кезінде келесі тілмен ұқсастықтар мен айырмашылықтарын көрсету арқылы тұсіндіру өзінің оң нәтижесін береді. «Тілді меңгерту-салыстыруда» деген ауызекі тілде айтылып, өзіміз естіп жүрген айтылым осыдан қалса керек.

Мысалы: Бір қарын майды бір құмалақ шірітеді - One drop of poison spoils the whole tun of wine.

Ал бұл мәтелде тілдердегі сөздік баламасы әр түрлі, бірақ мағынасы бір.

Бұдан басқа төмендегі мысалдар да осы ерекшеліктерге сай келеді.

1. Әр елдің салты басқа, иттері қара қасқа -Every country has its customs.
2. Сырты жалтырауықтың іші қалтырауық -Appearences are deceptive –never judge from appearence.
3. Сиыр баласын торпағым дер, қарға баласын аппағым дер - Every cookpraises his own broth.
4. Мысқалы аз, бірақ қымбат - A little body often harbours a great soul.
5. Іске уақыт, ермекке сағат - Business before pleasure.
6. Еңбек түбі – қуаныш - The end crowns the work.
7. Қыс арбаңды сайла, жаз шанаңды сайла - After dinner comes thereconing.
8. Тамшы тама берсе, тас жарады - Little strokes fell great oaks.Білім тақырыбына қатысты мақал-мәтелдер:
1. Өмір бойы үйрен - Live and learn.
2. Ақылды көндім десе, ақымақ жеңдім дейді - The fool does think he is wise, but the wise man knows himself to be a fool.
3. Көргеніңді көңілге түй - Learn wisdom by the follies of others.

Денсаулық тақырыбына қатысты:

1. Денсаулық – зор байлық - Good health is above wealth.
2. Демі бардың емі бар - Take a hair of the dog that bit you.

3. Тазалық бар жерде денсаулық бар - If each would sweep before his owndoor, he should have a clean city.

4. Кесел батпандап кіріп, мысқалдап шығады - Agues come on horsebackbut go away on foot.

Достық туралы:

1. Досыңды қиналғанда бір сына, Қуанғанда бір сына - A friend in need isfriend indeed.

2. Жүз сомың болғанша, жүз досың болсын - A friend in court is better thana penny in purse.

3. Жаңа дос жаныңда жүргенде, ескі дос есіңде жүрсін - Old friends andold wine are best.

4. Ақымақ достан ақылды дұшпан артық - Better an open enemy than a falsefriend.

Одан қалса салыстыра келе байқағанымыз қазақ тілі мен ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдердің мағыналық ұқсастықтарын салыстар келе қазақ тілінің бай екендігіне тағы куә болдық [5,81].

Мысалы: ағылшын тіліндегі бір ғана мақалға “East or West, home is best” –Өз үйім өлең төсегім; Әркімнің өз үйі – Мысыр шаһары; Туған жердей жер болмас, туған елдей ел болмас, т.б.баламалар бар.

Кей кездері қазақ және ағылшын халқының мақал-мәтелдері мағынасы мен қолданысы жағынан тура және ауыспалы мағынада да қолданылады. Мысалы:

1. No news is good news – Аш құлақтан – тыныш құлақ;

2. There is no smoke without fire - Жел тұрмаса шөптің басы қимылдамайды;

3. Cut your coat according to your cloth - Көрпеңе қарай көсіл; Піспегінеқарай ішпегі;

4. The rotten apple injures its neigbours - Бір құмалақ бір қарын майдышірітеді;

5. There is honour among thieves - Қарға қарғаның көзін шұқымайды.

Мақал-мәтелдерге тән көркемдігі, ырғақты суреттеуі арқылы олар өте тез есте сақталып, ағылшын тілін үйретудің әр түрлі аспектілері мен кез-келген басқа мақсат үшін иллюстрация ретінде қолданыла алады. Бұл бейнелік нақыл сөздер мен мақал-мәтелдерді қолдану барысында, оқушылар халық даналығының мағынасына тереңірек үңіліп түсінеді. Мақал-мәтелдердің мәнерлі формасы оларды тез есте сақтауға мүмкіндік береді, бұл ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдерінде кездесетін грамматикалық құрылыстарды өңдеуге көмектеседі. Мағыналары бір фразаны екі тілде салыстыру қандай болса да тақырыпта әңгіме жүргізуге мүмкіндігін береді. Бұл қысқа нақыл сөздердің терең мағынасы оқушылардың ой өрісін кеңейтіп, дамытып қана қоймай, өзінің тәрбиелік маңыздылығымен құнды болып табылады. Мақал мен мәтелдердің мағыналық кең диапазонына байланысты оларды оқушылар мен студенттермен жұмыс істеуде ғана емес, сонымен бірге тілді өз бетімен меңгеруге бел байлаған адамдарға да қолдануға болады [6,162].

Қазақ және ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдердің мағыналық ұқсастықтары мен тәрбиелік сипаттарына назар сала отырып айтарымыз, ағылшын тілінде мақал - мәтелдердің ара - жігі ажыратылмай тұрақты тіркес ретінде қалыптасқан. Бірқатар қазақ және ағылшын мақал - мәтелдердің құрамы мен құрылысы және мағынасы жағынан өзара сәйкестіктер байқалады, сонымен қатар сөзбе-сөз аудармасы, екі тілге аударылған баламалары көп кездеседі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Гендерлік қатынасқа байланысты мақал-мәтелдердегі этнолингвистикалықмотивтер // Тіл тағлымы. Алматы, 2003.
2. Адамбаев Б. Ағылшын және қазақ мақал – мәтелдерінің құрылымдық жәнемағыналық ұқсастықтары //Алматы-1996, 17 б.
3. Қайдар Ә.Т. Халық даналығы (қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігіжәне зерттеу). – «Тоғанай Т» баспасы, А., 2004
4. Мақал-мәтелдердің көркем шығарма тілінде берілуі // Мәдениетаралықкоммуникация және аударманың көкейтесті мәселелері. Халықаралық ғылыми- практикалық конференция материалдары. Алматы: Абылай хан атындағы ҚМХҚ ӘТУ,2001
5. Аққозин М. «Қазақ мақал-мәтелдері. Казахские пословицы и поговорки». «Қазақстан», А.,1990
6. Ерназарова З. Сөйлеу тілі синтаксисінін прагмалингвистикалық аспектісі.Алматы, 2001.

АВЕСТА - ЗАРАТУШТРА ІЛІМІНІҢ ҚАСИЕТТІ КІТАБЫ

Жулкашева С.Т.
биология пәні мұғалімі,
Ә.Молдағұлова ат. №38 мектеп-лицейі,Орал қ., Қазақстан Республикасы
Байтурсина А.С.
тарих және құқық пәні мұғалімі,
Ә.Молдағұлова ат. №38 мектеп-лицейі,Орал қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация: *Мақалада Ирандағы Араб шапқыншылығына дейін (VII ғ.)зороастризм, Арабтар жаулағаннан кейінгі зороастризм туралы, сонымен қатар , сол елдің қасиетті кітабы Авеста туралы баяндалады. Ғылымда әртүрлі қолжазбалар Авестадан қысқа үзінділері XVII-XVIII ғ. ғана белгілі болған. Белгісіз тілде жазылған Авестаны тек жас ғылым француз Анкетиль Дюпперон (1731-1805) XVIII ғ. Индияға барған сапарында ашқандығы көрсетіледі.*

Мақалада сонымен қатар, Авестаның б.э.д. II ғ. I жартысында Орта Азияда шыққан ертедегі бөлімі, оның ішінде сол кездегі дәуірдің өмірін әртүрлі тайпалардың тіршілігін, көшпенді Орта Азия малшыларын, олардың діни- аңыздарын әдет-ғұрпын суреттейді. Авестаның кейінгі бір бөлімдері Пайғамбар – заратуштраның атымен және оның берген ақылдарыменбайланысты.

Тарихтың сырын әдебиет ашса, әдебиеттің сырын тарих ашады. Сол сияқты тариҳқа, әдебиетке, мәдениетке бай елдің бірі – 3000-3500 жылдық тарихы бар Иран мемлекеті. Иран мемлекетінің сонау жылдан бергі салт- дәстүрін, мәдениеті мен тарихын осы күнге жеткізген киелі кітабы болып саналатын – Авеста. Сол себепті оны зерттеу де өзекті мәселе болып табылады.

Түйін сөздер: *Авеста, Иран, зороастризм, Араб шапқыншылығы, Орта Азия.*

Авеста – Иранның өте ертедегі маңызды ескерткіші. Ол біздің кезімізге дейін қасиетті зороастризм діні мәтіндері арқылы жетті. Араб шапқыншылығына дейін (VII ғ.) зороастризм Иран өкіметінің діні болған. Арабтар жаулағаннан кейін Иранда зороастризм дінін ұстайтындарды қуғынға ұшыратып, соңына түскеннен кейін, зоратуштрашылар тұрғылықты мекендерінтастап кетуге мәжбүр болды. Иранннан шыққан зороастристердің көпшілігі бүгінге дейін бұрынғы діни сенімдерін сақтаған. Кейбір бөлігін Үнді елінде кездестіруге болады. Олардың бір бөлігі қазіргі кезде Иранның қалалары Иязд, Керман, Тегеран, Ширазда тұрады. Зороастристерді Иранда «Гебрлер» деп атайды.

Парсылар ертедегі дін-сенімімен бірге қасиетті жазба Авестаны ұмытпай сақтап келеді. Ертедегі араб, грек, сирия, армян елдерінің авторлардың жинақтарының ішінен Иранда қасиетті Авеста кітабының болғаны жайында мәліметтер бар. Иран тілдес халықтар арасында ұлы ақын Фирдоусидің әдеби өңдеуімен (X-XII ғғ.) жазылған эпопеясында да Авеста туралы жазылған.

Зороастризм діні адамдарды пәктікке, шыншылдыққа, тырысуға және жамандықтан арылуға шақырды. Ұзақ өткен ғасырларда Заратуштараның өмірі белгісіз болды. Кейбір тарихшылардың пікірінше, оны Рей немесе Азербайжанның адамы деп білген [1, 394-395 бб.].

Бірақ ғылымда әртүрлі қолжазбалар Авестадан қысқа үзінділері XVII- XVIII ғ. ғана белгілі болған. Белгісіз тілде жазылған Авестаны тек жас ғылым француз Анкетиль Дюпперон (1731-1805) XVIII ғ. Индияға барған сапарында ашқан. Ол 1754 ж. Оксфордта сақталған Авеста жазбасының бірнеше беттерін қарастырып Индияға баруға шешім қабылдады. Индияда 6 жылдың ішінде А. Дюпперон зороастризм дінін қабылдағандармен достасып, олардың сеніміне кірді. Сол арқылы парсы діни әдет-ғұрыптарымен танысты, қасиетті мәтіндерін оқуын үйренеді. 1761 ж. А. Дюпперон Парижге оралғаннан кейін сол жиналған материалдарын қарастырып, нәтижесінде Авестаның аудармасын жасады,осындай жолмен ғылымға ежелгі парсы тілінің маңызды ескерткіші ашыла бастайды. Осы кезден бастап Авеста көптеген басқа тілдерге аударылабастаған.

Авестада сол заманда мекендеген халықтардың тарихы, мәдени өмірі олардың діндері, аңыздары, батырлар эпостары туралы сақталған мәліметтері бар. Сонымен бірге Авеста Иран тілдерінің мәңгі өшпес мәдени жәдігері болып табылады. Авестаның ертедегі бөлімі б.э.д. II ғ. I жартысында Орта Азияда шыққан оның ішінде сол кездегі дәуірдің өмірін әртүрлі тайпалардың тіршілігін, көшпенді Орта Азия малшыларын, олардың діни-аңыздарын әдет-ғұрпын суреттейді. Авестаның кейінгі бір бөлімдері Пайғамбар – заратуштраның атымен және оның берген ақылдарымен байланысты. б.э. I ғасырында зороастристік шіркеу өте үлкен ықпалды болған. Әсіресе Сасанидтер кезінде (б.ғ. III – VII ғғ.) зороастризм патша билігімен сақталды. Ахеменид кезеңінің өзінде Авестаның мәтіні жазылған. Ол 12 мың сиыр терісінде алтын сиялармен Персопольдық сарайларда сақталған болатын. Бірақ бұл жазу А. Макендонский шапқыншылығында жойылды деп айтылады. Содан кейін Шапур I тұсында бұл киелі кітап қайта өңделді. Авестаның қай жерде, қайкезде жазылғаны туралы мәселенің дауы әлі бар.

Иран әдебиеті мен тарихын зерттеуші И.С. Брагинский парсы елінің көне әдебиеті мен олардың алғашқы діни кітаптарын талдайды. Ғалым біздің жыл санауымызға дейін жүйеленген «Авеста» діни және әдеби кітабының 17 аяты- йасындары (бөлімдері) түгел дерлік өлең өлшеміндегі Иранның ең ескі жазба әдебиетінің туындылары екенін анықтаған. Оның айтуынша: Авеста аяттарын Заратуштра (Зороастра) пайғамбары жазған. Оның мазмұны өз кезінің адамдарының зұлымдыққа, қарсы ізгілік жолында тәрбиелейтін шешен новелла,асқақ эпос, жан-жүйеңді толқытар нәзік лирикаға толы [2, 42 б.].

Авеста 21 кітаптан тұрады, әрбір кітап насқ деп аталады. Авестаның әрбірнасқ араб шапқыншылығына дейін авесталық – тексттен және зендтен құрылған болатын. Әрбір насқтың өзіне тән жеке атауы болған.

Авеста тек қана дұғалар жинағы емес, сонымен қатар заңдар, кодекстер, астрономия, астрология, медицина т.б. ғылымдардың жинағы. Бұл кітапта табиғат жан-жануар тіршілігі, жер мен аспан иелігі, адам мен жаратушының ара қатынасы туралы аңыздар, арнайы болжамдар берілген. Адам жаратушының ең сүйікті құлы екені, оның бойындағы ақыл-ойы, өсуі, өзгеруі, еңбектенуі, табысқа жетуі және т.б. жайлары жайында нақты көрсетіледі. Мұнда әділ патшабилігін аңсау, тату-тәтті жақсы өмір сүру, ақылмен адал істеп, өз еңбегімен күн көру, барлық кедей адамдарға қайырымдылық көрсетсе деген ізгі пікірлер жинақталған. Біздің күнімізге дейін, бізге тек қана Авестаның кейбір бөліктері жеткен. Сондай-ақ Авестаның барлық мәтіндері сақталмаған. Ғылымға белгілі Авестаның жазбаша мәтінінің әрбір бөліктері ең көп жиналған жинағы болып табылады. Бұл текст бірнеше бөлімдерден тұрады:

1. Ясна. Авестаны құдайларға табыну сиыну бөлшегі. Ол 72 тараудантұрады.
2. Висперад – 24 тараудан құралған. Оның бәрі көптеген құдайларға бағышталған.
3. Видепдат. Диюлерге қарсы сөз деген сөз. 22 тараудан тұрады. Ол сондай-ақАвестаның 19-шы насығы.
4. Яшта – құрметтеу. Мазмұны жағынан Авестаның ең көп бөлшегі. Ол

күнге, жерге, айға бағышталған. Сондай-ақ 22 әнұран мен өлеңдерден құралады. Онда Орта Азия көшпенділерінің өмірі, діни танымы. Діни ұғымдарыкөрсетілген. Онда мифологиялық образдар және сюжеттер көп сақталған.

5. Кіші «Авеста». Онда бірнеше үзінділер, фрагменттер өз күйінде бізге жеткен.

«Авестада» табиғат көріністері зор шеберлікпен бейнелгенін кезінде И.С. Брагинский ерекше атап көрсеткен. Табиғатқа табыну культі, соның ішінде Айға, Күнге тағзым ету, Отқа табыну көріністері көркемдік тұрғыдан мейлінше ұтымды шыққан [3, 80 б.].

Авеста кітабы – ежелгі Иран жазба ескерткіші және зороастр дінінің қасиетті кітабы. Ұзақ жылдар бойы Авеста тек ауызша таралып отырған. Авеста кітабы толығымен айқын зерттелмеген. Өйткені кейбір зерттеулер Авестаның алғашқы кітабы Аршакид дәуірі кезінде жазылған десе, кейбіреуі Авестаның ең алғашқы басылымы сасанидтер дәуірінде жазылған дейді. Аршакид дәуірі негізінде жазылған Авеста кітабы бізге жеткен жоқ. Яғни бұл кезде жазылған Авеста кітабы туралы мәлімет жоқ. Ал сасанидтер дәуірі кезінде жазылған Авеста бізге жеткен. Авестаның тексті негізінен 21 кітаптан тұрады және бұл тексте 350 мың сөзден құралған. Бірақ бізге сөздер толығымен жетпеген. Бізге тек осы сөздерден 83 мың сөз ғана жеткен. Авестаның ең ежелгі бөлімі – Гат. Бұл бөлімде негізінен дұғалар жазылған. Бірақ автор осы бөлімге зароастризм дінінің әдет-ғұрыптарын қосып жазған. Олар Ясна мен Яштаның негізгі бөлімдерін қамтиды. Зерттеушілердің көпшілігінің пікірінше, Яшта мен Гаттар б.э.б. VIII-VII ғасырладағы Шығыс Иранның бақташы-егінші тайпаларының және Орта Азия халықтарының өмір салты мен қызметтерін бейнелейді Сонымен қатар көптеген мифологиялық элементтерді қамтиды. [4, 45-50 бб.].

Әрбір мемлекеттің өз айнасы болып табылатын тарих саласы, сол мемлекеттің қалай пайда болып, қайдан шыққанын, кімдер негізін салғанын анық, айқын және дәлелдеп көрсетіп бере алады. Деседе кейбір белгісіз болып қалған дүниелерді шамалап та көрсетеді. Өйткені әртүрлі қиындық пен қыстауды басынан кешіреді, биік-биік шыңдардан асады. Әртүрлі қантөгіс, соғыстар болған кезде сол елдің мәдениеті, әдебиеті жоққа айналады. Тіпті қалдықтары қалғанның өзінде болжаммен әртүрлі дүниелер айқындалады.

Авеста – Орта Азия мен Ирандағы тарих сахнасында зароастризм діні жайындағы өте бай маңызды материал жинағы болып табылады. Сол замандағы қоғамдық-экономикалық құрылыс, дінге сенушілікпен бірге өзгерген халық өмірінің айнасы болып табылатын «Авеста» жайындағы жинақтар қазақтың ғалымы Н. Келімбетовтің пайдалы мәліметтері де басқа ғалымдардың зерттеулерімен сәйкес келеді.

Тарихтың сырын әдебиет ашса, әдебиеттің сырын тарих ашады. Сол сияқты тарихқа, әдебиетке, мәдениетке бай елдің бірі – 3000-3500 жылдықтарихы бар Иран мемлекеті. Иран мемлекетінің сонау жылдан бергі салт- дәстүрін, мәдениеті мен тарихын осы күнге жеткізген киелі кітабы болып саналатын – Авеста. Бұл Авеста тек қана Иранның емес, Орта Азияның көне тарихын жаңғыртады. Ғалымдар: «Мәдениеттің бәрі Азиядан басталған» – деп айтады. Өйткені, бұл елдер ұлы тарихқа енген және сан ғасырлық тарихы бар.

Сол үшін де ұлы ойшылдар шығыс елдерінің тарихына, әдебиетіне, мәдениетіне көбірек көңіл бөледі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1 Рүстемов Л., Сәмарэ И. Парсы тілінің жолашары. – Тегеран. 1995. – 394-395бб.
2 Брагинский И. С. Иранское литературное наследие. – Москва. 1984. – 42 с.
3 Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. - Алматы, 2005. -334 б.
4 Оранский И.А. Изучение памятников древнеиранской письменности в СССР.История Иранского государства и культуры. – Москва. 1971. – 45-50 с.
5 http://oldconf.neasmo.org.ua/node/2959

ӘӨЖ 978. 11 – 008

АВЕСТА ЖӘНЕ ЗАРАТУШТРА ІЛІМІ: ҒЫЛЫМИ-ТАНЫМДЫҚОЙЛАР

Искакова Күлзира
Философия ғылымдарының кандидаты,
Қазақстан Республикасының құрметті профессоры
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ
Астана қ.

Аннотация: *Зороастрлық элементтердің мән-мағынасына көңіл бөлінеді. Өткенге оралу, тарихты зерттеу, тарихи жәдігерлерді қайта қарастыру, рухани жаңғыру және жаңа әрі тың көзқарастарға бет бұру ізденістер мен уақыт талабы екені айтылды.*

Түйін сөздер: *зороастризм, рухани әлем, кратерлер, техногендік факторлар, экология.*

Жаңа Қазақстанды құру жолында өткен тарихи-мәдини жолды зерделеп, болашақты болжау заңды. Ұлттық сана мен тарихи жады үшін өткен кезеңдердің маңызы мен мәні өте зор. Өйткені өткенді сана талқысынан, ой таразысынан өткізбейінше, болашақты анық бағдарлау мүмкін емес. Халықтың алға басуы тек саяси-экономиялық ахуалмен қатар, оның руханилығына да тікелей байланысты. Қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті ғасырлар қойнауынан бастау алады және көптеген тарихи қабаттардан тұрады, осыған орай мәдениеттің тарихи қозғалысын, заңдылықтарын танудың маңызы артып отыр. Тәуелсіздікке қол жеткізген соң халықымыздың дәстүрлі құндылықтарына, олардың қайнар бастауларын тануға деген ықылас артты. Бұл талапты қанағаттандыру үшін өткен дәуірлердің рухани мұрасын жан-жақты байыптау қажет. Осылайша, өткен дәуір рухани бастаулары бүгінгі күн мен болашақтың

өзегіне айналады. «Авеста», «Зороастризм» тақырыбын зерттеген бірнеше ғасырлар бойы мамандар аз емес. Біздің елімізде бұл тақырыпқа алғаш келген Әлкей Марғұлан бастап, атақты әдебиетшілер, тарихшылар, философтар көп болған.Аталған тақырыпқа қызығушылық тудырған – экономика ғылымының докторы, профессор, Халықаралық инженерлік академиясының академигі, ҚР Ұлттық инженерлік академиясының вице-президенті, Қазақстан экономика ғылымдары Академиясының президенті Рахман Алшановтың 2016 жылы әуелі орысша, 2017 жылы қазақша (кейін – түрікше) «Жиырма мыңжылдықтың құпиясы: ізденістер мен ашылымдар» атты кітабының шығуы. Кітапта осыдан бірнеше ғасырлар бұрын ғаламшарда болған, болды деген фактілер, сонымен қатар халық аузындағы аңыздар мифтер қамтылған. Ғылыми еңбекте ежелгі діндердің, сенімдердің ұстанымы, жердегі географиялық ахуал, астрономия құпиялары жазылған. Жұлдыздар мен жанартаулардың, жел бағыттары мен топан судың тылсымдары зерттелген тербелген [1,445 бет]. Автордың кітабында тоғызыншы ғаламшар құпиясы мен жер осінің еңкеюі, астероидтардың кеңістіктен қалай жерге құлайтыны, тарихтағы фактілер жазылған. Сонымен бірге, кітаптың ерекше құндылығы: зороастризмнің қасиетті жазбаларына көңіл бөлініп, «Авестадан» түсіндірмелер келтіріледі. Ғылыми еңбек жаратылыстану саласы мен әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдарды бір арнаға тоғыстыруымен ерекшеленеді. Оның үстіне, тәрбиелік мән-мағынасымен де есте сақталып, отансүйгіштік сана-сезімді оятатын ерекше әсер қалдырады. Экономист-ғалымның өзінің еңбегін жазуға жеті жыл уақытын кетірген ерекше уникалды туындысы әркімнің мектеп кезінде кейбір сабақтарды оқығанда жіберген «ақтаңдақтарын» еске алып, «ештен – кеш жақсы» деп қолымызға қайтадан кітаптар алып, білімізді толықтыруға әкелді.

Жалпыға негізінен белгілі тақырыпқа қатысты кейбір энциклопедялық фактілерді еске түсірсек, Авеста - Зороастризмнің қасиетті кітабі, қасиетті ілімнің жазбалар жинағы.. Осыдан 3000 жыл бұрын Орта Азияда пайда болып, кейін Иран, Ауғанстан, Үндістан, Ирак, Таяу Шығыс елдері аумағына таралған. Зороастризмнің қасиетті кітабы – «Авеста». Заратуштрашылдық ізгілік пен қараулықты бір-біріне қарама-қарсы қоя отырып, дүниедегі барлық процестерді осы «мәңгілік екі бастаудың» күресімен байланыстырады. Көптеген ғалымдар Авеста Иранда Сасани әулетінен шыққан I Хосроу shah тұсында жазылған деп есептейді. Шындығында ол бұл дәуірде қасиетті саналғанымен, ұмытылған тілде жазылған. Көпшілік түсіне алмағандықтан діндарлар оны сол кездегі әдеби тіл – pahлауий тіліне аударып, көп түсіндірмелер қосқан. Аударманың көлемі өте үлкен болғандықтан діндарлар күнделікті пайдалану үшін Кіші Авестаны жасады. Оған Үлкен Авестадан іріктеп алынған дұғалар кірді. Авестаның барлық діндерге, бүкіл дүниежүзілік өркениетке үлкен әсері болды. Авестада сол заманда мекендеген халықтардың тарихы, мәдени өмірі олардың діндері, аңыздары, батырлар эпостары туралы сақталған мәліметтері бар. Сонымен бірге Авеста Иран тілдерінің мәңгі өшпес мәдени жәдігері болып табылады. Авестаның ертедегі бөлімі б.э.д. II ғ. I жартысында Орта Азияда шыққан, оның ішінде сол кездегі дәуірдің өмірін әртүрлі тайпалардың тіршілігін, көшпенді Орта Азия малшыларын, олардың діни-аңыздарын әдет-

ұрпын суреттейді. Бұл кітап б.з.б. III ғасырда көне тілдердің бірі саналатын авеста тілінде қағазға түсірілген «Авеста» б.з.б. III-VII ғасырларда 21 кітаптан тұратын шығарма болған. Бүгінгі күнге соның төрттен бір бөлігі ғана жетіп отыр. Жалпы, зороастризм ілімі бойынша, бүкіл әлемдегі нәрселердің бәрі бір-біріне мүлдем қарама-қарсы тұрған екі топқа бөлінеді. Олар жақсылық пен жамандық, жарық пен қараңғылық, әділет пен зұлымдылық, шындық пен өтірік, т.б. Бұл ілім бойынша әлемдегі осы екі күштің арасында тынымсыз, мәңгілік күрес жүріп жатады. Мәңгілік күрес идеясы «Авестада» Ахура-Мазда мен Ангра-Майнью арасындағы үздіксіз тартыс арқылы бейнеленген *Ахура -Мазда* – аспан мен жерді, адамдар мен жануарларды дүние жүзіндегінің бәрін жаратушы, әлемнің жалғыз иесі «Ахура» – әлемнің әміршісі, ал «Мазда» – даналық құдайы деген мағына береді. Ахура-Мазда – өмірдегі барлық жақсылық атаулының қамқоршысы. *Ангра-Майнью* – «зұлым рух» деген ұғымды білдіреді. Ол – өмірдегі барлық жақсылықтың, ізгіліктің , қайырымдылықтың, мейірімділіктің қас дұшпаны. Бұл екі қарама-қарсы күштердің арасында үздіксіз күрес жүріп жатады. Мұны «Авестада» айтылатын басты пікір деуге болады. «Авестада» айтылатын негізгі идея - көп құдайларға құлщылық етуді тоқтатып, әлемнің Жалғыз жаратушысына, яғни Ахура-Маздаға табыну қажет дегенге келіп саяды.Адамзат өз даму тарихында ғаламдық сипаттағы сан түрлі апаттарды басынан талай рет өткерді. Олардың санасында бұл апаттар әлемдік су тасқыны, адам шошырлық қақаған үскірік аяз, отты айдаһарлар шеруі, алапат зілзалалы жерсілкіністер, жан-жақты жаппай от шарпыған тажалды өрт ошақтары, астероидты-метеорологиялық шабуылдар ретінде сақталып қалған. Ежелгі мифтер, эпикалық поэмалар ықылым замандағы халықтардың драматикалық жадының, тарихи жылнамасының жаңғырықтарын жеткізеді. Адамзат түрлі катаклизмдермен, табиғи апаттармен үнемі күресте шыңдалды, бір орыннан екінші орынға қоныс аудара қашты, бейімделді, аман қалды. Егер ғылым Homo sapiens-тің генетикалық тарихы 135 мыңға дейін белгілі деп ойласа және осы мыңжылдықтарда ұрпақтардың орташа жасы 25 жаспен өлшенсе, онда қазір жер бетінде 5,4 мыңыншы ұрпақ өмір сүреді екен. Бұлар тірі қалған, бейімделген, Жер бетінде өмір сүруге үйренген ұрпақтар. Табиғат адамдарды өззаңдылықтарымен санасуға мәжбүр етті.

Ғылым табиғат құбылыстарының даму заңдылықтарын танып-білуде, апаттардың, катаклизмдердің мәнін түсінуде, олардың пайда болу тарихын зерделеуде айтарлықтай алға жылжыды. Кешенді, жүйелі зерттеулер бірқатар шешімдер қабылдауға мүмкіндік берді. Экология саласында түбегейлі шаралар қабылдауға қарсылық бар екені де шындық. Бұған дәлел ретінде – мұздықтардың тез еруін, табиғи апаттардың өсуін, мәселен, Америкадағы – торнадоны, Қазақстанда – Семей, Ресейде – Тайгадағы өртті атауға болады. Ойлануға тұратын мәселелер.

Біз ашық ғарышта тұрамыз, ғаламның қай алыс бұрышынан күтпеген қонақ келетінін толық біле алмаймыз. Күн жүйесінің өз қорғанысы бар. Жерден біршама қашықтықта – Юпитер, Сатурн, Уран, Нептун сияқты алып планеталар біздің ғаламшарды қорғап келді, негізгі соққыларға төтеп берген де солар.

Ғылым мәліметтері бойынша Марс екі мың шақырымдық суперастероидтің алапат соққысынан кейін қызарып кеткен. Ай, әсіресе оның екінші жағы, ғарыштағы көптеген кратерлердің жойқын соққыларынан жырымдалған. Жер бетінде де қазір бағамдасақ, соққы іздері көп. Тек соңғы уақытта ғана Гренландия мұздықтары астынан, ғалымдардың болжауынша бұдан 11,5 мың жыл бұрын, ұзындығы 31 шақырымға жететін алып астероидпен соқтығысудың салдарынан пайда болған көлемі 700 шақырымдық үлкен кратер табылған. Қазіргі уақытта соңғы 20 мың жыл ішінде орын алған Жердегі апаттарды жалпы сипаттауға мүмкіндік беретін көптеген деректер жинақталған. Қараңыз: [1 мен 2]. Бүгінде адамның тұтынушылық қарымы мен жылдамдығы Жер- Ананың бүкіл табиғи ресурсына қауіп төндіріп отыр. Табиғи ресурстың сарқылуы халықтарды, мемлекеттерді тіршіліктің жаңа жолдарын іздестіруге жұмылдырып, ғылым мен білім салаларында үнемі технологиялардың инновациялық жаңалықтары мен тың үлгілерін енгізуге, ресурстарды алмастырғыштарды ойлап табуға, адам мен табиғаттың ақылға қонымды теңгерімін сақтауға мәжбүр етеді.Қазір бүкіл әлемді «адамзатты экологиялық апатқа әкелетін ИКС сағаты соққанша қауіпті де қатерлі жағдайдың алдын алуға бола ма?» деген бір ғана мәселе алаңдататыны сөзсіз. Қоғамда пессимистік болжамдар мен оптимистік үміттер текетіресі белең алып тұр. Әлемде экологиялық жағдайдың қиындауы барлық дерлік елдердің ғалымдары мен мамандарын оған әсер етіп отырған факторларды жан-жақты зерттеуге және мұндай жағдайдың себептерін табуға мәжбүрлейді. Қазақстанда топырақтың құрылуы қиын жағдайдан шыға алмай отыр, шөлге айналу үдерісі жалғасуда, сумен қамтамасыз ету мәселелері күн тәртібінен түсер емес. Біздің еліміз, әсіресе оңтүстік таулы аудандарымыз жер сілкінісі мүмкін болатын аймақта тұр.

Қазақстан географиялық орналасуына сай, ауқымының үлкендігінің нәтижесінде қаншама рет осы апаттардың ортасында болды, сондықтан бұл үдерістерді кең көлемде және жан-жақты зерттеуге мүдделі. Ғылым үшін зерттелмеген құбылыстар, жетіспейтін бөліктер орасан зор мүмкіндігі ашылуда.Бірақ оқиғаның жалпы суреті, концептуалдық әдісі бар. Болған құбылыстарды шынайы бағалау зерттеу іс-әрекетін және адамзаттың іс жүзіндегі жұмысын жаңаша құруды мүмкін етеді.

Бұл апаттарды өз тарихымызды толық түсіну үшін ғана емес, болашағымызды дұрыс болжау үшін, соған қарап әлеуметтік ғылыми жоспарларды құру үшін қажет[1,3-20бб].

«Авестада» табиғат көріністері зор шеберлікпен бейнеленгенін көптеген ғалымдар ерекше атап көрсеткен. Табиғатқа табыну культі, соның ішінде Айға,Күнге тағзым ету, Отқа табыну көріністері көркемдік тұрғыдан мейлінше ұтымды шыққан. Мәселен, Күнге арналған ән-ұранда төмендегідей жыр жолдары бар тербелген [аударған филол.ғ. докторы, профессор Алма Кыраубаева:

Мәңгілік күн сөнбейтін,Еш
нәрсе тең келмейтін,
Шұғыла шашып жылжыған,

Ұлы күнге бұл дұғам, Күн
қызуын төккенде, Жер
ынтығын өпкенде, Жүз мың
құдірет секілді,Ғажабы бар
не түрлі.

Авестада өмірге нәр беретін құдіретті күштің бірі – Су екенін айта келіп,толқып жатқан теңіздің жанды картинасын жасайды:

Міне теңіз, буырқанған, шулаған, Міне
теңіз, толқындары тулаған. Міне теңіз, кері
шегініп күрсінген, Міне теңіз, алға
ұмтылып, жар сүзген.Міне теңіз, толқын
қуған, тепсінген, Міне теңіз, тіл қатысқан
шексізбен.
Ворукаша теңізі осы көз көрген,
Дүниенің ортасында [3, 30-35 бб]

Ежелгі заман тарихын зерттеуші ғалымдар «Ворукаша» теңізі деп қазіргіҚазақстан жеріндегі бірнеше көлдер мен теңіздерді атайды. Ең бастысы –солардың бәрі қазіргі қазақ жерінде болғандығы. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Қазақстан халқына 2023 жылғы1-ші қыркүйектегі Жолдауында: «Су ресурсы – еліміздегі өзекті мәселелердіңбірі. Халқымыз «Судың да сұрауы бар» деп бекер айтпаған... Су дегеніміз –үнемдеп пайдаланбаса, тез таусылатын шектеулі ресурс. Еліміз үшін судыңмаңызы мұнай, газ немесе металдан кем емес»[6], - деп атап көрсеткеніндей, су – стратегиялық ресурс. Судың адам өмірінде де, жер бетіндегі тіршілік үшін демаңызы зор. Су болмаса , өсімдік өспейді, жануарлар да , адам да сусызтірішілік ете алмайды. Дана халқымыздың : «Сусыз өмір жоқ, Су — ырыстыңкөзі, Су жүрген жер молшылық», - деген сөздері осы күндері үнемі еске түседі. Зороастрлықтар от пен суды айрықша қасиеттеген [5].Бұлақ көзі мен өзендерге дұға оқып, жағасында құрбандық шалған. Суға, отқа ақпен бірге жемістің шырынын құйып, екі түрлі шөптің жапырақтарын тастаған.Су Құдайы Апас, Апат деп аталады. Ежелгі аңызда рда қимақтардың Құдайы өзен, сақ патшасы Тарғытайдың анасы да өзен болатын. Зороастрлықтар отқа да осылай табынып, тамақ пісіргенде оттың үлесін ұм ытпай, оған май құйған. Қазақта «оттың маздап жануы», отқа табынған АхураМазда атымен байланысты болуы мүмкін. Тағы бір ұқсастығы: кінәлі ада мды анықтау үшін, оны екі оттың арасынан өткізген. Осы салттың бар екендігі бүгінге дейін тілімізде: «екі оттың ортасында қалды» деген фразеологизмнен көрініп тұрған жоқ па?

Көне замандағы адамдар үшін от пен судың – өмір екені ешбір дәлелді қажет етпейді. От – қазақтарда күні бүгінге дейін қасиетті, киелі нәрсе деп санайды. От туралы халық:

« Ошақтағы отты басуға немесе түкіруге болмайды. Қарғыс ұрады... Жаңа түскен келін, әуелі өз отауына кірмесбұрын, атасының үйіне кіріп тағзым ет

уге тиіс, содан соң қалыңдық атасының отына бір қасық май тамызуы кере к», – деген сөздерді әр қазақ бала кезінен естіп өседі.

Отқа,суға табыну, ғалымдардың ойынша, архаикалық, анимистік пәлсафа ға жатады. Авеста адамдарының түсінігінде Жер мен Су – Аспан атаның әйелдері де, От - ұлы.

«Авестада» да өзен/суды қасиет тұтып, оны адам сияқты, қуанышпен ішіп, тілек-өкпесі бар жанды нәрсе деп түсінгені көрінеді:

Қасиетті бұл өзенге,Не
десең де сыяды.
Толқыны тау боп ағады,
Осы өзенге сыйынсаң,
Алдыңнан нұр жауады.

Жақсылықпен жамандық, қайырымдылық пен зұлымдық, сарандық пен жомарттық, ерлік пен ездік т.б. сондай сан алуан қайшылықты касиеттері бар адамның өзіндік санасы мен қоғамдық сана белсенділігін оятуда, ұрпақты имандылыққа тәрбиелеуде аталған ілімнің атқарар қызметі аз емес. Заратуштра ілімі бізге үнді еуропа дәуірінен жеткен сирек те бағалы көне жазбалардың қатарынан саналады. Жоқ жерден ешнәрсе туа қалмайды; діни ілімдердің тарихи іздері болуы керек. Зороастризм мен Авестаны «кәпір ілімі» деген кесім бүгін де бар. Бұл – дау туғызатын, әрі жақсылап ойланатын жайт. Белгілі шығыстанушы Мұрад Аджи «діни ілімдерді Индия, Тибет, Иранға сақ-түріктер әкелді» [4,44б],- деп кесіп айтады. Зороастризм ілімінде «жүрекке жылы тиетін» бір Жаратушыны мойындау, оның 72 аты, отты – Құдайдың рахым- игілігі деп тану, о дүние, Қиямет-қайымда өлілердің тірілуі, сұрақ-жауап, қыл көпір, тозақ пен пейіш, Ібілістің (Анграмайнью) жеңіліс табуы сияқты сабақтысарындар бар. Енді бір пікір былай нақты айтады: «Ислам заимствовал от зороастризма ежедневную пятикратную молитву, учение о ритуальной чистоте и, наконец, установление пятницы как дня богослужения» [сонда]. «Авестадағы
«вэйджа (пейіш)», «дужахва (тозақ)», «Ажи Дахака (аждаһа)», «дужман/ (дұшпан)», «джухта (жаман сөз /жоқтау/, бәлкім, «жұт» та осы түбірлі, «даргах (дәреже, жаратушы қалауы)» сөздері бізге түсіндіруді қажет ете ме? Ақура Мазда – оттың атауы емес, оттың иесі, Зердеш тәңірліктен екшеп алған Жаратушының бір есімі, «Құдай» сөзінің этимологиялық негізі. Маздаған от иесі – Ақура Мазда – Ақұдайдың өзі болды»,- деген екен Сапар Оспанов. Ал эколог-ғалым Жұбатырұлы Сайлаубай: «Сөйтсек, «Құдай» атауы (және басқада ұғымдар) бізге анау айтқан, парсыдан келген кірме емес, өзімізден солай қарай ұзаған, сонан соң қайтып оралған өз үніміз. Мысалы, мыңжылдықтар бойы «Ақұдай!» сөзін өлтірмей ұстанған бір халық сол атажұрт Тұран төсінде, берік ділде, қиындық-қыспаққа шыдаста өмір сүріп келе жатыр [7].Заратуштра ілімі иран, тұран халықтарына ортақ мұра болғандықтан, оған қазақ халқы да еншілес деп санайды ғалымдар. Заратуштра еңбегіне тек соңғы жылдары ғана назар аудара бастадық. Қорыта айтқанда, Заратуштра — ұлттық тәлім тарихының төрінен тиісті орнын алуға лайық тұлға, ал Авеста лайықты ілім.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Алшанов Р.Жиырма мыңжылдықтың құпиясы: ізденістер мен ашылымдар.- Алматы: Қазақстан Республикасы Жоғары оқу орындарының қауымдастығы: «Туран» университеті, 2019. 445-б.
2. Алшанов Р. Адам және табиғат: тепе-теңдік үшін күрестің өршуі // Алматы ақшамы. - 14.08.2019
3. Кыраубаева Алма. Авесталық мифтер // emirsaba.org //https://emirsaba.org › alma-ir..; Қыраубай Алма. Қазақ мифологиясы және Авеста. Жұлдыз №2, 1996
4. Аджи Мурад. КИПЧАКИ. Древняя история тюрков и Великой Степи.- 1999. - Москва:ОАО «Новости». – 175с.
5. Оспанов С.И. Жаратушы әлде Заратуштра калай деді? (Жаратушы либо Заратуштра как говорил?) – Алматы: «Кипчаки», 2003. – 70б.; Оспанов .С.И. Арғытектану негіздері. – Алматы: Арыс , 2009.- 424б.
6. Тоқаев Қ.-Ж. Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына 2023 жылғы 1-ші қыркүйектегі Жолдауы //ASTANA aqsamy. - 2023, 2 қыркүйек
7. Жұбатырұлы С. Ғалам сарынынан ескен туыстық үндері // Топансу жүзін жуған ҰЛЫ ДАЛА // https://halyqline.kz › ruhaniat

ӘОЖ 81-25

СӨЙЛЕУДІҢ ТАРИХИ БАСТАУЫ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ ӘРЖАҚТЫЛЫҚ

Адамова А.А.
Әлкей Марғұлан атындағы
Павлодар мемлекеттік университетінің докторанты
Павлодар, Қазақстан Республикасы

Аннотация: *В статье подчеркивается, что зороастрийское направление не относится только к одному учению. Учение о древнем зороастризме отразилось в некоторых научных трудах, которые впоследствии стали категорией всех наук в обществе. В частности, ученые в области философии, культуры, истории, фольклора отдали предпочтение этому вопросу. А выводы казахских ученых-языковедов, характеризующие межличностные связи, взаимоотношения человека и другого живого существа в обществе, не были приняты во внимание. Статья восполняет пробел в этом направлении.*

Автор считает, что психолингвистическая категория речь (высказывание) имеет особое место в межличностных отношениях. В статье описывается принадлежность речи к другим областям науки, а именно физике, физиологии, культурологии, деятельности в сознании древнего человека, определяется его научная многообразие. По этой причине приводится примеры

воспитания детей, встречающихся в казахских традициях и обычаях, в том числе, по отношению к языковым патологии.

Ключевые слова: *речь, человек, общество, языкознание, контактология*

Қазіргі қазақ ілімі, оның ішінде қазақ тіл білімі, зороастризмдік бағыттағы ізденістерге бара қойған жоқ. Бәлкім, бұл оның діни ұғыптағы зерделеулерге мойынсұнғандығынан болса керек. Солай бола тұра, әдебиет пен мәдениетті тоғыстыра қарайтын ғалымдар (Ә.Марғұлан, С.Қасқабасов) бұл мәселені айналып та кетпейді. Тіпті, Жаратушы мен Заратуштра (зар айтушы) сөздерінен тілдік жақындық іздеген ғалымдар да бар (Р.Алшанов, С.Оспанов). Бұлардың бәрі алғашқы қазақ ғалымы Ш.Уәлихановтың «Тәңіршілдіктің бойында түркі халықтарының көптеген діни тәжірибесі ұштасқан. Олар Тәңірі мен құдайлардың айтқанымен жүріп қоймай, қоршаған әлемнің мәнін де тануға тырысты. Табиғат пен адам, өмір бен құпияға толы дүние. Адам мен табиғаттан асқан қандай керемет бар?» [7] деп таңдана жеткізген байламдарын негізге алса керек. Қалай болғанда да, Заратуштра ілімі қазақ философтары, мәдениеттанушылары мен фольклортанушылары тұжырымдарынан көрініс тауып отырды. Біздің мақсат, айтылған ғылыми жорамалдарды қайталау емес, бірақ, Ш.Уәлихановтың тілге тиек етуіндегі адам мен табиғат байланысын тіл біліміне тартып, тарқату және олардың адамаралық қарым-қатынасты айқындаудағы орнын шешу болып табылмақ.

Мұндайда «Мен этностарды ежелгі және қазіргі, тарихи және бейтарихи деп бөлмеймін. Олардың барлығы жер әлемінде бір уақытта пайда болған. Бұлар туралы жәдігерлер тілде сақталған. Этимология – тіл археологиясы – ежелгі тарихтың, тарихи дәуірге дейінгі мыңжылдықтардың оқылмаған белгілерін негізгі жеткізушісі болады» [6, 496 б.] деген О.Сүлейменов тұжырымы мен мұндалайды. Бертінге үңілсек, Абай ғақлиялары да ерекше айтылымға ие, оның жеткізілуінде де ерекше тылсым бар: «Абай ойына келген нәрселерін еркін айту үшін жанр ойлап тапқын. Ол – сөз жанры. Ақынның қара сөздері – еркін ойдың жанры. Мұнда ешқандай бір дәстүрге, тәсілге бағынушылық жоқ. Ой еркін айтылған, мазмұн өзіне лайықты форма тапқан» [3, 178 б.]. Бұл сөйлеудің, ойды жеткізудің басты ерекшелігі болса керек. Себебі сөз жанры айтумен, қабылдаумен тікелей байланысты. Ал ондағы еркіндік әр ғылымның аясындағы қарастырылатын мәселелер екені анық.

Ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлы айтқанындай, «Халық өмірі бір жылдап, он жылдап, қатта жүз жылдап та емес, мың жылдап саналады. Сондай ұзақ өмірінің ішінде әр халықтың тұтынып келе жатқан сөздері, ол сөздердің біріне- бірі жалғасып түзілетін дағдылы жолы, жүйесі, қисыны болады. Әр жұрттың түрінде, тұтынған жолында, мінезінде қандай басқалық болса, тілінде де сондайбасқалық болады» [2, 16 б.]. Осыдан да болса керек, ғалымның «Тіл – құрал» еңбегінде бұл жайтты шешудің барлық кілті сөйлеуге барып тіреледі: «Бұл сөйлеуде бес не алты сөйлем бар», «Бір сөйлемнің ішінде бірнеше сөз болады»,
«Бір сөздің ішінде бірнеше буын болады». Байқаған адамға мұндай тұжырымға тұрақтану жалпыдан жалқыға қарай әдісінің кең орын алғанымен түсіндірілген. Осылайша, халық тілінде мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан сөйлем

қисынын, сөздің дағдылы жолын, басқаша айтқанда сөйлеудің жүйесін,сақтаудың көрінісі тарқатылған.

Шын мәнінде де, халық тұтынуындағы сөздердің тарихи, әрі мәдени сипатта сақталғанына тұрмыс-салт жырлары мен әдет-ғұрып, салт-дәстүрдің игі әсері мол болды. Біздің байқауымызда, қазақтың бала сөйлеуінде тіл мүкістігі сынды кемшін тұстар кездесе бермейді. Мәселен, «Тіл ашар» тойына келген қадірлі адам (ақсақал) сыбаға боп тартылған қой басынан тілін ажыратып,

«тілің тез шықсын, шешен бол» немесе таңдайын жегізу арқылы сәбиге тілеу тілеген. Тіпті, сойылған малдың ішегімен «баланы буындыру» рәсіміне салып,

«Сөйлейсің бе?» деп сұрақ қоюды ойластырған екен. Бұл наным-сенімнің бала өсуіндегі қызметі зор болатын.

Тіл мүкістігінің болмауына ата-ана ғана емес, бүкіл ауыл жұрты бір кісідей ат салысқан. Оның мәнісі шақалақтың дүниеге келіп, тіпті ана құрсағында жатып-ақ, ана мейіріміне қанғандығы өз алдына, бесікте жатқан уақытындағы әлдидің барша құндылығына тоя алғандығы болса керек. *Әлди- әлди, ақ бөпем, Ақ бесікке жат бөпем. Жылама, бөпем, жылама, Жілік шағып берейін. ...Тапыл басып жүргенде, Тілің шығып сөйлерде, Ақсарбас сойып қуанып, Өміріңді тілейін!* сынды тілектер әуенмен жеткізіліп, бала құлағына сіңіріледі. Анау тобық жұтқызудағы «Шешен болсам таңдайымнан шық» деу қазақ халқының бала сөйлеуінің маңыздылығына аса жоғары мәртебе беріп, сенімділігі күшейген.

Қазақтың халық ауыз әдебиеті тіл кемістігін жоққа шығармайды. Бірақ ондай тілді пендеге жағымсыз кейіпкердің бейнесін бекітеді. Естеріңізде болса, мұндай тіл кемістігін «Алпамыс батыр» жырындағы Гүлбаршын сұлудың қызметкер әйелі (Мапия) мен Ұлтан ханның әйелінің (Бадамша) аузына салады. Себебі бұл екеуінің де жұртқа жағымсыз қылықтары бар еді: Мапия сақаудиуанаға бал аштырып кел деп берген сегіз ділдәні жартысын қалтасына басады: *Ейтең базайға байып, киім айып киейін, диуананың ежуіне шиейін, төйтеуін бейшем де, аздық қылмаш*. Ал Бадамша сақау: *Бижияма шикін-ау, Бижияма, жай-жай. Ұйтан бегім төбеңді, Ойып қояд, жай-жай* деп бәтуасыздыққа салынады. Бірінші сақаудың ұрлық-қарлығы мен Ұлтан ханның зұлымдық әрекетін масқаралаудағы *бегім* сөзіне жамандық сипатты жамау халық шеберлігі болатын.

Ендігі мәселе, «сақаулыққа» ұрындыратын дыбыстарға мән берсек, олардың дені бірөңкей үнді дыбыстар мен қатаң дыбыстардың өзара алмасуынаалып келген: р мен й; л мен й; с мен ш дыбастары. Мұның да тарихи заңдылық екендігіне дау болмаса керек. Альтернация атты терминмен белгіленген ұғым

«...сөйлеу кезінде, не тілдің тарихи дамуы барысында сөз ішіндегі бір дыбыстың басқа дыбысқа айналуы, - болып келеді. – Қазақ тілінде, негізінен, дауыссыз дыбыстардың алмасуы көп ұшырайды. Тектес тілдердегі, я бір тілдің өз ішіндегі диалектілердегі этимологиялық тұрғыдан төркіні бір морфемалардың құрамындағы дыбыстардың бірінің орнына бірі қолданылуы жиі кездеседі. Дыбыстар бірімен-бірі бейберекет алмаса бермейді. Түркі тілдерінде бір-бірімен алмасатын дыбыстардың ежелден қалыптасқан жүйесі бар» [5, 104 б.] дейтін тұжырым назар аудартары хақ. Әрине, біз келтірген салт-

дәстүрлік жоралғылар қазіргі ілімде психолингвистикалық тұрғыдан танылған сөйлеу кемістігін түзетудің жолына тосқауыл қоятын шара емес. Солай бола тұра, қазақтың ата-баба тілінде мұндай патологиялық үрдістің алдын алынғандығына нақты мысал ретінде ұсынылып отыр деп қабылдаған дұрыс.

Қ.Жұбанов адам мен табиғат арақатынасындағы үйлестікті шебер пайдаланған. Ғалым үндіеуропашыл ғалымдардың «тілдің дыбыстарын, сөз тұрпаттарын, сөйлем құрылысын бір-біріне қоспай, аулақ ұстайтынына» назар аударта келе, олардың тіл білімінің ішінде дыбыс жүйесіне аса мән бергенін басқа елді колониялаудың көрінісі ретінде сипаттайды. Әйтсе де адам баласының табиғат тірліктерімен қабаттаса өмір сүретініне қатысты ойларын сол фонетикалық бірліктер арқылы жеткізеді. Ғалымның «Өйткені фонетика – тілдің табиғатқа ұштасып, тиіп тұрған бер шеті. Тіл дыбыстарын шығаратын дене мүшелері болса, дыбыстың өзі де ауада пайда болатын толқындар салдарынан жүзеге шығатын еді. Мұның үстіне дыбыстың естілуі де құлақарқылы – адам денесіне орнаған сезім мүшелері арқылы іске асатын еді. Сондықтан осы жағын, осы физикалық, физиологиялық жағын, осы табиғатпен біте қайнап қосылған жағын ала жөнелу, тіл дыбыстарын тілдік қасиеттерден, әлеуметтік астарларынан ажыратып алудағы» [4, 24 б.] тұжырымдары ауқымды мәселелерді бірлікте қарауға шақырады.

Демек, адам қарым-қатынасының ауқымы кеңейеді. Жалпы физикалық ғылым мен физиологиялық ілімнің фонетикамен астарласып жұмсалатыны анықталады; *адам денесіне орнаған сезім мүшелері* психологиялық шама ретінде бағаланады. Сол сияқты қоғам мен әлеуметтің қатысынсыз тіл білімінің еш қажетсіз дүние екендігі паш етіледі. Ал ғалымның «Музыка да дыбыс, бұл да барып тұрған қоғамдық дыбыс. Музыканың бір тарауы, ол – адамның дыбыс мүшелері арқылы жарыққа шығады» дегенінде, музыка тілі (мәдениет) мен дыбыстық тілді (тіл білімі) қолданушы адамзаттың аралығындағы қарым- қатынас анықталады. Қай ғылымаралық қатынасты қарасаңыз да, адам тілінің (сөйлеу) қызметі алдыңғы орында жүреді. Осыдан да болса керек, сөйлем арқылы көрініс табатын психолингвистикалық нысан сөйлеудің мақсаты, ғалым сөзіне сүйенсек, «біреудің екінші біреуге өзінің ойын білдіруі» болып шығады.

Адамның қоғамдағы орны туралы қызықты мәлімет және кейіннен еш дау-дамайсыз дәйексөздік тұжырымға айналған пікір С.Аманжолов тарапынан айтылды. Ғалым түсінігінде, «Сөйлеу әуелгі адамның адам болған күнінен бар. Сөйлегенде айтатын сөзіміз, терең неше алуан ойымыз, өткір қиялымыз, тереңнен тартып топшылап, алыстан орап, оспақтап я жоспармен сөйлейтін тәртіпті сөйлемдеріміздің тізбегі, толып жатқан ойлардың желісі бірден шыға қойған жоқ. Ашығырақ айтсақ, алғашқы адам баласы осы күнгі біздің сөйлегеніміз сияқты көптеген сөз тізбегімен сөйлеуді білмеген» [1, 11 б.]. Ғалымның *әуелгі адам, алғашқы адам* деп меңзеуінде анотомиялық белгілері, материалдық (тамақ дайындау, қару қолдану) мәдениеті, тіпті бөлшектік сөйлеуі мен абстрактілі ойлау қабілеті болған Homo sapiens екендігіне күмән жоқ. Бірақ олардың аралығында да тірлік болды. Тірлік болған жерде тілдік қарым-қатынас уақыт өте келе орнығады. Сөйлеудің орнығуы – көп ғасырлық

байланыстың әсерінен болған нәтиже. Осы себептен оның әр ғылымға тікелей материал болатындығы жиі көрініс тауып отырады.

Дәйексөзге түскен тұжырым иелері Қ.Жұбанов пен С.Аманжолов мифке, магияға көңіл аударттырады. Қ.Жұбанов пікірінше, қоғамдағы (табиғат, хайуанат) әралуан дыбыстардың тілдік дыбыстарға қатысы жоқ. «Өйткені тілдің атқаратын негізгі қызметі – адам мен адам арасында пікір қатынастыру. Басқа дыбыстардың атқаратын рөлі пікір қатынату емес, табиғатқа (малға, желге) адам дегенін істету, табиғатты арбау. Бұл адамның алғашқы қоғам тұрмысы тудырған магиелі еңбек ісінен қалған бір жұрнақ. Дыбыс тілінің арғы атасы осындай магиелі дыбыстар» [4, 18 б.]. Ал С.Аманжоловтың ойынша, *қарным ашты, ішім бұрды, мал көзіме түсті, құлақ қойдым, ашу қысты, сөз өтпейді, жаным ашыды* мысалдарының «Әрқайсысы қазіргі логикалық ойлаудың өлшеуіне қайшы келеді. Байыбына барып қарасақ, мұның әрқайсысы өзінше мифке, магияға байланысты. Өйткені қарным аштының шын мағынасын алғанда «жегім келедімен» тең. Алғашқы адамдар қарын «жеу» арқылы тоғаятынын абстрактап байқап білуді керек қылмай, тура қарнының ашығанын (ауырғанын) бірден көрсетеді» [1, 12 б.].

Қалай болғанда да, қоғамның белсенді мүшесі болып табылатын адамзаттың о бастағы шығу, қалыптасу дәуірі өте ұзақ болғандығы ақиқат. Сол сияқты тілдік қарым-қатынастың нақты көрінісі ретінде сөйлеу, ойлау, қабылдау сынды санаттар да барынша жетілу жолынан өтті. Бұл жолдың да барынша ұзақ уақыттың еншісінде болғандығы дау тудырмаса керек.

Қорыта келгенде, зороастризм мәселесі тек қана діни ілім емес, қайта оның әр бағыттағы әр алуан көріністері қазіргі ғылым синкреттілігіне дәлел болады. Сондықтан да А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, С.Аманжолов көзқарастарын бекітетін тұжырымдар бұл мәселенің тілдік сипатын да көрсете алады. Өз кезегінде мұндай жайт тіл білімінің басқа ғылым салаларымен байланысын нығайтып, жаңа ғылыми жорамал айтуға жетелейтін болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы: «Санат» баспасы, 1994. – 324 б.
2. Ахмет Байтұрсынұлының тілтанымдық мұрасы. – Астана: «Алашорда»қоғамдық қоры, 2017. – 752 б.
3. Есім Ғ. Ғұламе – наме. – Астана: «Абай академиясы», 2019. – 640 б.
4. Жұбанұлы, Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: Ғ. Әнес. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2013. – 640 б.
5. Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы: Қазақстан даму институты, 1998. –508 б.
6. Сулейменов О. Язык письма. – Италия, Рим: Изд.: «San Paolo», 1998. –502 с.
7. Уәлиханов Ш. Қырғыздардағы шамандықтың іздері [Электронды ресурс]URL https://https://shoqan.kz/completed/works_shaman

ӘОЖ 94 (574)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИСЛАМНЫҢ ТАРАЛУЫ

Ибрашова Гулнара Полатқызы
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің 2 курс магистранты, Орал қаласы, Қазақстан Республикасы

Аннотация: *Ислам тәуелсіз Қазақстан аумағына біздің дәуіріміздің VIII ғасырының соңы IX ғасырдың басында-ақ ене бастаған жетекші конфессиялардың бірі болып табылады. Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанда саяси үстемдікті 766 жыдан бастап иеленген құрлұқтар сол кездің өзінде мұсылман мәдениетінің үлкен ықпалын сезе бастаған, яғни біздің дәуіріміздің XVIII ғасырының 80 жылдары исламды қабылдаған. Исламды X ғасырдың басында қарахандар мемлекетінің негізін салушы, құрлұқтар бірлестігіне кіретін шығыл (чигиль) тайпасынан шыққан Сатук абд әл-Кәрім Боғра хан да (915-955 жж) қабылдаған, ал оның ұлы Мұса хан 960 жылы исламды мемлекеттік дін деп жариялаған. Содан бері қарай бұл жердің адамдары ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, мұсылмандық дін ілімін, исламның салт дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын бұлжытпай сақтап келді. Көптеген дін ілімдерінен айырмашылығы – исламның өзінің атауында және өз ілімінің мәнінде қандай да бір жеке тұлғамен, халықпен немесе елмен байланыстылығы жоқ.*

Түйін сөздер: *ислам діні, «Бұхара тарихы», «Насафнама», тарихшылар, діntанушылар.*

Қазақ даласында ислам діні ресми түрде Қараханидтер мемлекеті кезінде X ғасыр ортасында ресми түрде қабылданса да, тәңірлік дін мен ислам дінін қатарұстанып келгені, Қазан төңкерісіне дейін қос дінді халық болғаны жөніндеШоқан мен Абайдың пікірі елеулі мәнге ие. Ислам дінінің қазақ даласында жалпы Тұран өлкесіне қандай жолдармен енгені Наршаһидің «Бұхара тарихы» мен «Насафнама» қолжазбаларында тамаша баяндалған.

Қазақ елі ислам дінін қабылдап, мұсылмандық қалпымен, Ресей мен Қытай империясының отаршылдық саясатына тұтылып, бодандық қамытын мойнына ілді. Ресей империясы қазақ жерін толық жаулап алғанша, яғни уақытша шегініс, саяси маневр жасау арқылы ислам дінінің «қамқоршысы» болып көрінуге ұмтылғаны тарихтан мағлұм [1].

Орталық Азия аймағында исламның таралуы VII ғасырдың екінші жартысынан басталады. Өзбекстан, Тәжікстанмен салыстырғанда Қазақстан аумағында ислам дінінің орнығуы ұзақ және қиын болды да, бірнеше ғасырларға созылды.

Ғалымдар (тарихшылар, діntанушылар) қазақстандағы исламның таралуын бірнеше сатыға бөледі.

Алғашқы сатысы – VIII-IX ғасырларда Еуразия даласына исламның енуі.

Екінші кезең – X-XVIII ғасырларда ортағасырлық мемлекеттерде исламдіні басым болды. Осылайша ислам X ғасырда Жетісудағы Қараханидтер мемлекетіне енді. Кейінірек Алтын Орда, Қазақ хандарында кеңінен таралып, орнықты.

XVI ғасырда исламның тереңдеп енуі хандар билігінің (көшпелі қоғамға ғана тән) орталықтануына ғана емес, соған сәйкес қазақ тайпаларының біртұтас этникалық қауымдастыққа бірігуіне де ықпалын тигізді.

XVIII ғасырдың басында исламның орнығуы Тәуке ханның «жеті жарғы» заңдарында да айтылып, онда мұсылман дінін мемлекеттің қолдайтындығы туралы жазылған.

XVIII-XIX ғасырдың соңында Қазақстандағы ислам тарихының үшінші сатысы – Ресей империясының құрамына ену, суффизм рөлінің, Ресей отаршыл әкімшілігінің исламға деген екі жақты саясатына қатысты молдаларының миссионер қызметінің төмендеу кезеңі. Бұл кезеңде қазақ дінбасылары Орынбор мұфтиатының қарамағына енген болатын.

Исламның күшеюіне этномиграция факторларыда әсер етті. XIX ғасырдың 70-ші жылдардың басында қалыптасқан отырықшы егін шаруашылық дәстүрі бар екі түрі бар ірі мұсылма қауымы – ұйғырлар мен дүнгендер Қытайдың Іле өңірінен Жетісу аумағында қоныстанды. Бұл Қазақстанның оңтүстігіндегі исламның бағытын күшейтті.

Қазақстандағы ислам таарихының төртінші кезеңі – XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басын қамтиды. XIX ғасырдың соңынан бастап Қазақстан аумағындағы ислам бағының нығаюы Ресей үкіметінің отаршыл әкімшіліктің талаптарына сай келмеді. Белгілі бір дәрежеде бұл сыртқы факторлармен – орыс-түрік қатынастарының шиеленісуі, «мұсылмандық сепаратизмнен» сақтану сылтауы, жергілікті мұсылмандардың Осман Түркиясымен байланысты болды. Нәтижесінде әр түрлі діни ағымдардың пайда болуы «панисламизмді» насихаттау деп көрсетілді.

Қазақстандағы ислам тарихының бесінші кезеңі – кеңес дәуірі. Исламға деген саясат жалпы дінге қатысты саясат аясында жүргізілді. Қазақ діни басқармасы 1923 жылдан кейін орталығы уфа қаласы болып саналатын ішкі Ресей және Сібір мұсылмандарының Орталық діни басқармасының қарамағына енді.

20 жылдардың екінші жартысынан бастап тоталитарлық жүйенің діндерге, оның ішінде исламға қарсы қуғындау саясаты анық байқалды. Арнайы құжаттарда исламның «аинтикеңестік сипаты» 1920 жылдардың соңында
«исламмен күрес» «еңбекшілердің тап жауымен» күрес ретінде тең етек алды. Осылайша дінді, оның ішінде исламды бұрмалау бағыты күшейтелді.

Қазақстандағы ислам дамуының алтыншы кезеңі 1980 жылдың соңынан бастап Қазақстандағы исламның қайта жаңғыруы жүрді. Дінге деген халықтың қызығышылығы арта түскені байқалады. Демократиялық қайта құрулар халықтың дінге сенуін ғана емес, догматикалық жағынан да қызығуға жол ашты.

Қазақстан тарихында алғаш рет 1990 жылы жеке мұсылман діни басқармасының (муфтиат) құрылуы маңызды, айтулы оқиға болып саналады.

Көптеген зерттеушілердің пайымдауынша өте қатал кең көлемдежүргізілген исламға деген ұстанымының өктемдігін, 70 жыл бойы халықты діннен бездіру саясатын қолдағандығын, әрі кеңестік кезеңге дейінгі уақытта қазақтарда исламның қайта өрлеуі, оны дәстүрлі тамырына қайта оралудың табиғи жолы деп тану қажет [2, 132 б].

Шындығында, Түрік халықтарының арасында ислам дінінің енуі мен қалыптасып терең сіңісіп кетуі жолында сопылық ілімнің айтарлықтай терең рухани құбылыс болғанын ұмытпаған жөн болар. Түрік халықтарының классикалық сопылық поэзиясындағы тереңге бой ұрған философиялық ой желілерін талғай білген адамға, зор рухани қазына көздеріне бастайтын ой маржандары кездеседі. Мәселенің тарихи тамырлы болмысын танып алмай жатып, асығыс әрі жаңылыс ой қорыту, әрі оны кесімді таным ретінде ұсыну өзіңді де, оқырманды да баянсыз бағытқа бұратынын ойлану керек шығар.

Кейбір әдебиетші ғалымдар мен өнер адамдарының ой-пікіріне қарасаңыз, бүгіндері олардың өздерін таза кітаби ислам талабы тұрғысынан көрсетіп, исламияттағы жікшілдік танымына іш бұратынын байқауға болады. Олар Ясауиілімімен қоса әруақты құрметтеу, ас беру, жетісін, қырқын, жылын өткізу т.б. осы тәрізді ұлттық дәстүр жалғастығын сыртқа серпіп, мүлде терістеу пиғылын танытып жүр. Немесе қазақтар ұстанған дәстүр бойынша ата-баба әруағын ардақ тұтып, құрметтеу салтына тарихи тағлым тұрғысынан түсінікпен қарамау, немесе әруақ ұғымының дәстүр ретінде қалыптасып кеткен тарихи инерциялық күшімен санаспау әрекетін де көріп жүрміз. Негізінен Түрік халықтары арасында «Ғайып ерен қырық шілтен» ұғымын бабаларымыз жатсынбаған. Ұлттық болмысына орай өңін өзгертіп, олардың рухына, яғни әруағына құрмет көрсетуді ендірген. Әруақ сөзі рух сөзінің симонимі ретінде қазақ арасында ежелден сенім ретінде енген.

Сол сияқты, қазақтың батырлар жырында ұшырасатын Бабай түкті шашты Әзіз әруағын құрмет тұту дәстүрі де осы танымнан туындаған. Немесе Мекке қаласындағы қасиетті қаратас маңында Құдай ретінде ағаштан жасаған мүсіндеріне табынып келген политеистік (көп Құдайға табыну) танымдағы арабтарды пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с) қиыннан қиыстырып үйлесім тауып, монотеистк (бір жаратушы иеге) танымдағы ислам дінінің қасиетті орнына айналдыруында ислам дінінің жасампаздық өнегесі жатыр деп білеміз. Өткен замандардағы дін ғұламалары исламият шеңберінде қойылатын талабын жергілікті халықтың ұстанып келген әдет-ғұрып, салт-санасымен үйлесімін тауып, қисынын келтіре білген келісті қалпын орнықтырып кеткен еді. Бүгіндері өмірде орын алып жүрген аралас неке, іштей неке, сырттай некеқұбылыстарына да үстірт айтылған пікір жаңғырықтарын құлағымыз шалып жүр. Мұның бәрі ислам табиғатын терең танып-білмеуден келіп шығатын шала түсініктер. Бұндайларға, яғни ғылыми жағынан пісуі жетіп дәлелденбеген дүмбілез пікірлерге теолог ғалымдар ақ-қарасын ажыратып, дұрыс бағыт- бағдар сілтейтін ойлар білдіріп отыруы қажеттілігі бүгінде қатты сезілуде.

Әлемде үш дін адамзаттың мәдени қазынасы деп танылды. Олар: Будда діні, христиандық және ислам діні.

Ислам бұлардың қатарындағы жаңа әрі жас дін. Бүгінде жер жүзінде шамамен бір миллиорд жүз жетпіс мыңдай адам осы дінді ұстанады. XX ғасырда ислам дінін тұтынушылық саны екі есеге жуық өсті. Бұл біріншіден, ислам діні тараған региондағы демографиялық жағдайларға байланысты болса, екіншіден басқа діндер тараған дәстүрлі аймақтарда адамдардың ислам жолына бет бұруынан болып отыр.

Ислам араб тілінен аударғанда «бой ұсыну» деген мағынаны береді. Ислам және мұсылман (мусилум – бой ұсынушы ерлер, муслиматун – бой ұсынушы әйелдер) сөздерінің түбірі бір [3, 100 б].

Ислам барлық болмыс пен фәни адам өміріндегі ең маңызды ұғымдарыныңбірі. Ислами ұғымда бұл дін абсолютті құдырет иесі Жаратушы затқа және заманаға жіберілген дін. Ислам – ақыл иелері мен күллі махлұқаттың (жаратылыстың) ұлық жаратушының құдыретіне тәсілім болуының, мойынсұнуының және дүниедегі өмірді белгілі бір тәртіпке келтіретін құдайы жүйенің, яғни пенде мен аллаһтың арасындағы байланыстың аты. Ислам сөзінің түбірі арабшадағы «сәлиме», «силм» етістігі. Бұлар және осы түбірден жасалған
«сәлм», «сәлам», «әслеме» сөздері сөздікте бейбітшілік, тыныштық, амандық, татулық, келісім, мойынсұну, тәсілім болу, берілу, сәлеметтілік, сенімділік дегенді білдіреді. [4, 19 б]

Ислам күллі ғаламдағы барлық махлұқтар мен заттар бағынатын өмір сүру,тіршілік ету формасы. Сондықтан, барлық субстанциялар мен жәндіктердіңтабиғи өмірі ислам халінде болды.

Исламдағы «дін» ұғымының мағынасын анықтап алғанымыз жөн. Араб тіліндегі дін сөзі «дәйн» түбірінен шыққан, үстемдік, егемендік, бас ию, қарыздану, оның билігін мойындау, заң, жол, әдет, жауапқа тарту, жаза беру, сыйлыққа бөлеу, үкім, мүлік, дағды сияқты көптеген мағыналарды білдіреді [5, 189 б]. Демек, дін дегеніміз аса биік билік иесіне мойынсұнып, оған бағынужәне оның бұйрықтарын орындау дегенді білдіреді.

Ислам діні, бай мен жарлының арасындағы әлеуметтік айырмашылықты
«тап күресі» сияқты өшпенділікті өршітетін ұран тастамай, керісінше, пітір, садақа, зекет беру мен қоғамға пайдалы, сауабы мол ізгілікті, қайырлы істер жасау жолында жарысуға шақыру арқылы мейірімділікпен шешеді. Сонымен қатар ислам діні арқылы пайда болған қайырымдылық қорлары жарлы- жағыбайларға, жетім-жесірлерге жәрдем беріп, оларды әрдайым өз қамқорлығына алып отырған [6, 30 б].

Қазақстанда ислам басқа елдерге қарағанда өзгешелеу қабылданды, өйткеніертедегі түркі сенімінің негізінде табиғатқа табыну, ата-бабалар аруағына сиыну, магия, шаманизм, көкке табыну (тенгрианство) жанқанды. Бұл
«нанымдар тарих барысында әртүрлі ықпалдарға тап болды, әсіресе шығыстық-ирандық (зороастризм), өз кезегінде, әртүрлі, мысалы, христиандық ілімдерге: несториан мен яковиттерге, православтарға (мелькиттер) және армян-григориандық бағыттарға да біршама өзгеше мағынада (түсіндірілуінде) қандай да бір деңгейде ерте христинадық ілімдерге де тән болды. Бірақ Қазақстандағы христиандық ең ерте мәдени дәстүрлердің тікелей ықпалына ұшырағанымен, исламға өз бойында әртүрлі діни идеологиялардың

элементтерін, әсіресе түркітілдік мұраны жинақтап қорытуға тура келді. Бұл кейіннен зерттеушілердің, мысалы, Ш.Уәлихановтың: «Қырғыздар (қазақтар) орыс бодандығына кірмес бұрын аты-жөндері бойынша ғана мұсылмандар болған және олар Мұхаммаед әлемінде өзгеше сүнниттік жік құрды» [7, 227 б],

- деп жазуына негіз болды.

Қазақстанның тарихы мен мәдениеті көп ғасырлар бойы ислам дінімен байланыса дамып келеді. Ислам діні қазақ халқының өзіндік руханияты мен мәдениетінің қалыптасуындағы негізгі қайнарлардың бірі болып табылады. Қазақ халқының арғы тегі болып есептелетін көне түркілер исламның қалыптасуы мен көптеген жетістіктеріне өз үлестерін қосты.

Сонымен ислам дінінің Қазақстанға кеңірек жайылуы XIV ғасырдан ерте емес, яғни Алтын Орда ханы Өзбек билік құрған тұста орын алды. Ал көшпелілерді мұсылмандандырудың негізгі толқыны VI-VIII ғасырларға қарай қамтыды.

Орталық Азия, соның ішінде, Қазақстан территориясындағы Шыңғыс хан ұрпақтарының тұсында ислам дініне деген үлкен ынтасы жергілікті халықтың қажылық сапарға бару үдерісін жаңа деңгейге көтерді. Алтын Орда хандарының ішінен сопылардың ықпалымен алғашқылардың бірі болып ислам дінін кабылдаған Берке ханның Мысырға жіберген елшілері ханның орнына бәдәл қажылық атқарды.

Өзбек хан ислам дінін ресми дін деп жариялауы мен әмір Едіге ислам дінінкүшпен енгізгеннен кейін, жоғарыда айтылғандай, мұсылмандықтың ең басты институционалдық атрибут-міндеттерінің бірі - қажылықты атқару осы кезенде арналы дәстүрге айналды деуге болады. Осы жайтты айғақтайтын ортағасырлық мол деректердің ішінен атақты Мұхамед Хайдар Дулатидың

«Тарих-и Рашиди» атты еңбегінде келтірілген болатын [8].

XIX ғасырдың екінші ширегіне қарай исламның таралуы Ресей үшін өзгеше қолайсыз бағыт ала бастады. Провославие шіркеуіне және ағылшындар мен түріктердің Шығыстағы отаршылдық саясатына қауіпті бақталас болып,

«кезбе молдалар» түрінде қазақ жеріне ортаазиялық хандықтардан миссионерлердің саны көп топтары ағылып келді. «Дінсіздерге» қарсы бағытталған мұсылмандық діни фанатизм белгілері пайда болды.

XX ғасырдың басына қарай Ресейдің шеткі аймақтарында (оның ішінде Қазақстан да бар) отаршылдыққа қарсы жаппай көтеріліс ушықты. Бұндай жағдайда империяның тұтастығына төнген басты қауіп қатер ислам болды. Сол себепті патша үкіметі қазақтардың рухани-діни өмірін айтарлықтай тарылтқан бірқатар шаралар қабылданды. Сөйтіп, арнайы қаулы бойынша қазақтар өмірін бақылауда қстау Ішкі істер министірлігіне, яғни полиуия органдарына жүктелді. Мұсылмандық ағарту қоғамдарын құруға, Меккеге қажылық сапарға шектеу қойылды. Мұсылман мектептері жабылып, олардың орнына орыс мектептері ашылып және басқадай мекемелер құрылды.

Кеңестік заманда барлық мешіттер қиратылды немесе мәдени-ағарту мекемелерінің мекен-тұрақтарына берілді.

Ұлы Отан соғысы кезінде Алматыда мешіт ашуға рұқсат етілді. 1943 жылыОрта Азия мен Қазақстан Мұсылмандарының діни басқармасы қалпына

келтіріліп, барлық аумақ үшін діни қызметшілер дайындай бастаған Бұқарадағы «Мир-Араб» медресесі өз жұмысын жандандыруға бағыт алды.

1990 жылы Қазақстан мұсылмандары Орта Азия мен ҚазақстанМұсылмандарының діни басқармасынан бөлініп, дербес Діни басқарма (ҚазМДБ) құруға қол жеткізді. Содан күні бүгінге дейін Қазақстан Республикасында конституцияға сәйкес дін мемлекеттен бөлек болсада, әрбір азаматқа өз дінін ұстануға ешқандай шектеу қойылмаған.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Мұртаза БҰЛҰТАЙ, Ислам. «Ақиқат» – Ұлттық қоғамдық-саяси журнал. Алматы, №7, 2003 ж., 79-83 б.
2. Ислам ынтымақтастық пен бірлік жолында. «Жетісу мұсылмандарының І құрылтайына 100 жыл» атты халықаралық конференция материалдары. Алматы: «Атамұра» 2008.- 208 б.
3. Дінтану негіздері: жалпы білім беретін мектептердің, лицейлердің,гимназиялардың, колледждердің 10-сынып оқушыларына арналған оқулық/ Есім Ғ., Артемьев А.И., Қанаев С., Біләлова Г.- Алматы «Білім», 2003.- 156 б.
4. Артемьев А.И. Дінтану: жалпы дінтану негіздері, діндер тарихы, қазақстандағы діндер. – Алматы, «Бастау» баспасы, 2008. - 569 б.
5. Бұлбұлтай М.Ж. Дін және Ұлт. – Алматы, «Арыс» баспасы, 2006, - 584бет + 24 бет суреттер.
6. Қыдырәлі Д. Атымды адам қойған соң... Алматы: «Таймос» баспа үйі,2008. – 216 бет.
7. Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалар. – Алматы, 1958 жыл, - 227 б.
8. Дулати М.Х. Тарих-и Рашиди. –Алматы: М.Х.Дулати қоғамдық қоры,2003. 616 б.

ӘОЖ 94 (574)

ҚАЗАҚ ЖЕРІНЕ ИСЛАМНЫҢ ТАРАЛУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТИГІЗГЕНӘСЕРІ

Жарасова Айгул Кошкенгалиевна*Орал қалалық №40 ЖОББМ тарих пәні мұғалімі,Орал қаласы, Қазақстан Республикасы*

Аннотация: *Ислам діні — қазақ халқын мұсылмандық мәдениетке жақындастырып, ғылым-білімнің, әдебиеттің дамуына да оң әсер етті. Исламның адамды жақсы істерге, ой тазалығына, қарапайымдылыққа, шыдамдылыққа тәрбиелеуі — қалың бұқара арасында бұл дін уағыздарының кең таралуына жағдай жасады.*

Түйін сөздер: *ислам діні, әдет-ғұрып.*

Қазақ даласына ислам діні VII ғасырдың басында арабтардың Орта Азияныбағындыруы нәтижесінде кіре бастады. Шындығын айтқанда, ислам діні Қазақстанға күштеп енгізілген жоқ. Қазақстанда сол дәуірде қалыптаса бастағанфеодалдық қатынастарға ислам дінінің кері әсері болмай, қайта ол феодалдық қарым-қатынастарды жандандыра түсетінін көре білген феодалдық үстем тап иелері ислам дінін қуана қарсы алды. Өйткені бұрыннан келе жатқан шамандіні феодалдардың талап-тілегін, мақсат-мүддесін қанағаттандыра алмады. Ал ислам діні болса халықты рухани жағынан болсын, саяси жағынан болсын мығым ұстай алатын мемлекеттік дін бола алды. Осындай тиімді жақтарына қарамастан қазақ тайпалары өзінің бұрыннан келе жатқан шаман дінін, ата-баба аруағын қастерлеуді ұстанып, ислам діні қағидаларына мән бермеді. Академик Бартольд В.В.: «XIII ғасырдың басында мұсылман Хорезм билеушілері мұсылман емес Сырдариядағы және Торғай облысындағы қыпшақтармен соғысуына тура келді», [1] — деп жазуына қарағанда, сол кездерде қазақ тайпаларының басым көпшілігі әлі мұсылмандық жолға түсіп, ислам дінін қабылдамаған сияқты. Араб қолбасшысы Кутейб ибн Мүслім әскері Қазақстанның оңтүстігіне 714ж. YII ғ. басып кірді. Қазақстан тұрғындарының исламдануы осы кезден басталады.

Ислам, алдымен, Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу жеріне таралды. X ғасырда ислам діні Қарахандар мемлекетінің ресми дініне айналды. Оңтүстікте жақсы дамыған қала мәдениеті мұсылманшылықтың орнығуына оңды ықпал етті. Ислам діні — өте икемшіл дін. Ол құранда жазылған уағыздар, шариғатта көрсетілген талаптарды халық бойына сіңіре отырып, сол халықтардың жергілікті әдет-ғұрыптарына икемделе де білген, олармен санасқан. Мұсылмандық: "суннит", шийттік болып екіге бөлінеді. Қазақтар оның сунниттік бағытына жатады.

Ислам дінінің қазақ жерінде орнауы халықтың рухани, идеялық жағынан бірігуіне, ынтымақтасуына жағдай жасады. Мұсылмандық: кентті (қалалы) өңірлерде, ең алдымен, оңтүстікте, содан соң Жетісуда таралып орнықты.

Орталық, шығыс, солтүстік, батыс аймақтарындағы көшпелі, жартылай көшпелі қазақтар арасында ислам діні XII ғасырға дейін біртіндеп таралды. Мұсылмандық этикасының, мәдениетінің казак жеріне таралуына әл-Фараби ат-Түрки, әл-Жаухари, Исхан әл- Фараби, әл-Қимани, Бақырғани, Жүсіп Баласағуни, Махмұд Қашқари, Қожа Ахмет Йасауи, т.б. өлшеусіз еңбек етті.

Басқа да әлемдік діндер сияқты Ислам дінінің де өзіндік ұзақ тарихы бар. Ол тарих дүниежүзілік әлем тарихымен ұштасып жатады. Бірақ, Ислам дінінің шығу дәуіріне, уақыт талабына, оны ұстанған халықтардың тұрмыс-тіршілігіне,әдет-ғұрпына байланысты өзіндік ерекшеліктері бар [2,63 б.].

Ислам діні – әлемдік діндердің ішіндегі ең жас дін. Ол біздің заманымыздың VII ғасырында Араб түбегін мекендеген тайпалар алғашқы қауымдық қатынастардан таптық қатынастарға көше бастаған кезде құлиеленушілік идеологиясы ретінде дүниеге келді. Тарихи деректер мен аңыздарға сүйенсек, Ислам діні Арабиядағы Хиджаз өлкесінің ең ірі қаласы – Меккеде шықты. Арабия бірқатар бай елдердің орталығы болды. Олар: Рим, Византия, Египет, Иран және басқа елдер бір-бірімен сауда қатынасын жасаған кезде Арабия жерін басып өтетін. Осыған байланысты Араб феодалдары жер иелері болуымен бірге, құл сатудан орасан зор табыс түсіріп отырды.

Мекке ерте заманнан-ақ діни орталық болып саналатын. Меккенің орталығындағы Зәмзәм су көзі, оның жанындағы Әулие Қағбатас көшпелі бәдәуилердің өз құдайына табынатын орны болды. Олардың бейнесі Қағбаның маңдайына орналасқан болатын. Кейбір мұсылман аңыздарында Қағба мен Зәмзәм су көзін Ибрагим пайғамбар мен оның ұлы Исмаил салған деген деректер де бар.

Меккенің орналасқан жері егін шаруашылығымен де, мал шаруашылығымен де айналысуға қолайсыз. Сондықтан меккеліктер шамаларына, қолдарындағы қаражаттың мөлшеріне қарай Мекке шонжарларының сауда керуендеріне қосылатын. Тез дамыған сауда алғашқы қауымдық қоғамның ыдырауын тездетіп, тайпалардың тайпалық одаққа бірігуін қажет етті. Ислам дінін уағыздаудың алғашқы жолдары сәтсіздікке ұшырауына бұл діннің әлеуметтік мазмұны тікелей әсер етті. Құлдық, кедейлік құдайдың маңдайына жазғаны, тәуір өмір о дүниеге барғанда болады, бұ дүниеге көнгіш болған дұрыс деп уағыз айтылған жаңа дін араб қоғамының жырларына, көшпелі бәдауилерге ықпал ете алмады. Сондықтан Құранның алғашқы сүрелерінде байлықты сынау кездеседі. Бұл мәселелер ру, тайпа шонжарларына тиімді болмады. Себебі, Меккеде дін тарау үшін Ислам дінінің әлеуметтік тірегі болмады. Екіншіден, меккеліктер үшін политеизмнің сақталуы пайдалылырақ болды. Бірақ Меккенің мұсылмандар қауымымен келісімге келуінің маңызды себебі де бар еді. Ислам дініндегі жалғыз құдай – Алла – құрайыш тайпасының құдайы болатын. Мұсылмандардың Аллаға тағзым ететін орталығы Қағба болды. Бұл жағдай Меккенің жаңа дін үстемдік жасаған уақытта да өз саясатын жүргізуге толық мүмкіндігін сақтады. Осы себептердің нәтижесінде Меккенің мұсылмандар орталығына айналуымен Ислам діні араб тайпаларының басым көпшілігіне тарады.

Ислам діні әдет-ғұрыпқа толы. Ислам дініне дейінгі діндерден алынған, Ислам дінінде оларға жаңа әлеуметтік сипат пен мән берілген. Құдайға құлшылық етіп табыну Ислам дінінде екі бөліктен тұрады. Біріншісі – міндетті түрде орындауға тиісті шаралар. Бұған бес парыз (иман, бес уақыт намаз, ораза, зекет-ұшыр, қажыға бару) жатады. Шариғат бойынша бұл парыздарды мұсылмандар бұлжытпай, мерзімінде орындап тұруға тиіс. Діни уағыз бойынша «құдай-тағаланың әмірін орындап, құлшылық еткендер», яғни намаз оқып, ораза ұстап, қайыр-садақа бергендер ғана «жұмақтың» төрінен орын алады да, ал оларды орындамағандар «тозаққа» барады. Дін иелері, молда-ишандар діни парыздарды, әдет-ғұрыптар мен мейрамдарды дінге сенушілердің мүлтіксіз орындап отыруын талап еткен. Екіншісіне ерікті түрде орындалатын шаралар жатады. Олар уәжіп, сүннет, Мұстахб, Мухаб, Нәпіл. Соңғы үшеуі қазақтар арасында тарамаған [3]. Ислам дінінің бірнеше мейрамдары бар. Олардың барлығы әдет-ғұрыптармен тығыз байланысты. Солардың ішіндегі кең тарағаны ораза мен құрбан айттар. Бұл айттардың алғашқы түрлері Ислам дінінен көп жылдар бұрын пайда болған және ораза ұстау мен құрбан шалу әдет-ғұрыптарына байланысты орындалып отырған. Ислам дінінде ораза және құрбан мейрамдары жаңа мәнге ие болды. Ораза мейрамы ораза біткеннен соң Рамазан айынан кейінгі Шаввал айының бірінші күні басталатын ауыз ашу (айт) мейрамы. Бұл мейрам кезінде мұсыл-мандар Ислам дінінің талаптарын толық орындауы тиіс. Кімде-кім ораза ережесін бұзса немесе ораза ұстамаса, олкүнәлары үшін айып тартуы – пітір-садақа беруі тиіс. Құрбан мейрамы ораза мейрамынан кейін 70 күн өткеннен соң жасалады.

Әулиелер аруағына табыну өте көне әдет-ғұрыптардың бірі. Бұл мәселенің де әлеуметтік мазмұны, саяси бағытының болғаны мәлім. Себебі, мұсылмандық әулиелер қатарына халифтер, сұлтандар, хандар мен билер, яғни өмірдегі алған орнын ол қайтыс болғаннан кейін де дәл айқындығынан айырамыз. Сол үшін олардың табытын сақтайтын күмбездер, мазарлар ислам діні тараған барлық жерлерде орын алды десек, қазіргі Қазақстан аумағында оның мәні, мазмұн- мақсаты өте жоғары. Мысалы, Қазақстан жеріндегі ерте дәуірдегі ірі қалалар Тараз, Сайрам, Түркістан, т.б. киелі жерлер мен орындардың өзі осы ойымыздытолықтыра түседі [4, 89 б.]. Ислам дінінің пайда болған уақытынан бастап-ақ, оны қостаушылардың және қарсы жақ өкілдерінің арасында түсініспеушіліктер болғанына тарихтың өзі куә. Соның салдарынан еркін ойлы пікірлердің қалыптасуы, әлеуметтік-саяси қайшылықтардың шығуы, ресми, табиғи ислам дінінің сунизм және шиизм сияқты екі бағыттың дүниеге келуін, ықпал үшін күрестің әсері деп білуіміз керек.

Сопылық (дәруіштік) – Ислам дінінің алғашқы жылдары пайда болған аскеттік ағым. Ол IX ғасырда пайда болды. Дегенмен, бұл бағыттың алғашқы көріністері араб қоғамында VIII ғасырдың өзінде-ақ кездесетін. Ал кейіннен аскеттер киетін «софылық» деген киім атына байланысты ол сопылық деп аталды. Олардың негізгі мақсаты – шектен шыққан кедейлік, баспанасыздық, ауыр экономикалық жағдай, қарапайым адамдардың ауыр халден шығатын жол іздеуі болды. Ол жолды олар аскеттік өмірден көрді. Сопылардың фанатик- діншіл болуды үгіттеуі билікте тұрған дін иелеріне ұнады [1]. Қазақстанның

тарихы мен мәдениеті көп ғасырлар бойы ислам дінімен байланыса дамыпкеледі. Ислам діні қазақ халқының өзіндік руханияты мен мәдениетінің қалыптасуындағы негізгі қайнарлардың бірі болып табылады. Қазақ халқының арғы тегі болып есептелетін көне түркілер исламның қалыптасуы мен көптеген жетістіктеріне өз үлестерін қосты.

Орталық Азия мен Қазақстанға исламның енуі VII-VIII ғасырларға жатқызылады. Алғашқы араб-дін таратушылары 670 жылдардан бастап келе бастады. VIII ғ. басында Орталық Азияда миссионерлік қозғалыстың жандануы байқалады. Исламның түбегейлі орнығуына VIIIғ. ортасында, 751 ж. Тараз қаласының маңындағы араб әскербасы Зияд ибн Салих пен қытай қолбасшысы Гао Сяньчжи арасында бірнеше күнге созылған Атлах шайқасында арабтардың жеңіске жетуі айтарлықтай ықпалын тигізді. Қытай әскері күйрей жеңіліп, Жетісу мен Шығыс Түркістан азат етіледі. Араб әскерінің бұл жеңісі Орта Азия жерінде ислам діні мен мәдениетінің орнығуының бастуы еді.

Қазіргі уақыттағы Қазақстан жеріне исламның таралуы бірнеше ғасырларғасозылды. Бастапқыда жаңа дін оңтүстік өңірлерге ене бастады. X ғ. аяғына қарай ислам Жетісу мен Сырдариядағы отырықшы халықтың басты дініне айналды. X ғ. басында мұсылмандықты Қарахан әулеті билігінің негізін қалаушы Сатұқ қабылдайды, ал оның ұлы Боғра-хан Харұн Мұса 960ж. Исламды мемлекеттік дін деп жариялайды.

Бұл аймақ әр-түрлі діндердің тоғысқан жері болғандығына қарамастан ислам дінін тарату бейбіт түрде жүріп жатты. Ұлы Жібек жолы көпшілік діндер, солардың ішінде христиандық (көпшілігі несториандық пен яковшілер), буддизм, зороастризм діндері үшін қолайлы аймақ болды. Далалы өңірде тұратын түркі халқы тәңіршілдікті ұстанды. Тұрғылықты халық арасына ислам еш зорлық-зомбылықсыз бейбіт жолмен таралды. Ислам мәдениеттің дамуына айтарлықтай әсер етті. Орат Азияда ислам ілімі игі істердің жүзеге асуы арқылыныгая түсті. Аймақтың тұрғындары мұсылман қауымының ажырамас бөлшегіне айналды. Ислам құндылықтарының орнығуы халықтың әлемдік діннің гуамнисттік дәстүрлерін қабылдауына өз ықпалын тигізді. Орта Азиялық мұсылман ғылымы мен мәдениетінің дамуына ортағасырлық шығыс мәдениеті тың серпін берді. Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Махмұд Қашғари және Мұхаммед Хайдар Дулати атты ұлы ойшылдар ғылым мен философияның көрнекті өкілдеріне айналды. Оңтүстік Қазақстандағы көшпенді түркі халқының арасында исламды таратуда Ясауия тариқатының негізін қалаушы Қожа Ахмет Ясауи (1166 ж. немесе 1167 ж. қайтыс болған) зор үлес қосты. Әмір Темірдің Яссауиге деген құрметінің белгісі ретінде XIV-XV ғғ. ҚожаАхмет Ясауи кесенесі салынды, қазіргі таңда бұл тарихи жәдігер тек Қазақстандағы ірі мұсылмандық сәулет ескерткіші ғана емес, сонымен қатар, әлемдік озық үлгілердің бірі болып саналады.

XIII ғасырда Орталық Азия мен Қазақстан жерлеріне бағытталған монғол шапқыншылықтары мен олардың дәстүрлі діни сенімдерін ұстанатын тайпаларының (монғол және түркі) қоныстана бастауы салдарынан исламның таралуы біраз уақытқа дейін бәсеңдеді. Осы шапқыншылықтар кезінде көптеген қалалар жойылды, ғылым мен мәдениет орталықтары тоналды, мешіт пен

медреселер қиратылды. Ұлы Жібек жолындағы сауда-саттыққа ауқымды зиян келтірілді. Алайда, уақыт өте келе қайта өркендеу басталды. Монғол басқыншылары мен ел билеушілері ислам діні мен түркі тілін қабылдай бастайды. Бұл жағдай ортағасырларда ислам дінінің көшпелі дала өңіріне қайта таралуына кең ықпал етіп, басқа да бұқара халық топтарын өзіне тартуға мүмкіндік берді.

Монғол билеушілері өздерінің діни сенімдерін мұсылмандарға күштемей, діни төзімділік танытты. Алтын Орданың ханы Берке (1255-1266) және басқа да хандардың (Өзбек, Тудеменгу) мұсылмандықты қабылдауымен исламның орны нығая түсті. Мысалға, Өзбек хан тұсында (1312-1342 жж.) Алтын орданың астанасында 13 мешіт қызмет етіп, ханның өзі күніне 5 рет намаз оқыған. Дін әртүрлі тайпаларды біріктіруші құралдың біріне айналды. Көшпенділер арасына исламды мақсатты түрде тарату басталды. Дін уағызшылары далалы өңірге Орталық Азиядан, Еділ өңірлері мен мұсылман әлемінің басқа да аудандарынан ағыла бастады. Миссионерлер арасында суфийлік бағыттың өкілдері де аз болмады. Сопылықтың нақышбандия мен ясауия тариқаттары билік пен қоғамдық санаға айтарлықтай ықпал еткен, сол себепті билік өкілдері сопылық тариқаттардың жетекшілерімен санасып отырған. Сонымен қатар, сопылар мешіттер мен медреселерді өз иелігінде ұстап, барлық діни рәсімдерге қатысып отырған.

Монғол шапқыншылығы кезеңінен соң қазіргі Қазақстан жерінде пайда болған мемлекеттерде (Алтын Орда, Ақ Орда, Моғолстан) исламдану үдерісі әртүрлі өтіп жатты. Қарапайым халық арасында ескі сенімдердің (тәңіршілдік, шаманизм) қалдықтары сақталып қалды [2, 74 б.]. Ислам XV ғасырда Жәнібек пен Керей негізін қалаған Қазақ хандығының ресми идеологиясы болыпжарияланды. Ислам діні жоғарғы хандық биліктің нығайуы мен түрлі қазақ тайпаларының бір этникалық қауымға біргіуне ықпал еткен идеологиялық факторлардың бірі болды. Қазақ хандығының халқы исламның сүнниттік бағытының ханафи мазхабын ұстанды, алайда қоғамдық және жеке өмірде исламның тәңіршілдік пен шаманизмнің элементтерімен өзіне тән синтезі пайда болды. Қазақ мемлекеті өзінің құрылғанынан бастап мұсылмандық құқықтық нормаларына жүгінді. Барлық қазақ хандары Керей мен Жәнібектен бастап ең соңғы қазақ ханы Кенесары (1847 ж. қайтыс болды) өздерінің шариғатқа жүгінетіндіктерін атап кеткен. Қасым хан мен Есім хан қабылдаған көшпелі мемлекеттің дала заңдарына шариғаттың үлкен әсері болды. Тәуке ханның (шамамен 1718ж. қайтыс болды) «Жеті Жарғы» заңдар кодексін қабылдауы исламды қоғамдық өмір мен заңдық тәжірибеде қолдануда айтарлықтай үлкен қадам болды. Осы құжатта көрсетілген әкімшілік, қылмыс және азаматтық құқық нормалары айтарлықтай дәрежеде шариғатқа жүгінген. Бұл заңда мемлекеттің ислам дініне қолдауын мойындайды. Мысалға, «Құдайға тіл тигізген адамның күнәсі жеті куәгер арқылы дәлелденсе, оны тас атып жазалу қажет»; «Егерде біреу христиан дінін қабылдаса, жақындары оның барлық мүліктерін иемденеді».

Қазақ хандығында қалыптасқан қоғамның құрылымы заңды түрде бекітілді, мұнда жүз бен руға бөлінбейтін ақсүйектерге басымдылық берілді.

Ақсүйектер қатарына Шыңғыс ұрпағынан таралған төрелер мен Мұхаммед пайғамбар мен оның төрт халифасының ұрпақтарынан таралған деп есептелетін қожалар жатты. «Жеті Жарғы» заңдар жүйесінде қожалардың әлеуметтік дәрежесін ерекшелеу ислам дінінің жоғары әлеуметтік деңгейін көрсетеді.

Сонымен қатар, құқықтық нормалардың басым бөлігі дала әдет-ғұрпымен байланысты болды, немесе шариғат пен әдет-ғұрыптың синтезі күйінде болды. Ислам діні дала әдет-ғұрпының басым бөлігін қабылдауына байланысты, әдет- ғұрып пен шариғаттың ара-жігін анық айыру қиын екені белгілі. Мұндай байланысты «Жеті Жарғыдан» байқауға болады. Қазақ қоғамында ислам мен көне халық дәстүрінің арадасып кеткен тұстары кездеседі. Мысалы, ислам сәбилерді атастыру («Бесік құда») салтын ислам жоққа шығармады. Бұл салт бойынша, мұндай құдаласу арқылы туысқан болу уақыт өте келе қайта жаңғыртылады. Ислам «қалың мал» төлеу секілді көне салттарға да икемділік танытты.

Аймақтардағы ислам дінінің ықпалының қалыптасуы ескі түсініктердің сақталуы және олармен синтезге түсуі арқылы да жүзеге асып отырды. Діни синкретизм қалыптасты, яғни, ислам дінін ұстануда ескі діни нанымдардағы кейбір түсініктер сақталды, әсіресе анимизм, шамандық, ата-баба рухына сыйыну элементтері сақталып қалды. Осылайша, исламға дейінгі нанымдардың элементтері сақталған дәстүрлі ислам кең жайылды. Діни басшылықтың имам, молда және өзге де ресми құрылымдары қалыптасқанымен, олар баяу дамыды.

XVI-XVII ғғ. Қазақстанда исламның жайылуына қазақ халқының орта азиялақ халықтары мен Еділ татарларымен тығыз экономикалық, мәдени байланыстары ықпал етті. Ислам дінінің уағыздарын Бұхар, Самарқанд, Ташкент, Хиуа, Түркістаннан келген уағызшылары тарата бастады [5,164-173 б.].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бартольд В.В. Ислам // Собрание сочинений. Т.6.- М.: Наука, 1966.- С.81- 139; Он же. Культура мусульманства // Собрание сочинений. Т.6.–М.: Наука, 1966.– С.143-204; Он же. История культурной жизни Туркестана //Собрание сочинений. Т.2. Ч.1.– М.: Наука, 1963. – С.169-433
2. Орынбеков М.С. Қазақ сенімдерінің бастаулары. А., 2002. -120 б.
3. Валиханов Ч.Ч. О мусульманстве в степи //Собрание сочинений. Т.4.– Алма-Ата,1985.– С.71-76; Он же. Заметки по истории Южносибирскихплемен //Собрание сочинений. Т.1.-Алма-Ата,1984.-С.294-305; Он же. Следы шаманства у киргизов //Собрание сочинений. Т.4.- Алма-Ата, 1985.- С.48-70;
4. Өсеров Н., Естаев Ж. Ислам және қазақтардың әдет-ғұрыптары. А.,1992. - 135 б.
5. Артемьев А.И. Дінтану: жалпы дінтану негіздері, діндер тарихы, қазақстандағы діндер. – Алматы, «Бастау» баспасы, 2008. - 569 б.

ӘОЖ 94 (574) "XYIII-XIX"

ОРЫНБОР ӨЛКЕСІ - XYIII-XIX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК ОТАРЛАУ САЯСАТЫНЫҢ ОРТАЛЫҒЫ РЕТІНДЕ

Байбулсинова Альфия Сабырғалиқызы, *Тарих ғылымдарының кандидаты, М.Өтемісов атындағы БҚУ Орал қаласы, Қазақстан Республикасы*

Жалекенова Гулбарам Тлекқабылқызы, *аға оқытушы М.Өтемісов атындағы БҚУ Орал қаласы, Қазақстан Республикасы*

XYIII ғасырдың 30 жылдары Анна Иоановна кезінде Орынбор өлкесін қоныстандыруға ерекше назар аударылды. I Петр заманында тәрбиелеушілері рухани мұрагерлері патша идеяларымен қаруланған И.К.Кириллов пен В.Н.Татишев бұл саясатты іске асыруда белсенді қызмет атқарды. В.В.Витевский, И.К.Кириловпен В.Н.Татищев туралы олар "...қарсыласқанды жек көретіндер қатарына жатады, негізгі мақсаты өз істерін еш кедергіге қарамастан, керсінше аса энергиямен, ерекше табандылықпен ақырына дейін аяқтайтын еді [1,133 б.]"-деп жазады. И.К.Кирилов I Петр патшаның негізгі ойын, жоспарын жалғастыра отырып, Орынбор бекініс-қаласының орталық әрі өндіріс орны болуға лайықтыда әрі қажетті екендігін дәлелдеп шықты. Бұл орын Бұқар жерлерін иемдену, алтын мен асыл тастарға бай Бадахшан аймағына жету және Бұхара, Бадахшан арқылы Балхаш пен Үндістанға дейін орыс товарлары болатын сауда жолын жасау. Бірақ бұл жоспардың тез арада іске аса қоюы мүмкін емес еді. Оған жергілікті башқұрт халқының көтерілістері бір жағынан, екінші жағынан - патшалық өкіметтің өз тарапынан жаңадан отар елдерді бағындырудың жүйесі болмағандықтан қаражат мәселесінде тұрақсыздық танытты, үшіншіден - оны жүзеге асыруда отарланушы өлкенің кедейлігі кедергі болды.

Сонымен қатар, жер көлемінің кеңдігі, халықтың сиректігі, көшпенді әрі басқа діндегілердің таяу орналасқандығы өз алдына үлкен бір мәселе. Алайда, патшалық өкіметтің бақытына орай-XYIII ғасырдың басында башқұрттар мен қазақ қатынастары шиеленісіп жер үшін қырқыс күшейеді. Қазақстанды, оның ішінде Кіші жүзді көршілері қақтығыстар барысында жан-жақты қыспаққа алады. Оңтүстік-батыстан қалмақтар шабуыл жасаса, солтүстіктен башқұрт пен сібір казактары, ал шығыстан басты жауы жонғарлар қонтайшысы Ғалден Церен бастаған күш шабуылын үдетеді.

1710 жылы анталаған жау шапқыншылығын тоқтату үшін жиналған қазақжүздерінің құрылтайында Әбілқайыр сұлтан бас қолбасшы болыптағайындалады. Артынан ол 1725 жылы башқұрттар жеріне жорық жасайды.

Күтпеген жерден 1723 жылы жоңғар қонтайшысы Ғалден ЦеренТүркістанды алады. Орта және Кіші жүз солтүстік пен батысқа қарай ығысады. Ал бұл осы жерлердегі башқұрттарды солтүстіктен, Жайыққа қарай қалмақтарды әрі батысқа қарай итереді. Бірақ қозғалыс нәтижесінде қазақтар Ресей империясымен шекаралас аймақтарға қоныстанды. Осындай ерекше ауыржағдайларда өздері жақынырақ келіп отарларға ыңғайлы орналаса бастаған, қазақ руларын Ресей империясы ерте - әлде кеш болсын бәрібір өзіне бағындыруды қажет етті. XYIII ғасырдағы Қазақстанның, оның ішінде Кіші жүздің Ресей империясына қосылуының басты "уағызшысы" елші А.Н.Тевкелевтің алдына қойылған үлкен міндет жүктеледі. Ол Кіші жүзді Ресей империясына қосылуға көндіру, алым-төлеуге көндіру, орыс тұтқындарын босатып Уфаға аттандыруы керек болды. Осындай мақсатта ол Әбілхайыр хан ордасында екі жыл тұрады. Келген елшінің негізгі саяси мақсаттарын ұққан Кіші жүздің өзге сұлтан топтары (Әбілқайыр хан туыстарынан басқа- А.Б.)арасында ел ішінде оған қарсы дүрбелең басталды.

А.Н. Тевкелев сапарының негізгі мақсатын нақтылай түсу тұжырымын алғанда елшіге берілген мемлекеттік "нұсқаудың" үшінші тармағы өте құнды мағлұмат береді, онда Ресей бодандығын қабылдау мәселесінде хан төңірегіндегі алаусыздықтар анықталған жағдайда елшінің еркін таңдау жоспарының болуы түсінігіне кілт беріледі; яғни "... хан мен ақсақалдардың және басқада қырғыз қайсақтардың бүкіл нанымы бойынша өз антына адалдығы Ал құранда көрсетіліп, оған қол қойып, оны А.Н. Тевкелевке беретін болсын. Ал егер хан және басқалар одан бас тарта бастаса оларды А.Н. Тевкелев көндірсін [2, 159 б.]" – делінді. Ал өзіне берілген уақыт өтіп жатты. Сонымен бірге, уақыт жылжыған сайын А.Н.Тевкелевтіңде үміті үзілгендей еді,орталықтан Уфада оны сатып алуға дайындық жүріп жатты. Дегенмен, А.Н.Тевкелевтің жоспарының іске асуына керемет жағдай туа қалды. Ол Әбілхайыр ханға қарақалпақ ханы Қайып-Қалидің қосылуы еді және бұл ішкі және сыртқы саясатты үлкен өзгеріс жасады [3, 137 б.].

Оның мұндай қадамына наразы болған Кіші жүз ақсүйектері ақыры А.Н. Тевкелевтің ырқына көнуге мәжбүр болды. "Аса қиын әрі қауіпті" [1, 137 б.]жағдайына қарамастан А.Н. Тевкелевтің айлакерлігіде жалындай түсті. Ең алдымен; елші қазақ сұлтандарына олардың жайылымдарына таяу орыс қалаларын тұрғызып, еркін сауда-саттық жасауға мүмкіндік туғызатынына үміттендірді. Ал шын мәнінде орыс шенеунігінің арғы ойы "қазақтардың империя алдында адалдығын мойындатып әрі алдағы уақытта көз ұстау еді [1, 138 б.]"-деп жазады В.Н. Витевский. Шынында, Кіші жүздің орыс бодандығын қабылдауының тағы бір себебі: осы Еділ мен Жайық бойынынан, Ор өзені бойынынан қолайлы жерде қала тұрғызу ниеті де болған еді.

Сонымен қоймай, А.Н. Тевкелев қазақ сұлтандарына қазақ ісіне судьялық топ жасақтап, оның құрамына әр рудан бір-бір адамнан сенімді өкілдер жинастыруға уәде береді. Әрине, бұл Кіші жүз қазақ сұлтандарын өзіне иландыру, сенімдеріне кірудің жаңа амалы еді. Бұл үшін елші бар айласын салды және ол өз мақсатына жетті де. Шындығында, А.Н. Тевкелев елшілігінің мақсаты Ресей империясы бодандығын қабылдау барысында қазақ елін барлау,

елдің рухани сапасын патшалық империяны құрметтеуге, оған құлаш ұруға, одан қорқуға иландыру екендігі оған берілген нұсқауда айдай анық көрінеді. А.Н. Тевкелевтің рухани шабуылының торына тек қазақ сұлтандары ғана емес, ел басы, аса айлакер саналған Әбілхайыр ханның өзі де түсіп қалды. Хан өзі бас болып жоғарыда аталған мақсат үшін баласы Ералыны аманат ретінде елшімен бірге аттандырады. Бұл елшілік топ 1734 жылдың басында Петербурке келіп, Васильев аралына орналасады. Бұл жерде далалық өкілдер алғаш рет европалық тұрмыс дәстүрді көрді, Кронштадта тб. жерлерде болды.

Жағдайдың былайша бет бұруы, әрине, Европалық Ресейдің әскери басқару мәселесінде жаңа мазмұн, жаңа бағыт ашып берді. Ал А.Н. Тевкелев қызметі үшін полковник атағын, Әбілхайыр мақтау грамотасын алса, Ұлы, орта жүз және Қарақалпақ ханы Қайып-Қалиларға бодандыққа кіру туралы грамоталар жіберіледі. Ал жаңа қала салу мәселесі 1734 жылы И.К. Кириллов бастаған Орынбор экспедициясының нұсқауына енгізілді. 1734 жылы И.К. Кирилловбастаған 200 адамнан тұратын Орынбор экспедициясы 1735 жылы тамыздың 15-і күні белгіленген жерге жетеді. Көп кешікпей қаланың негізін қалау рәсімі де болады. Оған Әбілхайыр ханның баласы Ералы, інісі Нияз сұлтан және басқада қазақ сұлтандары қатысады. 1735-1740 жылдар аралығында негізі қаланып, бой көтерген Орынбор қаласы Орта жүз және Кіші жүз қазақтарын отаршыл- әкімшілік басқару саясатының негізгі құралына, басты орталығына айналды.

Сөйтіп, отарлау саясатының басты құралы бекініс қала-Орынбор салынғаннан кейін 1736 жылдың 11 ақпанында шыққан патша жарлығы бойынша онда ерікті адамдар қызметке алына бастайды. Алғашқы келгендер Жайық қазақтарымен орыс шаруалары болды. Патшалық өкімет казактардан әскери отрядтар ұйымдастырып, қазақ даласына әлсін-әлсін шығып, барлау жасап отырды. Аталмыш жарлықта Орынбор қаласына Орта Азия саудагерлерінің келуіне рұқсат етіліп, керуен саудасын дамытуға мүмкіндік жасалды. Сонымен қатар, Орынбордан Бұқар, Хиуа, Ташкент қалаларына баратын орыс саудагерлерін ұйымдастыру жұмыстары жүргізілді. Әрбір керуенге 2 мың сомның тауарларын бергізіледі [4, 309-317 бб.].

Керуен сауда жолдарының Бұхар, Хиуа хандықтарымен Ресей арасындасауда қатынасының негізінің салынуы үлкен маңызға ие болды. Бұған қатынасты 1737 жылы “Курантта” жазылған мынадай мәлімет кездеседі: “Мұнда бәрі тыныш және алдыңғы жазда Қазақ-Қырғыз ордасы мен Ташкенттен саудаға көп адамдар жиналды” [1, 151]. Тарихи құжаттардан осыкезде, XYIII ғасырдың 30 жылдары керуен жолдары ауылдарын басып өтетінқазақ байлары да саудаға қатыса бастағандығы байқалады. 1737 жылы 10тамызда Орынбор экспедициясы Орынбор комиссиясы болып қайта құрылып,комиссия бастығына орыс ғалымы В.Н.Татищев тағайындалады. Орынборкомиссиясы құрылған күннен бастап комиссия бастығы В.Н.Татищев дереукеруен саудасын дамытуды қолға алып, 1738 жылы Жайық өзені жағасынанайырбас сауда базарын салдырады. Алайда Ресей империясының қарқынды экономикалық бастамасы мен қатар 1738 жылы башқұрт халқының көтерілісібасталады. Бұл тығырықтан шығудың, Орынбор өлкесін сауда-экономикалықорталыққа айналдырудың әрі ең бастысы Орынбор өлкесі халқын бір

орталыққа басқаруды ұйымдастыру мен қиыншылықтар мен күрестің бар салмағы В.Н.Татищевке түскен болатын. Қолында қаражаты азайған, тіпті әскерді қарапайым тамақпен қамтамасыздандыра алмай отырған В.Н.Татищевке бұл ауыр тиді. Дәл осы кезде қазақ халқын патшалықтың рухани-мәдени отарлау саясатының алғышарттары қалыптасты деп тұжырымдауға толық негіз бар. Оның үстіне өзі әскердегі тәртіпсіздіктері үшінУфадағы әскер басы Шемякинді әскери сотқа бергені үшін, әлгінің В.Н.Татишев үстінен сенатқа арыз жазуы да, оның үстіне синод Орынбор комиссиясының протопопы ректор Антипа Мартияновтың арызы түскенін хабарлайды. Оның себебі мынада еді: 1738 жылы бұрқ еткен башқұрт көтерілісінен сескенген В.Н.Татищев дереу Орынбор қаласында сьезд шақырады, оның жұмысына қазақ сұлтандары мен Әбілхайыр хан қатысады. Өйткені, империялық орталық Кіші жүз ханы Әбілхайырдың башқұрт көтерілісін қолдамауы үшін оның алдын алуы керек еді. Бұл жөнінде В.Н.Татищевке патшайым Анна Иоановнаның өзі "башқұрт көтерілісін Әбілхайыр қолдаса істің насырға шабатынына күман келтіре алмайсыз, кейін олОрынбордың өзіне шабуыл жасауы мүмкін" -деп ескерткен болатын [4, 961 с.].

Сондықтан, В.Н. Татищевке Әбілхайыр ханды арнайы шақырып, Ресей патшасына адал қызмет ететініне екінші рет ант беруге көндіру міндеті жүктеледі. Бұдан біз Ресей патшасының Орынбордағы тыңшылары Кіші жүз жерінде болып жатқан оқиғалардан әр уақытта хабардар екенін көреміз. Оның үстіне Еділ қалмақтары тағы бар. Үсті-үстіне үдете отырған, қалмақ шабуылына қарсы Әбілхайырда 22 800 әскер дайындап отырған [5, 9 б.]. Кейін Дондук Омбо қонтайшы Дорджы Назаров ұлыстарын талқандап, көп тұрғындар алып кетеді. Соған қарамастан, Дорджы мен серігі Лобжа Әбілхайырды Ресей бодандығынан бас тартуға көндіруге ниеттенеді [6, 14 б]. Әрине, бұл хабар патша сарайынада жетеді. Орынбор басшылығы В.Н. Татищев пен А.Н. Тевкелев бірігуімен қазақ әскерін не болсада Еділден асырмауға тырысты, ал тұтқындарды қайтару және қақтығыстарды болдырмау мәселесімен өздері айналысатына сендірді. Сөйтіп, В.Н. Татищев патша өкіметінің бағынышты елдерімен санасатындығын көрсеткісі келді. Сонымен, 1738 жылы Орынбордағы шақырылған арнайы сьезде Әбілқайыр хан екінші рет Ресей империясы бодандығын қуаттайтын антқа қол қояды, сөйтіп Кіші жүз өлкесі түпкілікті Ресей империясының қарамағына көшеді. Ал сьездке шақырылған Орта жүз сұлтандары Абылай мен Әбілмәмбет келмей қалып, өздерінің көзқарасының басқаша екендігін көрсетті. Сонымен бірге деректерде Орынбордың өз ішіндегі бір жағдай; сьездке шақырылғандардың көзінше В.Н. Татищев протопоп Антипа Мартияновты жұрт алдында өзінің ырқына көндіретіндігін, өзінің "күшін" көрсету ойымен мойынына шынжыр байлап көшеде алып жүріп, артынан кеңсеге әкеліп таңертеңнен қара кешке дейін шынжырлатып ұстағандығы айтылады [1, с 156].

В.Н. Татищевтің бұл әрекетінен 2 түрлі мақсатты көруге болады, біріншісі; прототопты жазалау керек болды. Өйткені, В.Н. Татищевтің императрица Анна Иоановнаға жазған мәлімдемесінде: "протопоп А. Мартиянов үнемімас жүреді, сонымен қоймай мас күйінде ұрыс төбелес шығарады мысалы;

қожайынының моншасын қиратып, артынан өртеп жібергенін, оның әйелін сабағанын, казак солдатын ұрып соққанын т.б. [1, 157 б.]”- жазады. Сондықтан, протопопты өзгелердің алдында ұялтайын деп, әрі осындай әрекеттерді басқалары жасамау үшін әдейі сабақ болсын деп көпшіліктің алдына алып шықты, екіншіден; Орынборға сьезге келген қазақ сұлтандары мен Әбілхайыр ханға сес көрсетуі, империялық тәртіпке бағынбаудың неге әкеліп соқтыратынын көрсеткен шенеуніктің зілді ескертуі еді. Артынан Амиан Мартияновтың өзі В.Н. Татищевтен келіп кешірім сұрады, сенатқа хабарламауын өтініп, жалбарынады. Бұл оқиғадан кейін В.Н. Татищев протоповты кешіріп қана қоймай, оны өзінің духовнигі етіп алады, арасында үйіне қонаққа да шақырып тұрады.

Сонымен бірге, А.Мартияновтың мәлімдемесінен Орынбор комиссиясында қызмет ететін және оған ниет білдіргенде священиктердің болғандығын [1, с157] көреміз. Өйткені бұл жөнінде А. Мартияновтың В.Н. Татищевтен осындай священниктерге жалақы төлеуін сұраған хатында анық жазылады. В.Н. Татищев дереу олардан діни грамоталарын талап етіп, арнайы құжатпен куәландырады. Бұдан шығатын қорытынды: В.Н. Татищев Орынбор комиссиясы бастығы болған кезінде, дәлірек айтқанда, 1736-1737 жылдары Орынбор әскері құрамында арнайы священниктер ұстаған, ал Орынбор комиссиясы кеңсесінде, духовный советник жұмыс істеген. Оның қызмет істеуі біріншіден: әскердің сұранысымен жіберілсе, әскердің дені христиандықтар немесе казак-орыстар болғандықтан оларды қолдау, моралдық сүйенішқызметінде, екіншіден: әскер құрамындағы башқұрт полктері, татар қалмақтарына жақынырақ ұстап, біртіндеп орыстандыру құралы ретінде ұстаған болуы керек.

Бұлай деуіміздің негізгі дәйегі мұрағат құжаттарындағы 1714 жылғы наурызда Урусов Самарадағы татар-қалмақ мектебінің жұмысы туралы есебіниңмәтіні [7, 21б.]. Бұл мектепті В.Н.Татищев ашқан болатын. Урусов мәлімдемесінде татар-қалмақ лексиконы және шығыс тілдерінен орыс тіліне аударылған оқулықтар тізімін көрсетеді. Ол жөнінде: “Барлық жағынан күш Г.Рычковқа түсті, өйткені бұл іс соған тапсырылған болатын, оның бұл істі атқаруға ниеті де, жеке қасиеттері де үйлесімді екендігін сізге ескертуді міндетім деп санаймын”- деп [8, 11 б.] Г.Рычковтыда еске салады. Татар -қалмақ мектебі үшін атқарған Урусовтың қызметін В.Н.Витевскийде “...өз міндетін аса ынтазарлықпен атқарып, мектепті күшейту күш салып оған үшін аса жауапкершілікпен қарады”-деп бағалайды [1, 176 б.].

В.Н.Витевский еңбегінде “нагайбақтар” деген қауым туралы айтылады. Автор оларды “Қырғыз (қазақ -А.Б) қолында тұрған, Нагайбақ, бекінісі маңында қоныстанған әртүрлі аралас бейнесі пішінде, киіміде сондай тайпалар”-деп атайды. Айтылып отырған бекініс 1736 жылы Қазан жолындағы башқұрттар көтерілісін басу кезінде тұрғызылған [1, 439 б]. Н. Рычков еңбегінде бұл бекініс орнында бұрын ноғайлар қаласы болған, ал оның жанынан озатын Кола-Елга өзенінің ноғайша аталуы соны дәлелдейді деп көрсетеді. Е.Пугачев көтерілісі кезінде бұл Нагайбақ бекінісін көтерілісшілер тартып алып, халқын түгел қырған. Ал қалған ноғайлықтар Кубаньға қоныс

аударады. Кейін бұл жерде Нагайбақ атты бір башқұрт көшіп келген. Жер жағдайының ыңғайлығына қарай кейін бұл маңға басқада башқұрт, татар және т.б көшпелілер орналасады. Дегенмен, сонғы келгендердің барлығы алғашқысының есімімен Нагайбақтар деп аталып кетеді. “Ақыры соңында Нагайбақ бекінісі мен оның маңы қырғыз (қазақ-А.Б.) тұтқындығынан қашқан қашқындар мен шоқынғысы келгендердің мекеніне айналады”. Мұндай жағдайлар, яғни тұтқыннан қашу Кіші жүзде саяси тұрақсыздық кезінде кездесіп отырған. Кезінде тіпті И.И. Неплюевтің өзі 1747 жылы қазақ даласы арқылы Орынборға кеткен екі түрік қашқынын (парсыларда тұтқында болған-А.Б.) губернатордың нұсқауларымен Астраханға апарғызып, Қырым хандығына “бұларға мол азық-түлік пен ақша беріп” өз еліне қайтаруды тапсырады [1, 440]. Бірақ мұндай жағдайлар өте сирек кездесті. Көбіне тұтқыннан қашқан қашқындарды Уфада, болмаса Орынборда шоқындырып,оларды Нагайбак бекінісіне орналастыра берген. Бұған дәлел;

1752 жылы 18 ақпанындағы И.И.Неплюевтің Петербург қаласында отырып, А.Н.Тевкелевке жазған хатында; “...үстіміздегі жылдың 20 қаңтарында жазған мәлімдемеңіз бойынша қырғыз-қайсақ даласынан қашып шыққан араб Ходжа Реджеповты өз ықтиярымен Уфада шоқындырып, тұрғылыққа Нагайбақ бекінісіне жібердік [1, 441]”-деп мойындайды. Яғни, бұл патшалық өкіметтің Орынбор маңындағы көшпелі түрік халқын біртіндеп христиандандыру- шоқындыру саясатының жүзеге асырыла бастағандығының белгісі еді. Бұл жөнінде мұрағат құжаттарында да: “...олардың денін(алғашқы шоқынғандар- А.Б.) татар, қалмақтар құрады”-десе, Н.Рычков еңбегінде “Нагайбақтар, құрамына ауған, араб, армян, арабтар, бадахшандықтар, бұхарлықтар, қарақалпақ, кубан, парсылар, түріктер, өзбектер мен хиуалықтар, XYIII ғасырда барлығы 212 адам, оның 68-і шоқынған Нагайбақтарға жататынын [1, 441]”- айтады. Дәлірек айтқанда: 68-дің 45-і парсы, 12 араб, 3 бұхарлық және 2 қарақалпақ. Яғни өздерін нағыз мұсылман санайтын шығыс елдері өкілдері.

Нагайбақ бекінісінің Уфа мен Орынбордан және орыс қоныстарынан қашықтығы, сонымен бірге христиандық рухтың, яғни жергілікті христиан халқының саны аздығынан, оның әсері жетпегендіктен шоқынған Нагайбақтықтардың өзге діндегілерден еш айырмашылығы болмады. Оларды тек христианша есімінен ғана танитын еді. Бұл жағдайдың “христиандық намысына” тиген И.И.Неплюев әбден мазасызданады, бұндай жағдайға “өз елінің жанқияры” ретінде селқос қарай алмады. Ақыры өзге діндегілердің шоқынғандарға “әсер етуінен қорғау үшін Сенаттың алдында оларды бөлектеп ұстау керектігін” ұсынады [9, 382 б.]. Ұсыныс барысында өзге діндегілер өздерінің бұрынғы ауылдарына, қоныстарына қайтарылды. Ал шоқынғандартізімге алынды. Мұнымен қоймай И.И. Неплюев 1746 жылы “шоқынғандардың қамы үшін” Нагайбақ бекінісінде қасиетті Троица құрметіне үлкен шіркеу салдырады.

Рухани істер жөніндегі Уфа провинциясы 1764 жылға дейін христиандық Қазан Епархиясына қарады. Оның құрамын И.Я.Яковлев былай жазады “Бұл жабайы өлкеде орыс отаршылығы мен саудадан басқа миссионерлік қызметте - православ сеніміндегі иерархиялы Орыс шіркеуінің майталмандары,

жанашырлары Д.Сеченев, С. Гловацкий, Л. Конашевич и В. Григоревич еңбектерінің арқасында кеңінен уағыздалды және тарады. Әсіресе, бұлар қоныстас орналасқан Кіші жүзге күшті ықпал етті. Олар Қазанда Новокрещенская конторын басқаруға тізбектеліп бірінен кейін бірі тағайындалып отырылған [10, 10 б.]".

Ал орталықтың алдағы қызметі, нәтежелері жөнінде тақырыптың мазмұнына сәйкес алдағы тарауда баяндайтын боламыз.

XYIII ғасырдың I жартысындағы Кіші жүздегі саяси жағдайлардағы бетбұрыстар барысында патшалық Ресейдің өлкені рухани-мәдени отарлау саясатына басты алғышарт болған себептердің бірі-Кіші жүздің солтүстігі мен солтүстік-батысында орналасқан башқұрт, қалмақ, татар халықтарының тарихи тағдырластығы, олардың орыс елімен ертерек қоныстас, іргелес болуы себепті жаугершілік жағдайларда олардан пана іздеп немесе күшпен қорқытуы, мәжбүрлеуі нәтежесінде христиандықты қабылдап, шоқынуы патшалық Ресейдің қазақтардың да солар сияқты біртіндеп орыстандырып, шоқындыруға мәжбірлеуге итермеледі. Өзге көшпелі елдерді оңайда, олжалы отарлаудың бір буыны, немесе бір айласы осылайша рухани отарлау деп тапты. Кіші жүзді немесе Орынбор өлкесін түгелдей рухани-мәдени отарлау саясаты Ресей империясы үшін қазақ жерлерін әскери-саяси отарлаудан бөліп қарастырылмады. Дегенмен, өлкеге келген әр басшының, олар И.К. Кириллов болсын, одан кейін В.Н. Татищев, генерал-губернатор И.И. Неплюевтің тарапынан патшалық өкіметтің белгіленген нұсқаулары аясында"өз елінің отан сүйгіш, ұлт жанды империялық тәрбие санатында мемлекеттің саяси мақсат-мүдделерімен бірге өрбіп дамытылып отырылды. Рухани-мәдени отарлау саясатының алғышарттары XYIII ғасырдың I жартысында осылайша қалыптасып, Ресей империясының қазақ жеріне ішкерілей енуімен өсіп, өрбіп отырды. Ал қазақ халқын патшалықтың рухани-мәдени отарлауы саясатын жүзеге асыруда қазақпен қоныстас башқұрт қалмақ, татарларды рухани игерудегі тәжірибиесі жеткілікті еді. XYIII ғасырдың бірінші жартысында Орынбор өлкесінде христиандар 200 000 адамға жетті, дегенімен алда миссионерлер үшін орасан кең дала және христиандардан екі есе көп400 000 халық тұрды. Басты христиандандыру орталығы, шоқындыратын басты орын Нагайбақ бекінісіне И.И. Неплюев "үлкен үміт артты". Сонымен қатар, негізгі тұтқасы Новокрещенская конторaның 1740 жылы 11 қыркүйектегі "Бағдарламасының" 25-ші тармағында барлық священник, дьякон, шіркеу жанындағы қызметкерлердің қарамағында шоқынған өзге ұлттардың ана тілін меңгеруі міндеттелді. "Орынбор өлкесін рухани-мәдени отарлануын зерттеуде үлкен орын алған, әрі ең көп мәліметтер беретін-сөзсіз саяси қуғындалған, айдалған әртүрлі христиан текті топтар мен олардың тұрмыс, іс- әрекеттері"- дей отырып, В.И. Витевский мұның сыртында патшалықтың саясатында не мақсат жатқандығын аңғартады. Сонымен бірге автор 1736 жылы 11 ақпанындағы патша указын еске салады [1, 463 б.]. Онда "жаңа жерлердегі халық санын көбейту үшін, әр түрлі қылмыскерлер жіберіліп, олардың бірі тұрақты қызметке екіншілері жер өңдеу т.б қара жұмыстарға, үшіншілері ауыр қылмыс жасағандары шахтадағы жұмыстарға пайдалануы

керектіген” айтады. Алайда бұл саны көп сапасыз, еш пайдасыз жұмыскерлер болды. Княз Урусов басшылығы кезінде; “Орынборға айдалғандардың көбі қызметке де, еш шаруағада жарамсыз қартайған, әл-қуаты кеткен бейбақтар” екендігіне шағым жасайды [1, 463 б.]. Кейін 1744 жылы 29 наурыздағы сенат нұсқауы бойынша И.И. Неплюев өтінішімен Орынборға саудагерлер,шеберлерімен қолөнершілер жіберіле бастайды.

Санкт-Петербургтық патша сарайының кеңесшісі генерал-майор 2-ші Ставицкий 1820 жылы 18 сәуірде жазған мәлімдемесінде: “Мен Орынбордан Бұқараға, одан әрі жаңа Қытай бекінісінен Амурға дейін жүріп өттім. 34^0 градуста ол өзен жағалаулары мен жолды қосқанда 400 верст жерді алып жатыр. Бұл кеңістікте қазір Россияға қарасты тәуелсіз, еркін, тынымсыз әрі жабайы (хищные) қырғыздар мекендейді” [11, 2 б.]-деп қазақ даласын сипаттай келе, одан әрі,- қырғыздар 3 негізгі аймаққа бөлінеді: үлкен, орта және кіші орда. Олардың бұл атауы Шыңғыс хан кезеңінен қалған. Кезінде ол бұл өлкеніүлкен, орта және кіші балаларына бөліп берген екен. Үшеуінің ішінде Кіші орданың халқы алдыңғыларына қарағанда ең тығыз орналасқан және де жыртқыш, жабайы варварлар. Кіші орда Ор бекінісінен Каспий теңізіне дейін жайлайды [2, 3 а]”-деген мәлімдеме қалдырады.

“Алғашқыда Орынбор линиясының жаңа құрылған кезінде қазақтар линияғажиі шабуыл жасап маза бермеді. Сондықтан онда жаңадан келген генерал Неплюев өте тиімді саясат жүргізді. Ол линияда әскер санын көбейтіп, өз қарамағындағы башқұрттарды линиядағы шекаралас қазақтардың малын барымталауға рұқсат етеді”. Сөйтіп қазақ пен башқұрт, қазақ пен қазақ руластары арасында әдейі іріткі салады да, одан құтылу үшін бұлар Орынбор линиясы басшыларынан көмек сұрап барып, олардың пана болғаны, көмегіүшін біртіндеп орыс әскери шенеуніктеріне қарыздар болып олардың ықпалынатүсе бастайды [11, 4 б.].

Ал империялық шенеунік генерал-майор 2-ші Ставицкий 1820 жылы 18 сәуірдегі мәлімдемесінде “Ескертетін жәйт, Азия халықтарының басты қасиеті, жекелеген көшпелілердің қосылуы белгілі бір жағдайлар және оқиғаларға тәуелді болғандықтан, көп жағдайларда олар көнбейтін қайсарлы, су тасқынынан шапшаң орны толмастай етіп қаңыратып, қиратып өтетіндей із қалдырады” [11, 7] - деп олардан алғашқыда сескене қарағанында жасырмайды. Күні бүгінгі Ресейлік империя тарихын зерттеуші ғалымдар “Еуразиялық аймақтағы басты орталық болып табылатын Орта Азияда Ресейдің азаматтық және әскери басқару жүйесінің қалыптасуы және дамуы жалпы аймақтық және локальды-территориялық ерекшеліктері: жергілікті шаруашылық-мәдени құндылықтарынан және дәстүрлі тұрмыс кейпінің спицификасынан келіп шығады. Қазақ жүздері Ресей құрамына қосыла отырып, өз еркіндігінің көптеген белгілерін қамтыды.

Қазақтар рекруттық және тұз салығынан босатылып, бұл XX ғасырдың басына дейін сақталды. Қазақстанның әкімшілік құрылысы дәстүрлі шығыс және европалық белгілерді бірдей қамтыған жергілікті және қоныс аударып келген халықтарды бірдей басқаруда қолданылды. Толықтай алғанда, бұл жүйе

аса күрделі еуразиялық тарихи дәстүрлермен қоғамдық процестердің туындысы”-деп есептейді [12, 323 п.].

Ал XIX ғасырдың I жартысына дейін Қазақстанда хандық басқару жүйесі сақталды. Алайда оны патша өкіметі тағайындап отырды. Оларды басқару (яғни Қазақстанда, оның ішінде біз сөз етіп отырған Кіші жүзде) орталығы Орынбор мен Омбы қалаларында орналасты. Орынборда 1799 жылдан Шекаралық комиссия құрылып, ол өз атауын өзгертіп 1831 жылдан бастап Шекаралық басқару орталығы деп аталады.

Ал оның ерекше қызметі туралы: “Олар қазақ жерлеріндегі патшалықтың жүргізілу саясатын тыңғылықты әрі жан-жақты қадағалап отырды. Басқару құрылымы Ресейлік жүйеге біріктірілді”-деп жазады [13, 14].

Орынбор шекаралық комиссиясының кеңсесі қазақтардан және орыс-казак бекіністерінен келіп түскен іс-қағаздар мен әртүрлі арыздар қаралып, арнаулы комиссия мәжілісі өткізіліп тұрған. Комиссия мәжілісіне қатысуы үшін Кіші жүздегі үш ірі рудан (Байұлы, Әлімұлы, Жетіру – АБ.) сұлтандар сайланып жіберіліп отырылған. Ол сұлтан ел ішінде беделі бар адал адам болуы шарт еді. Орынбор шекара комиссиясының тұңғыш төрағасы болып, генерал–мойор Баяхметов тағайындалды. Комиссияның бірінші мәжілісі 1800 жылы қаңтардың 12 күні Орынбор қаласында шақырылған. Оған Байұлы руынан сұлтандар Нүрке Қарабаев және Нұрмұхамбет сұлтан қатысқан [14, 116-118 пп.].

Негізінен комиссия қызметіне барымта, жер дауы, орыс-казак бекіністері комендanттарының арызы және қазақ жеріндегі болып жатқан түрлі оқиғалар қаралған. Сонымен қатар Кіші жүзі жері арқылы өтетін сауда керуендерімен бірге Хиуа, Қоқан, Бұқар хандықтарына арнаулы барлаушылар мен тыңшылар жіберіп, Орта Азияда болып жатқан жағдайлар туралы өте құпия мәліметтерді алып отырған.

Ал 1805 жылы 9 мамырда Орынбор генерал-губернатор Л. Волконский Кіші жүз сұлтандары мен старшындарына үндеу таратады. Онда: “Қазақ даласында тыныштық бұзылып барады, әкімшілік нұсқаулардың орындалмауы мені қатты ойландыруда... Сондықтан, патша ағзам маған Кіші жүз даласында тыныштық орнатуды тапсырды. Ал мен жаңадан әскери отрядтар жасақтап, ішке жіберуге шешім қабылдадым,” – десе одан әрі “Әр рудан бір-бірден рубасы сайлаңыздар да оларды маған, Орынборға жіберіңдер. Оларға Ордада тәртіп орнатудың жолдарын түсіндіруім керек,” – деп өзіне сендіре жариялайды[14, 9 п.].

XIX ғасырдың 20 жылдарында елде қазақ ру-тайпаларының жағдайларытым ауырлап кеткен еді. Хандық билікті жергілікті басқарушы сұлтандарда қанағаттандыра алмады. Елде әлеуметтік күйзеліс, қоғамдағы өзара қайшылық тереңдей түсті. Патша өкіметі даланы басқаруда шекара комиссиясының қызметі арқылы тәжирибе жинақтап, хандықты жойып, Кіші жүзді басқаруға Ресей әкімшілік жүйесін енгізуге болатынына көз жеткізе бастады.

Сөйтіп, 1822 жылы Кіші жүздің Орынбор қазақтарын басқару үшін генерал–губернаторы Эссен жаңа заң жобасын ұсынады. Бұл жоба сыртқы істер министрлігінің Азия департаментінде 1824 жылы Эссеннің жобасы бекітілді. Бұл жобаны жасауда 1822 жылы қабылданған Сперанскийдің ұсынған жүйесі

негізге алынады. Онда (Сібір қырғыздарын басқару туралы ереже) VI тараудың III бөлімі “Установление духовные и по части народного просвещения ” – деп аталады. Бұл бөлімнің 243 параграфына назар аударсақ “Поелику вера киргиз– кайсаков по сие время в сущности более языческая, нежели могаметанская, то представляется надежда к обрашению многих из них в християнство. Областное начальство может испросить особенную в степь миссию, с тем чтобы действовала она одними увещаниями и убеждениями без малейшегопринуждения ? [15, 105 п.]” – деп рухани отарлау саясатының бет – бейнесін ашық көрсетіп берді.

Ресей империясының орталық-аралық аймақ – Қазақстанның маңызды стратегиялық орны нақ осы XIX ғасырдың 20 жылдарынан бастап неғұрлым айқын көрінді. Батыстан – шығысқа, Ауғанстан мен Үндістанға баратын сауда –керуен жолдары Қазақстан арқылы өтетін, тек осында ғана мықтап орналасып алып, содан соң Орта Азиялық хандықтарға қарсы жорықты іске асыруға кірісуге және одан әрі Орта Азияға кеулеп ену мүмкіндігі туды.

Ресей империясы қазақ өлкесін тәуелсіздіктен айыруы мақсатында жүргізген алғашқы әрекеті - әскери тірек пункті – гарнизондар сала отырып, тізілте және жекелеген бекіністер салуды жеделдетуден және осы бекіністерге жапсарластыра казактардың тұрақты елді–мекендерін орнатудан көрінгенәскери тұрғыда бекініп алу еді [17, 123] .

XIX ғасырдың I жартысында Кіші жүздің Ресеймен шекарасында тізілте салынған және 40–50 жылдарда өлкеде ішкерілей орналасқан бекініс, қамалдар қазақ даласымен Орта Азияға жіберілген түрлі экспедициялар мен жазалаушы казак отрядтарының жасақталуына үлкен тірек болды.

XIX ғасырдың 30–40 жылдарында Патшалық Ресейдің Кіші жүзге билігі күшейген кезде Кіші жүзді түгелдей, әсіресе ең шалғай өңірлері оңтүстік - батысы – Маңғыстау қазақтары мен Сырдария бойындағы қазақтарды бағындыруды патша өкіметі мемлекеттік деңгейде ойластырады. Бұл кезеңде патшаның құпия нұсқаулары үсті–үстіне шығарылып, жергілікті қазақтарға білдірмей арнаулы барлаулар ұйымдастырылып отырды. Әдетте отарлық империялар жаңа елдерді бағындыруды зерттеу жүргізуден бастап, жергілікті халықтың тұрмыс–салтын, шаруашылығын, оның байлығын, халықтың мінез– құлқын өте жақсы біліп алады да, отарлаудың алғашқы шараларын жүргізеді.

1847 жылы Сырдарияның оң жағасындағы Ресей шекарасын қорғау мақсатында бұл жерді Орынбор корпусынан арнайы бөлек әскери топ (команда) аттандырылып олар Райым бекінісін тұрғызады. 1853 жылы жаңа үш бекініс: Қазан, Қармақшы және Қуаңдария бекіністерінің іргесі қаланып, бірінен кейін бірі кезектесе орналасуына байланысты бұл бекіністер № 1, 2, 3 форттар деп аталады. Ал 1854 жылы Сырдария линиясының әскери құрылысы туралы ереже (положение) бекітіледі. Ереже бойынша Сырдария линиясының басқару - әкімшілік және азаматтық басқару (қырғыздарды игеру үшін бас штабы) құрылымы көрсетіледі. Басқарушы линия – бас штабқа № 1, 2, 3 және Перовский (бұрынғы Қоқан қасында болған Ақмешіт бекінісі) форттары, Джулеп бекінісі мен Арал флотилиясы кірді.

1865 жылы 5 наурызда Түркістан облысының құрылуына байланысты Сырдария линиясының әкімшілік басқару құрылымы мен басқару құқығы (должность командуещего) өз күшін жояды [17, 1]. Одан әрі құжаттарда Линияның штаб–офицерлерінің әскери қызметтері мен жеке қасиеттері (личныекачества) туралы құпия мәліметтер жинақталған. Материалдар 1856 жылдың 27сәуірінен - 1859 жылдың қарашасына дейінгі кезеңді қамтиды [17, 29].

1815 жылдың 12 желтоқсанындағы указ бойынша Ресей қарулы күштері екі армия мен жекелеген корпустарға бөлінеді. Жекелеген корпустар деп – армияға тәуелсіз бөлек жеке іс-әрекеттер жасай алатын әскери орталықтарды атады. Солайша, жеке Орынбор корпусы құрылады. Корпустың міндетіне оғанбөлінген территориядағы тәртіпті қадағалау, әскери іс–шаралар жүргізі патша өкіметінің жергілікті халыққа қатысты саясатын іске асыру кірді.

Жеке Орынбор корпусының басында корпус командирі тұрып, ол жоғарғы қолбасшы мен бірдей құдіретке ие болды. Ол жергілікті әскери басқару органыболды және оған шаруашылық мәселелер, әскерді орналастыру, оны қамтамасыздандыру, оқу кестесін жасау міндеттері жүктелді [18, 1]. Райым бекінісінде әскери гонизон орналастырылып онда әскери әкімшілік учреждениялар мен орыс тұрғындарын көшіріп әкелуге байланысты өзара хат– хабарлар жинақталған (басталуы 12 қараша, 1846-1853жж) [19, 237]. Бұл тұрғыда тарихшы А.К. Абилевтың мынадай ойлары орынды болып табылады: “Олар (Патшалық империя) еркін тұрмысты сақтай отырып, саналы түрде шын мәніндегі Ресей империясы билігі астындағы жергілікті тұрғындардың “бақыты” мен “амандығын” нығырлап ескертіп отырды”

[20, 54]. Шындығында да, отарлаушы Ресей империясының жүргізген барлықәрекеттері жаңа әкімшілік басқару жүйесінің қажеттілігінен туды деп түсіндіріліп, оның аясында негізгі түп мақсаты құпия сақталынып барлық шаралар тек халық пайдасы үшін болуға тиісті табиғи заңдылық ретінде түсіндірілді. Ал халық наразылығы мен көшпенділердің Ресейлік шенеуніктерге ашық қарсылығы отарлау саясатына емес, шекаралық әкімшіліктің жекелеген озбырлық қысымшылығына қарсы бағытталған дептүсіндіруге тырысты немесе бұрмалады. Өйткені арнайы істер өкілдерінің қазақ халқына байланысты ешқандай әдейі бағдарламасы болмады. Тіпті ағарту идеясы да сол кезеңде сәнге айналған халықты жаңа өмірге ынталандыру құралы қызметін атқарды. Өйкені құжаттардан немесе саяси реформалар бағдарламасында мен шенеуніктердің қолжазбаларында да халықтың мәдениеті, дәстүрлерін, тұрмысын көркейту туралы бірде бір сөз айтылмайды. Керісінше аларды “тағы” халық ретінде сынға алып, “тұйыққа тірелген, арта қалған” елді алып империяға қосып алу мәселелері көтеріледі.

Ресей империясы тек қана Қазақстанның халықаралық аренадағы маңызына ғана мән берген. Ал халқы, олардың құқтары мен рухани–мәдени құндылықтары есепке алынған жоқ. Өлке тек орыс елінің шығысқа шығатын плацдармы ретінде қызықтырды. Ал бұл мәселеге қатысты барлық іс–шаралар Ресей императоры мен оның әкімшілігінің нұсқауымен құпия тапсырмасымен жүргізілді. Және “Соңында шіркеудің мүддесімен көзқарасын білдіретін

мемлекеттік арнайы қолдауымен шеткері аймақтарды игеру идеясы қалыптасты”[21, 55 б.].

Сондықтан, халықты біріктіру мәдени–рухани деңгейін көтеру былайтұрсын, тіпті елді әкімшілік жағынан басқару жөнінде де біріңғай тәртіп болмады. Өкіметтің жергілікті әкімшілік орындары ойына келгендерін істеп, қазақ халқының тағдырын тәлкекке сала бастады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Витевский В.Н. И.И.Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 года. Т-1, вып.-1,2,3. Казань, Типо-литография В.М.Ключникова,1889г Материалы для историй экспедиций АН в XYIII- XIX вв. Москва-Ленинград, 1940. (ТР//Архив АН СССР, Вып 4)
2. Қазақстан тарихы (көне заманнан күні бүгінге дейін) III том, Алматы, “Атамұра”,2002,-768 б.
3. Витевский В.Н. “Н.И.Ильминский”. Казань, 1892; Яковлев В.А. Из истории церковной жизни Туркестана. Москва, 1902.
4. Полное собрание законов Российской Империи Т IX, №6571
5. Мәшімбаев С.М. Патшалық Ресейдің отарлық саясаты. Алматы, “Санат”,1994,-136 б
6. Апполова Н.Г. Экономические и политические связи Казахстана сРоссией в XYIII-начале XIX в.Москва, изд АН СССР,1960,-456стр.
7. РФ ЕАМ 248 қор, 13 тізбе, 66 іс /1737-1741/
8. РФ ЕАМ 248 қор, 13 тізбе, 67 іс /1740-1741/
9. Рычков П.И. Топография Оренбургская, то есть обстоятельное описание Оренбургской губернии. Ч 1-2. Спб, 1762. 2-ое изд.Топография Оренбургской губернии. Оренбург, 1887.
10. История внешней политики Россий (конец XIX –начало XX века). (ред. колл. В.А.Емец, А.В.Игнатьев, С.В.Тюткин, Е.Г.Кострикова). Москва, Международные отношения, 1997.
11. РФ ӘТМ 483 қор, 1 тізім, 4 іс
12. Национальные окраины Российской империй: становление и развитие системы управления. Отв.ред. Агаджанов С.Г., Трепавлов В.В., Москва, Институт Российской историй РАН., “Славянский диалог”, 1997,-416 стр. 13.Вельяминов-Зернов В.В. Исторические известия о Киргиз-Кайсаках иотношениях России со Среднею Азию со времени кончины Абулхаир хана (1748-1765 г.г)//Оренбургские губернские ведомости, 1853, № 4, -201с.
14. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты (бұдан әріҚРОММ). 74 қор,1 тізім, 206-іс.
15. Материалы по истории политического строя Казахстана. Алма-Ата, Издательство АН Каз ССР, 1960,-441 стр.
16. Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России. Москва АНСССР,1957,-341 с
17. РФ ӘТМ 1433 қор, 1-тізім, 1-кітап, Алғысөз

18. РФ ӘТМ 1433 қор, 1-тізім, 3-іс 19.РФ
ӘТМ 1441 қор, 1-тізім, Алғысөз
20. Абилев А.К. Русская историография истории Казахстана XVIII нач XX веках (учебное пособие) Караганда, Издательство КарГУ, 1988, 85 стр.;сонымен: Некоторые вопросы историографии Казахстана. Караганда, Караг. ГУ, ,1980,-133 с
21. Абилев А.К. Русская историография истории Казахстана XVIII нач XX веках (учебное пособие) Караганда, Издательство КарГУ, 1988, 85 стр.

ӘӨЖ 821.512

ТҮРКІЛЕРДІҢ ӘДЕБИ МҰРАСЫ – ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫ

Абдрахманова Райса Лесовна
Тарих ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Аннотация: *Көне түркі мәдениеті шарықтап, IX-XII ғасырларда небір жазба ескерткіштер дүниеге келді. Бұл шығармалардан байырғы түркілердің мәдениетімен қоса ел басқарған, мемлекет құрған өркениетін де көреміз. Еуразия территориясында көне түркілік көшпелі тайпалар белгілі бір этномәдени негізде қалыптасты. Олардың материалдық және рухани жетістіктері кейінгі қазақ халқының мәдениетінің қалыптасуының қайнар көзі болды. Елбасы Н.Назарбаев «Тарих толқынында» кітабында «Біз өз мемлекетімізді ұзақ уақытта меңзеп құрғымыз келсе, онда халық руханиятының бастауларын түсінгеніміз жөн» деп көрсетті.*

Түйін сөздер: *Тарих толқынында, эпос, күлтегін, әлемдік әдебиет, сақтар,ғұндар.*

Көне жырлардағы поэтикалық тектестік, көркемдік жалғастық белгілерін сол кезеңнен кез – келген жәдігерінен табылады. Бұл, әсіресе, ежелгі дәуірдегі әдеби ескерткіштері қатарында айшықтана, шоқтықтана көрінетін ерекше туындылар: Тәңірлік дәуір әдебиетіндегі Сақтардың қаһармандық дастандары
– «Алып ер тоңға», «Шу» дастандарында, Ғұндардың батырлық жырлары – «Оғыз-қаған», «Аттила», «Көк бөрі», «Ергенекон» дастандарында, Түркі жазба жәдігерліктері «Тонынкөк» пен «Күлтегін» жырлары, «Қорқыт ата кітабы», Ислам дәуірі әдебиетіндегі – Әбу Насыр әл-Фараби туындылары, тағысондай-ақ Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі», Махмұд Қашқаридың «Түркі тілдері жинағында», Ахмед Иүгінекидің «Ақиқат сыйы», Ахмет Яссауидің
«Даналық кітабы», Алтын орда дәуірі әдебиетіндегі Сайф Сараи «Гүлістан бит- түрки», Хорезми «Махаббат-наме», Құтб «Хұсрау-Шырын», Дүрбек «Жүсіп-

Зылиха» дастандарында, Тарихи шежіре және көркемдік дәстүр әдебиетіндегі Әбілғазы Баһадурхан «Шежіре–и түрік», Қадырғали Жалаири «Жами – ат тауарих», Захириддин Мұхаммед Бабыр «Бабыр-наме», Мұхамед Хайдар Дулати «Тарихи – и Рашиди» атты еңбектерінде айқын аңдалады. Алайда
«ежелгі түріктердің тарихнамасы» саналатын руналық жазудағы ерлік дастандары бір күнде ғайыптан пайда бола салған жоқ. Басқаа айсақ, Түрік қағанатының әскери қолбасшысы Күлтегін батыр мен Білге қағанның кеңесшісі Тонықөкке арнаған ғажайып жыр – дастандары жазуға үлгі -өнеге, модаль-форма болған қаһармандық дастандар болды ма деген орынды сауал туады. Әрине, болды [1].

Ежелгі түркілердің арғы ата – тегі саналатын сақтар мен ғұндар дәуірінің қаһармандық дастандарындағы мазмұн, форма, стиль бірлігі жайында ұқсастық сарындары. Түрк қағанаты құрылуынан сан ғасырлар бұрын, тіпті біздің жыл санауымызға дейінгі сақтар мен ғұндар дәуірінде өмірге келген еді. Олар: Алып Ер Тоңға, Шу батыр, Аттила, Оғыз қаған, Көк бөрі және Ергенекөн дастандары. Алайда бұлар соңғы кезге дейін қазақ әдебиетінің қалыптасу процесі тұрғысынан зерттелмей келген еді. Бұл дастандарды біз тұңғыш рет қазақ әдебиетіндегі көркемдік дәстүр жалғастығы аспектісінде қарастырып отырамыз. Сақтар мен ғұндар дәуірінің ауыз әдебиеті үлгілері саналатын осы дастандар бізге толық күйінде емес, жеке-жеке үзінділер түрінде ғана жеткен. Ал, кейбіреулерінің жалпы сюжеттік желісі ғана сақталған. Басқа да түркі тектес халықтар сияқты қазақ елі сонау қадым замандардан бізге жеткен осы асыл қазыналардың-байырғы батырлық эпостардың заңды мұрагері болып саналады. Бұл туралы академик Ә.Марғұлан: Қазақ халқына көп ғасырдан бері мұра болып келе жатқан ғажайып аңыздарды, мазмұны ертегіге айналған мифтерді,жан күйін көкке сермейтін асқақ ерлік жырларын,қария сөздерін тереңнен алып қарасақ,онда бүкіл дүние мәдениетіне қосылатын бір үлкен сәулетті сыр бар екні көрінеді. Бұл жойқын шығамалардың ту баста келіп шығуының өзі бір –жақын дүние. Оны ең алғаш келістіре шығарған елдер ерлік дәуірін басынан кешірген, қазақтың байтақ сахарасын қоныстанған сақтар,ғұндар, үйсіндер, қаңлылар,олардың соңынан ала қарыштаған ұрпақтары-оғыздар, қыпшақтар, қарлұқтар, наймандар, керейлер, пешенелер, хазаналар [2], - деп атап өтеді.

Ежелгі сақтар мен ғұндар дәуірінің аңызға айналған тарихынан елес беретін бұл қаһармандық дастандары мен қазақтың батырлық жырларыарасындағы байланыс белгілері көркемдік дәстүр жалғастығы тұрғысынан арнайы зерттеу объектісі болмай келген еді. Сол себепті біз Алып Ер Тоңға , Шу батыр, Аттила, Көк бөрі және Ергенекөн дастандарының қысқа-қысқа үзінділерін, жекелеген фрагменттерін, жеке – жеке күйінде жеткен сюжет элементтерін жинақтап, белгілі бір ғылыми жүйеге келтіруге өз мүмкіндігімізше әрекет жасадық. Сондай-ақ сақтар мен ғұндар дәуірінің жоғарыда аталған ауыз әдебиеті үлгілері мен қазақтың батырлық жырлар арасындағы мазмұн, форма, стиль бірлігінің ұқсастығын байқағандаймыз.

Біз Орхон жазба жәдігерліктері мен қазақтың батырлық жырлары арасындағы сабақтастық мәселесі алпысыншы жылдары белгілі бір дәрежеде

зерттеу объектісі болғанын ескердік. Соның өзінде бұл проблеманы түркологияғылымының қазіргі жетістіктер тұрғысынан қайта қарап шығуды жөн көрдік. Сондай-ақ Күлтегін және Тоныкөк жырларының қазақ жыраулары арасындағы шешендік-даналық ойлардың қалыптасуында атқарған ролі көркемдік дәстүр жалғастығы тұрғысынан кешенді түрде арнайы зерттелмегенін ескердік.

Сақтар дәуірінің аса құнды әдеби жәдігерліктерінің бірі –Алып Ер Тоңға дастаны.Бүгінгі күнге дейін Алып Ер Тоңға дастанының жалпы сюжеті мен жекелеген үзінділері ғана жеткен. Әйтсе де сол үзінді түрінде сақталып келген жыр жолдарының өзінен – ақ бұл дастанның сюжеттік желісін, басты идеясын, көркемдік дәрежесін аңғару қиын емес. Дастанның басты қаһарманы - Алып Ер Тоңға. Алып Ер Тоңға – аты аңызға айналған тарихи тұлға. Ол біздің заманымыздан бұрынғы ғасырда өмір сүген. Алып Ер Тоңға – Тұран елінің биилеушісі, сақтар әскерінің қолбасшысы, ержүрек батыры. Дастандаоны елдің көреген көсемі ретінде де бейнелейді.

Тұран әскері қолбасшының атына қосылып айтылатын алып сөзі ол заманда күшті, батыр, қаһарман, ержүрек деген мағынаны білдірген. Алып- сақтар мен ғұндар заманынан бері ел қорғаған батырлардың, қолбасшы ерлердің атына қосылып айтылып келе жатқан мәртебелі есім. Түрік қағанаты тұсында бұл сөз әскери титул мағынасында да қолданылған. Ежелгі түркі халықтары өз батырларының атына алып сөзін қосып айтып отырған. Мәселен: Алып Тегін, Алып Арслан, Алып Бамыс (Алпамыс), Көк Алып сияқты қол бастаған батырлар болғаны мәлім. Алып Ер Тоңғаны парсырлар Афрасиаб деп те атаған.

Бұл дастандағы батырдың есіміне қосып отырған ер сөзі ежелден-ақ батыр, қаһарман, жаужүрек деген ұғымдарды білдіретінін аңғару қиын емес.сақтар дәуірінің осы дәстүрі сан ғасырлар бойы сақталғаны, бертін келе қазақтар да өз батырларына ер сөзін қосып айтқаны жақсы мәлім.

Өзінің идеялық мазмұны мен көркемдік дәрежесі жағынан «Алып Ер Тоңға» дастанынан кейінгі аса маңызды туынды «Шу» дастаны екенін түрік ғалымы кейін түрік ғалымы С.Қараәлиоғлы еркше атап көрсетеді.

Көне тарихтың куәсіндей болып, бізге жеткен рухани мұралардың бірі, ежелгі түркі поэзиясын қазақ фольклорымен ғасырлар бойы үзілмей ұласып келе жатқан көркемдік дәстүр жалғастығы тұрғысынан зерттеу қажет.

Сан ғасырлық тарихы бар қазақ ауыз әдебиеті мен ежелгі жазба әдебиетінің түп-төркінін, қайнар бастауларын объективті түрде алып қарастыру, яғни көркемдік дәстүр жалғастығы заңдылықтары арқылы танып- білу болып табылады. Өйткені тарихи жалғастықтың өзі қоғамда бұрыннан қалыптасқан белгілі бір дәстүрге негізделеді. Дәстүр дегеніміз – бір ұрпақтан келесі ұрпаққа ұдайы ауысып отыратын тарихи тұрғыдан қалыптасқан әлеуметтік нормалар мен принциптер. Мұның өзі көркемдік дәстүр жалғастығына, идеясына, сюжетіне, бейнелеу құралдарына, композициясына, тіліне қатысты болып келеді. Міне, сол себепті біз ежелгі түркі поэзиясымен қазақтың өзіндік төл әдебиеті арасындағы сан ғасырлар бойы үзілмей ұласып келе жатқан көркемдік дәстүр жалғастығы проблемасын осы тұрғыдан қарастыруды жөн көрдік.

Сонымен, ендігі міндет ежелгі тарихтың түрлі кезендерінде өмірге келген шығармалардың бірінен бірі туындап жататын ішкі логикалық байларыстарын, өзара ықпал әсерін, даму жолдарын, жаңа көріктеу құралдарының пайда болуын, тағы басқа байланыстарын талдау болып табылады. Сол арқылы ғана біз көне түркі әдеби ескерткіштері мен қазақтың өзіндік төл әдебиеті арасындағы көркемдік дәстүр жалғастығы бір сәтке де үзілмей жалғасып, ұласып келе жатқандығын дәлелдей аламыз. Біз ежелгі түркі дәуірінің ерлік дастандары мен қазақтың батырлық жырлары арасындағы көркемдік дәстүр жалғастығын айқындай түсуге өз мүмкіндігіміз жеткенше әрекет жасадық.

Асылы, әлемдік әдебиет аренасынан өзіндік орын алған қазіргі қазақ әдебиеті өзінің бүгінгі асқар биігіне, кемелденген дәрежесіне жету үшін сан ғасырлық тар жол, тайғақ кешулерден, қиын-қыстау асулардан, зар- заманнан өтіп келді. Өйткені қазақ әдебиетінің тарихы – қазақ халқының қоғамдық, әлеуметтік-саяси өмірінің бейнелі көрінісі, соның сүрлеуі болып табылады. Сөйтіп, басқа да түркі тілдес халықтар секілді қазақ халқының да ежелгі дәуірдегі қалыптасып, өсіп дамып келе жатқан өзіндік материалдық және рухани мәдениеті бар екені мәлім. Қазақ халқының әлемдік мәдениетке қосқан үлесі туралы кезінде академик Әлкей Марғұлан мынадай пікір айтқан еді: «қазақ халқына көп ғасырдан бері мұра болып келе жатқан ғажайып аңыздарды, мазмұны ертегіге айналған терең мифтерді, жай-күйін көкке сермейтін асқақ ерлік жырларын, философиялық қария сөздерін тереңнен алып қарасақ, онда бүкіл дүние мәдениетіне қосылатын сәулетті сыр бар екені көрінеді.

Мұның өзі ежелгі түркі поэзиясы мен қазақтың төл әдебиеті арасындағысан ғасырлар бойы бір сәтке үзілмей келе жатқан көркемдік дәстүр жалғастығы.Ендеше, ең алдымен, көне түркі қаһармандық дастандарымен қазақтың батырлық жырлары арасындағы байланыс белгілерін айқындап алу қажеттігіайқын байқалады. Бұл сияқты өзара байланыс белгілерін, бір жағынан,стильдік-тілдік формаларының бірлігі негізінде зерттеу арқылы айқындап алумүмкін деп білеміз. Дипломдық жұмыс барысында алға қойған мақсатымыз –ежелгі түркілердің қаһармандық дастандары мен қазақтың батырлық жырларыарасындағы мазмұн, стиль, форма, дәстүр бірлігін айқындап алу болыптабылады. Адамзат тарихының түрлі кезеңдерінде өмірге келген көркемтуындыларды өзара байланысты түрінде алып қарау арқылы ғана әрбіршығарманың туындау жолдарын, мән-мағынасын, мақсат-мұратын, бейнелеу құралдарын, поэтикасын, т.б. айқындап алуға болады.

Сол арқылы ғана біз бүгінгі күнге ғасырлар қойнауынан жеткен көркем жәдігерлердің қалыптасу тарихын, әдеби өмірдің кемелдену кезеңдерін, сан алуан әдеби бағыттар мен идеялардың даму сатыларын, әдеби процеске ықпал еткен қоғамдық-әлеуметтік құбылыстардың шынайы табиғатын тереңнен танып білеміз.

Ежелгі түркі ескерткіштерінің тарихтық, жазба-әдебиеттік өрнегі туралы бір талай зерттеулерде пікір қорытылып келген болса, Орхон жазуларының ауыз әдебиетіне қатысы кең сөз болған емес. Бұл проблемаға қазақ ғалымдарынан алғаш назар аударып, күрделі ой тастаған М.Әуезов болатын. Ол

қырғыз эпосы «Манас» туралы монографиясында жырдың сөз айшықтары ертегідегі түрлі шығармаларымен үндес, орайлас келетінін ескерткен еді [3]. Әдебиет тарихшысы Н.Келімбетов түркі жазуларындағы эпикалық дәстүр мәселесін былайша түсіндіреді: «Күлтегін ескерткішін тарихи фактілер тізбегі емес, ежелден еркіндік аңсаған түркі халқының бақытты өмір жайындағы арман-қиялын, тәуелсіздік үшін ғасырлар бойы жүргізіп келген ерлік күресін, кескілескен шайқастарда қол бастаған қас батырларын жыр еткен батырлық эпосының алғашқы үлгілері деп танығанымыз жөн» [4, 52 б.].

Қаһармандық эпостың ең басты және шешуші белгілерінің бірі онда алып батыр тұлғасының болуы. Сырт жаулардан елдің азаттығын, бүтіндігін қорғау, осындай мақсат жолында қандай қаһарлы дұшпанға да қарсы шығу, өз жұртының тәуелсіздігі үшін ересен ерліктер көрсету батырлық эпос атаулының жетекші идеясы болып табылады. Аз күшпен көп жауды жеңетіндік, қаһарман ерлігі әсіреленіп берілетіндік те эпикалық дәстүрге хас көркемдік тәсіл болып саналады. Елді бостандыққа жеткізу қандай үлкен мұрат болса, ынтымақты бейбіт өмірді аңсау да күрделі міндет болып есептеледі. Міне осындай сипаттар көне түркі дастандарынан еркін табылатынын көреміз.

Ежелгі түркі дастандарының ту етіп көтерген негізгі идеясы – елдің тәуелсіздігі үшін жан аямай күреске шығу, өзінің ел-жұртын сыртқы жаудан қорғау, халық үшін қанды шайқасқа шыққан батырлардың ерлік істерін мадақтау. Дәл осы идеялар қазақтың «Алпамыс», «Қобыланды», «Ер Тарғын» сияқты батырлар жырынан өз өрнегін тапқанына көз жеткіземіз.

«Күлтегін» жырының ерлікті, елдікті мадақтау дәстүрі қазақтың батырлар жырында өз жалғасын тапты. Мәселен, қазақтың «Алпамыс», «Қобыланды»,
«Қамбар» сияқты жырларында батырдың жастық шағынан бастап, өмірінің соңына дейінгі ерлік істері жырланған. Түрік қағанатының есімі мәшһүр әскери қолбасшысы, даңықты батыры Күлтегіннің он алты жастан бастап, қырық жеті жасына дейін, яғни өлгенге дейінгі ерлік істері эпостық сарынмен жырланады. Күлтегін тарихи адам болса да жырда ол бейне бір аңыз қахарманындай ешқашан жеңілуді білмейтін батыр ретінде көрсетілген. «Күлтегін» жырында эпостық баяндау сазы басым. Академик Мұхтар Әуезов: «Мұнда батырдың жас шағынан бастап өмірінің ақырына дейінгі ерліктерін жырлайтын батырлық дастандардың сюжеттік құрлысына ұқсастық бар» деп көрсетеді [5, 13б.].

Күлтегін ескерткіші тарихи фактілер тізбегі емес, ежелден еркіндік аңсаған түркі халқының бақытты өмір жайындағы арман- қиялын, тәуелсіздік үшін ғасырлар бойы жүргізіп келген ерлік күресін, кескілескен шайқастарда қол бастаған хас батырларын жыр еткен батырлық эпосының алғашқы үлесі. Қазақ елінің ауыз әдебиеті бай, әсіресе, ежелгі дәуірден көненің көзіндей сақталып келе жатқан дәстүрлі дастандар- батырлық жырлары көбірек дамыған деуге болады. Эпикалық шығармалалар желісінде қара бастың қамы емес, халықтың мұрат-мақсаты үшін күрескен батырлар мадақталады. Қамбар батыр, Қобыланды батыр және Алпамыс батыр жырымен Күлтегін жырының идеялық ұқсастықтары, атқарған ерлік істері, олардың туған жері, елі үшін өз басын ажалға тігуі идеясы жағынан болсын, сюжеті, мазмұны жағынан болсын бір- бірімен сабақтасып жатыр.

«Күлтегін» жырының мына бір жолдарына назар аударсақ: Жалаңаш халықты тоңды

Кедей халықты бай қылдым Аз
халықты көп қылдым Тату елге
жақсылық қылдымТөрт
бұрыштағы халықты Бәрін бейіт
қылдым
Тату қылдым
Бәрі маған бағынды
Ісін-күшін беріп
Осыншама ел жинап
Інім Күлтегін өзі қайтыс болды [6, 59б.].

Эпостық батырдың бойынан табылатын асқақ қасиеттері: батырлық, адалдық, алыптық сияқты болып келетіні мәлім:

Күлтегін Азманағын мініп
Шабуылға ұмтылды
Алты ерін шанышты
Шабуылда жетінші ерін қылыштады [7, 23б.].немесе

Күлтегін туралы:

Тізеліні бүктірді, - дейді. Алпамыс батыр сияқты Күлтегін де суға салсабатпайды, отқа салса күймейді.

Жүзден артық оқ тидіБірі
де дарыған жоқ.

«Күлтегін» жырында батырлардың жекпе-жек шайқасқа шығуы, батырдыңшайқас алдындағы қаһарлы бейнесі ашу-ызасы зор шеберлікпен берілген.

Дәл осы дәстүрдің көрнісін қазақтың батырлар жырынан аңғару қиынемес. Мәселен, Қобыланды батыр қарсыласы Қазан батырға қарап былай дейді:

Қылышпенен өлтірсем
Қиқаладың дерсің сен
Найзаменен өлтірсем
Миқаладың дейсің сен
Садақпенен өлтірсем Қапы
қалдым дерсің сен
Мылтықпенен мен атсам,
Жазым қылдым дерсің сен
Мінген атың құла ғой
Сен үлкен де, мен – кіші
Кезегіңді ала ғой
Сендер көпте, мен жалғыз
Қолыңа пелді бір бала Білгеңінді
қыла ғой [8, 68б.].

Қорыта келгенде ежелгі дәуірдегі баға жетпес құнды еңбектер екедігі даусыз. Ежелгі түрк ескерткіштерін зерттеп саралау кезінде қазақ әдебиеті мен мәдениетінің құнарлы топырағының қымбат қасиеттеріне қанығa түсеміз. Ал, қазақ сахарасына етене жақын ондай қымбат қазыналар баршылық.

Ежелгі түркі дәуірлерінің өзінде қазіргі қазақ халқының парасат – пайымын қалыптастырып, рухани түп – тегін саралайтын талантты да өлмес мұралар жасалғанына көз жеткізгендейміз. XI ғасырда өмір сүрген Баласағұн сол дәуірдің аса маңызды әдеби ескерткіштерінің бірі әрі бірегейі – "Құтты білік (Құт дарытатын білім)" еңбегін жазып қалдырса, сондай – ақ ол Орталық Азиядағы түркі тілдес халықтар әдебиетінің бізге дейін жеткен тұңғыш туындысы болса, Махмұт Қашқаридың "Диуани – лұғат – ат – түрк (Түркі сөздерінің жинағы)" атты еңбегінің де құндылығы өте жоғары. Бұл еңбек тіл білімі тарихына орасан зор үлес қосып қана қойған жоқ, сонымен қатар түркі тілдес халықтардың тұрмысының, мінез – құлқының тарихынан мол мағлұмат беретін баға жетпес ескерткіш екеніне көз жеткізгендейміз[9].

Ол, сондай–ақ, орта ғасырдағы табиғи жаратылыс жөніндегі ғылыми көзқарастан да хабардар етеді. Осындай ұлы еңбектер сол ежелгі кездегі поэтика дәстүрін, ғылым тәжірибесін бойына кемел сіңірген ұлы ескерткіштер.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Худяков А.В. Основные элементы декоротивно-прикладного искусстваалтайцев // Түркология журналы. Түркістан. 2002. – 96-100-беттер
2. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: Летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата, 1992.
3. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы, 1987.
4. Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы,2005.
5. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Т.17. – Алматы:Жалын, 1985.
6. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы, 1991.
7. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр-аңыздар: ғылыми зерттеулер / Құраст.: Р. Бердібаев. – Алматы: жалын, 1985.
8. Ертедегі қазақ әдебиеті /Хрестоматия, Күлтегін. (Кіші жазу). – Аматы,1967.
9. Ғабитов М. Мәдениеттану. – Алматы, 2002.

ӘӨЖ 008.323

ҚАЗАҚСТАН ЖЕРІН МЕКЕНДЕГЕН ЕЖЕЛГІ ХАЛЫҚТАРДЫҢ ӨРКЕНИЕТІНІҢ РУХАНИ-МӘДЕНИ НЕГІЗДЕРІ МЕН ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖҮЙЕСІ

Сисекешова Альфия Сансызбаевна
тарих ғылымдарының магистрі,
аға оқытушы
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Аннотация: *Халықтың діні, наным-сенімдері мен көзқарастары оның тарихына, рухани-мәдени, саяси өміріне үлкен әсер ететін фактор болып табылады. Дін – руханияттың өзекті саласы. Дін тарихын білмейінше белгілі бір аймақты мекендеген халықтардың тұрмысын, өмірін, мәдени болмысының қыр-сырын терең тану мүмкін емес, яғни кез келген ұлттық мәдениеттіңрухани бастауларын, оның менталитеті мен дүниетанымын ұғыну үшін мәдени тұтастықтағы діни жүйелерді терең зерттеп, зерделеудің маңызы ерекше. Ежелгі руханиятта дін оның негізгі құрамдас бөлігі екендігін ескерсек, айтылған тұжырымның маңыздылығы арта түседі. Себебі дін өткен тарихи дәуірлерде мәдениеттің барлық салаларын қамтып жатты.*

Түйін сөздер: *өркениет, ислам діні, араб мәдениеті, Тәңір, "Күн адам", "Аспан адам".*

Көптеген мәдениеттанушылар дінді мәдениеттерді бір өркениетке біріктіретін фактор ретінде қарастырады. Н. Данилевскийдің, К. Ясперстің, А. Тойнбидің, О. Шпенглердің, П. Сорокиннің еңбектерінде тарихи-мәдени типтердегі діни ерекшеліктер бітім құрастырушы және мәдени айрықшалықты білдіретін нышан ретінде баяндалады. Үлкен өркениеттердің қалыптасуында ұлттық діндердің тар шеңберден шығып, рухани-мәдени тұтастықты құрауы, дүниетаным мен адами қасиеттердің жаңа мазмұндарын қалыптастыруы ерекшемаңызды.

Алайда, өркениет ағымына қосылған этностар мен этностық топтар өркениетке ортақ дінді, оның рәсім-рәміздерін қабылдағанмен, олардың наным-сенімдері мүлдем жоғалып кетпейді. Олар халықтың әдет-ғұрпында, дүниетанымдық рәміздерінде, дүниені түйсінуінде, сезінуінде сақталады. Сол себепті қазақтардың діни көзқарасында Алла мен Тәңірі ұғымдары синонимдерретінде қолданылады. Әрине, қазақ мәдениетінде қалыптасқан архетиптік наным-сенімдерден исламдық діни жүйеге ауысу бірнеше ғасырларға созылды және бұл қарым-қатынас тұтастану бағытында өтті.

Ислам діні мен араб мәдениетінің қазақ халқының руханиятына тигізгенигі әсерін, тарихтағы үйлестіруші қызметін теріске шығаруға болмас, алайда қазақтарды өзіндік халық, этнос ретінде қалыптастырған, руханиятының өзегін құрап, тұрақтандырған архетиптік наным-сенімдерін ұмытпаған жөн, оларсыз мәдениетімізді толыққанды түсіну мүмкін емес. Қазақтардың діни жүйелерін

қарастырғанда олардың бір-бірімен қатар дамығанын, оларды бөліп қарастыру тек ғылыми абстрактілеу арқылы, қолайлылық мақсатында қолданылғанын естен шығармаған жөн. Нақтылы тарихи даму барысында олар бір-бірімен қабаттасып, тұтасып кеткен. Қазақтардың мифологиялық және архетиптік тарихи даму кезендерінде генотиптік діни жүйелер басым болды. Профессор Т.Ғабитов генотиптік діни жүйеге төмендегідей анықтама береді: "Генотиптік діни жүйе деп рулық-тайпалық қауымға тән ілкі ата текті қастерлеп, оларды жаратушы және қоғамдық өмірдің барлық салаларында шешуші күш ретінде қабылдайтын сенімдер мен нанымдардың бірлігін айтады. Генотиптік сенімнің орталық бейнесі –аруақ" [1]. Ата-баба аруағын қастерлеу – сақтар заманынан осы күнге дейін жалғасқан дәстүр. Қазіргі күндері ел мен жерді жаудан жан аямай қорғап, ерлігімен, әділеттілігімен көзге түскен, сол арқылы халық жадында сақталған Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай, Райымбек сияқты батырларды, Төле, Қазыбек, Әйтекедей билерді қастерлеп, оларға атап ас беру – осы дәстүр көрінісі. Артында қалған ұрпағы о дүниелік болған адамныңаруағын риза етуді парыз санаған. "Өлі риза болмай, тірі байымайды" деген халық даналығында аруаққа деген көзқарас айқын көрініс тапқан.

Көне түркілердің генеалогиялық мифтері тотемистік нанымдардың да генотиптік сипатта болғандығын айқындайды. Түркілердің ұйытқысы болған ашин тайпасының өкілдері өздерін көк бөрінің ұрпақтарымыз деп санаған. Адам баласы өз табиғатында тек тәндік қана емес, сонымен қатар руханилықтың бар екендігін ерте ұғынса керек және ол осы ұғымын мифологиялық тұрғыда бейнелеген. Мысалы, Өгізхан, Шыңғысхан туралы аңыздарда олар күн сәулесінен жаралған делінеді. Бұл аңыздарда хан қызы күн сәулесі түскеннен кейін жүкті болып, ұл туады. Аталған аңыздарда ел билеуші хандардың құдайлық табиғатын, яғни билігін заңды деп тану мағынасында қолдану кейінгі кездерде қалыптасқан, ал олардың бастапқы мәні адамның руханилығын, трансценденттігін негіздеу болып табылады.

Көк аспанды, жұлдыздарды, күн нұрын — жан тұрағы деп қарастыру оларды құдіреттендіруге жол ашады. Дамудың белгілі бір сатысында адам болмыс пен сананың, тән мен рухтың аражігін ажыратады және соңғысын жоғарғы әлеммен байланыстырады.

Исламға дейінгі қазақ халқының рухани мәдениетінде тәңірлік сенім мен шаманизм айрықша орын алады. Тәңірді зерттеушілердің тұжырымында еуроазиялық көшпелі шаруашылық – мәдени типтің қажеттіліктеріне икемді сенім жүйесі ретінде бейнеленеді, яғни ол көшпелілердің шындықтағы болмыс тәсілінен, дүние түйсінуінен туындаған. Академик Ғарифолла Есім "ХакімАбай" кітабында: тәңірге сыйыну – сенім емес, дін емес, ол Адам мен табиғаттың арасындағы үйлесімділікті мойындағандық деп тұжырымдаған. "Тәңірді мойындау адам еркін шектемейді. Тәңірге көзқарас өзіне қарама-қарсытүсінікті қажет етпеген. Себебі, тәңір – деген табиғат, ол өмір сүру үшін қажетті жағдай. Тәңір табиғаттың өзінен туған түсінік. Оны табиғаттың синонимі деп те қарауға болады. Адамның табиғатқа табынуы, бір жағынан, натуралистік түсінік болса, екіншіден, өзінен тыс рухты іздеу, оны субъект ретінде қабылдау, дерексіз ойлаудың жемісі" [2], –дейді. Яғни, біздің арғы ата-

бабаларымызға догматталған діни жүйелерге қарағанда, ашық дүниетаным тұрпатындағы сенім көбірек тән, жан дүниесі мен рухани ізденістеріне әлдеқайда жақын. Барлық діни жүйелердегі тәрізді тәңірлік сенім де табиғат күштерін құдіреттендіруден, құпия тылсым тіршіліктің терең қатпарларынан тамыр алады. Алайда, Тәңірге табыну діни түсінік эволюциясындағы табиғат діндерінен кейінгі жоғары саты болды. Барлық халықтар рухани дамуында діни көзқарастар эволюциясын бастан өткізді. Әрине, оны бірінен соң бірі келетін діни жүйелер хронологиясы деп қарастыруға болмайды, шындық әрқашан теорияға қарағанда әлдеқайда күрделі, көпжақты болып келеді. “Ол – әр түрлі наным-сенімдердің, көбіне табиғатқа, оның стихиялық күштеріне табынудың және оларды бұрмалап бейнелеудің біртіндеп дамуынан туған құбылыс. Тәңірліктің дүниетанымдық негізі дүниедегі заттар мен құбылыстар жанданған деп қарастыратын натурфилософиялық гилозоизм болып табылады, ол түптеп келгенде табиғатты құдай деп қарастыратын пантеизмнің негізін құрайды” - депжазады С.Н. Ақатаев [3]. Қалыптасуының бастапқы сатысында Тәңір прото- қазақтардың құдайлар пантеонындағы жоғарғысы деп танылады. Ежелгі қазақтар тәрізді қазақтардың ілкі тектері де табиғат объектілері мен құбылыстарын құдайландырып, оларға табынған. Тәңірлік діннің өзіне тән ерекшелігі – ол өзіне дейінгі діни наным-сенімдерді теріске шығармайды, қайта оларды бір жүйеге келтіріп синтездеуші рөл атқарады. Плано Карпини түркілердің бір құдайға иланатындығын айта келіп, “... оның үстіне олар күнге, айға және отқа, сонымен бірге таңертеңгілік тамақ жеудің немесе су ішердің алдында сол ас-дәмдерінен ауыз тидіретін сыбаға арнап, су мен жерге де құдай деп табынады”, – дейді [4]. В.В. Бартольд: “Ежелгі түркілер дінінің негізі Көкке(Тәңір) және Жерге (жер-суға) сыйыну болды”, – деп жазады [5]. Тәңірді түркілер барлықты жаратушы “объективті идея” ретінде қарастырса, жер-су – тіршіліктің тірегі. Бұлардан басқа көне түркілердің наным-сенімдерінде әйел- құдай – Ұмай ерекше құрметтелген. Әйел тәңірі Ұмай – отбасы мен бала- шағаның жебеушісі болған. Аталған үш құдай түркілердің пантеонында маңызды болып саналады. Тонықөк құрметіне орнатылған ескерткіште: “Көк, Ұмай құдай, қасиетті жер-су, міне, бізге жеңіс сыйлаған осылар деп ойлаукерек!”, – делінеді. Жер-су құдайына келетін болсақ, ол да табиғатты пір тұтудан туындайды. Алтайлық аңызда: “Үлген жаратылысқа дейін шексіз- шетсіз, түпсіз-тұңғиық теңіз үстіндегі кеңістікте тіршілік етеді. Сонда Үлгенге судан Ақ ана шығып, оған жер мен аспанды жаратуды үйретеді” делінген. Бұл аңызда да матриархаттық, рулық, қауымдық қатынастар ықпалы байқалады. Матриархаттық-рулық қауымнан патриархалды қауымға біртіндеп өту барысында жер-су соңғы орынға ығыстырылады. Көк аспан ретіндегі Тәңір өзінің жоғарғы құдай ретіндегі маңызын жоғалтпайды, патриархалдық- қауымдық қатынастардың күшейіп, нығаюына байланысты ол зор, қаһарлы тұлға сипатына ие болады. Тәңір сөзінің этимологиясын С. Ақатаев “таң” және “ер” сөздерінің бірігуінен шығуы мүмкін деп қарастырады. Бірінші буын “таң”, автордың пікірінше, күннің шығуымен байланысты болса, “ер” – түріктілдерінде ер адамды білдіреді. Осы тұрғыда Тәңір “Күн адам”, “Аспан адам”, яғни құдай дегенді білдіреді. Тәңірлік дін адамды өз іс-қимылына, әрекетіне,

пиғыл-ниетіне есеп беріп отыруға үйретеді, ісі түсіп, жолы болса түркілер тәңірқолдады, дейді, қателік жасап, адасса, “Тәңірім, кешіре гөр”, – дейді.

Ежелгі түркі жерінде көне түркілердің дәстүрлі наным-сенімдерімен қатар басқа да діндер таралды. Солардың ішінде ең байырғысы зороастризм діні болды. Кеңес дәуірінің шығыстанушы ғалымдары В. Струве, В. Абеев және т.б. бұл діннің Орталық Азия мен Қазақстан жерінде б.з.д. VII ғасырда таралғандығын атап көрсетеді. “Қазақстан жеріне әлемдік діндердің ішінде алғашқысы болып буддизм келді. Бумынның ұлы Мұхан қаған осы дінді қабылдады, ал оның мұрагері Тобо қаған “Нирвана-сутрадан” бастап будда әдебиетін түркі тіліне аударуға жарлық берді. ...Буддизм Шығыс Түркістандағы соңғы ғұн мемлекеттеріндегі түркілер арасында тарала бастады, ал ашин тайпасы олармен тектік тарихи байланыста болған еді” [6, 446 б.]. Орталық Азиядан шыққан көшпенділер Үндістанға дейін барып, осы жерлерде Құшан, Ұлы Моғолдар мемлекетін құрғаны тарихтан белгілі. Буддизмнің бұл жерлерде таралуы империяны бір дін аясында біріктіру мүддесіне байланысты болса керек. Алайда түркілер бұл дінді жаппай қабылдады десек, тарихқа қайшы келер едік. Әрине, будда дінінің моральдық қағидалары олардың руханилығына жақын болғанмен, оның жарық дүниені тәркілеу, “әрекет етпеу” қағидаты көне түркілердің дүниетанымы мен өмірлік ұстанымдарына үйлесе бермеді. Түркілерге таныс болған мани дінінің де тағдыры буддизмге ұқсас болды. Мани ілімі баяндалған “Болжаулар кітабы” түркі тіліне аударылғанымен, бұл дін де түркілер арасында терең тамыр жаймады. Буддизмен қатар Ұлы Жібек жолы арқылы христиандық та таралды. Ол басында несториандық, кейіннен яковиттік түрінде V ғасырдан бастап қазіргі Қазақстан жеріне ене бастады және Шығыс Рим империясынан шыққан әулие Несторий сектасының өкілдерімен байланысты болды. Византиядағы діни алауыздық пен қақтығыстар христиан дінінің әр түрлі бағыттағы өкілдерінің Шығысқа қарай ойысуына ықпал етті. Орталық Азия мен Қазақстан жерін паналаған христиандар бұл жерлерде өздерінің ғибадат ететін орындарын салды. Олардың басым көпшілігі саудагерлер болатын және қағанат қазынасына алым-салықтар төлеп тұратын. Бұл жағдайда басқа дін өкілдеріне төзімділік танытып, олардың жат жерде өз діндерін ұстап, әдет-ғұрыптарына сай құдайларына табынуына мүмкіндік берілді. Сөз соңында айтайық дегеніміз,қадым замандарда көне түркілер жері, Ұлы Жібек жолы арқылы қаншама діндер өтсе де, түркілердің негізгі сенімі Тәңірлік дін, аруаққа табыну болды. Жоғарыда аталған діндердің ешқайсысы түркілердің руханилығында олардың көне сенімдерін ығыстырып шығара алмады. Вильгельм Рубрук түркі жұртын аралаған кезінде олар өздерінің Тәңірге табынатынын және оны таза рухани мән ретінде түсінетінін атап көрсеткен. Тек ислам діні ғана көне түркі сенімдерімен іштей синтезделіп, түркі жұртының рухани-мәдени ұстанымына айналды.

Қазақтың ата-тегі болып табылатын сақтар, ғұндар, үйсіндердің түп төркіндеріндегі қарама-қайшылықтарға қарамастан көшпенділк әмбебапшылығы басымдылыққа ие болды. Солай бола тұра, жер өңдеушілердің де дүниетанымдық көзқарастары үнемі елеулі ықпалын жүргізіп отырды.

Ұлттық сананың өсуі, мәдениеттің қайта өрлеуі 25 ғасырлық тарихы бар халықтың рухани бастауларға көңіл аударуын туындатуы заңды еді. Қазақтың ата-тегінің арғы философиясынан бастап дінге сенімінде, тәңірге табынушылығында және сақтар, ғұндар, үйсіндер мифологиясында алдыңғыорынға философиялық дүниетанымдық мәселе отырықшы тайпалардың тіршілік бағыттарының, жолдарының ара қатысы шығады. Бұл көне түрік жазу мәдениетінің дүниеге келуімен белгілі.

Ашина (көк бөрі) ұрпақтары VI ғасыр хандықтың басқару жүйесін құқықтық негізде құрды. Өкілетті билік пен заң шығару ісі ақсақалдар алқасының (кейінгі қазақ хандығында – билер алқасы мен хан кеңесі) құзырында болды. Ал хан жарлығы атқарушылық міндеті үлкенді-кішілі лауазымдар иесіне жүктелді. Бұл мансаптар мұрагерлік жолмен хандық билік, әскери демократия арқылы жүзеге асырылған. Халықтық құқықтық санасының әрі мемлекеттік басқару жүйесінің арқауы кең ауқымды жеті баптан тұратын, Тәуке ханның «Жеті жарғысы» деген атқа ие болған ел заңы.

VIII ғасыр басында жазылған атылмыш жәдігерліктер типі XIX-XV ғасыларға дейін жеткен. Мұндай жәдігерліктер қатарына «Қорқыт Ата» кітабы мен «Оғызнаманы» да жатқызуға болады. Олардың өзара желілері, баяндау үлгілері, дүниетанымдық арқаулары өте ұқсас.

Бұл аталмыш жәдігерліктердің барлығының да мазмұнын тәңіршілдік көктей өтеді, ол олардың дүниетанымдық өзегі ретінде көрінеді. Мысалы: көне түрлердің космогониялық түсінігін мына сөздерден бағамдауға болады:

«Жоғарыда Көк тәңірі, төменде Қара жер жаралған екі арасында кісі оғлы жаралған екен» [7, 154б.]. Олардың үстінен қарайтын «Тәңіріден болған», яғни қоғамдық үстемдікке ие болғандар Бумын, Істемі, Білге қағандар еді. Аспанның, жердің, тау-ойпатының кереғар ұғымдар, диалектикалық қарама- қарсылықтардың бірлігі екндігін көне түріктер үстірт болса да пайымдай алды ма? Әрине, оның үстіне тәңіршілдік, анимизм мен тотемдік көзқарастар үстем болды. Сонысына қарамай Аспан (Көк тәңірі) мен Қара жер (Жер-ана) аралығындағы ұғымыр кешкен адамзаттың екі топқа бөлінуі де адамдардың қарама-қарсы екі жаратушының қайсысына «жақын» екендігі туралы әпсаналармен тығыз байланысты болғандығын көруге болады. Тәңіршілдік көзқарастың танымдық тірегі - тәңірінің жасампаздық құдіретіне деген халықтық сенім [8]. Түркілердің танымдық қабілеті, жеңіске жетуі табғачқа (қарақытай) бағынғаны үшін жазалануы да тәңірінің мейіріміне немесе қаһарына ұшырағандықтың жемісі. Көрнекілік үшін мысал келтіретін болса, дана қарт Тонықөк өзінің біліктілігін тәңірдің сыйы ретінде қабылдайды, ол білімді табғач елінде алған. Әрине, өзінің табиғи қабілетінің арқасында. Өзінің даналығын дәріптеу мақсатында қайталанып отыратын «қағаны алып екен, ақылшысы дана екен» деген сөз тіркесін жауларының аузына салып отыратындығы Тонықөктің мақтаныш сезімінің айғағы болса керек.

Орхон-Енесей жазбалары «Қорқыт Ата» кітабы, Оғызнама жәдігерліктерінде тотемдік, аналистік көзқарастар сілемдері сақталғанымен, мифтік ойлаудың ықпалы азая бастағаны байқалады. Оны оқиғалар желісінің

реалистік, тарихи шындыққа біршама жанасымды тұрғыда баяндалатынынан-ақпайымдауға болады.

Қазақстан аймағында алғашқы адамдар тас дәуірінен бастап еңбек құралынсапасына қарай таңдады, осыдан сезімді, мәнді әрекет процессі басталды. Қола дәуірі жалпы тұрғыдан бақташылықтың пайда болуымен, яғни қоғамдағы алғашқы ең үлкен ебек бөлінісімен белгілі. Бұл материалдық мәдениеттің дамуына, өркендеуіне қуатты қозғаушы күш береді. Сапа санаты қасиет ұғымына алып келді. Ол пәннің басқа заттар мен шындыққа деген қатынасынан туындайды. Ғұндардың өзі заттар мен тіршілік иелеріне сапа тұрғысынан қарады. Тайпа көсемін оның сапалық қасиеттерін салмақтай отырып сайлады. Оның қасиеттері неғұрлым күштілігімен, айлалы көрегендігімен бағаланды. Жастар мен мықтылары сыйлы, ал кәрілері мен әлсіздері керісінше болды.Мұндай теңсіздік сапалардың сандық өлшеуішінің қажеттілігін туғызды.Мысалы: «Үйсіндерде жылқы көп, ең бай адам 4-5-мың жылқы иеленеді!?!! Демек малшылықтың дамуы сандық айқындылықты дүниеге әкелді. Санның онтопологиялық мінездемесі -кеңістік пен уақыт. Қазақтың ата тегінің еңбек әрекетімен, сан мың шақырымдық көш жолдарының белгілі бір күн мен айға байланысты басып өтілуін белгілеумен кеңістік ұғымы басталды. Кеңістік бет- бағдары ежелгі қазақтар есігінің шығысқа бағытталуымен ерекшелінеді. Ғұндаржайлы былай делінген: «Шаньюй ертемен қосынан күнге табыну үшін, кешке қарай айға табыну үшін шығады». Ғұндардан қалған бұл дәстүр түріктерге ауысты. Бұл ғұндардың алғашқы түріктер екендігі жайлы болжамды қуаттайды. Киіз үйлерінің есігі әрқашан оңтүстікке ашылған Монғолиядан айырмашылығы осында. Таным бағдарында шығысты құрмет тұтушылық көне тас балбалдардан көрінеді. Тіптен, көне түрік тілінде Шығыс алдыңғы жоқ, батыс (кейінгі) арқа бет, ал оңтүстік-оң, солт-сол жақ болып саналады. Күлтегін ескерткішінде былай делінеді: «Ілгері-күншығыс, оңға-түстік, кейін-батыс, солға терістік».Бұл кеңістік орналасуының қатаң тәртібін бекітті.

Жалпы, адамзат өркениеттегі әйгілі мәдени ошақтардың ұдайы көшпелілермекені мен жапсар өңірлерінде дүниеге келіп отырғаны кездейсоқтық емес. Әлемдік діндердің бастау тегіне Тәңірлік діннің өзекті қағидалары арқау болған. Тәңірлік дін уақыт пен кеңістікті игеруге талпынған, қоршаған ортамен тіл табысуға ұмтылған адам баласының алғашқы таным түсінігі еді. Тәңірліктін көшпелілердің өмір сүруінің кепілі болып, өмір салтына айналды. Қазақатр күні бүгінге дейін таңның атуы мен күннің батуына дейінгі уақытты 5-ке бөледі: таң, сәске, түс, екінді, ақшам. А.Тарақтының материалдарында көрсетілгендей, қазақтар әрбір маусымды өз ішінде 3-ке бөледі: қоңыр күз, сары ала күз, қара күз немесе қыстың басы. Осынау өмір салтының өзегінен бір жылды 12-айға бөлетін таным-түсінінікті бастау тегі аңғарылды. Көшпелілер мәдениеті өзінің 3-мың жылдық ғұмырында Жерорта теңізі мен Қиыр шығыс елдеріне қарағанда шығармышылық эволюцияны бастан өткерді.

Экономикалық, мәдени және рухани даму барысында ғұндар, үйсіндер және қоңлылардың дүниетанымдық түсініктерінің өзара байланысы нығая түсті. Олар алғашқыда әр алуан еді. Өйткені ғұндар «таза» егіншілік, ал үйсіндер – жартылай көшпелі мал шаруашылығын жүргізіп отырған. Бүкіл

Евразия даласын өткен Ұлы Жібек жолы көшпелілер мен егіншілер арасындағыэкономикалық байланыстардың қаншалықты жемісті болғанын көрсетеді. Әлемді сезіну айқындала түсті. Дүниетаным шарттылығы шынайы, айқын болды. Табиғат қалтқысыз өзіндік табиғи тәртіпке бағынған, ал адам табиғаттың бір бөлігі және төл баласы ғана болып қалды. Әйтпесе де, адамзаттың даму эволюциясына байланысты, еңбектің қолданбалық және жаңғыртушылық қызметін түсінушілік пайда болды. Осы процесс нәтижесінде табиғи ортаны адам қажетіне бейімдеу және оның артынша өңдеу іске асады. Егіншілік, аңдарды қолға үйретуге, жабайы жылқыны қолға үйрету - жалпы малшылық және көшпелі өмір басталды. Бұл өз заманындағы үлкен бір құбылыс болды.

Табиғи ортаны өңдеудің туындауы философиялық көзқараста адамның айқын мақсатты қызметінің, мақсат белгілеу факторының пайда болуын көрсетеді. Мұның өзі, адамның табиғаттан бөлініп, дербес тіршілік иесі болып қалыптасуының алғы шарты еді. Тұтас, бірақ қарама-қайшылықты процессте оның әр қилы табиғи заңдылық және адамдардың мақсаты қызметі ретінде көрінеді. Енді ол «табиғат бөлшегі» емес, оның әміршісі, өңдеушісі дәрежесіне ұмтылуымен қаббатаса дамиды.

Қауымдық сана қоршаған ортаның ерекшеліктеріне, қауымдық болмыстық тіршілік тынысына байланысты дамып отырды. Табиғатты игеру барысында адамдардың практикалық іс-әрекеттерін бейнелейтін алуан түрлі дәстүрлі әдет- ғұрыптар, қарапайым түсініктер пайда бола бастады. Олардың бәрі қауымдық өмірдің күнделікті тәжірибесін жинақтаудың, танымның, көбінесе сезімдік сатысына тән нәтижелерін қорытудың негізінде дүниеге келді. Қауымдық болмыстың бейнесі-қауымдық сананың негізгі өзекті мазмұнын құрайтын, жеке адамдардың, яғни қауым мүшелерінің мінез-құлқын қалыптастыруға ықпал жасайтын, реттеушілік атқаратын ой кешу үрдістерінің жиынтығы танымдық тәжірибесі мол, көргені мен көңіліне түйгені көп ру ақсақалдарының құзырында болды. Жазу-сызудың жоқ кезінде ру көсемдерінің ұрпақтан- ұрпаққа ұласқан тәжірибені зердесіне сақтаған әрі күнделікті өмір сүру процессінің қарапайым қағидаларын тұжырымдап отыруы сол заманға тән заңдылық болатын. Өмірдің сан алуан салаларындағы соғысқа, шаруашылыққа, тұрмысқа қатысты мәселелерді шешу ақсақалдар кеңесінің үлесінде еді. Олардың шешімдері барлық қауымдастар үшін жазылмаған заң, ал оларды орындамаған адамға қолданылатын ең ауыр жаза қауымнан аластау болатын. Қауымнан тыс қалу жеке адам үшін өлім жазасына кесумен бірдей еді, себебі ол заманның жағдайында жалпы адам өз алдына дербес тіршілік ете алмайтын. Қауымдастықтың өзі саналылықтың нәтижесінде емес, ұмыр кешудің жандалбаса стихиялық ұмтылсы, жан сақтаудың табиғи түйсікке негізделген мүдделеріне сәйкес қалыптасқан. Осы рулық тайпалық қауымдастыққа тән ұжымдық сипаттағы ой кешудің үрдестері жеке адамдардың санасы мен мінез құлқының, іс-әрекеттерінің құдіретіне табынатын қасиет сайын даланың перзенттері қазақтарға тән еді. Қазақтың болмыс шындығына, бақыланушы және қабылданушы әлемге жақындығы, бұл болмысқа етенелігі уақытты, кеңістікті адамның ішкі әлемін, тіршіліктің басқа әлемін, болмыс мәнін, ар-

ұждан бастауларынан түсінулерінен көрініс тапты. Мұның барлығы дүниенің негізгі шындық-түптамырға ие, осыдан келіп басқа ешбір әлем түсінігіне ұқсамайтын әлемнің ұлттық образы, дүниетанымы туындайды деген қағидға келіп саяды.

Біздің дәуіріміздің I мыңжылдығында Еуразия далаларындағы этникалық орта бірте-бірте өзгере бастады. Бұл кезде қазіргі түркі тілдес ұлттардың тікелей ізашарлары әрі бабалары болған ірі этносаяси бірлестіктер пайда болды.Бұл дәуірде далалықтардың рухани мәдениеті жаңа сатыға көтерілді: ежелгі түркі жазбасы кеңінен таралып, жазба түркі әдебиеті пайда болды; түркі тайпалары сол дәуірдегі ұлы діндер– буддизм, манихей, христиан, ислам діндерін танып, басқа өркениеттердің жетістіктерін игерді. Көшпелі тұрмыс жағдайларында өзгеше төл мәдениет қалыптасты.Түркі мәдениеті жоқ жерден пайда болған жоқ, ол өзінің құндылықтар жүйесіне үйлесе кеткен барлық мәдени жетістіктерді сіңіріп алды. Қола дәуірінің бас кезінде пайда болған және скиф-сақ дәуірінде гүлдену шыңына жеткен еуразиялық тайпалық құрылымдардың тарихы мен мәдениетіндегі ортақтық пен сабақтастық, ежелгі түркі тарихының басталуымен жоғалып кетпей, жаңа этникалық реңдерге боялды. Өкінішке орай, тарихта біздің алыс бабаларымыз жайлы ақпарат өте аз,ал ғасырлар тереңінен жеткен шағын мәліметтер өткен тарихты толығымен сипаттай алмайды.Тарихи таным әдістерінің бірі – ғылыми реконструкция, затты бастапқы қалпына келтіру. Бұл дерек көздерін күрделі және мұқият зерттеуден кейін басталатын көпқырлы жұмыс. Атақты ресей ғалымы М. В. Горелик ежелгі түркі дәуірінің артефакттерін қалпына келтірумен бұрыннан айналысатын. Оның кейбір жұмыстарының тізімдемесінен сол дәуірдің технологиясы мен өзіндік ерекшеліктерімен толық сәйкестікте орындалған киім-кешек кешендерінің, әскери қару-жарақтың және тулардың реконструкциясын атауға болады. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұражайының тапсырысы бойынша М. В. Горелик түрік байрағын қалпына келтірген болатын. Зерттеуші жұмысын Батыс Түркістан қабырға жазбаларының және Дуньхуан иконаларының негізінде, сондай-ақ Эрмитажда сақталған VII ғасырдағы Соғдыда күмістен жасалған жыртқыш аң басының негізінде орындаған болатын. Жалауларды өрнектеу барысында шебер VII–VIII ғасырлардағы соғды және қытай маталарының ою-өрнектерін қолданды. Байрақсабының жоғарғы жағы қасқырдың басы түрінде орындалған. Өзге де көптеген халықтар секілді, ежелгі түркілердің мифологиялық санасында жануарлар мифологиялық код – жеке элементтері тұрақты бекітілген мағынаға ие болатын зооморфтық код нұсқаларының бірі ретінде қолданылған. Ата тегін білу және оны арнайы зерттеу ежелден бері Орталық Азия халықтарына тән сипат болатын. Бұл халықтардың көбі өзінің ата-бабасы ретінде белгілі бір жануарды атайтын. Түркілерге тоқталатын болсақ, қай дәуірде болмасын, бөрі бейнесі олар үшін ерекше мағынаға ие болған. 1968 жылы Монғолияның Бугут өлкесінде Түркі қағанаты билігінің бас кезеңіне жататын эпиграфиялық ескерткіш – соғды тілінде жазылған стелла табылған болатын. Ескерткіштің басжағында қасқырдың суреті бейнеленген, одан төменіректе қол-аяғы шабылған адамның бейнесі орналасқан. VI ғасырда жазылған қытай деректерінде түркі

аңызы бойынша, «үлкен батпақтың жағасында тұрған» түркілердің ата- бабаларын көршілес тайпаның жауынгерлері қырып-жойып, тек қол-аяғы жоқ тоғыз жасар бала ғана аман қалған. Оны қасқыр-ана құтқарып, емізіп өсіріп, кейіннен осы баланың жұбайы болған. Жаудан жасырынған қасқыр Турфанныңсолтүстігіндегі тауларға қарай (Шығыс Тянь-Шаньға) қашып, сол таулардағы үңгір ішінде босанып, он ұл табады. Қасқырдың балалары Турфаннан әйел алады, ал Ашына атты немерелерінің бірі жаңа тайпаның көсемі болып, оған өзінің атын береді. Кейіннен ашына тайпасының көсемдері өз руластарын Алтайға көшіріп, ол жердегі жергілікті тайпаларға билік етіп, түркі есімін қабылдаған. Л. Н. Гумилевтың пікірінше, ашына сөзі, монғол тілінен аударғанда – қасқыр дегенді білдіреді. Түркі тілінде қасқыр – бөрі немесе қасқыр, ал монғолша шоно/чино. Монғолдар Бөрте-Чино (Көк Бөрі) мен Алан- Гоаны (Шұбар Кермарал) өзінің ата-бабасы деп санаған. «А» – қытай тіліндегі құрметтеу префиксі, демек, ашына деген сөз игі қасқыр дегенді білдіреді. Қытай жылнамашылары «түркі ханы» және «қасқыр» анықтамаларын түркілердің өздерінің дүниетанымына негізделе келе, синонимдер деп санаған [7]. Ашына түркілердің ірі ру-тайпалық бірлестігінің басшысы болған кезінде, өз ордасының басына қасиетті жәдігер және империя жалауы – мемлекеттік биліктің жоғары символы ретінде бөрі басы бейнеленген байрақты орнатқан. Қытай жылнамаларының мәліметтері бойынша, алтын бөрі басы түркі туларында үнемі бейнеленетін болған. Ежелгі түркілердің тулары алғашында қасқырдың денесі салынған байрақ түрінде келген, кейіннен олар бөрі басы бейнеленген жалаумен ауыстырылған. Осындай мәліметтер этнографиялық және фольклорлық материалдарда да кездеседі. Ежелгі түркі заманында қоладан, күмістен және алтыннан жасалған бөрінің бастары тек тулардың ғана емес, қамшылардың, ат әбзелдерінің және басқа да билік белгілерінің бас жағына орнатылған, мұны археологиялық табынды – Жетісу аумағына табылған қасқырдың басы орнатылған қамшының сабы растайды. Қазір қамшының қоладан жасалған сабы Қазақстанның Орталық Мемлекеттік мұражай қорларында сақталуда. Ол қасқыр басының жеткілікті шамада реалистік мүсіндік бейнесі ретінде орындалған – басына сүйір құлақтары жанаса орналасқан, тұмсығы ұзын қырлы, танауы таңқы, азуынан ақсиған тістері көрінеді. Мойны ағаш сапқа бекітуге арналған тігінен бұрғыланған қос тесігі бар сопақша пішінді тығынға ауысады. VI–VII ғғ. ескерткіштерінің арасындағы оған барабар жәдігер – Қурай даласынан табылған алтай ақсүйегі Аққүннің сүйектен ойылып жасалған қамшысы. Қамшы сабының бас жағына барлық белгілері бойынша қасқырға ұқсайтын жыртқыш аңның басы орнатылған. Жануар мүсініне оның күші мен қуатын көрсететін айбарлы кескін берілген. Бұл заттар тиісті салттық мағынаға ие болған және билік атрибуттары ретінде қолданылған. Қазіргі уақытта қазақстандық тарихшылар көне дәстүрлерді қайта жандандыру мәселелеріне, халықтың жадында сақталған символдар мен эмблемаларды қалпына келтіруге ерекше көңіл бөлуде. Ғасырлар тереңінен ежелгі түркі туының, ежелгі түркі мемлекеттілігі символының қайта оралуы, біздің халықтардың еркіндік пен тәуелсіздікке әділ

ұмтылысын, Түркі қағанатының мұрагерлері тамыр алатын көне тарихпен байланысын көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ертедегі қазақ әдебиеті /Хрестоматия, Күлтегін. (Кіші жазу). – Аматы,1967.
2. Ғабитов М. Мәдениеттану. – Алматы, 2002.
3. Есім Ғ. Абай Хакім //Егемен Қазақстан. – 2005. 13-наурыз.
4. Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Гильома де Рубрука. – Алматы, 1993.
5. Батрольд В.В. Двенадцать лекций по истории ьурецких народовСредней Азии // Соч., Т.5. – М., 1968.
6. Аристов Н.А. Этногенез и этническая культура казахов Т.2 // Библиотека казахской этнографии 50 томов. – Астана «Алтын кітап», 2007
7. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: Летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата, 1992.
8. Зуев Ю.А. ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы, 2002.

ӘӨЖ 94.574

ҚАЗАҚ ТАРИХЫ – ТҮРКІЛЕРДІҢ ДАЛАЛЫҚ ӨРКЕНИЕТІНІҢҚҰРАМДАС БӨЛІГІ

Бұйрашева Анжела Серікқызы
педагогика ғылымдарының магистрі,
аға оқытушы
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Аннотация: *Соңғы 10-15 жыл төңірегінде Отан тарихына, әсіресе көне кезеңдеріне байланысты түрлі пікір қақтығыстары болып өтті. Ал осы қайшылықты көзқарастардың болуын толық табиғи құбылыс ретінде қабыл алғанымызбен, дамудың негізінде ұлт тарихының бастапқы кезеңдерінен бүгінгі күніне дейінгі аралығындағы сабақтастықтың ғылыми нұсқасын жасауда әлі де болса кемшіліктер орын алып отырғандығын мойындауымыз керек.*

Түйін сөздер: *Қарахандар, парсылар, сақтар, ғұн, моңғол, "Түрік"*

Бұл ретте ежелгі замандарда қазақ жерінде тамыр жайған сақ, үйсін, қаңлы мәдениеттері мен бүгінгі қазақ мәдениеті арасындағы немесе түркілер қағанаты (Батыс және Шығыс) Қарахандар мемлекеті мен Қазақ мемлекеттігі

арасындағы тарихи сабақтастық жаңа ғылыми методологиялық тұрғыдан қорытылғаны тиімді, сондай-ақ бұл процесс қазіргі кезеңде жүріп жатыр. Мысалы, б.з.д соңғы мың жылдықта қазақ жерінің Оңтүстік және Оңтүстік Шығыс тіптен Оңтүстік Орал мен таулы Алтайға дейінгі аралықты мекендеген сақ елінің тегі мен сөйлеген тілі жөнінде түрлі өзара қайшылықты тұжырымдары бар. Ғылыми пікір-таласқа түсушілердің бір жағы сақ елін Иран тілді мәдениетке жақындатса, екіншісі сақтарды түрік тілді халыққа бейім дейді. Сонда тарихи шындық қай жағында? Мұндай мазмұндағы пікір қайшылығының тууы, біздіңше, жоғарыда айтылғандай сақтар өмір сүрген мезгіл ерекшелігін тура түсіне алмаушылыққа да байланысты. Шындығында, б.д.д. мың жылдықтың екінші жартысындағы парсылар мен сақтардың мәдениеті қалыптасуы кезеңінде тұрған, яғни белгілі дәрежеде тіл мен салт- дәстүрдің, басқа да мәдениет салаларының балаң дәуірі болатын. Парсылар мен сақтарды өзара бөліп немесе жақындастырып тұрған ислам діні де бұл кездежоқ еді. Сондықтан да олардың тілі мен мәдениетінде сол тарихи мезгілгелайық өзара жақындық, үндістік басым еді. Жеке тұлға ретінде саналы өмір есігін енді ғана ашқан сәби өзіне қажетін қандай тез қабылдайтын болса, бұл тарихи мезгілдегі халықтарға да осы қасиет тән болды. Сондай-ақ олардыңарасында араласу процесі жүріп жатты. Парсы және түркі тілдеріне бірдей тән көптеген сөздер мен ұғымдардың басым бөлігі сөзсіз осы мерзімде өмірге келіп,кейін түрік және парсы тілдерінің төл сөздеріне айналды. Ұлы наурыздың жыл басы ретінде көрші халықтар арасында мойындалуы да осы мезгілге тән болса керек. Осы пікірді ұн, моңғол және түркі халықтарының арақатынасына байланысты да айтуға болады. Біздің дәуірімізге дейінгі мыңжылдықтың соңы және біздің дәуіріміздің алғашқы мыңжылдығына бұл халықтардың арасындада жоғарыда айтқан сақ пен парсы халықтары арасында жүрген өзара араласу және ықпалдасу процесі байқалады

Басқаша айтқанда, тарихтағы сақ, оның ізін ала келген ұн, үйсін және қаңлы кезеңдері бүгінгі қазақ және басқа Орталық Азия халықтарының, олардың мәдениеті мен тілінің бастапқы қалыптасу дәуірі болды. Яғни олардыңең кем дегенде 3 мың жылдық тарихында үзіліссіз жүріп отырған сабақтастық, ортақ өзек бар. Осы орайда көне түркі дәуірінің мәдени, әдеби ескерткіштерін сөз етуден бұрын беретін келе қазақ халқын құраған тайпалық бірлестіктерінің тұрмыс- тіршілігі, әлеуметтік өмірі жайында бірер сөз айта кеткен дұрыс. Өйткені бұл қатынастар олардың материалдық өндіргіш күштері дамуының белгілі бір сатысына сай келеді. Осы өндірістік қатынастардың жиынтығы қоғамның экономикалық құрылымы, реалдық базисі болып табылады, осыған келіп заңдық және саяси қондырма орнайды және бұған қоғамдық сананың белгілі бір формалары сай келеді. Материалдық өмірдің өндіріс әдісі жалпы өмірдегі әлеуметтік, саяси және рухани процестерді туғызады. Адамдардың санасы олардың болмысын бейленейді, қайта керісінше, олардың болмасы олардың санасын билейді. Орта Азия мен қазіргі Қазақстанның кең байтақ даласын алғашқы қауымдық құрылыс тұсында-ақ аңшылық, егіншілік және малшаруашылығымен айналысатын түрлі тайпалар мекен еткені тарихтан жақсы мәлім. Бұл өлкенің табиғаты, ауа-райы, кен байлығы ежелгі адамның

тіршілігіне қолайлы болған. Сонау қола дәуірінің өзінде түрлі тайпаларынан мал өсірушілеодің бөлініп шығуын Ф.Энгельс қоғамдық алғашқы ірі еңбек бөлінісі деп атады. Біздің заманымыздан бұрынғы 1-мың жылдықтың бас кезінде-ақ қазіргі Қазақстан жерінің оңтүстік және шығыс аймақтарын мекендеген, тарихта сақтардеген атпен белгілі тайпалар өздерінің қоғамдық даму дәрежесі жағынан мемлекеттік құрылыс сатысына таяп қалған еді. Оларды мал өсіру және егіншілікпен қатар темір қорыту біршама дамыған болатын [1, 204-228 бб.]. Сол кезде-ақ қызыл – қоңыр және магнитті темір рудасын кеңінен пайдаланған сақтар қола мен темірден түрлі қару-жарақ (найза, семсер, айбалта, садақ жебелері, дулыға т.б), үй шаруашылығына қажетті және зергерлік бұйымдар жасаған. Соңғы жылдары Есік маңынан (Алматы облысы) табылған сақ көсемінің киіміндегі алтын өрнектер, сақтардың "Алтын обасынан" (Шымкент облысы) шыққан әшекей-сәндік бұйымдар, Таңбалы тас (Қаратау) мен Саймалташ (Қырғызстан) жартастарына ойып салынған орасан үлкен суреттер сақтардың көркемдік талғамы, бейнелеу өнері, металды өңдеу тәсілі жоғары болғ,анын аңғартадыСақтарда бұғы, арқар, арыстан, самұрық құс суретін салу мен олардың бейнесін алтыннан құйып жасау стилінің өзіндік ерекшеліктері бар. Жоғарыда айтылған "Алтын обадан" табылған зергелік-әшекей бұйымдардың кейбір бөлшектері мен суреттерінің өте кіші әрі нәзік етіп жасалғаны сондай, оны тек үлкейткіш шыны арқылы ғанаайқын көруге болады.

Қазіргі Қазақстан жерінде сақтардан кейін жасаған ежелгі алғашқы тайпалық бірлестіктер – үйсіндер мен қаңылылар деуге болады. Олардың шекарасы батысында Шу мен Талас өзендері, шығысында Тянь-Шянь таулары, солтүстігінде Балқаш көлінен бастап, Ыстық көлінен бастап, Ыстықкөлдің оңтүстік жағалауына дейінгі өлкені алып жатты. Үйсіндер негізінен Іле алқабын жайлағанымен, ордасы "Қызыл алқап" қаласы Ыстықкөл маңында болдыҚаңлылар - Қаратау өңірі мен Сырдарияның орта саласын мекен етті. Ежелгі саяхатшылар Қаңлы тайпалық бірлестігін көшпелі ел әрі қалалары бар ұлкен мемлекет ретінде сипаттап жазады. Сыр өзенінің орта ағысы (Шаш, Отырар, Қаратау) аймағын мекендеген қаңлылардың мәдениеті тарихи әдебиеттерде Жетісай, Қауыншы, Отырар, ал кейін Қаратау мәдениеті деп аталады [2, 320-331 бб.]. Атақты тарихшы С.П.Толстов кезінде археологиялық және жазба деректерге сүйене отырып, бұл өңірдің материалдық және рухани мәдениеті сол кез үшін өте жоғары болғанын ерекше атап көрсетті [3].

Қазіргі Қазақстан территориясында әуелгі топтық қоғамдардың қалыптасуына европалықтарға "ғұндар" деген атпен мәлім көшпелі тайпалар бірлестігінің ықпалы да күшті болды. Біздің заманымыздың бірінші ғасырында ғұндар Арал теңізі мен Каспий маңына шығып, ондағы аландар мен асаларды батысқа қарай ығыстырып жіберді. Кейінірек олар Шығыс және Орталық Европаға басып кірді. Сөйтіп, "халықтардың ұлы қоныс аударуы" Қазақстанның, Орта және Алдыңғы Азияның, сондай-ақ Европаның этникалық және саяси картасын едәуір дәрежеде өзгертті. Қазақстан территориясында жергілікті тұрғындардың антропологиялық типіне монғол типтес элементтердің жайылуының алғашқы күшті толқындарының бірі және өлкенің бүкіл

территориясында түркі тілдерінің кеңінен таралуы ғұндардың қысымымен болған шығыс тайпаларының миграциясымен байланысты болса керек

Орта Азия мен Қазақстан территориясында бірте-бірте патриархалды – феодалдық қатынастар қалыптасып, ежелгі феодалдық мемлекеттер құрыла бастады. Орталық Азиядағы көптеген тайпалық одақтардан бірігіп пайда болғаносындай ежелгі феодалдық мемлекеттердің бірі. Түрік қағандығы (552-745 жылдар) еді. Бұл қағандыққа енген тайпалар алғашында Алтай мен Жетісудың бір бөлігін мекендеді. “Түрік” деген термин тұңғыш рет 542 жылы аталады. “Түрік” этнонимі алғашқы кезде белгілі бір адамның ата-тегі шонжар топтағы немесе әскери ақсүйектерден шыққанын білдірген. Кейінірек бұл сөздің семантикасы бірте-бірте ұлғайып, билік жүргізуші, үстемдік етуші, яғни “патша” шыққан тайпаның символы болған. Бертін келе сол билік етуші тайпаға бағынышты болып қалған тайпаларды да көршілері түріктер деп атап кеткен Түрік қағандығының әлеуметтік, саяси және қоғамдық өмірінде әскери істер аса маңызды орын алып, үлкен роль ойнағаны тарихтан жақсы мәлім. Түріктердің алғашқы көсемдерінің бірі Бумын қаған болды. Оның билік жүргізген кезінде көптеген көрші елдер түрік өкіметіне бағынды. Қағандықтың ордасы Орхон өзенінің (Монғолия) жоғарғы сағасында болды. Бумынның інісі қаған YI ғасырдың орта кезінде Орта Азиядағы эфталиттер мемлекетін күйрете жеңді. Түрік қағанатының территориясы бұрынғыдан да ұлғайып, әскери қуаты арта түсті. Бірақ бұл ұзаққа созылған жоқ. Түрік аристократиясы жаулап алған өлкелерді әрқайсысы жеке-жеке бөліп алып, дербес басқаруға тырысты. Осыдансаяси дағдарыс туып, билікке таласқан өзара қырқыс соғыстар басталды. Ақыры Түрік қағандығы бір-бірімен жауласқан екі қағандыққа бөлініп кетті: Бірі-Шығыс түрік қағандығы (Орталық Азия), ал екіншісі – Батыс түрік қағандығы (Орта Азия, Жетісу, Шығыс Түркістан, Батыс түрік қағандығы яки қағанаты – Түрік қағандығының негізінде 603 жылы құрылған ертедегі феодалдық мемлекет. Бұл қағанаттың территориясы Жетісу мен Шығыс Түркістанды, Тянь-Шаньның батыс беткейі мен Орта Азияны алып жатты. Қағанаттың орталығы Шу өзені алқабындағы Суяб қаласы еді. Қағанаттың бірінші басшысы – қаған, жоғарғы әміршісі әрі әскер басы болды. Батыс түрік қағанатының негізін қалаған Бумын қағанның інісі Істемі–қаған болды. Түріктер 558 жылы аварларды Батысқа ығыстырып, Еділ мен Жайық бойын өзіне қаратып алды. Білге қаған мен оның інісі Күлтегін осы ұлан-ғайыр қағанаттың тәуелсіздігін тан империясынан қорғау үшін күрескен. Кезінде Батыс түрік қағандығын құраған түрлі тайпалар кейіннен қазақ халқының құрамына еніп кеткені мәлімБатыс түрік қағандығынан кейін Жетісу өңірінде құрылған феодалдық мемлекет – Түркеш қағанаты (704-766 ж.ж.) болды. Ал бұдан кейін Қарлұқ қағанаты (766-940 ж.ж.) өмірге келді. Ол Жетісу мен Қашғардан бастап, Ферғана мен Сырдың орта ағысына дейінгі өңірге билік жүргізді. Сырдарияның орта және төменгі ағысында және соған жақын жатқан батыс Қазақстан жерінде түркі халықтарының арғы аталарының бірі – оғыз тайпалары бірлестігі – Оғыз мемлекеті (IX-XI ғасыр) болды. Оғыз мемлекетінің астанасы Сыр бойындағы Янгикент қаласы еді. Бұлар негізінен көшелі тайпалар саналған, сондай-ақ отырықшы оғыздар да болды .

Олар Сыр өзені алқабындағы Сүткент, Сығанақ, Қарнақ сияқты қалаларды мекен етті. Кейінірек қыпшақтардың қысымына шыдай алмаған ғыздардың көпшілігі Шығыс Европа мен Кіші Азияға ығысып көпшілігі Шығыс Европа мен Кіші Азияға ығысып кетті. Түрік мұсылмандарының алғашқы феодалдық мемлекеті – Қарахан мемлекеті (940-1212 ж.ж.) болды. Қарахан әулеті батысында Амударияның төменгі ағысынан бастап, шығысында Жетісу мен Қашқарға дейінгі өлкеде екі ғасыр бойы билік жүргізді. Астанасы – Баласағұн қаласы. Ұлан ғайыр аймақты алып жатқан Қарахан мемлекетінде экономикалық, әлеуметтік және мәдени жағынан едәуір өрлеу болды Батыс Түрік қағанаты ыдырай бастаған кезде олардан қимақтар мен қыпшақтар оқшауланып бөлініп шықты. Қыпшақтар – ерте кезден-ақ Орталық Азиянымекен еткен көне тайпалардың бірі екені мәлімҚыпшақ қоғамы – ертедегі феодалдық мемлекет бірлестігі ретінде өмірге келген. Олар Ертіс өзенінен бастап сонау Дунайға дейінгі ұлан-ғайыр кең алқапты мекен етті. Қазіргі қазақтардың арғы аталарының бірі саналатын қыпшақтарды Европада- қумандар, ал Ресейде - половецтер деп атаған. Сонымен YI-YII ғасырларда көшпелі және жартылай көшпелі өмір сүрген қаңылылар, қарлұқтар, шігілдер, тухшлер, яғмалар, оғыздар, қимақтар, қыпшақтар, т.б. тайпалар бертін келетүркі тілдес халықтардың этникалық құрамына негіз болып қаланды

Зерттуші М.Қозыбаев: «Сонымен түркі әлемінің, оның ішінде Қазақ елінің әлемдік тарихтағы орны қандай? Ол оған не қосты, қандай өрнек салды? Тағылық-варварлық-өркениет (дикость, варварство, цивилизация) сияқты сатылардан өте алды ма? Әлде А.Тойнби айтқандай, тұрпайы (примитивтік) қалпында қалды ма?», - деген мәселені баса көтерді [3, 19 б.]. Шығыс халықтарының өркениетін батыл айтып жүрген ғалымдар баршылық. Мысалы, орыстың атақты археологы Л.П.Окладниковтың еңбектерінде Түркі халықтарының Батыс Сібір цивилизациясын атайды [4].

«Древняя тюркская Сибирь - деп жазады академик Л.П.Окладников, - оказаласьтеснее связанной с западом, чем с востоком. Её культура много богачеи ярче, чем можно было полагать ранее. У берегов Байкала, на Ангаре, Лене сходились и расходились пути древних культур Востока и Запада, существовали мощные по тем временам самобытные культурные очаги, без которых история Евразии не может быть полностью понятой. Как мы видим по находкам от крепостей тюрков в Прибайкалье ведет их путь на Дон и на Дунай» [5, 19 б]. Л.Н.Гумилев «Көшпенділер мәдениеті өзінің 3000 жылдық ғұмырында Жерорта теңізі мен Қиыр Шығыс елдеріне қарағанда творчестволық эволюцияны бастан өткерді» [6,112 б.] деп санайды. Евразия сахарасындағы бұл көшпенділер өркениетін б.з.д. XI ғасырдан бастап, б.з. XVIII ғасырына дейін жеткізеді. Л.Н.Гумилев дүниенің төрт жағын бірдей жайлаған жер кіндігі Орта Азия, одан қалды Византия, Персияны, Үндімен, Қытаймен қосатын, шын мәнінде Шығыс пен Батыс тоғысатын түркі әлеміне тәнті болды. Ол әлемнің Еуропа мен Шығыстың өмір салтымен бәсеке болуға мүмкіндігі бар-ды. Барша мемлекетті «Ел» деп атаған, баспалдақты-бағыныштыжүйе жасаған, шен-шекпенді билеуші топқа орынды кигізген, әскери тәртіппен,дипломатия арқылы Түрік Еліне баршаны игізген, өмірге деген көзқарас

арқылы өмір салтын әлемге білгізген Ұлы империя Гумилевтің пассионарлық теориясына негіз бола алды. Бұл көзқарасты А.Сейдімбек те қолдайды [7, 45 б.].

Соңғы жылдары тарихнамада «Көшпенділер өркениеті» деген ұғымды Ә.Марғұлан, К.Акишев, К.Байпақов сияқты археолог ғалымдар көбірек пайдаланады. «Көшпенділер қоғамы» деген терминді С.Толыбеков, Д.Кішібеков сияқты ғалымдар ғылыми айналымға қосты. Сонымен бірге соңғы кезде қазақ сахарасында Дала өркениеті болды»- деген пікір көбірек айтылуда [7, 95 б.]. А.Тойнби өркениетті табиғи ортамен байланыстырып, Қытай, Үнді өркениетін континентальды деп атағаны белгілі [8, 58б.]. Егер біз Еуразия сахарасындағы өркениетті осы тұрғыдан қарасақ, ол баяғы Ұлы Қыпшақ даласы

– Дала өркениеті, «И как бы не называли эту культуру – половецкая, печенежская, булгарская или иная, -корень её был один, потому что степи на одном языке – на тюркском. Жили под одним культурным традициям – по тюркским. Исповедовали одни духовные ценности – тюркские» [8, 84 б.] - деп әділ көрсетеді Мұрад Аджи. Жалпы, «Дала» деген ұғымды тек бір шөл деп ұғуға болмайды. Дешті Қыпшақ жерін басып не сан өзендер өтеді. Бір шеті Енесай, Онон мен Керулен, Ертіс, Тобыл, екінші шеті Жайық, Кәрі Каспий, Арал, Еділ Ұлы сахараның сәні мен әні еді ғой. Бүгінгі қазақ елінде 45000 өзен, 85000 көл атының болуы ойландырса екен. Ал Алтай, Ұлытау, Қаратау, Мұғаджар, Алатау, Орал таулары жер бедерін безендіріп тұрған жоқ па? Ендеше Алтайдан Дунайға дейінгі Дешті Қыпшақ сахарасы әрі далалы, әрі таулы, әрі өзен-сулы, нулы өркениет емес пе? Осы ұлан-ғайыр далада өркениет орнауға себеп болған факторлар қандай? М. Қозыбаев бұл факторларды төмендегідей санамалап береді: Бірінші, Алтайдан Донға дейін созылған Ұлы Дала екі құрлықтың басын қосты. Ол Еуропа мен Азияның қақпасы, тоқсан жолдың торабы еді. Екінші, біздің жылсанауымыздан мың жылға жуық бұрын Алтайдан Донға дейін Еуразия сахарасында пайда болып, эволюциялық даму сатыларынан өтіп, бірегейлік, біртұтастық қадір-қасиеттерін сақтаған өркениет

– Дала өркениеті 7000 км аралықта өрбіді. Бұл географиялық аймақта этномәдени тұтастық қалыптасты, славян, финноугор, үндіарийлік, түркі тетес тайпалар өзара әлеуметтік-экономикалық процестер барысында өзара байланысты. Осы тектер тоғысында түркі тегі, оның бірегейлігі жеңіп шықты. Біздің жыл санауымыздан бұрынғы IV мыңыншы жылдың аяқ шегіндеадамдары ең жүйрік аңы - жылқыны үйретті. Салт атты көшпелілер пайда болды. Украинадағы Дерьевка елді мекені, Ресейдегі Воловад қонысы, Қазақстандағы (Көкшетаудағы) Ботай қонысындағы археологиялық қазбалар, т.б. осының дәлелі. Үшінші, сайын дала Әму мен Сыр бойы арқылы Қытай- парсы, Үнді, Араб өркениеттерімен тоғысты. Төртінші, Ұлы Далада барлық әлемдік діндер тоғысты. Шаманизм, тәңірге табыну, зердеш, пұтқа табыну,христиан, манихейлік, ислам – пенделердің рухани өміріне тірек болуға әрекет етті. Бесінші, қыр баласы табиғи ортамен толық гармонияда болды. Дала перзенті еш бір шектеу дегенді білмеді. Оған творчестволық эволюция тән еді. Алтыншы, Дала арқылы өтетін «Ұлы Жібек жолы» сауда ғана емес, мәдениет тоғысу жолы еді. Бір ғана Сырдарияның орта және аяқ шегінде 300-ге жуық

қалалар мен елді мекендер болды. Жетінші, аң стильді өнер дамыды. Сегізінші, сайын даладағы көшіп-қону, экологияны сақтау, ұрпақ тәрбиелеу,демографиялық процесті жолға қою, сал-серілік дәстүр сияқты Дала этикасын, менталитетін орнатты [1,19-21бб.]. Сонымен бірге Еуразия сахарасында мемлекеттік жүйенің небір түрлері шыңдалды. Ол түркі әлемі.

Түркі әлемінің алтын бесігі – Түркі елі (Бірінші, Түркі қағанаты 551-630; екінші, Түркі қағанаты 681-744 жж.) Еуразия сахарасындағы тұңғыш империя еді. Ол сонау Маньчжуриядан Азов теңкізіне дейінгі жерді алып жатқан. Мұндай шексіз сахарада империяны кейін Моңғолдар, XVIII-XIX ғғ. Ресей ғанаорната алды. Сол дәуірде түркі жазуы пайда болды. Біздің бабаларымыз тасқа қашап, болмыстарын хаттап кетті. Біздің жыл санауымызбен 545 жылы Бумын қағанның ордасына Қытай елшісі келді. Сол кезден бастап, түркі елі халықаралық статусқа ие болды. Түрік қағанаты кейінгі Түргеш, Ұйғыр, Қарахан, Қырғыз, Хазар қағанаттарына, Қарлұқ, Оғыз, Қимақ, Қыпшақ мемлекеттеріне, Алтын Орда Жошы ұлысына, Қазақ хандықтарына жол салды.

Дала өркениеті әлемдік дамуға қандай үлес қоса алды?

Бірінші, Тәңірлік дүниетанымды берді, Зердеш (Зороастр дінін таратты, Екінші, металл қорытудың көне ордасы болды,

Үшінші, төл жазуын тапты,

Төртінші, жыл мезгілін маусымға бөліп, осы күнгі календарьлық дүниетанымды қалыптастырды,

Бесінші, әскери құрылымның далалық типін жасады, әскери өнердің ғажайып үлгілерін көрсетті,

Алтыншы, сымбат-архитектуралық өнердің өзіндік үлгісін жасады, Айша бибі, Алашақан, Сырлытам, Қарахан, Жошыхан, Аяққамар, Жұбанана, Болғанана, Ботағай мавзолейлері т.б,

Жетінші, дала гомерлері бай ауыз әдебиетін жасады. Әуез (музыка өнері) шарықтады. Тек қана Қазақ хандығы тұсында 5000-дай күй (аспапты музыка) дүниеге келіпті [4, 62б.].

Сегізінші, мемлекет басқарудың дала демократиясына сүйенген жүйесін жасады.

Тоғызыншы, шаруашылықтың негізі мал шаруашылығы бола тұра, адам баласы ойлап тапқан басқа түрлерін Дала перзенті қосалқы шаруашылық етті. Дала мен қала менталитетін будандастырды.

Міне, осылай, Қытай, Иран, Византиялық өркениеттермен тоғысқан түркілер жаңа мемлекет типін қалыптастырды. Егер, бірінші түркі қағанатында соғды тілі үстем етсе, екінші түркі қағанатында руналық жазу тарады. VII-VIII ғғ. Моңғолия мен Алтайда, Хакасия мен Тувада, Шығыс Түркістан мен Жетісуда Көне түрік алфавитімен жазылған 200-ден астам тас ескерткіштер қалды. Ал біздің ғасыр санауымыздан бұрын V ғасырда өмір сүрген Есік жазуындағы 17 әріптің 13-і көне түркі руникалық алфавит екенін айтсақ [5] түркілердің жазу өнері тым ерте екендігін танытады.

VI ғасырда түркілердің әдеби тілі қалыптасты, көрші Шығыс мәдениеті игеріле бастады. Кеңес шығыстанушылары ортағасырда жеті тұрақты тарихи- мәдени орталықтар Еуропалық, Араб-исламдық, Орта Шығыстық, Оңтүстік

Азиялық, Орталық Азиялық, Қиыр Шығыстық, Оңтүстік Шығыс Азиялық орталықтары қалыптасты – деп есептейді.

Қорыта айтсақ, Үйсін мемлекеті пайда болып, өркендеп, шығанға шыға бастаған кезде көне түркі өркениеті – Дала өркениеті бой көтерді. Түркі қағанаты – империя құрып, түркі нәсілі бір тудың астына жиналған сәтте өркениет өзін әлемге танытты. Сонымен Алтайдан Донға, кейде Дунайға серпілген бұл өркениет – 2000-2500 жылдың тарихы бар өркениет. Ендешеқазақ тарихы әлемдік тарихытың құрамды бөлігі, оның әлемдік дамуға қосқан үлесі, ол – адамзат баласының мақтанышы, болашақ даму, шарықтау басқышы біз тәуелсіз елдің перзенті Отан тарихын мақтан ете аламыз, ұлттық санамызға одан нәр ала аламыз. Сондықтан, оны зерттеу, білу біздің міндетті борышымыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Шалекенов У.Х. Түріктердің отырықшы өркениеті. – Алматы, 2002.
2. Оразбаева А.И. Цивилизация кочевников евразийских степей. – Алматы,2005.
3. Взаимодействие кочевых оседлых культур на Великом Шелковом пути. –Алматы, 1991
4. Қазақ ССР тарихы: көне замандардан бүгінге дейін. – Бес томдық. –Алматы, 1980.
5. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М., 1962.
6. Окладников А.П. Открытие Сибирии. – М.,1981.
7. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. – Т.2. – Л., 1979.
8. Сейдімбеков А. Қазақ әлем – эномәдени пайымдау. – Алматы, 1997.

ӘӨЖ 008.316

ҚАЗАҚ-ТҮРКІЛЕРДІҢ МАТЕРИАЛДЫҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ САБАҚТАСТЫҒЫ

Климова Лилия Адильбековна

заң ғылымдарының магистрі,

аға оқытушы

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Аннотация: *Археологиялық мәдениет бір уақытта, белгілі бір территорияда пайда болған материалдық ескерткіштердің бірлігін, бір дейлігін білдіреді. Бірақ осынау ескерткіштердің иегерлерінің этнографиялық, әлеуметтік, психологиялық тұрпатын археологиялық емес фактілер жәрдемінде құрастыруға болады.*

Ғылымда үндіевропалық немесе үндіирандық мәдениет деп қате қабылданған далалық мәдениет Тұранда пайда болып, оны мыңдаған жылдар

бедерінде далалықтар-прототүріктер ғана жаратқан. Ол Евразияның барлықрегиондарына тарады.

Түйін сөздер: *мәдени-өркениет, түркілер, түркі-қазақ.*

Қазақстан өзінің тәуелсіздігін алған күннен бастап рухани бастауларының көзін ашып, өркениетті әлемнің озық ойларынан нәр жинап, бүгінгі күн талабына сай рухани жаңғыруды мақсат етіп отыр. Бүгінгі күннің талабына сай болу үшін мәдени-өркениеттің бәсәкелестік "сахнасында" өздігіңді және өзіңдегіңді жоғалтып алмай өзге мәдениеттер даярлаған мол мұраны, сондай-ақ түркі халықтарының бәріне ортақ болған құндылықтарды жатсынбай пайдаланабілген жөн. Жаңару, жаңғырту халықтың сан ғасырлар бойы жинақтаған тарихи мұрасы мен тәжірбиесін мансұқтау емес, оларды заман талабына сай өзгерте отырып, кәдеге жарату деген сөз. Модернизация басқа топырақта өнгеннің бәрін өзіңнің жеріңе жай ғана, механикалық түрде көшіре салу емес және оған ұлттық мәдениеттің өміршең жақтарын сақтай отырып, өзгенің өрнек өркениетінен де нәр алып, ілгерлей даму жатады. Осы орайда біз кімбіз? Тамырлана өскен шоқ ағаштай секілді болған түркілер өркениетінің ерекшеліктері қандай? Түркі бастауымыз қалайша және қай жерлерде тамыр жайған? Қайда, қалай және қандай құндылықтарды малданып бара жатырмыз деген қаумалаған сұрақтарға жауап беруге тура келеді. Осы дәуірлердегі тарих пен мәдениет қалайша қамтылып қарастырылса түріктердің кейінгі кезеңдерінің өркениеті де сол із бен арнада қамтылатын болады. Түріктердің ежелгі тарихын біз этникалық топтарға бөліп-бөліп қарастыруды мақсат етіп қоймаймыз. Себебі, регионалдық айырмашылықтар мен ерекшеліктерді қуалап кету жағдайдың шын мәнінің бұрмаланып көрсетілуіне жол ашып, түріктердің арғы ата-бабаларының ойкумендік, мәдени және т.б. біртұтастығын көзден тасада қалдырады да, бұл мәселеге шынайы көзқарастың қалыптасуына сызат түсіреді. Басқаша айтқанда, мұндай ыңғай біздің жалпы түркілік және түркологиялық принциптеріміз бен бағыттырымызға кереғар. Деректерден, еңбектерден, аңыз- әпсаналардан, дастандардан түріктердің арғы түп-тұқияны мекендеген региондардан біртекті мәдени-шаруашылық типті, өзара әсерлесуді, ұқсастықты, жақындықты, сондай-ақ жалғастықты, тамырластықты, сабақтастықты іздестіру жұмысымыздың басты бағыты болмақ. Материалдық мәдениеттің руханилықпен түйісетін тұсынан түріктік феномен басталады. Руханилық орын алған жерден этностық ерекшелік басталмақ. Ол тіл, діни сенім-нанымдар, этникалық территория, дәстүрлер, әдет-ғұрыптар мен этникалық психологияны қамтиды. Осындай жағдайда этноним мен этникалық өзіндік сана пайда болады. Ол сана түркі-қазақ өркениетінің тарихи гені ретіндекөрініс беріп отыр.

Түркі дәуіріндегі материалдық мәдениет ескерткіштері мен бүгінгі қазақ халқның материалдық мәдениетің арасындағы саьбақтастық арада қанша уақыт өтсе де айқын көрініс беріп отыр. Түркілер өздерімен бірге жерлеу ескерткіштерінің жаңа түрлерін, тастан жасалаған антропоморфты балбалдар тізбекті мүсіндерін ала келді. Олардың ықпалымен жерлеу ғұрпы өзгерді,

молалардың көпшілігінде адамның сүйектері жауға мінетін аттарымен бірге жерленді. Материалдық мәдениет байыды. Темір үзенгілер, жебелердің темір ұштарын және қанжарлардың, қылыштардың жаңа түрлері пайда болды. Мүсінді металл қаптамалар жиынтығымен сәнделген жауыгерлік белдіктер пайда болды.

Түркілер дәуіріндегі ескерткіштер қорымдар, жеклеген қабірлер, кездейсоқ табылған заттар, сондай-ақ тастан жасалаған тұлғалаар түрінде кездеседі. Жетісудағы, Шығыс қазақстандағы және Алтайдағы түрік заманыдағы обалар өздерінің құрылысы жағынан бір-бірімен өте ұқсас.Түркі дәуіріндегі обалардaнер адамдардың қасынан қару жарақ, ат тұрмен, әйелдердің қабірлерінен әшекей бұйымдар, тұрмыстық заттар көптеп табылады. Қабірлерден сонымен қатар, жылқы қаңқалары, қой сүйектері, балшық ыдыстардың сыныңтары да көптеп кездеседі. Қазылған қабірлерден алынған заттар, ең алдымен сол замандағы ер тұрмандардың, әшекейлердің сипаты туралы түсінік береді. Шығыс Қазақстандағы қабірлерден қынабымен бірге екі жүзді семсер табылған. Оның сабы жүрек тәрізді, және тік бұрышты кішкене қаптамалар мен сәнделген. Тағыбір қабірден ұзындығы сексен сантиметр және жалпақтығы отыз сантиметрқылыш табылған. Бұл кезеңдегі қорымдардан жебенің ұштары жиі кездеседі. Олардың біразы ағаштан жасалған. Қорамсақтардың ішкі жағы тегіс, сырты кедір бұдырлы болып келеді. Олардың төменгі жағы қусырылыңқы, ішкі жағы матамен қапталған [1, 197-198бб.]. Жебелердің ұштары жоғары қаратып салынған, олардың ұштарының бітімі әртүрлі, шығыңқы, төрт қырлы, ұңғыл, ағаш қалақты болып келеді. Түп жағы жапырақ пішінді жалпақтары да бар. Жебенің ұш жағының ұзындығы қырық сантиметр.

Садақтар құрастырмалы, күрделі болған, екі шеті мен ортасы сүйекпен қапталаған біреуінде қаптырманың астында ағаш сынамен бектілген екі ағаш жақтауы сақталаған. Темір ауыздықтардың екі түрі тікше келген айшыққа кигізілген бір шығыршықты түрі және әрбір буынында сегіздік тәрізді шығыршықтары бар түрі кездеседі. Үзенгінің екі түрі доғашықтың иілуінен жасалаған сегздік тәрізді түйықталаған, табақшасында тесігі бар түрі және тік бұрышты, табан тірері жалпақ түрі пайда болды. Т.рік шебердері аттың ер тұрманын сәндейтін айыбастарын тоғаларды ерекше әсем жасайтын болғын. Айылбастар әдетте қола мен темірден, қаптырмалар мен тоғалар қоладан, күмістен және алтыннан жасалып, өсімдік тектес және зоомфорлық өрнектермен әшкейленетін болған [2,77б.]. Құрама белбеулердегі бастырмалардың кқпшілігі жүрек тәрізді және сопақша етіліп жасалаған. Оларждың бірінде жобарысты найзамен түйреп жатқан салт атты бейнеленген. Табылған заттардың ішінде шеңберлі тоғалар мен сүйектен жасалаған салпншақтар бар. Қызылқайнардан табылған алқа конус тәрізді болып келеді және ұшында сілеусіннің басы бейнедленген

Ертіс алқабындағы обадан табылған құрама белбеудің қола тоғасы және сегіз қырлы он төрт қола бастырмасы, аспалы белдіктің осындай жетібастырмасы, қайстың ұшын қаптаған осындай төрт қаптама және тік бұрышты сауыты болған. Қаптаманың бірінде қасиетті ағаштың «тіршілік ағашының» түбінде тұрған екі тау теке берленіп бейнелеген.

Әшекейлер негізінен әйелдер жерленген молалардан табылған. Бұлар тұйықталмаған шығыршық түріндегі сырғалар, күміс жүзіктер, салпыншаұтар, опалдан, шыныдан жасалған және ұнтақтан қатырған моншақтар тізілген алқалар болып келеді

Кейбір қабірлерде киім кешектің қадықтары сақталған. Мәселен, Бобровское қортымындағы қабірден көкірекшесі былғары, етегі қысқа шекпен мен ұзын жібек желбегейдің қалдықтары табылғанЖазба деректер мен археологиялық материалдар түркі киімінің қандай болғанын тапшылауғамүмкіндік береді. Ол жүн және жібек матадан, сырт киім теріден тігілген. Көйлек шекпен тәрізді болған, сол жақ өңірін қаусыра тігілген. Шекпен денемен дене болып тұратын болған, белінен белдікпен буылған. Белдікке қынапқа сұғылған кісе ілінген. Шалбардың балағы былғары етіктің қонышына сұғылған. Етік өкшесі жұқа және тұмсығы қайқы етіп тігілетін болған

Қабірлерде балшық ыдыстар көп кездеседі. Олардың бірнеше түрлері табылған. Олар: бүйірі шығыңқы домалақ және ұзын мойынды, бүйірі сәл шығыңқы және ұзын мойынды болып келеді. Құмыралар үш бұрышты, қисық және робылар салып әшекейленген. Құмыра тәрізді ыдыстар отқа күйдірілген қыш қосылған балшықтан жасалаған. Көзе бітімді ыдыстар ірі құм араластырылған босаң иленген балшықтан жасалып, тамақ дайындауға арналаған

Қазақстанда тастан жасалған тұлғалар кең тараған аймақ болып табылды [2,66б.]. Көрнекілігімен көркемдік деңгейі жағынан олар әсте бір текті емесе. Кейде таста тек бас пен бет қана бейнеленген, бірақ олардың ішінен мәселен, үш мүйізді тәж киген белгілі бейне секілді нағыз өнер шығармалары кездеседі. Бұл тас мүсіндер тас қашаушылардың шеберханаларында жасалған

Мүсін жасау үшін ұзындығы жарты метрден аспайтын ұзынша тастар таңдап алынған. Олар тастың жалпақ бетін аса батырмай немесе бедерлеу арқылы бейненің тұрқын жасаған. Тұлғалық мүсіндер сирек кездеседі

Көбінесе бет пішіні моңғол тектес мұртты, сақалды ер адамдар жиі бейнеленген. әйелдердің бейнелері сирек кездеседі. Алайда бейнеленген адамның дене бітімі ер немесе әйел адам екені әр кезде ажыратыла бермейді. Мүсіндер көбінесе нашар сақталған, кейбіреулері оу бастан тек бұлыңғыр күйінде жасалған

Бірақ мұны жалғыз археология мен антропология ғана анықтай алады деуге болмас. Археологтар еңбектерінің көпшілігі заттық деректер мен фактілерді тауып, көрсетуге ғана арналған сияқты. Рас, оларда байырғы тұрғындардың шаруашылығы мен құрал-жабдықтары жақсы-ақ сипатталған.Ал олардың рухани мәдениеті мен этникалық топтарының қатынасы, өркениеті мен діни сенімдеріне (әлеуметтік қатынастарына жерлеу ғұрыптары және т.б. жәдігерліктер бойынша анықтама берілген) жеткілікті мән берілмеген. Археологиялық деректерде тарихи тұлғалар мен тарихи оқиғалар көмескі көрінісін тауып жатады. Бұл жерде этнография, тарих, философия, мәдениеттану, дінтану, фольклордан хабары бар, олардың мағлұматтарын ұштастыра білген, интуициясы өткір, ойлау қабілеті мығым, түрікшілдік жағынан жүрегінде оты бар, түркілік болмыс пен мұраларды жан-тәнімен

сезінетін және қастерлейтін мамандар болса мәселенің басын ашуға біраз септесер еді. Бұл ретте қазақ тарихы мен мәдениетін зерттеу методологиясына қатысты ойын этногроф ғалым Ж. Артықбаев былай тұжырымдайды: «Евразия даласы көшпенділердің мәдени жетістіктерін толығымен бойына сіңірген қазақ қоғамы өзінің ішкі құрылымы жағынан да, сыртқы құрылымы жағынан да, мән-мағынасы жағынан да ерекше құбылыс болып табылады. Көшпелі қоғамның өмір сүру негізінде қабылданбайтын, өзгелермен салыстыруға келмейтін өзіндік ерекшелігі бар. Мұнда Батыстың да, Шығыстың да мәдени өлшемінесай келмейтін ерекше мәдениет қалыптасқан. Осы ерекшелікті сезіну – методологиялық парадигманы өзгертуге негіз болуы тиіс. Бәрінен бұрын тарихи таным өзегіне материалдық көрсеткіштер емес, рухани құндылықтар: қоғамдық сана, әлеуметтік-мәдени құндылықтар сияқты факторлар қойылуы тиіс» [3]. Біздің қатты ұстанған қағидамыз халық тарихы мен өркениет тарихының қиюласу тұрғысы. Өйткені, шынайы тарихты және өркениетті біз Ресейдің әйгілі тарихшысы А.М. Карамзин айтқандай: «Тарих – халықтардың қасиетті кітабы, олардың тұрмыс-салты мен тіршілігінің айнасы, жан дүниесі мен әдеп-ғұрпының көне естелігі, ата-бабаларының қалдырған өсиеті», – деп түсінгенде ғана дұрыс бағалай аламыз. Адамзат өзінің өсу жолында көптеген шығармашылық іс-әрекеттер кезеңдерін басынан өткеріп, құндылықтарын жаратып отырған. Бұлар, әрине өркениеттік жасампаздықтың нәтижелері. Бірақ қоғамның кемеліне енген шағында жаратқан құндылықтары өркениет дамуының деңгейін көрсетсе керек. Сондықтан да көптеген зерттеушілер түркі өркениетінің генезисін Түрік қағанатының құрылуы мен руникалық жазудың пайда болуымен байланыстырады. Олардың жалпы түркі тарихы мен өркениетінің өрлеуіндегі осы ауқымды да маңызды ролын терістеуге болмас, әлбетте. Әйтсе де, Ю.Худяковтың тауып айтқанындай, көнетүркілік этнос пен мәдениеттің өмір сүруінің аяқталуы және көнетүркілік мұраның өзге көшпелі этностардың мәдениеттерінде сақталып қалынуы ерте және дамыған орта ғасырларға тура келеді. Бірақ бұл кезеңдерге дейін-ақ түркілік этностар өмір сүрген және олардың өркениеті мен этникалық тұтастығының бастаулары болған ғой. Тарих барысында құндылықтардың сақталып қалынбауы немесе өшіп кетуі белгілі бір халықтың көне мәдениеті өмірде болмаған деген тұжырым жасауға негіз бола алмайды. Біз Түркілік тұтастықты осы ізден барып қарастыруға ден қоямыз. Әлбетте, бұған оң көзбен немесе күдіктене қарайтын авторлар да жоқ емес. Э.Тайлордыңөркениетке берген анықтамасы бойынша, оны жекеленген адам мен бүтін бір басты қоғамды жоғары бір деңгейде ұйымдастыру арқылы олардың ізгіліктілігі мен қуатын күшейтуге, бақытты өмір сүруіне жәрдемдесу мақсатында, жалпы адамзат тегін жетілдіруге қаратылған іс-әрекет деп білу керек [7]. Бұл ретте түркі өркениеті туралы деректерді сөйлетер болсақ, ең басты назар аударар жәйт, олар – алғашқы бастаулар. Бұл жөнінде Джеймс Джордж Фрезер былай деп жазады: “В конечном счете мы не так уж отличиемся от этих первобытных людей, и многим из того истинного и полезного, что так бережно сохраняем, мы обязаны нашим грубым предкам, накопившим и передавшим нам по наследству фундаментальные представления, которые мы склонны

рассматривать как нечто самобытное и интуитивно данное. Мы как бы являемся наследниками состояния, которое переходило из рук в руки столько раз, что изгладилась память о тех, кто заложил его основание, поэтому нынешние обладатели читают его своим изначальным и неотъемлемым достоянием. Более глубокое исследование должно убедить нас в том, что большей частью этого состояния мы обязаны своим предшественникам" [4]. Шынында да мыңдаған жылдық тарих қойнауынан тамыр тартып біздерге дейін жеткен алғашқы нанымдар, жоралар, рәсімдер мен ою-өрнектер кейінгі дүниежүзілік діндердің негізі болып қаланғандығын біріміз біліп, біріміз білмеспіз.

Жалпы алғанда, адамзат тарихында тамақ табу, табиғаттың стихияларынан қорғануға қажетті киім-кешек пен баспанаға ие болу үшін басталып, жалғасқан талпыныс бүгінгі күнге дейін толастаған емес. Қай заманда және қай қауымда болмасын адамдардың іс-әрекеті өмір сүру, аман қалу үшін қажетті нығметтерді іздеп тауып немесе өндіріп, кәдеге жаратумен байланысты өрбіген.Д.Ш.Рессерат пен В.А.Рано Орта Азияда тас дәуірінде (850000 жылдары) жергілікті тіршілік иелерінің өмір сүргендігі жөнінде жазады [5]. Байсын тауының Тешік-Таш, Әмір Темір және Мачай үңгірлерінен неандертальдықтардың мекен-жайы, ал Самарқант қаласының жанынан олар тұтынған тас құралдар табылды. Ондағы 8-9 жасар баланың склеті жақсы сақталынған. Бала арнайы қазылған шұңқырға жатқызылып қабірдің айналасына тау ешкісінің мүйіздері тізіліп қойылыпты "Қошқар мүйіз" алтайлық орнаменттен орын алып, сақ-скиф дәуірінен бері кең тараған мотив, Тау ешкісінің стильдік бейнеленуі Орталық Азияның көптеген көшпелі халықтарының ою-өрнектерінен орын алған белгі - нышан. Зерттеушілер Жер-Су рухымен тікелей байланыстыра қарастыруда. А.В.Худяков деген автор қазіргі алтайлықтардың көркем мәдениетінен мықтап тұрып орын алған ою-өрнектің түп-тамырларының өте тереңге кететіндігі, тіпті палеолиттен бастау алатындығы жөнінде жазған [5]. Грязнов және басқалары ою-өрнекті бүкіл исі түркілерге тән болған өнердің негізі деп санады. Авторлар өрнектердегі мотивтердің, әсіресе тамғалардағы рәміздердің ондаған-мыңдаған жылдар бедерінде сақталып қалғандығы, олардың Сібірдегі түпнұсқалары неолит кезеңіне және қола дәуіріне жататындығы анықталған жәйт жеп жазды [5]. Ю.Худяков тамға белгілерінің тау ешкісі өрнегінде берілуі көнетүркілерге тән болған жәйт деп кесіп айтады. Көнетүркілік петроглифтер мен тамғалар, – деп жазады новосибирлік ғалым, – Қола дәуірінің ортаазиялық мәдени дәстүрінен орын алған [6].

Қорыта келгенде, қазақ-түркі материалдық мәдениетінің тарихи тамырларының сонау ежелгі дәуірлерден басталып, тарих көшінде үзбей жалғасып келе жатқанын көреміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Кадырбаев М.К. Памятники ранних кочевников Казахстана // ТрудыИИАЭ АН казСССР. 1958.- Т. 7.

2. Труды семреченской археологической экпедиции. Чуйская долина //МИА. - 1950. № 14.
3. Артықбаев Ж.О. Материалы международный Конференции. – Алматы,1999. – С.37-38.
4. Қазақ ССР тарихы: көне замандардан бүгінге дейін. – Бес томдық. –Алматы, 1980.
5. Фрезер Дж. Золотая ветвь. Исследования магии и религии». Москва, 1986. - с.252.
6. Худяков А.В. Основные элементы декоротивно-прикладного искусстваалтайцев // Түркология журналы. Түркістан. 2002. – 96-100-беттер
7. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М. 1989. – С. 36-37

ӘӨЖ 821.10.01

ОРХОН-ЕНИСЕЙ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ СИПАТТАМАСЫ

Кашапова Айкоркем Нұрланқызы
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан
университетінің магистранты

Аннотация: *Әрбір дәуірдің елеулі, кезеңді оқиғаларын заманының белгілі ақын-жазушылары дастан-жырларға, ойшылдары тарих-шежірегейналдырып, шеберлер сәулет өнерінде бейнелеп қалдырған.*

Тек түркі халықтары мәдениетінің ғана емес, сонымен бірге бүкіл дүние жүзі мәдениетінің тарихында елеулі орын алатын ондай ескерткіштердің мәні өте зор. Сондай құнды рухани мұралардың қазақ жерінде де көптеп жасалғандығы біздің халқымыз үшін үлкен мақтаныш.

Түйін сөздер: *Орхон ескерткіштері, Талас жазуы, Түркі тайпалары, «Тоныкөк» жырлары.*

Ежелгі мәдениет ескерткіштерінің ең бір кереметі, бүкіл әлемге әйгілі болған ақын тас, жыршы тас – Орхон ескерткіштері (VIII ғ.).

V-IX ғасырларда түркілер қоныстанған Алтай, Сібір, Орта және Орталық Азия жерінде жазу, сызу, егін, әдебиет өнері, тарих ғылымдарының, діни сенімдердің, Орхон жылнамасы мен Талас аңғарынан табылған ескерткіштер айғақ.

Орхон-Енисей жазу ескерткіштері табылған уақыт түркі тілдерінің даму тарихындағы «Көне түрік» дәуірінде сай келеді. Шығыс Түркі құрамында өмір сүрген тайпалар осы Орхон – Енисей жазуын қолданып, осы жазу тілінде сөйлеген. Орхон-Енисей жазу ескерткіштерінің ең көп табылған жері – Орхон, Енисей, Селенгі және Талас бойы.

Орхон-Енисей жазуы өзінің жазу ерекшеліктері мен қолдану өрісіне сай Орхон-Енисей және Талас жазуы делініп екі топқа бөлінеді [1, 2 б.].

Енисей жазба мұралары. Олардың бұлайша аталуы тас бетіндегі сына жазуларының Енисей бойынан табылумен байланысты. Бұған қосымша кейіннен Тува мен Хакасия Краснояр өлкелерінен де осындай жазбалар табылған. Енисей жазбаларының жалпы саны - 85 шамалы. Олардың ішінде кіші – гірім жазбалармен қатар ірі тестер кездеседі. Енисей ескерткіштері көлемі жағынан негізінен шағын болып келеді. Ең үлкен 10-15 жолдан, еңкішісі 1-2 жолдан ғана тұрады. Қолданылуы жағынан Енисей ескерткіштері – ескі түрік жазуының алғашқы шығып қалыптасқан, тараған нұсқасы. Бұл жазу біртіндеп Орхон өзені, одан Талас өзені өңіріне тарады. Бұл тұжырымның шындыққа жанасымдылығы жеке таңбалардың жазылу тәсілі мен жетілдірілуінен де байқалады. Енисей жазба ескерткіштерінің ең көне түрлері Минусинск ойпатынан табылған. Бұл жазбалар түркі халқы белгілі мөлшерде отырықшы болып, металл өңдеушімен айналысқанын, мәдениетті ел болғанын көрсетеді.

Орхон жазуы көне түркі мұраларының ішінде қазіргі түркі тектесхалықтардың бәріне ортақ көне түркі әдеби тілінде жазылған. Ол кезде сонау Сібірден бастап Орта Азия мен Қазақстан аймағы тұтастай Түркі қағандығыныңқол астына қараған болатын. VI ғасырдың ортасында қазіргі Солтүстік Монғолия жерінде бас құраған түркі қағандығы сол ғасырдың аяқ шеніндебатысы Каспий теңізіне, шығысы Корей бұғазына дейінгі аралықты аралық алып жатқан ұлы империяға айналды. Кейін келе Батыс Түркі және Шығыс Түркі қағандығы деп аталатын екі үлкен қағандыққа бөлініп кеткені белгілі. Солай бола тұра, V-VIII ғасырларда жартастардың беттері мен тас мүсіндерге сондай-ақ кейбір ыдыстардың желгі, түбі және қабырғаларына ойылыпжазылған көне түркі жазбаларының ішіндегі ең маңыздысы – Орхон жазба мұралары. Орхон өзенінің бойынан табылған бұл ескерткіштердің ішінде тасқа қашалып жазылған 3 тарихи мұра ерекше аталады. Оның біріншісі - 731 жылы өлген хан інісі Күлтегінге, екіншісі – 735 жылы өлген Білге қағанға, ал үшіншісі – Тонықөкке арналған ескерткіштер [2, 19 б.]. Орхон жазбаларында көрсетілгеніндей, Тонықөк деп табылған ескерткіште ол – үш ханның ақылшысы және Білге қағанның құдасы болған адам. Қытай жазбаларында Тонықөк жайлы 716 жылы айтылған. Елтерістің патшалық құруында оның қосқан үдесі туралы Қытай және Тонықөк жазбаларында толық көрсетілген. Көне түркі жазбаларын кейде «руна» жазулары деп атайды. Оның себебі: Сібірде айдауда жүрген швед офицері Страленберг пен неміс ғалымы Д.Г. Мессершмидт кездестірген құлпытастардағы өзі түсінбейтін жат жазуды өз елінің тілінде «руна» жазуы деп атаған еді. Бұл сөз термин ретінде бертін келе кеңінен таралып кетті [3, 154 б.].

Орхон ескерткіштері оқиғалар мерзімі, жазу стилі жағынан ескі түркі жазуының соңғы – жаңа дәуірін танытады. Оның бер жағында Орхон жазуы, сірә, халық арасына кеңінен тараған болу керек. Орхон жазбалары осы жағдайлардың тамаша көрінісін берген. Бұл жерде бұрын өз мемлекеті болған түркілердің қытайлардан жеңіліп, шамамен 50 жыл бойы қытай

билігінде болып, кейбір княздар қытай титулдарын қабылдап, түркі бектері болудан қалғандығын айтады. Сонда жай халық: «Менің өзімнің ханым бар, мемлекетім бар халық едім, енді менің мемлекетім қайда, халқым қайда?» - дей ойсырып, қытайларға шығады. Бұдан біз арасындағы күресті, ханның халық өкілі ретінде күрес жүргізгендігін көреміз [4, 157б.].

Орхон жазбаларында әскери күш және әскери рух қаншалықты дәріптеліп отырғанына қарамастан одан адамшылққа жат пиғыл кездеспейді, мәдениетті деген халықтардан шыққан басқыншылардан кездесетін қатыгездік және қатыгездіктен ләззат алу элементтері мұнда атымен жоқ. Жазба ескерткіште империяның құралуы – халыққа көрсеткен қызметін, келтірген пайдам деп түсіндерді.

Ал әскери тұрмысқа келетін болсақ, әрбір, жауынгер соғыста ғана емес, күнделікті өмірде де ержүрек әрі ақылды болуы керек екенін ескертіп отырады.

Жазба ескерткіштегі Білге қаған – үлкен ел басқарушы, Күлтегін - өз заманының даңқты батыры, Тонықөк - әрі батыр, әрі шешен, жырау, әрі кемеңгер ақыл иесі. Тастағы жазбада Тонықөк мемлекет қамын ойлайтын басшы түрінде суреттелсе, Күлтегін өз ағасы Білге қаған кезінде әскер басы болған, оның батырлығы сол кездегі ерліктің дара үлгісі ретінде беріледі. Сол жазбалардың ішінде күні бүгінге дейін өз мәнін жоймаған шешендік сөз үлгілері мен өлең ұйқастары, мақал-мәтелдер, арнаулар мен жоқтаулар молынан кездеседі. Мысалы: «Көрур көзум көрмес тег бопты, білер білігім білмес тег бопты, «Түн қатып» деген сияқты қолданыстар аздаған дыбыстық ерекшеліктері болмаса, күні бүгінге дейін тілімізде сол күйінде қолданылып келеді [5, 72 б.].

Талас жазу ескерткіштері. Талас өзені аңғарынан табылған ескерткіштер «Талас ескерткіштері» деп аталып жүр. Талас өзенінің бойынан, Қырғызстан жерінен барлығы 23 ескерткіш табылған. Таластан табылған ескерткіштер көлемі тар көлемі әзірше өте шағын және сан жағынан да аз [6].

Талас алқабынан 1932 жылы табылған руна жазуы бар алатаяқ та қызықтыра түсті. Оның төрт қырында да көне түркі алфавитімен жазылған. Бұлалатаяқ шыршадан жасалған. Оның құндылығы да осында. Алатаяқ қазір Санкт-Петербургтегі мемлекеттік Эрмитажда сақталуы [6]. Орхон-Енисей ескерткіштері тектес таңба-жазылуы, тастар Әулиеата түбінен, Талдықорғанөңірінен, Сарыарқадан және Алматы маңынан табылған. Сонымен ежелгі түркі елі белгілі бір аумақта өмір сүріп, өзіне лайық жазуын, тілін, өзге де мәдениетіндамытқан. Ежелгі түркі мәдениетінің Орталықтары Енисей, Орхон, Селенгі, Талас өзендерінің бойы, Минуевльск ойпаты, Алтай тауы, Қазіргі Тува, Красноярь, Жетісу аймақтары болды. Оған Шығысы Хангай, Сарыөзеннен, батысы – Карпат тауларына, Оңтүстігі – Қытайдың Аққорғанынан, Теріскейі – Ленаға дейінгі аралықтағы байтақ аймақты мекендеген түрік халықтарының жазу-сызу дәстүрінен қалған барлық мұралар енуі. Ғылым әлемінде түрік жұрттарының жәдігері ретінде танылған жазулар 2500 жылдан бері бар деп есептеледі. Әзірге мәлім болған есеп бойынша, көне Түрік жазуымен тас бетіне240-тай қағаз бен теріге 310 беттей мәтін түсіпті. Маникей әріпімен 554 бетіне жуық мұралар, ұйғыр әрпімен 1000-ға тарта мәтіндер, 10-ға жуық кітаптар

жасалыпты. Араб қарпімен жазылған ортағасырлық дүниелер қаншама жалпы түрік халықтары XVI ғасырға дейін оннан астам жазу үлгісін қолданып, пайдаланған кездерінде қыруар мұралар қалдырған.

Ұрпаққа өнеге болар атақты Күлтегін, Тонына, Білге, Бумын қағандар әрі тарихи, әрі әдеби дастан жыраулардың кейіпкерлеріне, сомды тұлғаларынаайналды. Ардақты есімдерді ел жадында сақтау үшін сол заманның данагой білімдарияры өркениеттің белгісі болып табылатын түркілік сына жазумен тас бетіне түсірді.

Түркі тайпаларынан қалған бұл ескерткіштер көне дәуірдің қоғамдық мәдени, әрі әдеби тұрмыс-салт өміріне хабар беретін жәдігерлер қазына ретінде бүгінгі күні барлық түркі тектес халықтарға ортақ мұраға айналды. Түркінің сары даласының ішкі сырын бойына сіңірген таңбалы тастар қас батырдың ерлігіндей сан ғасырларды аттап, өз заманының шындығымен қайғы-қасіретін, амал-әрекетін бейнелеп еш өзгерместен күні бүгінге жетіп отыр. Болашақ ұрпаққа мұра етіп қалдырған көне түркілік жазба ескерткіштер кең байтақ Қазақстанның барлық аймақтарынан табылып ескерткіштер саны жыл санап өсіп жатыр.

Түріктану ғылымы көне түркі жазба ескерткіштерін географиялық, мазмұндық әрі дәуірлік мәніне қарап, Орхон, Енисей және Талас деп үш топқа бөледі. Соның ішінде Талас жазбалары Қазақстанның оңтүстік аймақтарынан табылған ескерткіштердің тікелей жалғасы болып табылатын орта ғасырлық мұралар мен тарихи орындар осмы таулы-қыратты, өзенді аймақтарда орналасқан. Сан жылдар бойы іздестірудің барысында Орталық Азия территориясында ағаш тақтайшаға ойылып жазылған көне жазу табылды. Бұл жазу жүйесі өзінгің құрылымы және тақтайға ойылғанымен басқа тас жазулардан ерекшеленеді. Іле-шала Ертіс өзені бойынан қола айнадағы жазу, ал 70-ші жылдары Іле өзені бойынан (Есік қорғанынан) күміс тостағандағы жазу табылды. Мұндай тарихи мәні зор жазулардың бүгінде Қазақстанның кез- келген өңірінде өз сырын ішіне бүгіп жасырып жатқаны бізге беймәлім.

Қазіргі кезде ежелгі түркі тайпалық одақтары өмір сүрген аймақтардан руникалық жазумен ойылып жазылған үй-тұрмысына қажетті заттар, қой тастартабылып жатыр.

Орталық Азия мен Қазақстан жерлерінен табылып жатқан руникалық түркіжазбалары Орхон таңбаларынан өзіндік ерекшелігімен дараланады. Мұнда Орхон немесе Енисей өзендері аңғарларынан табылған, жазулардағы барлық таңбалардан бөлек өзгеше жазылған көне әріптер кездеседі. Мұның өзі түркі жазуы жүйесінің ертеден қалыптасқан, жүйелі әліппе, жазу мәдениетіміздіңтереңде екенін аңғартады.

Ежелгі түркі туралы Орхон материалдарынан басқа да табылған археологиялық материалдар баршылық. Бұл материалдарды оқып білу әлі күнге дейін кешуілдеп, нақты тарихи деректерді көрсететін мәліметтердің көбінен әлі басы ашылмай келеді. Оған мына жағдай да себеп болды. Х ғасырдаисламды уағыздаушылар (арабтар мен түркілердің өздері) өздерінің исламға дейінгі жазбаларына қарсы шығып, бұрын жасалған түркі мәдениетін ислам дініне құран етті-құбыжыққа айналдырды, ақыры ұмыт болды. Бұл саясат кеңес

үкіметі, кезінде де толастамады. «Пантюризим» деген желеумен Түркі мәдениеті қуғындалды.

XIX ғасырдың алғашқы ширегінде біраз мағлұматтарды өзі шығарып тұрған «Сибирский вестник» журналында Григорий Спасский жариялайды. Оның мақаласы көп кешікпей латын тіліне аударылады да, Орхонескерткіштері басқа елдердің ғалымдарына да белгілі бола бастайды. Бұл хабарды естіген фин археологиялық қоғамы 1875 жылы Минусинскіге екі рет экспедиция жіберіп, 1889 жылы «Енисей жазбалары» деген атпен 32 таблицалы, 8 фотосуретті атлас жариялайды. Ескерте кететін бір жай, жазбалардың әліппесі табылғанша бұл мұраларды фин ғалымдары өз халқының ескерткіші деп танып келген. Алайда бұл пікірдің негізсіз екендігін олар кейін мойындады [4, 154 б.].

1889 жылы орыс зерттеушісі Н.М. Ядринцев Орхон өзенінің бойынан, Енисей өзені сағасынан табылған ескерткіштерден әлдеқайда үлкен белгісіз таңбамен жазылған зәулім, қолдан қашалған төрт қабырғалы биік тасты көреді [4, 154 б.].

Н. Ядринцев тасқа мынадай сыпаттама береді: биіктігі - 3,5 метр, төменгі ені - 1,32 метр, жоғарғы жағының ені – 1,22 метр. Биіктеген сайын жіңішкере береді, жоғарғы бөлігі өрнектелген. Тастың төрт жағы бірдей жазылған. Батысқа қараған бетінде қытай жазуы да, қалған қабырғасы бірдей руналық жазумен толған.

Н. Ядринцевтің айтуына қарағанда, ескерткіштен 25 метрге дейін созылған аласа дөңес жатыр. (кейінгі зерттеудің нәтижесінде бұл қытай кірпішінен жасалған қабырға екендігі анықталды). Осы қабырғаның жанынан басы жоқ, мрамордан жасалған 7 түркі статуясы табылған. Ескерткіштің батыс жақ бетінде басы бір-біріне қараған, қираған екі хайуанның мүсіні бар (ғалымдар мұны мазарға кіретін есіктің белгісі болу керек деген болжам айтады). Ал осы кіре берістен әрқайсысының арасы 10-12 метрден, беттері шығысқа қарағанадам мүсіндес сын тастар ұзындығы 4,5 шақырымға дейінсозылып жатыр екен. Мұқият зерттеудің нәтижесінде әлгі мүсіндердің осында жерленген кісінің тіршілігінде өлтірген дұшпандарының келбеті екені және айқындалып отыр. Көп кешікпей Н. Ядринцев Россия археологтарының VIII конгресінде ғалымдардың назарын Орхон бойындағы көне мұраларға аударады.Осыдан бастап бұрын тек Енисей ескерткіштері деп қана аталып келген жазбалар енді Орхон, яки Орхон-Енисей жазулары деген атқа ие болады [7]. Шамамен VI ғасырдың орта кезінде Жетісу, Алтай, Орталық Азияны мекен еткен түрлі ру-тайпалар бірігіп, Түрік қағанаты деп аталатын мемлекет құрғанытарихтан жақсы мәлім. Міне, сол ежелгі түркі дәуірінің қоғамдық, әдеби мәдениөмірін жыр еткен ғажайып дастандар бар. Бұлар – «Күлтегін», «Білге қаған», және «Тонықөк» жырлары деп аталады. Бұдан 1250 жыл бұрын үлкен құлпытастарға қашап жазылған осы әдеби ескерткіштер идеялық мазмұны жағынан да, көркемдік шеберлігі тұрғысынан да күні бүгінге дейін оқушысын таңдандырып, тамсандырып келеді. Міне, сол ежелгі түркі дәуірінің қоғамдық, әдеби мәдени өмірін жыр еткен ғажайып дастандар бар. Бұлар – «Күлтегін»,
«Білге қаған», және «Тонықөк» жырлары деп аталады. Бұдан 1250 жыл бұрын

үлкен құлпытастарға қашап жазылған осы әдеби ескерткіштер идеялық мазмұны жағынан да, көркемдік шеберлігі тұрғысынан да күні бүгінге дейін оқушысын таңдандырып, тамсандырып келеді. «Сонымен қатар дәл Стеблеваның ұғымындағыдай, ескерткіштегі сөз біткеннің бәрін бірдей ағыл- тегіл өлең деуге болмайды [8]. Қазақтың «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Алпамыс», «Қобыланды» тәрізді әйгілі жырларында кездесетін өлең арасындағы әлқисса-түсіндірме көркем қара сөздер мұнда да кездесіп, араласыпотырады. Көне түркі авторлары, өзімізге әбден қанық қазақтың батырлар жырларындағыдай, болашақ жорықтарды немесе өткен оқиғаны ақындық тәсілмен, үлкен пафоспен баяндай отырып, өздеріне елеусіз деп есептеген сәттерді жыр арасында қара сөзбен жеткізіп те отырған. Әдетте мұндай прозалық жолдардың көркем болуы шарт емес, керісінше түсінікті болу жағынабаса мән берілген. Осы заңдылықты Күлтегін, Білге Қаған, Тонықөктерге арналған үш шығарманыңүшеуінде де кездестіреміз. Өз кейіпкерін дәріптеуде, оның жойқын соғыстарда көрсеткен есепсіз ерліктерін сүреттеуде сан түрлібояуды, бейнелеу тәсілдерін мол пайдалана отырып шабытпен жырлаған автор бір сәт прозалық баяндауды да қолданады. Мұны біз көне түркі ғұламаларыныңэпикалық мұра жасаудағы қалыпты, дәстүрлі әдісі ме деп ойлаймыз» [9, 65 б.].

«Күлтегін» жырындағы мынадай өлең жолдарына назар аударайықшы:Қаның
судай ақты
Сүйегің тау боп жатты Бек
ұлдарың құл болдыПәк
қыздарың күң болдыТізеліні
бүктірдік Бастыны еңкейттік
Еліміз қайта ел болды
Халқымыз қайта халық болды.

Міне, осы ерлік пен ездік, соғыс пен бейбітшілік, құлдық пен тәуелсіздік жайында тебірене толғайтын ғажайып жыр жолдарын ақын бұдан бір мың екі жүз елу жылдай бұрын жазыпты. Демек, әрбір шумағы әсем айшық- өрнектерге, сезім толғаныстарына, жанды бейнелерге толы бүгінгі өресі биік поэзияның қайнар-бастауы, түп тамыры көне тарихтың тұңғиық тереңінде жатқаны ғой. Көне түрік қағанаты дәуірінде, дәлірек айтсақ VIII – ғасырда әрбір әрпі құлпытасқа қашап жазылған, әрбір сөзі адамның жан жүйесін еріксіз тебірентетін, әрбір шумағы астарлап айтылған ой-толғаныстарына толы, қадым замандардан сақталып, бізге жеткен сөз патшасы бүгінгі оқырманына да әмірін жүргізеді – оған эстетикалық ләззат беріп, ой мен сезім әлеміне жетелейді. Қиыннан қиыстырып, айтар сөзін айшықтап, ажарлап, сан түрлі бояумен құбылтып жеткізген ежелгі заман ақынының шеберлігіне таңырқап, талантына тәнті боласыз.

Адамзаттың көркемдік талғамы ерте замандардан бастап дамығанын дәлелдейтін ғажайып көркем сөз ескерткіштері тек көне түркілерде ғана емес, өзге халықтарда да жиі ұшырайды. Мәселен, ежелгі вавилон елінің «Көрмегені жоқ кісі» деп аталатын батырлық поэмасы біздің заманымыздан бұрынғы екі мыңыншы жылдар шамасында жазылыпты. Бұл адамның сұлулығы мен

ұлылығы, батырлығы мен асылдығы жайындағы гимн деуге болады. Ал, енді үнді жұртының бұдан да ертерек жазылған «Махабхарата» деген көркем туындысы адам бойындағы асыл қасиеттерді жырлауға арналған. Бұл дастан он тоғыз кітаптан тұрады, жалпы көлемі екі жүз он төрт мың жол өлең болып келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Малов С.Е. памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М.,-Л., 1951.
2. Қоңыратбаев Көне мәдениет жазбалары. – Алматы, 1994.
3. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. – Т.2. – Л., 1979.
4. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: Летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата, 1992.
5. Айдаров Ғ. Орхон ескерткішінің тілі, Алматы – 1990.
6. Батманов И.Б. таласские памятники древнетюркской письменности. –Фрунзе, 1971.
7. Труды Орхонской экпедиции. – Вып. 1-4. – Спб., 1899.
8. Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. – М.,1970.
9. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы, 1987.

ӘӨЖ 94(47).084.3/6.(035)

АВЕСТАНЫ АУДАРУ ЖӘНЕ ЗАРАТУШТРА ІЛІМІ

Аюбай К.Қ.
аудармашы,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. *Авеста – біздің өлкеміздегі сақтар дәуірінде дүниеге келген көне мұра саналады. Еуропалық зерттеушілер оны үндіари дәуіріне жатқызып, әлемдік мұра қатарына қосады. Қазір Авеста кітаптары қоғамдық игілікке (общественное достояние) айналды. Мақалада Авестаның Ишт және Иасна кітаптарын қазақ тіліне аудару тәжірибелері ортаға салынады. Күрделі атауларды дефиспен жазу емлесі ұсынылды. Өзге тілдерге тән дыбыстар мен дыбыс тіркестерін қазақ тіліне бейімдеп жазу жолдары қарастырылады.*

«Зара-Туштра» сөзінің мағынасы мен төркінін зерделенеді. Сонымен қатар маздалық жақсы ой, жақсы сөз және жақсы іс үштігінің мәні қазақ тіліне өлеңмен аударылған Иаштар мен Иасналар арқылы ашылады. Авеста кітабынан сол кездегі салт-дәстүр, әдет-ғұрып, парадат және қауаи

патшалары мен батырлары туралы мағлұматтар беріледі.

Түйін сөздер: *Авеста, иашт, иасна, заутра, заутар, мазда-иасна.*

Авеста – біздің өлкеміздегі сақтар дәуірінде дүниеге келген көне мұра саналады. Авестаның тұңғыш мәтіндері Зара-Туштра туып-өскен ортада ғаталар тілінде дүниеге келеді. Бірақ ол қабылданбай, Зара-Туштра ұзақ уақыт қуғынға ұшырап, ақыры Ушт-Аспа елінен пана табады. Авестаның ғаталары мен діни негіздерін Зара-Тушра, өзге бөліктерін ізбасарлары толықтырады. Бұл үрдіс Ахменидтер дәуірінде тиянақталып, Авеста 21 кітапқа жинақталады. Алайда грек және араб шапқыны Авеста кітаптары мен дінін жойып жібереді. Аман қалған азғана құпия топ Авестаның біраз бөлігін ауызша қалпына келтіріеді. Терминдер өзгеріске ұшырап, қалған бөліктері жоғалады. Соңғы уақытта еуропалықтар Авестаны аударып, оны веда және санскрит тіліндегі нұсқалармен толықтырады. Сөйтіп, Авестаны аудару, зерттеу ісі парсылық дінижәне еуропалық ғылыми екі бағытта қалыптасады. Қазір осы екеуін ұштастыра пайдалану үрдісі бел алып келеді. Осы негізінде түрлі нұсқаларды салыстырып,авеста тіліне жақындата аударып, өзіндік реңін жоғалтпай қазақ тілінде жеткізуге ұмтылдық.

Авестаны Р. Алшанов тұран катаклизмімен [3], У. Шәлекенов Орталық Азиядағы арилар өркениетімен [10], т.б. біраз ғалымдар түрлә бағытта қарастырып келеді. Б. Бүркітбаевтың «Ақбата» (Авеста) [3] атты кітабы Авеста мәтіндерімен жуыспайды. Авеста үзінділері қазақ тіліне аударылып, салалық антологияларға енгізілді [6-9]. Таяуда «Авеста: Иашт» кітабы қазақ тілінде жарыққа шықты [2]. Иасна аудармасының қолжазбасы дайын тұр. [1] Соңғы екікітапта Авестаны аударудың тың тәжірибелері ұсынылған.

Авеста мәтіндерін цифрмен таңбалау амалы. Авеста мәтіндерін интернет арқылы алдық. Бірақ кітапқа сілтеме бергенде интернеттегі, қағаз кітаптағы және басылымдардағы беттер нөмірі сәйкес келе бермейді. Осы орайда Авестаның мәтін, тарау, шумақ, жол ретін цифрмен таңбалап беретіні байқалды. Біз сілтемелерді осы таңбалар бойынша беруді ұйғардық. Мысал, иаштан мына сілтеме берілсін [5:30.127]. Бұл сілтеме былай оқылады: «5:» – «5-иашт:» (Арду Сура жасасын); «30» – «30-тарау»; «127» – шумақ нөмірі. Иаштың барлық нұсқалары мен аудармаларында осы реттік цифрлар өзгеріссіз сақталады. Бұл шумақты кім қалай аударғанын қай тілде болса да, осы сілтеме арқылы анықтап алуға болады.

Авеста атаулары пахлауи, парсы, еуропа, орыс және өзге тілдерде бір-біріне ұқсамайтын формаларға айналған. Біз оларды авеста тіліндегі нұсқаларына жақындатуға ұмтылдық. Ондай сөзде жуан-жіңішке дыбыстардың араласуы жиі кездескенмен, атаудардың дені күрделі сөздерден тұрады. Олар түрліше жазылып жүр: құрамындағы әр сөз жеке дара; дефис арқылы жазылған қос сөз; біріккен сөз және бастапқы формасынан айырылған кіріккен сөз.

Бастапқыда атау құрамындағы әр сөз бөлек жазылатын. Алайда ешбір қосымшасыз тізбектелген бірнеше сөз бір ғана атау ма әлде сөз тіркесі ме, айыру қиын. Сондықтан оны қолайсыз көрдік. Біріккен және кіріккен атаулар иран-парсы тілдеріне тән. Бірақ біз үшін сөздің ішкі жігін, төркінін айыру қиын болған соң, тиімсіз санадық. Атауды дефис арқылы жазу көбіне еуропалықтарға

тән. Онда екі сөздің де лексикалық мәні айқын. Ондай қос сөздің әр бөлігін қазақ тілінің үндестік заңына бағындырып жазуға болады: сөздің бастапқы буыны жуан болса, сол бөлік тұтас жуан, жіңіше болса – тұтас жіңішке жазылады. Біз осы форманы оңтайлы көрдік. Біріккен атаулардың жіктерінайқындай алмасақ, сол қалпында жазылады.

Үндестік заңына қайшы дыбыс тіркестерін икемдеу. Жуан дауыстымен тіркескен «г», «к» және «е» дыбыстары сәйкесінше «ғ», «қ», «а» дыбыстарына айналады. Мысалы, «гах – ғақа», «кауфа – қауфа». Парсы тіліндегі «у» [و] «о»,

«у» және «в» дыбыстарын білдіреді. Қазақ тілінде «о» дыбысы бірінші тек буынға тән болған соң, өзге буындарда ол «у» дыбысына айналады, ал сөз соңында түсіп қалады: «хаома – хаума», «маидьо-маиди». Парсы тіліндегі дауыссыз «у» еуропа, орыс тілдерінде «v/в» болып жазылып жүр. Біз оны кәдімгі «у» таңбасымен бердік. Жиі кездесетін «ви – уи» тіркесінде «и» түсіп қалады: «вахви – уаху», «аиви – аиу». Бірақ иазаттар мен дұға атауларында «уи» формасы сақталады: «Уиспа-рат».

Зара-Туштра есімі туралы. Авеста тілінде «Заратуштра», пахлауида «Заратушт», парсыда «Зардушт», гректе «зороастр», өзгелерде Зарад, Зарат, Зарас, т.б. формаларда кездеседі. «Заратуштра» атауы екі сөзден тұрады. Зерттеушілердің дені парсы тіліндегі «зарат-уштра – кәрі түйе айдаушы» деп аударып, жамандықтан сақтау үшін қойылған халықтық ырым ат дейді. Бірақ Зара-Туштра қара халықтан емес, он екі атадан мағулық қасиет үзілмей келе жатқан дәулетті абыздар әулетінің ұрпағы. Ырымдап ат қоятын жалғыз тұяқ емес – бес ұлдың ортаншысы. Олай болса, Зара-Туштра есіміне «кәрі түйе» атауының қатысы жоқ. «Зара» сөзінің «алтын», «сары» деген екі мәні бар. «Туштра» және «Тиштра» сөздері түбірлес. Сондықтан Авестаны тұңғыш аударған француз ғалымы Анкетиль Дюперрон «зара – алтын», «туштра – сириус», яғни, «Зара Туштра – Алтын Тиштра (Сириус – Сүмбіле)» деп түсіндірген. «Тиштра/Туштра» сөзінің мағынасы – сәуле, нұр. Қазіргі парсылар соған сүйеніп, пайғамбар есімін

«Алтын сәуле, нұр», яғни «Құдайдың нұры» деген ұғыммен байланыстырып жүр. Бұған Тиштраның мына сөзі келетін сияқты:

«Ахура сені жаратқан,
Ғаламды мына оңдаушы,
Ратуы қолдаушы
Иесі сен болсын деп.

Ахура мені жаратқан
Аша өзі жасаған
Жақсы әлемді қорғаушы
Киесі мен болсын деп». [2, 5:21.89]

Екеуінің аттары мен миссиялары ұқсас: тәни тірлікке Тишра, рухани тірлікке Туштра рату. «Тиштра/Туштра» сөзі миссияны білдіріп тұр.

Зара-Туштраны грек философтары халдей, ассириялық, вавилондық, т.б. деп, түрлі елдерге телиді. Зара-Туштраның өмір сүрген уақытын Аристотель 6000 жыл бұрын деп, Гермипп Александрийский мен Плутарх Троянның құлауынан5000 жыл бұрын, Свида 500 жыл бұрын, Плиний Моисейден мыңдаған жыл бұрын болған десе, кейбір еуропалықтар оны б.д.д. 1000 жылдықпеншектейді. Парсы жазуларында б.д.д. 1200 жылы Бактрияны ассириялықтар

жаулап алғанға дейін қауаилық соңғы патша Уишт-Аспа билегені айтылады. Демек, Зара-Туштра сол кезде өмір сүрген. Е. Блаватская «зороастр» атты бірнеше пайғамбар болған деп қорытады [4]. П. О. Шервё «заратуштра» – тарихи фигура емес, ежелгі иран ғұрпындағы функция деген ойға келеді. [11]. «Десатир» (Дастурлар) кітабында ирандық он төрт пайғамбардың жетеуі

– Заратуштра. Он үшінші орындағы Заратуштра – Уишт-Аспа патшаның замандасы, «Уи-Даиуа дат» кітабына түсіндірме жазған кейінгі автор [4]. Бұл жерде «заратуштра» кісі атын және діни миссия атауын білдіреді. Зара-Туштраның біреу емес, бірнеше болу себебі содан болса керек.

Зара-Туштра ілімінің туу, қалыптасу негіздерін Авеста кітаптары арқылы қарастырып көрейік. Зара-Туштраның даусыз шығармасы саналатын ең ежелгі мәтіндер – ғаталар ежелгі парсы тілінде емес, «авеста» тілінде пайда болған көрінеді. Соған қарағанда, ғаталар тілі сол замандағы тайпаларға таныс болған тәрізді. Бұл өңірді сақ тайпалары мекендегенін ескерсек, ол тіл сол тайпалардың біріне тән деуге болады. Зара-Туштра өзіне қарсы мағу Бандуаның өзі де, ойы да Ашаға жат екенін қадала айтады:

Бандуа ойы маған қарсы жасаған, Жалған ілім
аулақтатар Ашадан. [1, 49.2]

Аша (Рта/Арта) ведалықтарға тән. Алайда Арта/Аша ықпалы сақтарға жүрмеген. Олар өз тәңірлік ұстанымынан айнымаса керек. Өйткені, саяси билікті қысқа мерзімде ауыстыруға болады, ал діни нанымды ауыстыру ұзақ әрі өте қиын үрдіс. Сол себепті Зара-Туштраның тайпаластары байырғы нанымдарынан айнымай, оны елден қуады. Зара-Туштра өзі былай дейді:

Қайда қашам? Қай жаққа адасқаным?Абыз,
сарбаз ортасынан аластады.
Тайпа, ру мен туыстар қараспады. [1, 46.1]

Зара-Туштра ұзақ жылдар бойы өз ілімін тарататын ел іздейді. Дәулетті мағулар әулетінен шыққан болашақ пайғамбар кедейлік пен әлсіздікке қарсы шарасы болмай, Ахура-Маздаға шағынады:

Мазда-Ахура, аз малым да адамым,
Әлсіздікке болмай тұр ғой амалым,
Көзің салшы қалай амал табамын? [1, 46.1]

Зара-Туштра сақ тайпалары ішінде діни қауым әулетінен шығады. Оның ілімін өз аталастары ішінен Маиди-Маха Спит-Ама ғана қабылдайды. Сол себепті бұл орта арилар қатарында аталмаған тәрізді. Есесіне осы дінді алғашқабылдаған Маиди-Маха, Уишт-Аспа, Жам-Аспа, Фриан, Фраш-Уштраға ғаталарда арнайы шумақтар бірнеше жерде беріледі:

Зара-Туштра, кім ол ерлік жасаған?

Ол әрине, Уишт-Аспа Қауаи ашауан. [1, 46.14]

Тур Фриан ұрпағы көп көрінген, Туыстары
Ашаға шын берілген. [1, 46.12]

Фраш-Уштра хуаба бар ашауан. [1, 46.16; 49.8; 51.17]

Жар саламын, хуабалық Жам-Аспам [1, 46.17; 49.9; 51.18]Маиди-

Маха Спит-Ама Ізгі Дінге берілген. [1, 51.19]

Зара-Туштра он жыл тентіреп Уишт-Аспа көсемнен қолдау тауып, жаңа дінді сол елге енгізіп, мантран атанады. Жаңа ілімді шәкірттеріне ауызша үйретіп, олар солай таратады. Б.з.б. III ғасырда Авеста мәтіндер жазуға түсіріліп,кітаптарға топтастырылады.
Мазда-Иасна діні алдыңғы табиғи, мистикалық нанымдардан, политеистік діндерден жоғарылап, монотеистік сипатта болады. Жаратушы жалғыз құдай
– Ахура-Мазда әуелі Спанта-Амаша – Мәңгілік Әулиелерді жаратады:

Ең бастапқы ратулар жасаған – Спанта
Амаш, Уоху-Мана Ашауан, Хшатра Уар,
Аша Уахиш жасаған, Спанта Армаит,
Харуатат, Аму-Ратат,
Геуш Ташан, Геуш Уруан жасаған. [1, 1.1]

Ахура-Мазданың көмекші мәнбейнелері әрі жебеуші күштері: Уоху-Мана – Жақсы Ой, мал жебеушісі; Аша Уахиш – Асқан Ақиқат, от жебеушісі; Хшатра-Уариа – Қалаулы Билік, металл жебеушісі; Спант-Армаити – Әулие Тақуалық, жер және әйел жебеушісі; Харуатат – Бүтіндік, су жебеушісі; Ама-Ратат – Тірлік Күші, Мәңгілік, өсімдік жебеушісі.
Содан соң өзге иазаттарды жасайды. Ешбір қозғалыс жоқ рухани әлем қалыптасады. Бұдан әрі Ахура-Мазда тәни дүниені – өсімдіктер мен тіршілік иелерін жасайды. Осы кезде бұл әлемге Анхра-Мани килігеді. Нәтижесінде дүние билігін Спанта-Мани (Жаратушы Рух, яғни Ахура-Мазда) мен Анхра-Мани (Жоюшы Рух) былай бөліседі:

Қос Рух баста егіздей – ой, сөз, ісі қарсы берілген.Жақсы Ойлы
таңдаған ақсылықты игі өрілген.
Жаман Ойлы таңдаған жамандықты ылғи терілген. [1, 30.3]

Ахура-Мазданың алты Мәңгілік Әулиесіне Анхра-Мани алты қарсыласынжаратады: Уоху-Манаға – Ақа-Мана, Аша Уахишқа — Индра, Спант- Армаитиға – Тара-Мата, Хшатра-Уариаға – Сауруа, Харуататқа – Тауруа, Ама-Рататқа – Заири.
Қос Рухтың қарама-қарсылығы тәни дүниені қозғалысқа келтіріп, тіршілік

күресі басталады. Бұл күресте Ахура-Мазданы ашауандар жақтаса, Анхра-Маниды друғуандар жақтайды. Ол иаштарда былай баяндалады:

Құдіретті жасаған,
Фрауаштар ашауан Егер
Маған келмесе, Маған
қолдау бермесе,Мына
жерге өсетін
Адам мен мал қонбас еді,
Тіршілікті кешетін
Ең үздіктер болмас еді,
Өсімдік те өсетін Алуан
түрге толмас еді.Мына
тәни дүние
Друғуға тиер еді, Күш те
оны сүйер еді,
Билік соған тиер еді. [2, 13:1.12]
Сонда олар келер еді,
Жер мен көктің арасын
Друғу рухы жеңер еді. Жер
мен көктің арасына
Биліктері енер еді.
Друғу рухы жеңген соң,
Әулие Рухқа жеңілген
Билік бермей жөнер еді. [2, 13:1.13]

Мұнда Ахура-Мазда Ең-Құдіретті болғанмен, өзге діндердегі құдайлардай Бәр-Құдіретті емес, Анхра-Манимен күресте Өзі жаратқан иазаттарға сүйенетіні көрінеді.
Мазда-иасна дінінің киелі тұғыры – жақсы ой, жақсы сөз және жақсы іс үштігі. Оған қарсы Анхра-Мани жаман ой, жаман сөз және жаман іс үштігін түзеді. Ашауан жақсылық үштігін жиып өтуі тиіс. Ол бес мезгіл дұғада қайталанып, санаға сіңіп отырады:

Берілемін жақсылықпен істеген Жақсы ой,
жақсы сөз, жақсы іске мен.Жерінемін
жамандықпен істеген
Жаман ой, жаман сөз, жаман істен мен. [1, 1.1]

Адамда жақсылық үштігі басым болса – оның жаны жұмаққа барады; жамандық үштігі басым болса – тозаққа түседі; екеуі тең болса – дүниесоңына дейін аралықта күтеді. Яғни, адамның о дүниедегі жан тағдыры оның бұ дүниедегі бүкіл іс-әрекетін байланысты.
Зара-Туштраға дейінгі дәуірде құрбандыққа жылқы, сиыр, қой шалған. Мазда-иасна діні қанды құрбандықты құптамайды, тек заутра (қансыз құрбандық) тартуды ұсынады. Иазатқа Ахура-Мазданың да заутра тартуы кездеседі:

Ахура-Мазда Жаратқан
Заутра тартып саз анық,
Мантрамен таза нық
Ардуға тілек қылады,
Одан былай сұрады: [2, 5:5.17]
«Арду Сура сәт қылып,
Берші сондай сәттілік –
Зара-Туштра ашауан
Үйретіп соны ылайым,
Нағыз дінге бұрайын,
Ойын дінге бұрайын,
Тілін дінге бұрайын,
Ісін дінге бұрайын». [2, 5:5.18]

Ал иаштарда ашауан да, друғу да құрбандыққа жылқы, сиыр, қой шалады:

Хаушанха Парадат
Жүз жылқы, мың сиырды,
Мириад қойды құрбан ғып,
Ардуға шалып сыйынды. [2, 5:6.21]Дахақ
Ажи Бауриада
Жүз жылқы, мың сиырды,
Мириад қойды құрбан ғып,
Ардуға шалып сыйынды. [2, 5:8.29]

Арду Сура Анахиттың бу, бұлт, тамшы, шық, қақ, тоспа су, бұлақ, өзен, көл,теңіз бейнелері бар. Мысалы:

Уору-Қаша Хуқардан Қуатпен
құйып сел болғанҰлылық,
даңқ тел қонған, Жердегі
аққан бар суға
Көлемі оның тең болған. [2, 5:1.3]Арду
Сура Анахит
Уору-Қашқа құйғанда,
Бүкіл теңіз тасады,
Буырқанып ортасы,
Көкке толқын шашады,
Шамырқанып шеттері Жағаға
толқын асады. Сағасы бар
мыңдаған, Көлдері бар
мыңдаған. Сол көлдердің
әрбірін Шабандоз шапса
айналып,Қырық күн жол өтеді
Сонша уақыт кетеді. [2, 5:1.4]

Арду Сура Анахит жамандық атаулыны жеңетін бейнесімен көрінеді:

Сиқыршы, пері, мыстанды,
Қауаи-сатар қысқанды, Қарапан,
қайаз, аша-мауғын,Друғу ұстаз
аша жауын,
Паити-араны жау мығым, Адамның,
дәудің жаулығын – Жеңеді соның
барлығын. [2, 5:3.13]

Иазат қанша құдіретті болғанмен, ол адамның сыйынуына мұқтаж. Егерадамдар сыйынбаса, бар мәнінен айырылып, керексіз болып қалады:

Заутар айтар дұғаны
Іштей көксеп тұрады.
Ашауанды берілген
Аңсап тілек қылады. [2, 5:1.7]
«Сыйынар кім таза құп
Сүтті хаума таза алып,
Маған арнап дұғасын,
Заутра сап саз анық?
Жақсы ой, сенім, ісімен
Берілгені үшін мен, Кімге
беріп жақсылық
Жарылқаймын жақсы ғып?» [2, 5:1.7]

Арду адамға мінсіз сұлу бойжеткен қыз бейнесінде көрінеді:

Арду Сура Анахит
Салтанатпен керілген,
Ағысымен берілген, Куатты,
сұлу бойжеткен,Бегзада, таза
тегімен,
Келбетінде өрілген
Бейнесімен көрінген.
Сұңғақ дене, түп-түзу,
Сымбатымен керілген,
Киімге кесте төгілген,

Алтын таспа балтырда,
Сандалға өрнек терілген,
Шашбауына жиектеп Зерлеп
алтын өрілген, Бейнесімен
берілген
Келіп солай көрінген. [2, 5:19.78]
Барасман бума қолына
Ұстай келіп еніп тұр,
Салтанатты қалпына
Жарасымын өріп тұр, Алтын
құйма төрт қырлыҚұлаққа
сырға келіп тұр, Мойында
асыл алқасы Ажарға өң беріп
тұр, Буынғанда қыпша бел,
Қаз омырау керіп тұр, Сұлу
сымбат келісті,
Көз суырып көрік тұр. [2, 5:30.128]

Текті жаралған иазат-арудың жүріс-тұрысы, киім киісі де ерекше:

Арду Сура Анахит Иығына
жамылған Құндыз тонның
ерегі – Үш жүз құндыз тері
еді,Төрт түлеген шағында,
Терісі жақсы бабында,
Жүні жетік уағында Алу
үшін аңдаған, Талғап бәрін
таңдаған.
Иі қанық берілген, Шебер
тігіп өрілген, Таңғажайып
терілген – Тұтас күміс
төгілген, Алтынменен
шегілген, Қарағанда
құбылып, Жымдас солай
берілген:Алтын менен
күмісі
Кезектесе көрінген. [2, 5:30.128]

Арду Сура Анахит адам тілегін рухани тұрғыдан ғана орындап қоймайды, керек кезде қол күшімен көмектеседі. Мысалы, наутарлық Устару өзеннен үстіне су тигізбей өткізуін сұраған сәті:

«Арду Сура Анахит,
Берші солай сәттілік –
Утан Хухат өзеннен Су
тигізбей өтейін,
Құп-құрғақ қып үстімді
Арғы бетке жетейін». [2, 5:19.77]Арду
Сура Анахит
Тілегін оң еткізді,
Утан Хухат өзеннің
Жоғарғы суын теткізді,
Төменгі суын кеткізді –Су
тигізбей үстіне
Оны солай өзеннен
Арғы бетке жеткізді,
Құп-құрғақ қып өткізді. [2, 5:19.78]

Және бір мысал. Паруа атты теңізшіні Траитауна қаршыға бейнесіне енгізіп,көкке ұшырып жібергенде, оны Арду өзі келіп құтқарады:

Ардуға Сура сыйынған
Пауруа ақын дана еді, Ол
майталман теңізші Болған
өзі жан еді,
Жеңіскер сарбаз Траитауна
Көкке оны лақтырып Қаршыға
бейне дем берген –
Пауруа сол пәрменмен
Заңғар көкте сенделген. [2, 5:16.61]Үш
күн, үш түн самғапты, Самғаудан бір
танбапты,
Өз үйінің үстіне Төмендей
де алмапты –Қайтар амал
қалмапты.

Үшінші түн өткенде,Таң
шапағы өпкенде, Арду
Сура Анахит
Жұлдызы туып жеткенде,
Пауруа соған сыйынып,
Жалбарынды қиылып: [2, 5:16.62]
«Арду Сура Анахит,
Жәрдемге тез келе гөр,
Маған көмек бере гөр!
Ахура берген жеріме,
Ранха суға, еліме,
Тірі жетсем үйіме,
Түссем бағзы күйіме,
Дәстүрге сай тазалық
Сүзіп алған таза ғып,
Сүтті хаума таза алып,
Заутрамен саз анық Мың
мәрте сенің өзіңе
Сыйынайын таза құп». [2, 5:16.63]Арду
Сура Анахит
Оны мықтап құшады,
Төменге қарай ұшады. Қас
қағым сәт шегінде Ахура
берген жеріне, Ранха суға,
еліне, Жұмысқа да алымды,
Сап-сау, күшті, қарымды,
Түсіріп бағзы күйіне,
Жеткізді аман үйіне. [2, 5:16.64]

Өзге иазаттар бейнесінен де мысалдар келтірейік.

Жаратушы жаратқан Мириад
көз, мыңқұлақты,Митраны
ерен ғып, Алданбайтын
ешімге Ақылды, шебер өрен
ғып.Қырағы,бәрін көретін,
Сөзді шешен өретін,
Шақырғанға келетін, Қуатты,
күшті күзетші Тіп-тік түзу
жүретін,
Қаруы сай ілетін, [2, 10:15.61]

Аша Уахиш жақсы нықКөк
арбасы жонында,
Соғысарба тізгіні Ұстаған
өз қолында.
Көк әлемі пырақтары,
Көлеңкесіз бірақ бәрі – Ақ
шұғыла түрге еніп, Мөлдір,
тұнық түрленіп,Кеңістікте
көсілген Алып ұшып
есілген; Маздалық Уаңху
Даина Қолдаған оны
тегінде; Оның жолын
ашатын Упамана Дамаи да
Тәңірлік Жеңіс көгінде.
Қорқатын бәрі осыдан:
Друғулар жосыған,
Уарналықтар тосылған, Дәу
атаулы тосыннан,
Бәрі содан шошынған. [2, 10:17.68]

Митраның қолының ішіндегі жойқыны – Қабан бейнесіндегі Уарат-Ағна:

Уаратр-Ағна иазаты
Алдында ұшып баратын
Ахура-Мазда жаратқан
Бейнесімен сара тым: Дүлей
Қабан дара тым, Зәресін
жаудың алатын,Азуы –
ажал араны Сестірместен
жаратын,
Теңбіл тұмсық салымды,
Әбжіл дене алымды, Тұла
бойы қарымды, Ашуланса –
ажал ол, Құтырынса – тажал
ол, Баз кештірер өмірден,
Алғы-артқы аяғы Барлығы
да темірден,

Шықшыт, құйрық, сіңірі, Тамыры да
темірден. [2, 10:18.70]

Жауға солай шабатын,Оқтай
зулап салатын, Қашса қуып
алатын, Аясына баратын,
Қақ айырып жаратын,
Ерлігімен дара тым.
Оны місе көрмейтін,
Қаперіне ілмейтін, Тірлік
тіні – жұлынынҮзгенінше
жауының Ойына түк
кірмейтін –
Жеңгенін де білмейтін. [10:18.71]
Сүйек, тері, жүнін де,
Қаны, миы, түгін де
Топырақпен аралас Жерге
илеп салатын, Митраға
қарсылас Жарандардың
санатын
Солай етіп жаратын. [10:18.72]

Жоғарыдағыларды түйіндесек, иазаттар есімдерін қазақ тіліне аударып беру сөзтіркестерімен шатастыруға әкелуі ықтимал екен. Күрделі атауларды дефиспен жазу емлесі ұсынылды. Өзге тілдерге тән дыбыстар мен дыбыс тіркестерін қазақ тіліне бейімдеп жазу жолдары көрсетілді. «Зара Туштра» пайғамбардың аты болумен бірге, діни қызмет атауын білдіретіні анықталды. Ғаталар Зара-Туштраның өзіне ғана тән және оның өз тайпасы ішінде дүниеге келген туындылар деп саналады. Ол толыға келе, иасналарды құрайды. Иасналар Ахура-Мазда мен Мәңгілік Әулиелерге, иазаттарға сыйынуға арналған ерекше құрылымды жырлар. Мұнда Зара-Туштраның дінінің негіздері қаланған. Ол алғаш монотеизмге негізделсе, кейін дуалистік сипат байқалады. Оны тіршіліктің қарама-қарсылық заңының негізінде туындаған заңды құбылыс деп танимыз. Бұл діннің философиялық астарын ашады. Қарама-қарсылық заңдары жойылған сәтте дүние қозғалыстан айырылып, өлі тыныштыққа айналады.

Мазда-иасна дінінің киелі тұғыры – жақсы ой, жақсы сөз және жақсы іс үштігі. Бұларға қарсы Анхра-Мани жаман ой, жаман сөз және жаман іс үштігін түзеді. Ашауан адам өмір бойы жақсылық үштігін жиып өтуі тиіс. Адам бойындажақсылық үштігі басым болса – оның жаны жұмаққа барады; жамандық үштігі басым болса – тозаққа түседі; екеуі тең болса – дүние соңына дейін аралықта күтеді.

Иазаттар Зара-Туштра дәуірінен бұрын өз алдына дербес құдай болған рухани күштер. Монотеистік дін мақсатын көздеген Зара-Туштра бастапқыда оларды иазаттар санатына кіргізбейді. Бірақ пайғамбар дүниеден өткен соң, шәкірттері олардың кейбірін (Митра, Хаума, т.б.) иазаттар қатарына қосады. Иаштардан сол кездегі салт-дәстүрлер, парадат және қауаи патшалары мен батырлары туралы мағлұматтар алуға болады.

Зара-Туштраға дейінгі дәуірдегі құрбандыққа жылқы, сиыр, қой шалу, заутра тарту, хауманы мадақтау, құрбандық шалуға болмайтын жағдайлар, т.б. ғұрыптар иаштарда қайта бой көтереді. Мазда-иасна діні қанды құрбандықты құптамайды, тек заутра (қансыз құрбандық) тартуды ұсынады.

Иаштарда иазаттар алуан бейнеде көркем кестеленіп берілетін тұстар аз емес. Мысалға Арду Сура Анахитты алайық. Арду бірде бу, бұлт, бірде тамшы, шық,бірде қақ, тоспа су, бірде бұлақ өзен, көл, теңіз болып толқиды. Ол қаһарлы иазат, текті ару бенесінде көрінеді. Иазат адам тілегін рухани тұрғыдан ғана орындап қоймайды, керек кезде қол күшімен көмектеседі. Иазаттар майданға аттанғанда, Митраның қолбасшы батырлары қатарын құрады. Олардың ерлік тұлғалары қазақтың батырлар жыры тәрізді түрлі теңеулерге бай болады. Иазат қанша құдіретті болғанмен, ол адамның сыйынуына мұқтаж екендігі көрінеді. Егер адамдар сыйынбаса, иазат бар мәнінен айырылып, ешкімге керексіз болып қалады. Сондықтан адам иазатқа сыйынып, иазат адамға көмектесіп, бір-бірініңмұқтажын өтейді.

Біз Авестаның дінтану, философия, тарих, әдет-ғұрып, тіл, әдебиетке қатысты жақтарымен таныстырдық. Авестаны түпнұсқадан аударып, терең зерттеп, ел игілігіне жарату болашақтың үлесінде деп білеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1 Авеста: Иасна/ Ауд. Аюбай К. Қолжазба. – 2023, 250 б.

2 Авеста: Иашт/Ауд. Аюбай К. Аюбай М.–Алматы-Болашақ АҚ–2023, 320 б.

3 Алшанов Р. Жиырма мыңжылдықтың құпиясы: ізденістер мен ашылымдар. Толықтырылған төртінші басылым. – Алматы: Қазақстан Республикасы Жоғары оқу орындарының қауымдастығы, «Тұран» университеті, 2020. 466 –бет

4 Блаватская Е. Зороастр в «Истории» и Заратуштра в тайных анналах.// ru.teopedia.org›lib/Блаватская…истории…Заратуштра

5 Буркітбаев А. Ақбата. – Алматы: Айдана, 2002.

6 Ежелгі дәуір әдебиетінің антологиясы. 5 томдық. т.1 Исламға дейінгі әдеби жәдігерлер Құраст.: О.Д. Бекжан, Т.Е. Қыдыр. –Алматы: Evo Press – 2019.

7 Қазақ халқының философиялық мұрасы. XV кітап./ Құрастырушылар Ә.Н.Нысанбаев,А.Г.Косиченко. Аударғандар: Б.Жұматаев, Н.Әшіров, Қ.Жамалов, Б.Сатершинов, М.Кенжебай – Астана: Аударма, 2007.

8 Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы. Онтомдық. 3-том. Көне жазба мұралар тағылымы (б.з.б. 1-мыңж.–XV ғ. соңы). Құраст.: Қалиев С.Қ., Аюбай К.Қ. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2007.

9 Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы. Онтомдық. 1-том. Ежелгі Шығыс. Құраст.: Мәжитов С.Ф., Каженова Г.Т., Оспанов С.И., Смақов Ж.Ж. – Астана: Фолиант, 2005.

10 Шәлекенов-Баласағұни У.Х. Орталық Азиядағы ариилердің өркениеті. – Алматы «Қазақ университеті» 2011. – 207 б.

11 Шервё.П. О. Заратуштра как основатель новой религии. Разбор аргументов П.О. Шервё.// https://bahmanjon.livejournal.com/70993.html

ХРИСТИАНДЫҚ ЖАҢА ДІНИ ҰЙЫМДАРДЫҢ ИДЕОЛОГИЯСЫМЕН ДІНИ ТӘЖІРИБЕЛЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Мустафина Ж.Д.
философия докторы (PhD), аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы
Мәден А.Т.
т.ғ.к., доцент,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. *Мақалада қазіргі кезеңдегі христиандық жаңа діни ұйымдардың идеологиясы мен діни тәжірибелерінің ерекшелегі талданады. Жалпы діntанулық ғылымда жаңа діни ұйымдарды нақты сыныптау қалыптаспаған. Өйткені олар өздерінің мақсаты, құрылымы, идеологиясы*

және діни тәжірибелері тұрғысынан әр алуан. Мақалада авторлардыңАлматы қаласында жүргізген далалық зерттеу жұмыстарының нәтижелері келтірілген.

Жаңа діни ұйымдардың идеологиясы мен діни тәжірибелеріндегі ерекшеліктер олардың Иса Мәсіхке деген көзқарастарынан, құлшылық ету, құпиялықты ұстану, шоқыну, нан үзіп ауыз тию, салт-жораларды, мерекелерді атап өту және тағы басқа діни канондар мен жоралғылардыатқаруға байланысты болып отыр. Авторлар жаңа діни ұйымдардың діни сенімі мен тәжірибелеріндегі осы айырмашылықтар олардың дәстүрлі христиандық діндерден алшақтығын көрсетеді, тіпті оларға қауіп төндіреді деген қорытынды жасайды.

Түйін сөздер. *Дін, протестантизм, жаңа діни ұйым, идеология, діни тәжірибе.*

Қазіргі дінтану ғылымындағы өзекті мәселелердің бірі – жаңа діни ұйымдардың таралуы, олардың діндер жүйесіндегі алатын орны болып табылады. Олардың қызметімен танысып, діни идеологиясы мен тәжірибелерінің ерекшеліктерін айқындау өзекті. Қазіргі дінтанулық әдебиеттерде жаңа діни ұйымдарды «дәстүрлі емес діндер», «жаңа діни қозғалыстар», «жаңа діни ұйымдар» деп атау қалыптасқан. Бүгінгі күні жаңа діни ұйымдар әлем елдерінің діни дәстүрінің ажырамас бөлігіне айналды. Өйткені, жаңа ғасырда жаңа діни қозғалыстар белсенді дамыды, жаңа секталар пайда болды. Өткен ғасырдың 90-жылдарынан бастап біздің елімізде де христиандық бағыттағы жаңа діни ұйымдардың қызметі жандана түсті. Нәтижесінде қазіргі таңда елімізде протестанттық және басқа христиандық бағыттағы көптеген жаңа діни ұйымдар ресми тіркеліп, жұмыстарын жалғастырып жатыр.

Бүгінгі күні кең таралған жаңа христиандық ұйымдар Құдай Балалары, Елуіншілер, Методистер, Евангелшіл христиандар, Жетінші күн Адвентистері, Ехоба куәгерлері, Соңғы күн әулиелері Иса Мәсіхтің шіркеуі (мормондар), Жаңа апостолдық шіркеу, Соңғы Өсиет шіркеуі, Бірлестік шіркеуі (муниттер), Христиан ғылымы (Христиандық ғылым шіркеуі, Мәсіхтің ғылыми шіркеуі), Ақ Ағайындық болып табылады. Жоғарыда аталған барлық діни қозғалыстар католик шіркеуінен кейін тұрған ең үлкен христиандық конфессия – протестантизмнен бастау алады. Протестантизмнің даму тарихы ол әуел бастан ыдырап, үш басты тармаққа: лютерандық, кальвинизм (немесе реформаторлық) және англикандыққа бөлініп кеткендігін көрсетеді. Бұл бағыттар өз кезегінде ондаған жаңа христиандық конфессияларды құрды.

Сонымен, жаңа христиандық ұйымдардың идеологиясы мен діни тәжірибелерінің ерекшелігі неде? Біздің ойымызша, бұл бағыттағы орталықмәселелер – Иса Мәсіхтің Екінші келуі, Құдайға құлшылық ету, Құпиялық, Шоқыну, Нан үзіп ауыз тигізу (причастие), шарапаттылық, салт-жоралар, мерекелер және т.б. болып табылады. Жаңа христиандық діни ұйымдардың идеялық-тәжірибелік ерекшеліктері діни ғұрыптарға, салт-жоралар мен рәсімдерге деген көзқарастар айырмашылығынан туындайды.

Протестантизмнің негізін қалаушылар өз қызметтерін дәстүрлі шіркеулердің рәміздері: иконалар, киелілерін, құпиялықтарын, салтанатты құлшылық рәсімдері мен мейрамдарын жоққа шығарудан бастады. Осы жоққа шығару үдерістері протестантизмде орын алған сектанттық тенденциялардың дамуымен күшейе түсті. Уақыт өткен сайын діни қозғалыстар өздерінің діни ілімінде дәстүрлі христиандықтан соншалықты алыстап, тіпті олардың кейбірінде (Ехоба куәгерлері, мормондар, муниттер) Үштік ретіндегі Құдайтуралы жалпы христиандық түсініктер жоққа шығарылды. Сонымен жаңа христиандық қозғалыстардың Сенім рәмізінде қандай айырмашылықтар бар? Қазіргі таңда жаңа діни қозғалыстарда құпиялық бар ма, олар түрлі діни жоралғылар мен рәсімдерді қалай орындайды? Міне, осы сұрақтарға жауап беруге тырысамыз. Протестанттық діни ілімге Үштік ретіндегі Құдай туралы, олардың жандарының мәңгілігі туралы, тозақ пен жұмақтың өмір сүруі туралы, тұңғыш күнә туралы, Иса Мәсіхтің кешірім үшін құрбандығы жөніндегі, Інжілдің рухтандырушылдығы туралы жалпы христиандық түсініктер негіз болады. Сол сияқты протестантизмде Мартин Лютердің «тек бір сеніммен ақтап алу» жөніндегі тұжырымдамасы негізге алынады, сондықтан да адамды құтқару үшін Шіркеудің делдалдығы керек емес және протестанттардағы діни ілімнің жалғыз көзі Інжіл болып саналады [4, 209 б.].

Жаңа христиандық діни ағымдардың шіркеудің делдалдығын қажет етпеуіне біз далалық зерттеу барысында көз жеткіздік. Біріншіден, аталған діни бірлестіктердің ешқайсысы біздің дәстүрлі түсінігіміздегі әдемі әшекейленген шіркеу немесе храм сияқты ғимараттарда орналаспаған. Олардың көпшілігі қарапайым ғимараттарды жалға алған. Дегенмен бұл олардың шіркеуді жоққа шығаруын білдірмейді. Олар шіркеуді Иса Мәсіхтің денесі деп есептейді. Екіншіден, Құлшылық ету үйлерінің ішкі интерьері өте қарапайым, көздің жауын алатындай діни сипаттағы ешқандай бұйымдармен жабдықталмаған. Орталық бөлмеден қабырғаға бекітілген тек айқыш пен Інжілдің макетін көругеболады. Өйткені, оларға басқа діни атрибуттар мен бұйымдар қажет емес. Олар онсыз-ақ Құдаймен тікелей қарым-қатынас орнатамыз деп сенеді. Белсенді қызмет етіп жатқан жаңа діни ұйымдардың бірі - Ехоба куәгерлері ұйымы. Ехоба куәгерлері өздерін христианбыз деп атайды, бірақ Қасиетті Үштікті жоққа шығарады және Құдай ретінде тек Құдай-Әкені – Ехобаны мойындайды. Олар Иса Мәсіхті Ехоба жаратты деп есептейді, осылайша бүкіл христиан дінінің негізгі догматикалық ұстанымдарының бірі – Құдай Ұлының біртұтастығын жоққа шығарады. XIX ғасырдың бірінші жартысында құрылған Соңғы күн әулиелері Иса Мәсіхтің шіркеуі (мормондар), унитариандық ілімі сол сияқты Никейлік Сенім рәмізін, яғни Құдайдың Үштұғырлылық қағидасын мойындамайды. Жоғарыда аталған діни ұйымдардың шіркеулерінен сіз ешқандай айқыш, иконалар таппайсыз. Мысалы, Ехоба куәгерлері Иса Мәсіх айқышқа емес, бағанаға керіліп шегеленді деп есептеп, христиандықтың рәмізі – айқышты қабылдамайды [2, 161 б.]. Олар айқыш «жауыздық» [3, 103 б.] және пұтқа табынушылықтың рәмізі болып саналады деп есептейді, ал христиандардың өзін пұтқа табынушылар деп атайды. Осылайша, біз Үштікке

деген сенім мәселесінде дәстүрлі христиан дінінен айтарлықтай ауытқу болып табылатын түбегейлі айырмашылықты көреміз.

Жаңа діни ұйымдарда құдайға құлшылық ету және басқа да жоралғыларынан айтарлықтай айырмашылықтарды байқауға болады. Мәселен, протестанттарда құдайға құлшылық ету шіркеу әнұрандарын айтудан, бірлескен дұға жасау, Қасиетті Жазбалар мен уағыздарды оқудан тұрады. Сонымен ғибадат етуде қандай да бір дениоминациялық ерекшеліктер бар ма? Осы ретте, квакерлерде құдайға құлшылық ету өте қарапайым түрде орындалады. Оларда жоғарыда айтқан әнұрандар айтылмайды, уағыздар жасалмайды, бекітілген дұғалар болмайды. Кез-келген адам өзінің өмірлік тәжірибесіне сүйеніп, ойларын айта алады. Бұл оларда «ауызша сөйлеу рәсімі»,
«сөздік пастырлық» деп аталады.

Баптистердегі құдайға құлшылық етуді де ғибадат етуден гөрі мектеп деп айтсақ болады. Бұл тұрғыда, православие діни ғибадатында негізінен дұға жасалса (дұғаның өзі Псалмдарды айтушы Дәуіт пен Қасиетті Әкейлердің рухани тәжірибесінің жемісі саналады), баптистер көп жағдайда Інжілді оқиды, оның мәтіндерін зерттеумен және түсіндірумен айналысады, пастордың уағыздарын тыңдайды, кейде тіпті дін тақырыбында фильмдер қарайды. Олардың діни әндері – бұл негізінен «ауызбіршілігі мол, қуанышты отбасы ретінде Мәсіхтің жолымен жүреміз...» деген сияқты өздері шығарған әнұрандар, ал дұғалары – шынайы болғанымен, жүйесіз, қарапайым әрі үстірт болып келеді. Жалпы алғанда, протестанттардың көпшілігінің дұғалары формальді әрі қысқа болып келеді және де олардың рухани өмірінде басты орын алмайды [5]. Баптисттерде шіркеу керек-жарақтарына қатысты да көзқарас ерекше. Баптистер жаңа протестанттар сияқты сыртқы атрибуттарды қабылдамайды – сіз олардың үйлерінен иконаларды, шіркеу керек-жарақтарын таппайсыз [6]. Алматы қаласында орналасқан Евангелшіл христиан- баптистердің «Альфа және Омега» екінші Алматылық шіркеуінен де жоғарыда айтылған мәселелерді көрдік. Орталық үлкен залда сахна орнатылған. Сахна бейне көрсету мен дыбыс ұлғайтқыш заманауи техникалармен, музыкалық аспаптармен жабдықталған. Келушілерге арнап шіркеудің тарихын көрсететін музейді аралату, фильмдер көрсету, үгіт-насихат материалдарын тарату, дастархан басында өзара сенімді әңгіме жүргізу сынды кешенді шараларды жүзеге асыру жоспарланған. Адвентистер құдайға құлшылық ету барысында Біздің Әкей дұғасын оқымайды. Олар мүлдем қандай да бір жаттанды дұғаларды мойындамайды. Олардың дұғалары еркін импровизациялық сипатқа ие. Елуінші күндік ғибадат етуде кейде глоссолалия қолданылады. Харизматикалық бағыттағы бірқатар американдық және латынамерикандық қауымдастықтарда шіркеудегі құдайға құлшылық ету барысындағы Киелі Рухтың кенеттен біреулерге түсуі туралы ілімге байланысты экспрессивті көріністердің орын алуы қабылданған. Католиктік діни рәсім элементтері англикандар мен лютерандарда сақталған. Айталық, ғибадат ету кезінде сенушілер орындықтарда отырады, олар тек дұға немесе литургияның ең маңызды сәттерінде орындарынан тұрады (немесе кейде тізерлеп отырады). Шіркеу керек-жарақтарынан шам, ладан және алтарь сақталған.

Протестантизмде құлшылық ету жүйеленген бе? Лютерандар мен англикандар арнайы ғибадаттық ережелер бойынша рәсімдерді атқарады, ал Жаңаапостол шіркеуінде ғибадат ету тәртібін жоғарғы шіркеу басшылығы анықтайды. Қалған барлық басқа деноминацияларда ғибадат ету белгіленген тәртіп бойынша жүргізіледі, әндер мен уағыздардың мазмұнын қауымдастық басшылығы бекітеді. Квакерлерде құлшылық ету керісінше жүйесіз, үстірт жүргізіледі. Басқа христиан-протестанттар сияқты айқышты, иконаны құрмет тұтпайды, монахтық институтты мойындамайды, әулиелердің қасиетіне, киелі заттар мен орындарға табынбайды. Бірақ лютерандар және басқа да деноминациялардың шіркеулерінен інжілдік тақырыптағы суреттерді, фрескалар мен витраждарды кездестіруге болады. Сондай-ақ, протестанттар шіркеуге келушілерді қатардағы сенушілер және діни қызметкерлер деп бөлмейді. Олардың бұл тұрғыдағы ілімдері кезінде Лютермен әзірленген «жалпыға бірдей діни қызметкерліктен» шығады. Олардың дұға жиналыстары Інжілді оқудан, уағыздардан, дұғалардан және діни әнұрандарды орындаудан тұрады.

Протестанттық құлшылықта әуендер қолданыла ма, оның маңызы қандай? Лютерандар мен англикандарда ғибадат ету барысында орган қолданылады, ал амиштерде музыкаға мүлдем тыйым салынған. Барлық басқа шіркеулерде түрлі музыкалық аспаптарды қолдануға болады. Бірқатар евангелиялық және харизматикалық қауымдастықтарда құлшылық ету рок стилінде (кейде тіпті «рэп» және «метал» стилдерінде) жүргізіледі. Есте қаларлық әуендер, заманауи стиль және қарапайым сөздер келушілердің тек ғана бақылаушылар емес, ғибадат ету рәсіміне қатысушы болуға да мүмкіндік береді.

Дәстүрлі христиан дініндегідей протестанттарда да «құпиялықтар» түсінігі бар, бірақ ол жай ғана рәміздік әрекет ретінде қабылданады. Квакерлерде, Құтқару Армиясында, унитариандарда «құпиялылықтар» түсінігі жоқ, ал шоқыну және причастие рәсімдері міндетті емес. Православие шіркеуінде шоқыну, мир майын жағу, нан үзіп ауыз тию, тәубеге келу, қасиеттілік, неке қию, зәйтүн ағашымен аластау сынды жеті құпиялықтың мойындалатынын жоғарыда айтқанбыз. Жаңа деноминациялар осы құпиялықтар саны бойынша бір-бірінен ерекшеленеді. Англикандарда – жетеу, олар православие мен католиктердегі біз келтірген барлық құпиялықтарды мойындайды. Жаңаапостол шіркеуінде – үшеу (шоқыну, Киелі Рухпен қорғау, нан үзіп ауыз тию). Қалған барлық деноминациялар құпиялық ретінде шоқыну мен нан үзіп ауыз тиюді (кейбір жағдайларда – Мәсіхпен өсиет етілген жәй ғанарәміздік әрекеттер ретінде) мойындайды, ал басқа рәсімдер – тек ғана жоралғылар ретінде қабылданады [7, 138-163 бб.]. Адвентистерде шоқыну, нан үзіп ауыз тию, басына қолын қою, неке қию, жерлеу секілді құпиялықтар жоқ. Олар жоралғылар ретінде ғана өткізіледі. Шоқыну рәсімі (суға батыру) – бұл алғашқы және маңызды христиандық құпиялық болып саналады. Оны барлық христиандық конфессиялар бірдей мән-мағынада болмаса да мойындайды. Шоқыну арқылы адам Шіркеу мүшесіне айналады. Шоқынудан өткеннен кейінғана адам шіркеудің барлық басқа құпиялықтарына, оның ішінде, ең алдымен,

Евхаристия немесе нан үзіп ауыз тию рәсіміне қатысуға мүмкіндік алады. Шоқындыру рәсімі адамды суға батырудан (конфессияның ерекшелігіне орай – бір немесе үш рет) немесе шоқынуды қабылдап жатқан адамға діни қызметкердің белгіленген дұғаларды айтуымен бірге су құюдан тұрады.

Тарихи шіркеулерде, сондай-ақ лютеран мен англикандарда шоқыну құпиялыққа жатқызылады. Ал басқа протестанттық шіркеулерде шоқыну рәміздік жоралғы ретінде қабылданады. Протестантизмде Мәсіхке саналы түрде сенетін немесе діндар ата-аналардың балаларын (балалардышоқындыруды мойындайтын шіркеулерде ғана) шоқындыру рәсімінен өткізеді. Сол сияқты англикандар, лютерандар, пресвитериандар, конгрегационалистер, реформаторлар, гернгутерлер, методистер және Жаңаапостолдық шіркеу балаларды шоқындыру рәсімін орындайды. Гуттериттер, баптистер, данкерлер, адвентистер, Мәсіхтің Шәкірттері (Мәсіхтің Шіркеуі) және елуіншілер тек ересектерді шоқындыру рәсімін мойындайды (әдетте 12-18 жастағылар, гуттериттерде – 20-30 жас). Бұл шіркеулерде балаларға әдетте туылған кезінде Пастор батасын береді, олар құлшылық ету рәсіміне қатыстырылады, бірақшіркеу мүшелері болып саналмайды.

Мормон Шіркеуінде сегіз жасқа толмаған адамды ешқашан шоқындыру рәсімінен өткізбейді. Сегіз жас балалардың өздерінің күнәлары үшін жауап беретін жас ретінде белгіленді, өйткені, олар осы жаста дұрыс пен бұрыс нәрсені өз бетінше ажырата алады және өздерінің әрекеттері үшін жеке жауап береді деп саналады [8]. Лютерандар, англикандар, пресвитериандар, меннониттер, методистер сумен шоқындырудың түрлі формаларын мойындайды: рәсім барысында олар су құюды жиі пайдаланады, ал методистер шоқынуды қабылдаушыға су бүркиді. Евангелшіл христиан-баптистерде, адвентизмде, елуіншілерде, Жаңаапостолдық шіркеуде, Мәсіхтің Шәкірттерінде, мормондарда шоқындыру рәсімі тек толық суға батыру арқылы жасалады. Данкерлерде шоқынушы адам үш рет бетімен суға батырылады.

Мормондарда шоқындыру рәсіміне қатысты тағы бір ерекшелік бар, ол о дүниелік болған адамды шоқындыру. Бұл басқа ешбір ірі христиандық конфессияларда қолданылмайды. Рәсім барысында тірі адам қайтыс болған адам үшін жанама түрде шоқынудан өтуі мүмкін. Марқұмның есімі аталатын қысқаша дұғадан кейін делдал адам аз уақытқа суға батырылады. Осылайша, марқұм болған адамды шоқындыру – мормонизмде жеке құпиялық болып есептеледі.

Мормондар марқұмды делдал арқылы шоқындыру рәсімінен өткізгеннен кейін, олар тірі кезінде Иса Мәсіх немесе оның ілімдері туралы білмесе де, жұмаққа жете алады деп сенеді. Олар қайтыс болғаннан кейін шоқыну рәсімінен өткен адам оны қабылдауы немесе одан бас тартуы мүмкін деп санайды.

СКӘИХШ-нің (мормондар) 12 жас және одан асқан кез-келген мүшесін ғибадатхана қайтыс болған адам үшін шоқыну рәсімінен өте алатын орынбасары ретінде ұсына алады. Ғибадатханаға кіру үшін ер адамдар діни қызметкердің басына қолы қойылып таңдаудан өткен болуы тиіс. Шоқыну

рәсімінен қайтыс болған ер адамның орнына ер адам, ал әйелдің орнына – әйел адам өтуі керек [1, 158 б.].

Христиандық жаңа діни ағымдар арасында причастие немесе нан үзіп ауыз тию құпиялығына да түрлі ұстанымдар қалыптасқан. Дәстүрлі христиан діні үшін нан үзіп ауыз тию – ең басты Құпиялық. Оның мәні Мәсіхтің Тәні менҚаны деп есептелетін шарап пен нанды ауыз тию арқылы адам Құдайдың өзімен бірігеді дегенге саяды. Причащение рәсімі адамға тек эмоционалдық жағынан емес, сол сияқты тәндік, физикалық, яғни толықтай Құдаймен бірліктеболуға мүмкіндік береді.

Христиандық конфессиялардың ішінде лютерандар мен гернгутерлер аталған рәсімге, яғни Мәсіхтің Тәні мен Қанының нақты нан мен шарапта болатындығына сенеді. Ал қалған деноминациялар нан мен шарапты жай ғана рәміз деп санап, бұл ілімді сол контексте қабылдамайды. Нан үзіп жеу рәсіміне қауымның ересек мүшелері ғана қатыса алады. Англикандарда кейбір жағдайларда нан үзіп жеу рәсіміне конфирмациядан (дінді саналы түрде ұстану) өтпеген балалар да қатыстырылуы мүмкін. Құлшылық ету кезінде шіркеу қызметкерлері нан мен шарап (методистерде, адвентистерде, Мәсіхтің Шәкірттерінде, кейбір харизматикалық қауымдастықтарда шараптың орнына жүзім шырыны ұсынылады) таратады. Амиштер мен данкерлер, сондай-ақ бірқатар баптистік, адвентистік және елуіншілер қауымдастықтарында нан үзіп ауыз тию алдында Құпия кештің бір элементі ретінде аяқ жуу рәсімі жасалады [9].

Біріккен Шіркеу мүшелерінің нан үзіп жеу рәсімі үлкен қызығушылық тудырады. Қауымдастыққа кірген жаңа мүшелер Мун Сон Меннің «қаны мен тәніне» «ерекше шарапты» ауыз тию арқылы қосылады, оның құрамына басқа компоненттермен бірге қасиетті Мунның қаны кіреді. Бұл атететің тазарынуын білдіреді [10, 105 б.]. Діни салт-жоралар мен рәсімдер жаңа христиандық конфессиялардың идеялық және рәміздік ерекшеліктерін анықтауда маңызды элементтер болып саналады. Көптеген протестанттық діни ұйымдарда шоқындыру, нан үзіп ауыз тию, неке қию, тәубеге келу сияқты құпиялықтар рәсімдер ретінде орындалады. Олармен бірге басына қолын қою, жерлеу, конфирмация және тб. рәсімдер өткізіледі.

Конфирмация рәсімі – бұл көпшілік алдында дін жолына келу (лютерандықта, англикандықта және реформаторлықта шоқынудан кейін, албаптизмде, адвентизмде және елуіншілерде шоқындыру алдында жасалады). Конфирмация рәсімі катехизациядан (адамның шоқынуды қабылдау алдында христиан діні негіздерін танып, оқып білуі) кейін және де саналы жасқа жеткен соң орындалады. Мәселен, ол лютерандарда 13-14 жаста, ал англикандарда – 14-16 жаста жүргізіледі. Лютерандарда оны пастор, ал англикандарда епископ ұйымдастырады. Жаңаапостоль шіркеуінде мән-мағынасы бойынша мир майынжағу құпиялығына ұқсас «Киелі Рухпен қорғау» (дұға жасап, бата бере отырып басына қолын қою) рәсімі бар, оны тек апостол орындайды.

Тәубеге келу рәсімі белгілі бір түрінде кальвинистік дәстүрдегі шіркеулерден басқа көптеген деноминацияларда қалыптасқан. Мәселен гернгутерлер үшін ол міндетті рәсім (причастие алдында орындалады). Оның

барысында тәубеге келуші пасторге немесе жеке ұстазына өзінің күнәлары туралы айтады. Методистерде причастие алдында жалпы түрде тәубеге келу қолданылады. Амиштерде ауыр күнә жасалған жағдайда тек жұрт алдында тәубеге келу ғана мойындалады.

Адвентистер баптисттік салт-жораларды (шоқындыру, нан үзіп ауыз тию, неке қию, басына қолын қою) сақтай отырып, бесінші – нан үзіп ауыз тию алдында аяқтарын жуу рәсімін енгізген. Оның барысында ер адамдардың аяқтарын ерлер, әйелдердікін әйелдер жуады. Бұл рәсім қоғамның барлық мүшелерінің теңдігін, кішіпейілділік пен адамдардың бір-біріне қызмет етуге дайын болуын білдіруі керек. Шіркеудің барлық мүшелері үшін өз табыстарының оннан бір бөлігін қауымдастықтың кассасына төлеу міндеттіболып есептеледі [1, 218 б.]. Неке қию немесе күйеу жігіт пен қалыңдыққа бата беру рәсімі протестанттық деноминациялардың көпшілігінде қалыптасқан. Англикандар мен лютерандарда неке қию рәсімін ерекше жоралғылармен пастор жүргізеді. Қалған басқа деноминацияларда ант беру рәсімінің орны мен өткізілу формасы ерікті болып келеді.

Протестанттық деноминацияларда жерлеу рәсімі де дәстүрлі христиандықтан ерекше өтеді. Лютерандар мен англикандардың жаназа оқурәсімі көп жағдайда католиктерге ұқсас. Протестанттық деноминациялардың көпшілігінде марқұмға арнайы салттық киімдерді кигізу қарастырылмаған, жерлеудің нақты уақыты және жерлеу рәсімінің қалыптасқан ережесі де жоқ. Өлген адамды табытқа арқасымен жатқызады, қолдарын көкірек тұсына біріктіреді. Табытқа марқұммен бірге рәміздік немесе жеке заттары қойылмайды. Көптеген батыстық қауымдастықтарда кремацияға рұқсат етіледі және қолданылады. Жерлеу рәсімін әдетте шіркеу ғимаратында пастор жүргізеді. Бұл рәсім тірі адамдарға марқұмның міндетті түрде қайта тірілу үмітін жария ете отырып, оның жанын Құдайға тапсыруды білдіреді. Аруақтар рухы үшін дұға жасалмайды [9]. Сонымен, жаңа христиандық дін ағымдардың идеологиялық және рәміздік ерекшеліктерін талдау барысында біз жасаған тұжырымдар мен қорытындылар жаңа христиандық діни тенденциялардың дәстүрлі діндер негізінде емес, әртүрлі діни ұйымдар, культтар мен секталар негізінде пайда болғандығын көрсетеді. Жаңа діни ағымдардың ілімдері әртүрлідіни мәдениеттерден тұрады, осылайша синкретикалық қоспаны құрайды.

Жаңа діни ағымдар өмірге діни жетілудің жаңа ілімдері ментәжірибелерін алып келеді. Олардың маңызды белгісі – «дәстүрлі діндермен» салыстырғанда әлеуметтік ұтқырлығының жоғары деңгейлігі, яғни олардың діни ілімдері қарапайым халықтың әлеуметтік мәселелерін, моральдық және психологиялық қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған. Олар қоғамдық істермен белсенді айналысады: нашақорларды сауықтыруға қатысады, үйсіздерді тамақтандырады, балалар үйлеріне, қылмыстық-атқару жүйесі мекемелеріне қамқорлық жасайды. Елімізде үстіміздегі жылы орын алған коронавирустық пандемия кезінде де бірқатар жаңа діни бірлестіктер аз қамтылған отбасыларға көмек шараларын ұйымдастырды.

Алайда жаңа діни ағымдарға бір жағынан, діни ілімдері мен культтерінің тұрақсыздығы, құбылмалылығы (транзитивтілігі), екінші жағынан, топтық

қауымдастыққа тән мүшелердің өзара әрекеттесуі, олардың салыстырмалы түрде жоғары ұйымшылдығы және де топтың барлық мүшелеріне тән ортақ белгілердің болуы тән. Діни ілімдері мен культтерінің транзитивті сипатына байланысты жаңа діни ағымдар дәстүрлі діндерге қарағанда қоғамның әлеуметтік-саяси жағдайына, уақыт талабына және т.б. әлдеқайда жеңіл әріжылдам жауап қатады. Жаңа діни ағымдардың адепттермен жұмыс істеу әдістері өте қарапайым: олар өздерінің діни ілімдерін қарапайым әрі түсінікті тілде жеткізеді. Олар қарапайым және қолайлы уағыздарды айтады, олардың адамдармен күнделікті өмірде қолданылуы ескеріледі. Барлық діни рәсімдермен жоралғылар өте әсерлі және қызықты өткізіледі. Пасторлар мен пресвитерлер қарапайым киім киеді, сондықтан олар келушілерден ешқандай ерекшеленбейді [11, 31 б.]. Жаңа діни ағымдар өз ілімдерінде эмблемаларға, логотиптерге, көрнекі элементтерге ерекше назар аударады. Жаңа діни ағымдардың рәміздері олардың даму тарихымен тікелей байланысты. Біздің ойымызша, діни рәміздердің қалыптасуында протестантизм мен масондық үлкен рөл атқарған. Жаңа христиандық ағымдардың діни рәміздерінде айқыш (түрлі типтерінде), ашық кітап, дөңгелек (шеңбер), періштелер, от жалыны,сәулесін шашқан күн кеңінен қолданылады.

Жаңа діни ағымдардың өз арасындағы, сондай-ақ дәстүрлі христиандықтан басты айырмашылықтары – Сенім Рәмізінде, яғни Қасиетті Үштікті мойындауға; құпиялықтарға, олардың саны мен қолданылуына; құлшылық ету ерекшеліктеріне байланысты. Құлшылық етуге келсек, кейбір діни қауымдастықтарда (квакерлер) діни әндер айтылмайды, уағыздар оқылмайды, орныққан дұғалар жоқ, ал елуіншілерде құлшылық ету кейде глоссолалиямен бірге жүреді. Рәсімдер мен жоралғылардың орындалуы да түбегейлі ерекшеленеді, атап айтқанда, кейбір деноминациялар шоқындыру рәсімін адамды суға толығымен батыру арқылы жүргізсе, кейбіреулері жай ғана су бүркиді, ал мормондар тіпті марқұм болған адамды шоқындыру рәсімінен өткізеді. Көріп отырғанымыздай, христиандық жаңа діни ұйымдардың идеологиясы мен діни тәжірибелері католицизм және православие діндерінің дәстүрлерінен айтарлықтай өзгеше. Жаңа діни ұйымдар соңғыларына да үлкен қауіп төндіруде. Біздің елімізге келсек, жаңа діни ұйымдардың қызметі әсіресе жастарды адастыруда, ұлттық құндылықтарымыз бен руханиятымызға орасан зор нұқсан келтіріп отыр. Жалпы, жаңа діни ұйымдардың идеологиясы мен діни тәжірибелері дінді жеңілдетуімен, жаңашылдығымен, қарапайымдылығымен ерекшеленеді. Сол арқылы бұл ұйым жетекшілері өздерінің қатарын көбейтуді мақсат етеді.

Қаржыландыру. Мақала Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігінің (ҚР ҒЖБМ) гранты негізіндегі №AP19175872 ғылыми-зерттеу жобасын жүзеге асыру аясында жазылды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1 Антоненко С.Г. Мормоны в России. Путь длиной в столетии. Опыт историко- культурного исследования. – Москва: Родина, 2007. – 304 с.

2 Дворкин А.Л. Сектоведение. – Нижний Новгород: Христианская библиотека, 2006. – 813 с.

3 Евдокимов А.Ю. «Новые» религиозные движения. – Москва: Рема, 2011. –242 с.

4 Кучер О.Н. Христианство. История и современность. – Ростов н/Д.: Феникс,Харьков: Торсинг. 2004. – 320 с.

5 Карпизенкова Т. В чем отличие христианской веры от баптистской? [Электронды ресурс]. – Кіру режимі: nizpen.cerkov.ru/. – 07.08.2023

6 Киян В.И. (пастор церкви «Благодать»). Правда о баптистах [Электронды ресурс]. – Кіру режимі: yandex.kz/video/preview/17179422671977479 97. – 07.08.2023

7 Курочкин А.В. Растительная символика календарной обрядности украинцев / Обряды и обрядовый фольклор. – Москва: Наука, 1982. – 280 с. – С. 138-163.

8 Как совершается крещение в церкви мормонов? [Электронды ресурс]. – Кіру режимі: myfaith.ru. - 08.08.2023.

9 Куропаткина О. Богослужение, таинства и праздники в протестантизме [Электронды ресурс]. – Кіру режимі: www.refnews.ru/read/article/1375513. - 08.08.2023.

10 Кузнецова Т. Н. Мунизм: вероучение, религиозная практика и образ жизни последователей Мун Сон Мёна – Москва: ИЭА РАН,1999.– 377 с.

11 Mustafina Zh.D., Borbassova K.M., Maden A.T. Ideological and symbolic features of the new Christian movements // Journal of Philosophy, Culture andPolitical Science. – 2019. №2 (68). – P. 22-33.

ЛАТЫН НЕГІЗДІ ӘЛІПБИ ҚАБЫЛДАУ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕ

Тастемирова Айболсын
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің 2 курс магистранты
Ғылыми жетекші: ф.ғ.д., профессор Сабыр М.Б.

Аннотация. *Мақалада бүгінгі қазақ әліпбиінің өзекті мәселелері көтерілген. Әсіресе латын жазулы қазақ әліпбиін қабылдаудың алғы шарттарын жан-жақты ғылыми негізде талдап, көрсетілген. ҚР -ның тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев «Қазақстанның болашағы қазақ тілінде» деп белгілеген стратегиялық мақсаты күнделікті шындыққа айналды. Ең бастысы - ұлттық тіл ұлттық сананың, ұлттық намыстың жоғарылығына, оның қажеттілік деңгейіне байланысты екенін де ескеруіміз қажет. Латын жазулы әліпбиге көшу-рухани жаңғырудың негізі.*

Тірек сөздер. *Жазу, реформа, тіл тазалығы, емле, әдістеме, орфография.*

Мемлекеттік тіл үшін күрес – мәңгілік үшін күрес. Қазақстан

Республикасының мемлекеттік тілі - қазақ тілі. Мемлекеттік тіл туралы Заңның 4-бабында: “Мемлекеттік тіл - мемлекеттің бүкіл аумағында қоғамдық қатынастардың барлық саласында қолданылатын мемлекеттікбасқару, заң шығару, сот ісін жүргізу және іс қағаздарын жүргізу тілі.

Қазақстан халқын топтастырудың аса маңызды факторы болып табылатын мемлекеттік тілді меңгеру - Қазақстан Республикасының әрбір азаматының парызы. Үкімет, өзге де мемлекеттік, жергілікті өкілді және атқарушы органдар: Қазақстан Республикасында мемлекеттік тілді барынша дамытуға, оның халықаралық беделін нығайтуға; Қазақстан Республикасының барша азаматтарының мемлекеттік тілді еркін және тегін меңгеруіне қажетті барлық ұйымдастырушылық, материалдық- техникалық жағдайларды жасауға”- деп жазылған [1,89-б.]. Олай болса, Қазақстан Республикасының кез келген азаматы мемлекеттік тілді біліп қана қоймай, оны көздің қарашығындай қорғауға міндетті. Мемлекеттік тіл туралы заң қабылданып, халқымыз тәуелсіздіктің рухани қуатын толық сезінгенде ғана ҚР -ның тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев «Қазақстанныңболашағы қазақ тілінде» деп қойып отырған қазіргі стратегиялық мақсаты күнделікті шындыққа айналары сөзсіз. Ең бастысы - ұлттық тіл ұлттық сананың, ұлттық намыстың жоғарылығына, оның қажеттілік деңгейіне байланысты екенін де ескермеуге болмайды. Түркі әлемінің асыл перзенттерінің бірі Мұстафа Шоқай: «Ұлттық рухсыз ұлт тәуелсіздігі болуы мүмкін бе? Тарих ондайды көрген жоқ та, білмейді де. Ұлт азаттығы – ұлттық рухтың нәтижесі. Ал ұлттық рухтың өзі ұлт азаттығы мен тәуелсіздігі аясында өсіп дамиды, жеміс береді»,- деп атап көрсеткен болатын. Осы тұрғыдан келгенде, мемлекеттік тілдің тағдыры қазақ халқының өз қолында болып отыр. [1,90-б.]. Әлеуметтік-мәдени әлеуеті артқан, халықаралық ынтымақтастықтың толыққанды субъектісіне айналып, әлемдік деңгейдегі халықаралық одақтар мен ұйымдардың мүшесі болған бүгінгі Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі болашақта дүние жүзіндегі алдыңғы қатарлы мемлекеттердің қатарынан көрінуі қажет. Бүгінгі қоғамда мемлекеттік тіліміздің беделі мен болашағын жоғарлатамыз десек, Елбасы ұсынған қазақ тілінің латын әліпбиіне көшу мәселесінінің маңызды болып табылатынын зерделеп түсіну керек. Қазақ елінің әлеуметтік-экономикалық дамуы жоғары білімді, бәсекеге қабілетті, рухани, мәдени өресі кемел, білікті, тілдік құзіреттілігі жоғары болсын десек, латын әліпбиіне көшу концепциясын қолдағанымыз жөн деп есептеймін. Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев 2017 жылы 12 сәуірде

«Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: «Біріншіден, қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру жұмыстарын бастауымыз керек. Біз бұл мәселеге неғұрлым дәйектілік қажеттігін терең түсініп, байыппен қарап келеміз және оған кірісуге Тәуелсіздік алғаннан бері мұқият дайындалдық» деп» - деп атап көрсетеді. [2,5-б.]. Бүгінгі күнгі бұқаралық ақпарат құралдары мен зиялы қауым өкілдері арасында кеңінен талқыланып, талданып жатқан күрделі мәселелердің бірі – қазақ тілін

латын әліпбиіне көшіру мәселесі. Өйткені, жазу – белгілі бір әріптердің жиынтығы ғана емес, кез кез келген ұлттың өзіндік болмысын танытатын таңбалар жүйесі, сол ұлттың тарихы, мәдениетінің таңбаланған жәдігері.Ол - әр халықтың рухани, мәдени өсуін, ғылымы мен білімінің, барлық саладағы даму деңгейін көрсететін маңызы зор әлеуметтік-мәдени құбылыс. Жазу арқылы ғана өткен мен бүгінгі және болашақ өміріміздің жалғастық табатыны сөзсіз. Ол – ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз ететін алтын көпір. Ал, жазудың өзгертілуі сол халықтың қоғамдық өмірінің барлық саласына, рухани әлемі мен мәдени деңгейіне, тіпті, әлеуметтік психологиясына әсер ететіні анық. Олай болса, латын әліпбиіне көшу – бүгінгі заманның талабы. Бұқаралық ақпарат деректеріне сүйенсек, бүгінде әлемнің 70% елдері латын жазуы арқылы білімді игеріп, ғылыми зерттеулермен танысқан болып табылады екен. Бұл дегеніміз – білім, ғылым, саясат пен техника, мәдениет пен өнер, спортқа қатысты жазбаша ақпараттың барлығы да тек латын графикасымен беріледі, қоғамдағы барлық жаңалықтардың басым бөлігі осы графиканың негізінде таралады дегенді білдіреді деп түсінуіміз қажет. Қазіргі уақытта латын әліпбиінің біздің Отанымыздың әлемдегі дамыған 30 елдің қатарына қосылу талабының орындалуы жолында маңызды роль атқаратыны сөзсіз болып табылады. Түркі тектес халықтар тілінде латын әліпбиі 1926 жылдан бастап қолданылғаны белгілі. Латын әліпбиін алғаш қолданысқа енгізгендердің бірі – Түркия мемлекеті. [3]. Қазақ зиялыларыныңбіздің елімізде XX ғасырдың 20-жылдары латын әліпбиіне көшу мәселесін көтергені тарихтан белгілі. Сол уақыттың өзінде қазақ тілінің табиғатына сай әліпби үлгісін жасап, қолданысқа енгізген болатын. Қазақ тіл білімінің,әліпбиінің негізін салған бірегей ғалым А.Байтұрсынұлы: «Біздің заманымыз – жазу заманы: жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман. Сондықтан сөйлей білу қандай керек болса, жаза білу керектігі одан да артық», - деп айтқан сөзінің өзінде қандай үлкен мән жатыр десеңізші. Олай болса, бұл – XX ғасырдың басындағы қоғамдағы коммуникациялық үрдістерді зерделеуден туған ой. Қазір адамзат баласы XXI ғасырға аяқ басты. Қарапайым ғана жазудың маңызы бұрынғыданбірнеше есе өскен қоғамға айналды. Ендеше, әлемдегі елдердің көп бөлігі, соның ішіндетуыстас түркі халықтарықолданатын латын әліпбиіне көшу – жаһандану дәуіріндегі рухани жаңғырудың алғашқы да маңызды сатысы болмақ. [2], [3,23-б.].

Рухани жаңғыру дәуірінде латын әліпбиіне көшу қажеттілігі өз-өзінен түсінікті жайт екені белгілі. Қазірдің өзінде тілші ғалымдар латын әліпбиіне көшудің тиімді жақтарын жан- жақты дәлелдеп анықтап берді. Латын әліпбиіне көшу барысында мынандай нәтижелерге қол жеткіземіз деп айтсақ болады:

1. Алыстағы туыстас қазақтармен мәдени әрі рухани байланысты нығайту; Қазақ тілінің өзіне тән төл дыбыстарын таңбалап жазуда ұтымды мүмкіндіктерге қолжеткізу;

2. Кез келген тіл үйренушіге латын графикасымен жазу жеңілдігіне ие

болу;

3. Қазақ тілінің табиғи айтылу әуезділігі, орфоэпиялық ережесін қалпынакелтіру;

4. Ағылшын тілін оқып-үйрену, меңгеру оңайға түсу мүмкіндігіне қолжеткізу;

ҚР-ның Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаев қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы жарлыққа қол қойды. Бұл – мемлекеттік тіліміздің халықаралық дәрежеге көтеріліп, өсіп- өркендеуіне даңғыл жол ашады десек, қателеспейміз.

Қаулыда мынадай мәселелер көретілген: Қазақстан Республикасының үкіметі: Қазақ тілі әліпбиін латын графикасына көшіру жөніндегі ұлттық комиссия құрсын; қазақ тілі әліпбиінің 2025 жылға дейін латын графикасына кезең-кезеңімен көшуін қамтамасыз етсін; осы Жарлықты іске асыру жөнінде өзге де, соның ішінде ұйымдастырушылық және заңнамалық сипаттағы, шаралар қабылдасын.

Латын әліпбиіне көшу – қазақ тілінің халықаралық дәрежеге шығуынажол ашады. Ал латынның бізге берері дегенде толып жатқан тиімді тұстарын көрсетуге болады. Латынға көшкенімізде ұтатын тұстарымыз төмендегідей: ***Біріншіден,*** тіл тазалығы мәселесі. Тіліміздегі қазіргі жат дыбыстарды таңбалайтын әріптерді қысқартып, сол арқылы қазақ тілінің табиғи таза қалпын сақтауға мүмкіндік аламыз. ***Екіншіден,*** қазақ тілін оқытқан уақытта басы артық таңбаларға қатысты емле, ережелердің қысқаратыны белгілі. Ол мектептен бастап барлық оқу орындарында оқыту үрдісін жеңілдетеді. Уақыт та, қаржы да үнемделеді. ***Үшіншіден,*** латын әліпбиіне көшу – қазақ тілінің халықаралық дәрежеге шығуына жол ашады. Қазақ тіліне компьютерлік жаңа технологиялар арқылы халықаралық ақпарат кеңістігіне кірігуге тиімді жолдар ашылады. ***Төртіншіден,*** түбі бір түркі дүниесі, негізінен, латынды қолданады. Біздерге олармен рухани, мәдени, ғылыми, экономикалық қарым- қатынасты, тығыз байланысты күшейтуіміз керек. Ел мүддесі жаңа әліпбимен өзектес.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік тіл саясаты және қазақ әдебиетіндегі ұлттық идея» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Жинақ, - Алматы, 2015. /Мақала: Төлекова Г.Қ. Мемлекеттік тілдің қоғамдағы бүгінгі орны мен дамуы/.

2. www.egemen.kz сайты.

3. www.vkgu.kz/ сайты (Мақала - Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Б.Б.Келгембаева, ББО директоры)

4.qazaquni.kz сайты (Шәкір Ыбыраев, «Латын әліпбиіне көшу – қазақ тілінің халықаралық дәрежеге шығуына жол ашады» атты мақаласы, Қазақ үні газеті, 2018 ж, наурыз).

5. nur.kz сайты.

ЭТИМОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ МАҢЫЗЫ

Гиниятова Дана Сапаргалиевна
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық
Университетінің 2 курс магистранты
Ғылыми жетекші: ф.ғ.д., профессор Сабыр М.Б.

Аннотация. *Мақалда XX ғасырдың соңғы ширегіндегі этимологиялық зерттеулерге шолу жасалған. Этимологиялық зерттеулер жүргізуде академик Ә.Қайдаров ұсынған тұжырымдардың дұрыс екендігі жан-жақты дәлелденген. Осы бағыттағы ғылыми зерттеулерге шолу жасалған. Профессор Ж.Манкеева, Б.Сағындықұлының ғылыми еңбектеріндегі этимологиялық зерттеулердің маңызы жан-жақтв талданған.*
Тірек сөздер. *Этимология, көнерген сөздер, тұрақты тіркестер, архаизм сөздер*

Түркі тілдері этимологиясы қашанда өзекті мәселенің бірі. 1986 жылы 28-30 мамыр күндері Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының Ғылым Академиясының Тіл білімі институтында Түркі тілдерінің этимологиясы мәселелері бойынша үшінші кеңейтілген мәжілісі болып өтті. Бүкілодақтықмәжіліске Якутск, Черкесск, Чебоксар, Фрунзе (Бішкек), Уфа, Улан-Удэ, Ташкент, Нальчик, Мәскеу, Кызыл, Киев, Казан, Ленинград (Санкт-Петербург), Баку, Абакан, Таулы-Алтай және Қазақстанның қалаларынан 250 -ден астам ғалымдар қатысты. Мәжіліс соңынан, 1990 жылы «Проблемы этимологии тюркских языков» атты іргелі ғылыми жинақ жарық көрді. Академик Ә.Т.Қайдардың мақаласымен басталған жинаққа өте маңызды мақалалар үш топқа сараланып басылған. Бірінші топтағы мақаларда түркі түбірінің фоно- морфо-семантикалық табиғаты, лексиканың терминологиялық қабаты, теориялық мәселелер және типология, семасиология, этнолингвистика, тілдің фразео-паремиологиялық аспектілері зерттелген. Екінші топтағы мақалаларда «Фонетикалық реконструкция және грамматикалық этимология, диалектілік деректер, кірме сөздер мен лексикалық паралельдер, алтаистика» қарастырылған.Үшінші топтаға мақалаларда «Ономасиология: этнонимия, топономия, антропонимия, жеке этимология және жекелеген лекикалық қабаттардың этимологиясы» мәселелері жан-жақты қамтылған.

Тіл тарихында сөз төркінін айқындауға байланысты көптеген сауалдар бар. Мәселен, мағынасы айқын дербес сөздерге этимологиялық талдаудың қажеті бар ма, жоқ әлде ол тек мағынасы күңгірттенген, қолданыстан қалған, несирек қолданылатын, тек біріккен, кіріккен, қос сөздер мен тұрақты тіркестердің (фразеологизм, мақал–мәтел, теңеу, жұмбақ, т.б) құрамындакездесетін лексемаларға ғана зерттелу керек пе? Не грамматикалық тұлғалар мен көненің көзіндей реликтілік құбылыстарға ғана жасала ма? Бұл мәселеге айтар ғалымның өз пікірі бар. Ол сөздік қорымыздағы қолданылып жүрген лексикалық единицалардың (бірліктердің) барлығы бүгінгі таңның жемісі емес, олардың басым көпшілігі ғасырлар бойы қалыптасып, әртүрлі деңгейдегі

қолданыста болып келе жатқан элементтер. Олардың біразы тіл иелерінің жадынан шығып, мүлдем ұмыт болып, байырғы рудиментке айналады, енді бір тобы бастағы мағынасынан ажыраса да, басқа сөздермен селбесіп, қолданыстан қалмайды, т.т. Міне, сөз табиғатының осы ерекшеліктеріне қарай Ә.Қайдарэтимологиялық зерттеулерді тілдің сөздік қорын құраушы лексика- грамматикалық единицалар мен тұлғалардың барлығына да қолдануға болады, бірақ практикалық қажеттілікке және зерттеушілердің бұл іске дайындығына байланысты этимологияның да ұстанған өзіндік принциптері, әртүрлі деңгейі, жүйелі рет тәртібі, мақсат-міндеті болуға тиіс деп қарайды. Осылардың арасына этимологиялық сұранымы мол лексикалық категорияға ең алдымен мағынасы күңгірттенген сөздер жатады. Кез келген сөздің құлағынан тартып шығарып, оған қалаған қалпағын кигізу немесе өз тіліндегі сөздің төркінін екінші бір тілде кездесетін ұқсас кездейсоқ сөзге қарап анықтау, сөз қолданылған контекске қарап, тон пішу, не бұл осылай деп белінен бір-ақ басу, т.б. осы сияқты «тәсілдердің» бәрін ғалым ғылыми этимологияға жатпайтын машықтар деп қарайды.

Ә.Қайдардың этимологиялық зерттеулері мен сөз талдау тәсілдері тек ғылыми этимологияның үштік – фонетикалық, морфологиялық, семантикалық принципі мен экстралингвистикалық (тарихи, мәдени фоны және этнолингвистикалық) факторларына ғана сүйенеді деп айта аламыз дейді[1]. Көп жылдардан бері жарияланып келе жатқан ғылыми мақалалары мен этюдтерінде ғалым осы принциптерді ұстанып, оны әрбір сөздің төркінін моносиллаб (бір буынды синкретизм, омономия, еліктеуіш т.б.) деңгейінде таратуды уағыздаумен келеді, оның бұл салада қолданып жүрген талдау (тарихи-салыстырма, морфемалық жіктеу, түбірлестік, ұқсастық, сәйкестік заңдылықтарын анықтау т.б) тәсілдерді тиімді нәтиже беруде. Мәселен, автор өзінің бір этимологиялық этюдінде *шар* деген сөзді қарастырады. Бір *шар* сөзінің мағынасын анықтау үшін ол тіліміздегі «шар» тұлғасының 20-дан астамқолданысының – *шар салу, шар ұшыру, шар тарату, шарқат, шар ету, шарайна, шарбақ, бұқа шар, шаруа, шар* сәрсенбі, *шар шертер*, т.б. (*қар.: Қазақстан әйелдері.1982.№3.13-б*) қарастырады.

Ғалым этимологиясының бұл тәрізді жүйелі түрін де тиімді тәсіл деп санайды. Сонымен қатар ол сөзбен-сөз арасында бола беретін кез-келген дыбыстық ұқсастықты туыстық ұқсастыққа жору, сөздің тілдегі бүгінгі
«өмірімен» оның бұрынғы «өмірінің» арасындағы заңды түрде болатынмағыналық, тұлғалық парықты айыра білмеу, тіл фактісін әркімнің өз түсінігі (личное представление) тұрғысынан жобалау, т.б. сол сияқты мәселелерді ғылыми тұрғыда талдап, түсіндіріп те берді. «Проблемы этимологии тюркских языков» (Алма-Ата, «Наука» 1990) атты жинақта басылған Ә.Қайдардың
«Тюркская этимология: проблемы и задачи» атты мақаласы бүгінгі этимологияның принциптері мен мақсат-міндеттерін белгілеп беруімен аса құнды дүние. Ғалымның лексикология саласындағы еңбектерінде қалыптасқан өзіндік принциптері кейінгі зерттеулерге ғылыми негіз болып табылады.

Ж.А. Манкееваның «Қазақ тіліндегі байырғы түбірлерді жаңғырту» (Алматы, 2010) монографиясы да түбір этимологиясының көмескіленуі және оларды жаңғырту мәселесін қарастырды. Профессор Берікбай Сағындықұлының «Қазақ тілі лексикологиясы дамуының этимологиялық негіздері» атты зерттеу еңбегі де этимологиялық зерттеулерге теориялық негіз болатын құнды дүние. Кітапта қазақ тілінің лексикасының ішкі даму заңдылықтары (соның ішінде түбірлердің ғасырлар бойы өзгеру, бір қалыптан екінші қалыпқа көшу эволюциясы) өзге түркі тілдері мен көне түркі жазба ескерткіштерінің материалдары негізінде жан-жақты баяндалған[2]. Фонетикалық сәйкестіктердің этимологиясы ашылып, үнемдеу заңының тілдегі көріністері, флекция құбылысының қалдықтары анықталған. Байырғы фонемалар, морфемалар әр түрлі лингвистикалық әдістер көмегімен бұрынғы қалпына келтіріп, көне түбірлер мен қосымшалардың сабақтастығы дәлелденілген.

Қазақтың белгілі ақыны Олжас Сүлейменов соңғы кездері этимологиялық зерттеулерге қалам тарып жүр. Оның «Язык письма» атты еңбегі сөз тарихын тілдік сана тұрғысынан ашуға бой ұрған, этимологиялық зерттеулердің жаңаша әдістанымдық негіздерін ұсынған, жаңаша көзқарасқа толызерттеу еңбек. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының тіл тарихы бөлімінің ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты Гүлжиһан Көбденова Ана тілі газетіне (16.08.2012) жарияланған «Сөздің шығу тегі немесе О.Сүлейменовтің «Язык письма» еңбегіндегі этимологиялық тұжырымдар» мақаласында ақыннының лигвистикалық еңбегіне талдаулар жүргізеді. Г.Көбенова «О.Сүлейменовтің «Язык письма» деген зерттеу кітабы
«1001 слово» атты этимологиялық сөздігіне дайындық, ізденіс еңбек ретіндежазылған. Бұнда автор тіл біліміндегі дәстүрлі әдістен тыс өзгеше жолмен,нақты айтқанда, сөздің шығу тегін, яғни графикалық таңбаны алғашқы иероглифтермен генетикалық байланыста қарастырады»-дей келе жан-жақтызерделейді[3].

«Тілдердегі айырмашылық қай кезде пайда болды?» дегенсауалға зерттеуші «Өте ертеде, бірінші иероглифтер жазу дәуірінде. Әртүрлімәдени-мемлекеттік одақ құрған тайпалар ортақ таңбаны бірдей оқыса да,әртүрлі түсіндірген» дей келе, «Поэзия создавала языки, поэзия их разводила» − деп жауап береді. Сондықтан зерттеуші: «Генетикалық жағынан туыс тайпаларғасырлар бойына көрші тұрып, бір жазуды меңгерсе де, ортақ таңбаны атайтынбірдей дыбыстардың тіркесімділігінен әртүрлі сөздерді туындатуы мүмкін. Әрсөз нақты автордың поэтикалық ойының жемісі» деп түйіндейді.

Автордың ойынша, ең әуелі айға табыну, содан соң күнге табыну немесе күн діні болған, содан кейін барып пайғамбарлар дәуірі келіп, қазіргі дәстүрлі діндердің негізі қаланған. Жазудың алғашқы түрі болып саналатын алғашқы иероглифтер күнмен байланысты болып келді. Ең алғашқы таңба Құдайдың таңбасы мен оның есімі болды деген қорытындыға келеді. Күнге табыну символдары күннің ежелгі таңбаларының, көптеген символдық және суретті иероглифтердің пайда болуына негіз болып, адамзаттың образды жазуының негізі болып қаланды. Б.д.д. III-I мыңжылдықтағы «күн» деген мағынаны білдіретін «ra» ежелгі египет иероглифі мен ге − күн (қытай), орыс тіліндегі

rano (рано) және king − күн (майа), kon − күн (инк), күн (қаз.) сөздерінің арасындағы ұқсастықтардың сырын іздейді. «Көне сөзді жазудың алғашқы түрімен байланыстырмай зерттейтін тіл білімі көп нәрсені жоғалтады және күн таңбасында сөз бен сөйлеудің графикалық коды бар» деп тұжырымдайды. Сөз тұлғасының дамуына фонетикалық өзгерістен басқа адам санасындағы саналық өзгерістің де әсер еткенін сөздің тарихын зерттеп отырып көз жеткізуге болатынына автор ерекше назар аударады: «Сөз өз даму тарихындатек лингвистикалық өзгерістерге түсіп отырмаған, ол сонымен қатар саналық өзгерістің, саналық дамудың да жемісі болып есептеледі. Сөз − саналық, тілдік, қоғамдық, әлеуметтік, экономикалық дамудың нәтижесі. Мәселен, ежелгі дәуірадамдары күн мен айдың шар тәрізді дөңгелек екенін түсінген кезде, соларғаұқсатып моншақ жасады. Бұл зат пен сөздің пайда болуына әкелді. Сөздіңпайда болу себептілігіне негіз болды. Кеңейтілген лексикалық ұяға сөздердіжинақтағанда: money − 1) монета, 2) ақша (ағылшын); monet (фр.), монисто(слав.), monile − моншақ (лат.), monole − моншақ (тунг.-манж.), мундзак, монжак − моншақ (қараим), моншақ (қаз.) сөздерінің өзара байланыстылығынакөз жеткіземіз. Ағылшын тілінде *moon – ай* дегенді білдіреді». Егер сөзді туысемес тілдермен салыстырса, ең алдымен, айырмашылықтар көзге түсетіндігібелгілі. Бұл тек бет жағы, ал тереңірек қараса, ортақ құбылыстардың бар екені анықталады. Айырмашылықтан емес, ұқсастықтан іздеуіміз керек. Сондықтанавтордың ойынша, кейде праформаны анықтап, реконструкциялау үшін біртілдік семья аздық етеді. Өз ана тілің мен тілдік семьяны тар аймақтақарастыру, әлемдік контекстен шектеу, одан тыс зерттеу оның алғашқыдәуірдегі ортақ болған тілмен байланысын үземіз, сол себепті генезисінқалыпқа түсіре алмай қиналамыз. Автор: «Кей жағдайда біз қоғамдық ғылымдардың белгілі бір қоғамды басқа қоғамдардан шектеп, тар шеңберде қарастыратынына куә боламыз. Қазір кейбір зерттеушілердің бір саламен шектеліп, зерттеп жүрген тілдік семьядан шыға алмауы кездеседі. Бұл олардың зерттеу нәтижелеріне кері әсерін тигізеді» деп санайды. Осымен байланыстыО.Сүлейменов: «дәстүрлі этимологияның әдісінде сөздің генезисін анықтаужұмыстары алдымен жақын туыс тілдер, туыс тілдер, содан кейін зерттеуді кеңейтіп алыс туыс тілдердің негізінде жасалған этимологиялық ізденістерменғана шектеледі. Бұндай әдіспен сөздің этимоны анықталмайды. Бұл тек жұмыстың бірінші бөлігі ғана. Сөздің себептілігі бұл кезеңде анықталмайды. Этимологтың ең басты міндеті бейнелі таңбаны анықтай алу керек» дептұжырымдайды. Осындай зерттеулер этимология ғылымының жаңа беттерін,
тарауларын ашуға өз септігін тигізді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қайдаров Ә.Т.Қазақ тілінің тарихи лексикологиясы: проблемалары мен міндеттері// Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. Алматы, «Ғылым», 1988, 7-39-б.

2. Профессор түркітанушы Б.Сағындықұлының ғылыми тұжырымдарының маңызы// М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің Хабаршысы. №3.-2019.-225-231б.
3. Г. Көбденова. «Сөздің шығу тегі немесе О.Сүлейменовтің «Язык письма» еңбегіндегі этимологиялық тұжырымдар// Ана тілі газеті (16.08.2012)

ЖАЗУШЫ М.ЕСЛАМҒАЛИЕВТЫҢ «ТҰМАН ІШІНДЕГІ КӨШ»РОМАНЫНЫҢ КӨРКЕМДІК СИПАТЫ

Хамбетова Ақжарқын
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің 2 курс магистранты
Ғылыми жетекші: ф.ғ.д., профессор Сабыр М.Б.

Аннотация. *Мақалада жерлес жазушы Мұқадес Есламғалиевтің шығармашылығы кең талданған. Жазушының алғашқы әңгімелеріне талдаужасалып, зерделенген. Қаламгердің белгілі кітабы «Тұман ішіндегі көш» арнайы талданған. Шығармадағы кейіпкерлер хараркмерлерін берудегі жазушы шеберлігі жан-жақта ашылған. Жазушының тәуелсіз Қазақстан тұсындағы шығармаларына зерттеуші өз бағасын берген.*

Тірек сөздер: *шығарма, әдебиет, бүгінгі проза, көш, қазақ қоғамы т.б.*

Қамшының сабындай қысқа ғұмырында әдебиет әлеміне айшықты із қалдырған талантты жазушы Мұқадес Есламғалиұлы 1946 жылы 18 ақпанда Батыс Қазақстан облысы, Сырым ауданының Жосалы ауылында дүниеге келген. Бұлдырты орта мектебін, кейіннен Орал педагогикалық институтының қазақ тілі мен әдебиеті факультетін бітірген ол облыстық радио және телевидение комитетінде қызмет атқарған. 1979 жылы жазушы Орал қаласынан Алматыға қоныс аударып, сол жердегі бірқатар шығармашылық ұжымдарда лауазымды жұмыстар істеген. «Мұқадеспен Орал институтында қатарлас оқыдық. Бір жатақханада, көрші бөлмелерде тұрдық. Уақытының көбін кітапханаларда өткізетін ол, бізден классиктерше жазуды талап етеді. Мұқадестің «Аққу сазы» деп аталған тұңғыш кітабы үшеуара пікірталас нәтижесінде дүниеге келіп, оқырмандарға сапар шеккен болатынды» [1, 8 б.] – деп өткен күндер естеліктерімен бөліседі ақын А.Нәріков.

Ең алғашқы әңгімесі қазіргі «Жас Алаш» газетінде 1966 жылы жарияланған жазушы тұңғыш әңгімелер жинағын «Аққу сазы» деген атпен 1977 жылы жарыққа шығарады. Жазушының шығармашылық мұрасына үңілсек, оның «Екінші тыныс» (1982) [70], «Қайырлы таң» (1984), «Екі басқа дүние» (1986), «Толқын мен ағын» (1992), «Өз жүрегіңе үңіл» (1996), «Тұман ішіндегі көш» (2000) атты көркем прозалық кітаптары жарық көрген. Сондай- ақ, тарихи зерттеулері топтастырылған «Сан қилы сауал» (1995), «Әбілхайыр

хан», «Ғұмырнамалар мен ғибратнамалар» (2000) атты кітаптары мен «Әйтеке би» тарихи-философиялық дилогиясы (2001) жарыққа шыққан.

Жалпы жазушының туындыларының көпшілігі тарихи тақырыптарға арналған, оған қоса өзі өмір сүрген дәуіріндегі орын алған оқиғаларды, қоғам келбетін арқау еткен. Тарихи тұлғалардың еліне жасаған елеулі еңбектерін жинақтап «Төле би», «Партизан Қасым Қайсенов», «Ақ бата», «Тамаша»,

«Жаһанша Досмұхамедов» атты жинақтарды құрастырды.

Мұқадес Есламғалиевтің «Тұңғиық түбіндегі сәуле» әңгімесінің негізгі кейіпкерлері – аудан басшыларының бірі Қазтуған, талантымен танылған суретші Қазыбек, ағайынды жігіттердің ауылдасы Төлеш. Жазушы Қазыбектің ойы арқылы Төлештің өткен өмірін елестетіп, болмыс-бітімін, мінез-құлқын танытады.

«Қазыбек ойға шомды. Бұл тағдыр дегенің бір теріс қараса, жаны ашып, қайтыпбетін бұрмай қоятын, соншама безбүйрек, соншама тасбауыр болар ма? Әйтпесекез келгеннің басына қонып жатқан бақ құстарының бірі болмаса бірі мұның басына неге қонбасқа? Үрке безетіндей, қонбайтындай бұл не жазды оған? Жан баласына қара тырнақтай қаралық жасап көрмеген Төлеште не құны кетіпті? Әкесі болса майданнан оралмады. Шешесінің соғыс жылдары колхоз шөбін тасып жүріп, боранға ұшып өлгенін Төлештің өзі де білмейтің болса керек» [2, 5 б.].

Жалғыз қорғаны әжесінен де айырылған Төлеш қатал тағдырдың сынағынабас көтере алмастай қажып, мәңгүрт адамдай аузы аңқиып, ештеңемен шаруасыжоқ, басы ауған жақта жүреді де қояды. Оның бұрынғы қалпын білетін Қазтуғанмен Қазыбек қана. Оны Төлештің сөзінен де аңғаруға болады. Үлкен де, кіші де өзінкез келген жұмысқа жұмсайтынын, сөйлесе бәрі күлетінін айтқан Төлеш сөзі менісіне тек осы екеуінің ғана дұрыс көзбен қарайтынын сезеді.

___Саналы да өнегелі ғұмыр кешіп, қай кезеңде де ұлтын қадір тұтып, халқының сөзін сөйлей білген дарынды жазушының өмір жолы мен шығармашылық мұрасын жете зерттеуде көптеген әдебиетші-ғалымдар мен сыншылардың мақалалары мен ой-пікірлері болары сөзсіз. Осы тұстаМ. Хамзақызының «Мұқадес Есламғалиев. Бұл есімді айбынды алаш жұрты жақсы біледі. Ақ Жайықта туып, оқып, өсіп-өніп, Алматы қаласына барып әдеби ортада өндіріп повестер мен романдар жазып, еліміздің өнері мен мәдениетіне сүбелі үлес қосқан азамат. Дарынды жазушы» [2, 8 б.] – деген тұщымды пікірі М. Есламғалиевтің жазушылық даралығына дәлел бола алады.

«Тұман ішіндегі көш» романын тағы бір қайталай оқығанда байқағанымыз тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы өлара кезеңдегі қоғамдағы сан қилы өзгеріс жазушының жүрек сүзгісінен өтіп, санасын сілкіп, тәнін тітіркендіргенін, жазбауға мүмкіндік болмағасын жазғанын байқаймыз. Жазушы «адам жанының инженері екен-ау» деп қол қоямыз.Романның бас кейіпкері –Береке жиынтық образ болғанымен автордың өзі болмаса да көзі. Берекенің ішкі монологы: «Ал жартусыз жалақысының, зейнетақысының өзін жыл бойы ала алмай, ең соңғы тай-тұяғынсаудагерге қақшытып, құдайдан бір ғана тыныштық тілеп, «Жоқ» деген сөздің өзін күліп тұрып айтатын мына далалықтардың жан дүниесін, қадір-қасиетін басқаның басын ауыртпағанда,қашан болмасын, өзіміз ұқтық па?... Өзі жылап отырып та өзгені жұбатуға келгенде өре тұратын бұл далалықтардың жаны неткен сірі!...келімсектерге

құдайдың кіндігінен жаралғандай елпектеп, ал бұларға күннің некесіз жаралған баласындай шекемізден қарайтынымыз қалай деп ең болмаса бір қайыра ойландық па? Сонда: «Бұларың не?» деп бір қыңқ етпейтін қандастарымызға өлшеусіз дархандық сыйлаған мына табиғат – Ана неткен құдіретті!...». Қазақтың да, биліктің де құлағына жетер ащы шындық.

Тұман ішіндегі көштің қатарында кім жоқ дейсің? Өзі туралы кітап жаздырғысы келетін Төремұрат, сөз жоқ бүгінгі Қазақстанның адамы. Ол үшін дүниеде сатылмайтын ештеңе жоқ. «... Мына кейуана тірлікте сат деген сөздің жалғыз сыңары –сатып ал! Оның құйтырқысына бұл сияқтылар кещще. Оған сұңғылалар –әлгі Төремұрат сықылдылар. Заманның құрсағында жаралып, кіндігін уақыттың өзі кескендер, әне, солар. Бүгінгі күннің мырзалары да солар. Олардың ұғымында, Алланың нұрпейілінен жаралған пендесінің ең асылы – жаны мен арыныңбағасы да солардың қалтасында, солардың құзырында...». Бұл да нарықтық қатынастармен кірген «арыңды сатсаң да ақша тап» дейтін сасық пиғыл, қорқау күнкөріс[3]. Бір редакцияда жұмыс істейтін адамдар әртүрлі. Ісі мен ойы қабыспайтын Далбай, баласы шет елге қашқан Қуангерей, тілінің тікені бар Есімхан бір-біріне қарама-қайшы кейіпкерлер. Шенеуніктер Төрежанов пен Күдербаев өмір бойы бақталас, тақталас, мақсатқа жету үшін еш нәрседен тайынбайтын жандар. Тәуелсіз газет шығарып, әртүрлі кедергілерге тап болып жүрген Игісін ішкі қырындысын ақтарады: «әуелден де ауқатты мен байдың көлеңкесін сағалайтын қазақты үш ғасырлық отарлаудың қоқанлоқысы еңсесін езіп жіберген бе деп қорқам. Рухы езілген халық –жалтақ. Жалтақ адам өзіне берілген еркіндікке де еркін қожалық ете алмайды. Ол әлі де күштініториды. Соның көлеңкесінен кеткісі келмейді....». Бұл да көкейкесті тұжырым. Саяси тәуелсіздікке жеттік, енді рухани тәуелсіздікке жетер ме екенбіз деген аңсар.

Шығармада бүгінгі күннің сипаты анық суреттелген. Үндесу» деп партия құрып, төріне Төрежанов қонжиды. «Жаңа ұран» деп партия құрып, жалы күдірейіп Күдербаев шыға келді. Қалыспай, қатарласа шапқандардың да қатар- қарасыны жетерлік. Не керек, аты басқа, заты инкубатордан шыққан шөжелерден аумайтын партиялар қаптады-ай дейсің! Еркіндікке жеткеннің жөні осы ғой деді ме, ешкім өгейсімеді де,-деген сөздерден ескішілдік жайбарақаттықты баса-көктей көрсеткен жаңа көріністі, жаңа ұғымдар мен көзқарасты көреміз. Шығарманың басынан-ақ сарказм анық байқалады. Еш қорықпастан, қаймықпай шенеуіктерді өзара салыстыра суреттеген жазушы, Төрежанов пен Күдербаевтың сырын ашарлық баяндаулар мен кейіпкерлердің ой-сезімдерін бейнелеп, іс-әрекет, сөздері, қозғалысты көзге елестетерлік эпикалық сурет кеңдігімен молынан көрсеткен. Негізінен бір оқиғаның жобасымен дамыған композиция шығарманың романға тән ерекшелігін анықтағанмен, суреттеу құралдарында эпикалық қарымның молдығы көрсетіледі.

Жазушы шығармада телефон арқылы сөйлескен диалогты тырнақша ішіне ерекшелеп, басқаша стильде жазған. Осы таңдалған стиль шығармаға ерекше әсер беріп тұр, тіпті тіл мен әдебиеттегі жаңашылдық десекте болады. «Екі жақтының да ендігі уақытта ары қараған беттері бері қарамастай боп кетіскен

тұстары осы еді...»,-деп ашу-ызалары долданып беттеріне шыққан қос жақтың мінездерін, ел билеу жүйесіндегі әділетсіздікті, адамдарды құшағына алып бұза бастаған пиғылдар айқын да жарқын суреттеледі. Оқырман алдында үлкен көркемдік әлемді жайып тастаған қаламгердің романынан ауқымды туындыға тән суреткерлік пен кең жан-жақты ойлау жүйесін көре аламыз. «Америкада адамдар бір-біріне әрдайым күле қарап, амандасып жүреді екен дегенді айдан адам табылғандай жарыса келіп жазатынымызды қайтерсің! Құдай-ау, екінің бірі бір айлық жалақысының жарымына машина алып, жарты жылғы үнеміне дүниенің қай қиырына қыдырып, демаламын десе де жетіп-артылып, ит үстіне іркіт төгіліп жатса, олар күлмегенде, жылауы керек пе?!»,-деп жазушыжартусыз жалақысы мен зейнетақысын жыл бойы ала алмай, ең соңғы тай- тұяғын саудагерге беріп, құдайдан бір ғана тыныштығын тілейтін бөрі мінез далалықтартың жан-дүниесі мен қадір-қасиетін әсерлі жеткізеді. «Өзі жылап отырып, өзгені жұбатуға келгенде өре тұратын далалықтардың жаны неткен сірі!»,-деп бірге таңданғандай жазушы. Қазақты төзімділік иесі, шексіз шыдамды, ала бөтен бауырмалдық, дархан жомарттық пен көл-көсір пейілді, ақ берен, атан қайрат, нар мінезді деп сипаттаған. Туған жерге деген сағыныш пен табиғатының салтанатына деген ілтипат, халқының қайталанбас болмысына ізет бәрі-бәрі ерекше суреттеледі. Осы жерде қазақ әдебиетінде ертеден қалыптасқан синтетикалық психологизм тәсілі көрініс табады, портрет, қозғалыс, мінез-құлықты анық көрсететін бұл тәсіл жазушы идеясының жүзеге асуына қызмет етеді.

Романда саясаттан сыр шертіп, шығарма ортасы үрейлі көріністе айналған. «Өз шекарасын тас құлыптап алған Ресейге есік, қақпаңды айқара ашып тастағандағы күнің қойыңды қасқырға бақтырғанмен бірдей шықпаса, күндердің күнінде менің сәлемімді алмаңдар. Әлде өзіңе уы мен газын қалдырып, игілігін Ресейге берген Байқоңырың ба-елдігіңнің белгісі. Әлдехалқыңнан жасырып келген Ресейге берген бес палигоның ба?!»,-деген Далбай сөзі өмір шындығының қатыгез қалпын бұзбай, жұмсартылмай суреттелген бейнесі. Ащы шындықтың қоюлығы сонша, оқып отырып ешбір елдің тарихында болмаған бейбастықты білімсіздік деудің орнына кемелдік дегенін біреу естіп қалмасын деп өзің қорқасың. Осы аралықтарда Далбай мен ұлы арасындағы диалогта, шындықты көркем бейнелеу үлгісінде емес, сақауланған ұлының еріксіз құлақ түргізетін жауабын, іс-әрекетін көрсетіп суреттеу әдісін пайдаланған.

Кеңес Үкіметі кезеңі мен Тәуелсіздік уақытындағы тілшілік, журналистік өмірді романына арқау еткен қаламгер, түрлі кейіпкерлерді тудырады. Жазушы адамдарды тануға, олардың өзара қарым-қатынасына, адамдық, азаматтық сапа-қасиеттеріне аса қатты көңіл бөлген. Журналистер - бір-біріне өте қатты ұқсайды, тілге шешен, қателікті бірінші байқайтын, басынан сөз асырмастан, кез-келген ортада суырылып алға шығып сөз сөйлейтін адамдар. Бұл ережені көзі ашық, көкірегі ояу кез-келген адам біледі. Десе де бұл заңдылық романда бұзылған, яғни адамдардың әртүрлі болатынын, дүниетанымдары мүлдем ұқсамайтындарын көрсетеді. «Міне, Егемен ел атанған уақытымызға да бар болғаны төрт жыл өтсе де..,-деп басталып мақаланың соңы:-Көк байрағымызды

бұдан да биікте желбірер күні алда!» деп аяқталыпты. Береке осы мақаланы оқып, «Дәкесі, баяғыда әр мақалаңыз Коммунистік партияның сара басшылығының арқасында деп басталып, КПСС-тің пәленінші съезінің шешімдерін қажырлылықпен жүзеге асырайықпен аяқталатын еді»,-деп «ақ шайтаны» түртіп Далбайға тиісіп әзілдейді. Осы екі ортада тышқан алып дәніккен мысықша тап беретін, тілі ұзын Есімхан: «Өзі кезінде коммунист болмағандай»,-деп екі ортаға от тастайды. Әзілі жараспай Береке Далбайдың алдында кешірілмес күнаға батқандай жүрген, аңдамай сөйлеп, ауырмай өлгеннің кебін киді. Бұл жерде Есімханның ащы тілінен таяқ жеп жүретінін,
«тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады» деген мақалдың Есімханғаарналғанын байқауға болады. Есімхан-өзі сұрақ қойып, өзі жауап беріп отыратын қызық мінезді жан. Кезекшілік кезінде корректор қыздарға қайдағы- жайдағы сайқымазақ, кержамбай әңгімелерді айтып, көздерінен жас аққанша күлдіртіп, өзі корректураны сырғақсыта көз жүгіртіп өте шығатын әдеті бар. Алаңғасырлығы және бар, буындарды, жалғауларды ұмытып корректорлыққа дейін төмендеген, бірақ бес-алты ай өтпестен сарашының тілін тауып, қара орнына қайта келеді. Бірақ соған қарамастан сәтсіздіктерге қабырғасы онша сөгіле қоймайды, яғни өз көңіліне кірбің түсірмейтін жан. Есімхан мен Далбайарасындағы әңгіме өте шынайы бейнеленген, шыныменде көз алдында болып жатқан сияқты. Тілін тығып сөйлейтін Есімхан: «Вот, Қуекең екеуіңнің жөндеріңіз басқа. Бірің білдей бір журналды басқарып, бірің үкімет мүшесі боп қайтқан зиялы қауымнансыздар»,-деп Далбайды оң жамбасына оңтайлапәңгімеге тартады, бірақ Далбай оңай шағылатын жаңғақ емес, «нағыз жылансың-ау» деп кіжінеді, сенбейді. Мүләйімсіп сөйлегенмен, тілін аямай тығатын Есімханның сөздеріне алғашында әжептәуір ешкімөзденіп ежірейгенменен, тез ұмытып кетеді. Далбай-кек сақтамайтын, жамандықтан бойын аулақ салуға тырысып бағатын сабырлы жан. Ол шығармада ұлының
«бизнесмен» боламын деген сөзіне өте қатты ренжейді. Өмірдің әділетсіздігіне наразы еді. Өзі бар өмірін тілші болуға арнап, күндіз-түні тынбай еңбек етіп келеді, бірақ ешқашан материалдық тұрғыдан бай болмады. Енді міне ұлдары
«бизнесмен» болғысы келгені. «Неткен бір қайырсыз күн еді. Шетінен бизнесмен болғылары келеді. Ал тонаңдар! Мұраттарыңа жететін жалғыз жол сол болса, сыйрақ қып шығыңдар жұртты»,- деп ашу-ызасын баласына төгеді шығармада. «Ұлт деген сөз болмасын, жер сатылсын деп сандалған ана сегіздің,деркұлдардың қолшоқпарына айналдың»,-деп ұлына ұрысқан сөзінен Далбайдың бойынан намысты биік қойған, халық қамын жеген, әділ бейнені көруге болады. Жазушы шығарма сюжетін жеке адамдардың тағдырымен байланыстыру арқылы өз кезеңіндегі заманалық шындықты ашып көрсеткен. Бұл жердегі шындық-қазақ қоғамындағы билік, мансап және қарапайым халық үні екені айқын.

Романда нәзік сезім махабатқа да орын берілген. Береке мен Жаңылсын арасындағы әдемі жарасымдылық шебер баяндалады. Сырға бөккен тәтті тыныштықта әңгімелескен қос жанның бір-біріне сауалдары таусылар емес.
«Махаббаттың дайын формуласы жоқ қой. Болса ешкім де қателеспес еді. Қателеспесе, адаспаса, махаббат осыншама әулие сезімге айналар ма еді. Міне,

екеуіміздің арамыздағы сезімде бұрын еш жерде, еш кітапта жазылмаған»,-деп Жаңылсынның еркелей сөйлеген сөздерінен Берекеге деген қимастық сезім аңғарылады. Жаңылсын-романдағы әйел бейнелерден нақты көзге түсетіні, шығармадағы бір жүйе тартыстың өрістеп шиеленісуі де осы Жаңылсынға байланысты, яғни Береке мен Жаңылсынның кездесуі, Жаңылсынның өлімінаяқ астынан болуы, оқырманды рухани күйзеліске ұшыратады. Жазушы сағыныш, өкініш, күйініш сезімдерін және кейіпкерлердің адамшылығы мен опасыздықтарын қатарластыра махаббат мәселесінде тоғыстырып, толық аңғартқан.

Шығармада бала тәрбиесі туралы да сөз қозғалады. Тәрбие-білімнің бастауы, қайнар көзі емес пе? Кімді кінәлау керек екенін қайдам, дегенмен романда Қуангерейдің жалғыз баласының ағылшын тілін жетік біліп, білімді болғанымен тәрбиесі тым бөлектеу. Қуангерейдің: «Өйтіп оқығаннан, жалғыз ұлдың көзі неге қара танымай қалмады»,-деген сөзі әкесінің налыған қарғысы іспеттес. Өмір шындығының бір-біріне ұқсамайтын, тіпті қарама-қарсы күйге келген өзгерісін таныту үшін жазушы контрасты суреттер жасайды. Балаға білім беріп, азамат ету мен оған қарсы сол білімді бұрыс жолға пайдалану осыған дәлел.

Роман соңы өлім мен өмірдің арасында қалған Берекені суреттеумен аяқталады. «Іште, шынында, бұл кезде операция столында өмір мен өлім арпалысы итжығыс халде еді. Уақыт шіркін, қаншама «Тарихтың сарапшысы» атанғанмен, бұлар күткен жақсылы-жаманды хабарды жеткізуге тайсақтайтын секілді»,-деп аяқталған романның психологиялық иірімдерінің мол екенін байқауға болады.

«Тұман ішіндеіг көш» романы - тілі бай, образды, ойлы, суреттері жарқын, кейіпкерлері нақты, тілдік жүйесі қазақ ұғымына лайықты. Өмір шындығын мол қамтып жаңа өмірді, жаңа дәуірді кең суреттеген жазушы өзінің ойлау парасаты мен суреткерлік шеберлігін жоғары деңгейде ұстай отырып, оқырманға үлкен мұра ұсынды. Жазушының өзі өмір сүріп отырған заманның шынайы келбетін аша білген.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Нәріков А. Оралымды ой, қарымды қалам // Қазақ әдебиеті. – 2016. – 12ақпан. – Б. 12.
2. Хамзақызы М. Мұқадес – мәңгі өлмейтін жазушы // Жайық үні. – 2016. – 5 мамыр. – №18. – Б. 13.
3. Сабыр М.Б. Ақиқаттың аңсары, Егеменді Қазақстан, 2016.
4. Мүтиев З. Әдеби өлкетану.- Орал,2018

ПРОФЕССОР Н.Ф.КАТАНОВ ЖӘНЕ ТҮРКІ РУХАНИЯТЫ

Айтбаева Кулпан Айтбайқызы
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті 2 курс магистранты
Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.д., профессор Сабыр М.Б.

Аннотация. *Мақалада қазіргі түркология түркі тілдес этностардыңтілін, тарихын, әдебиетін, фольклорды, халықтардың мәдениетін қамти зерттейтін кешенді гуманитарлық сала екендігі айтылған. Түркітану саласына, сол арқылы жалпы руханиятқа зор еңбек сіңірген Императорлық Санкт-Петербург университетінің түлегі, Императорлық Қазан университетінің және Қазан рухани академиясының профессоры, Сібір халықтары (хакас) арасынан шыққан алғашқы профессор, салыстырмалы тіл білімінің докторы, филолог-түркітанушы, фольклорист, этнограф, қоғам қайраткері Н.Ф.Катановтың еңбектері жан-жақты талданған.*

Тірек сөздер: *түркі әлемі, түркітану, түркология, түркі руханияты*

Қазіргі түркология түркі тілдес этностардың тілін, тарихын, әдебиетін, фольклорды, халықтардың мәдениетін қамти зерттейтін кешенді гуманитарлық сала. Алайда кез-келген ғылым саласы сияқты түркология да күрделі ізденіс жолдарынан өтті, Жалпы алғанда кезінде Ресейде түркология айта қаларлықтай деңгейде дамығаны белгілі. Орыс ғалымдары сол аймақтың өз ұлтының өкілдерін қатыстыра отырып бұл салада орасан зор жетістіктерге жетті. Алайда Ресейдегі түркология XX ғасырдың ортасына қарай ғылыми ақиқатқа жетуден гөрі, коммунистік идеологияның қызметшісі болуға көбірек бой алдырғаны аңғарылады.

XX ғасырдың аяғына қарай түркі тілдес халықтардың саяси-әлеуметтік, мәдени-рухани тұтастығы жөніндегі идея қайтадан күн тәртібінде қойылып отыр. Бұны тек түркілік мақсат-мүддемен ұштастырмай, әлемдік дамудың заңдылықтары аясында танып-түсінгеніміз жөн. Түркі халықтарының тұтастығымен байланысты проблема түптен келгенде түркі халықтарының тілі, әдебиеті, мәдениеті, экономикасы, саясаты, бірлігі мәселесі. Сондай-ақ, ол түркі тектес халықтардың этногенетикалық, саяси-әлеуметтік және мәдени-рухани біртұтастығын мойындау деген сөз, түптеп келгенде, Еуразия құрлығында мыңдаған жылдық тарихы бар ұлы мәдениетті мойындау болар еді.

Жұртшылыққа белгілі, түркологияның дербес ғылым саласы ретінде таныла бастағанына да екі-үш ғасырдың жүзі болып қалды. Осы мерзім ішінде оған адал қызмет етіп, барша саналы ғұмырын арнап, өлмес мұра қалдырған небір айтулы ғалымдар болды. Олардың табанды ізденістері мен тегеурінді еңбектерінің арқасында түркология дербес ғылым саласы ретінде біржолата орнықты. Қазір дүние жүзінің көрнекті ғылыми орталықтары мен оқу орындарында ол дербес ғылым саласы ретінде зерттеліп, оқытылуда.

Түркітану саласына, сол арқылы жалпы руханиятқа зор еңбек сіңірген Императорлық Санкт-Петербург университетінің түлегі, әлемге аты әйгілі

түркітанушы В.В.Радловтың шәкірті, Императорлық Қазақ университетінің және Қазан рухани академиясының профессоры, Сібір халықтары *(хакас)* арасынан шыққан алғашқы профессор, салыстырмалы тіл білімінің докторы, филолог-түркітанушы, фольклорист, этнограф, қоғам қайраткері - НИКОЛАЙ ФЕДОРОВИЧ КАТАНОВ (1862-1922) болды[1].

Бұларға қоса профессор Н.Ф.Катанов Императорлық Орыс география қоғамының, Москвадағы жаратылыстану, антропология мен этнография жанашырларының Императорлық қоғамының, осы тектес қоғамныңТашкенттегі Түркістан үйірмесінің мүшесі және Қазан мен Семей қалаларындағы Статистикалық комитеттердің толық мүшесі болды. Н.Ф.Катанов белгілі түркітанушы ғана емес, өз кезегінде бүкіл Орыс Империясына танымал тұлға болды. Бүгінгі күн көзімен қарағанда өмірден ерте кеткен ғалым туралы, оның жақын досы, профессор И.М.Покровский:

«Николай Федоровичтің қайтыс болғандығы туралы хабар Қазан қаласына тез арада тарап кетті, оны білгендерді таң қалдырды, оны бүкілҚазан халқы білетін еді, қатты қайғырды. Өйткені, көпшілік ол арқылы ғылымның орны толмас ауыр қазаға ұшырағанын, оның қайраткерлік ісінің орны толмасын, ең бастысы бүкіл Ресейде өзінің даралығымен, теңдессіз таза дарындылығымен, ерекшелігімен көзге түскен адамның өмірден өткенін түсінді, сол үшін де қайғырды» - деп жазды[2].

Шын мәнінде де профессор Н.Ф.Катанов тар шеңбердің адамы емес еді. Ол өз кезінде саламатты өмір салтын дәріптегендердің бірі. Басқа қоғамдық қызметтерін айтпағанда Қазандағы салауатты өмір қоғамының жұмысына басшылық жасап, саламатты өмір мен тарихи бағытты ұстанған «Деятель» журналына басшылық жасап, мақалалар жазып, шығарып тұрды. Ғасыралмасып, сасяи-әлеуметтік көзқарас, дүниетаным өзгеріске түсіп жатқан өтпелі дәуір жалпы руханиятқа да өз әсерін тигізбей қойған жоқ. Н.Ф.Катанов халықтың орныққан сенім-нанымы мен салт-дәстүрлеріне қарсы бағытталған социалистік теориялар мен дінге қатысты «жаңа» доктриналарға да қарсы болды. Өз көзқарастарын сол кездегі Қазан Рухани академиясы жанынан шығып тұратын «Инородческое образование» журналында жариялап тұрды.Онда негізінен Ресейлік Европа және Азия халықтарының бұрынғы және сол тұстастағы өмір салтынан, діни наным-сенімдерінен мол хабар берілетін[3].

Түркология мәселесі Н.Ф.Катановты жас шағынан қызықтырды. Ол студент кезден бастап белгілі түркітанушылар В.В.Радлов, Н.И.Веселовский, И.Н.Березиндердің басшылығымен сагай тілінің диалектикалық ерекшеліктері *(наречия)* туралы өз жазбаларын өңдеп, бастырды. Оқу бітіргеннен кейін Н.Ф.Катанов Орыс географияқоғамы мен Ғылым Академиясы атынан Шығыс және Батыс Сібір, Шығыс Монғолия, Жонғария және ҚытайлықТүркістанғасол жерлердегі түркі тектес этностардың өмір-салттарын, дәстүрлерін, фольклорын зерттеуге ұзақ уақыт іс-сапарларға жіберіледі.

Осы кезде Н.Ф.Катанов Сібірдің жергілікті халықтары қазіргі хакастар, тувалықтар, алтайлықтар, карагастар, Қытайдың Шығыс және Солтүстік жағын,Монголияны мекендеген түрік тілді халықтарды, оның ішінде қазақтар мен қырғыздардың да этнографиясынан, этномәдениеттерінен, тілдерінен жан-

жақты хабар беретін мол ғылыми-теориялық мұралар жинап қалдырды[4]. Кейін сол сапарларда жиналған материалдар негізінде университет профессорлары мен студенттері алдында «Түрік-татар халықтары туралы этнографиялық шолу» атты лекциясын оқиды. Ол ғылыми ортадан зор бағасын алады. Н.Ф.Катановтың «Урянхай тілін зерттеу тәжірибесі» атты докторлық диссертациясы әлемдік түркологияның алтын қорына қосылған аса құнды еңбек болды.

Білім деңгейі өте жоғары, көптеген тілдерді еркін игерген Н.Ф.Катанов этнографиялық экспедицияның алғашқы күндерінен бастап аз этностардың әлеуметтік өмірін зерттеудің өзіндік тиімді жүйесін жасады. Соның арқасында жергілікті Сібір халықтарының, Ресей Империясы ықпалында болған түрік тектес этностардың және сол аймаққа көршілес жатқан халықтардың рухани әлемін зерттеуге зор мүмкіншілік туды. Біздің бүгінгі әлеуметтанушыларымызбен фольклортанушыларымыз, жалпы гуманитарлық білім саласындағы маман ғалымдарымыз үшін де профессор Н.Ф.Катановтың үлгі тұтар тұстары жеткілікті. Олар: ауыз әдебиеті мен ескі сөздердің нұсқаларын айтушыларға деген ерекше ілтипат, құрмет, деректерге терең зер салу; өзінің әңгімелесіп отырған адамының әлеуметтік ортадағы орнына қарамастан онымен өзін тең ұстау, төзіммен тыңдау және кішіпейілділік көрсету; мәліметтер мен мағлұматтарды жазудағы дәлдік пен ұқыптылық; эмперикалық материалдарды жіктеудегі анықтылық.

Профессор Н.Ф.Катановтың Сібір және мұсылмандық Шығыс халықтарын зерттеу бойынша қалдырған мәдени мұралары мен зерттеу бағыттарын талдай келе ғалым-түрколог зерттеулерінің төмендегідей бағыттарын көрсетуге болады.

- тіл, оның түрік тілдес халықтардың әр этносындағы қолданыс ерекшеліктері;
- фольклор, оның жанрлары *(ертегілер, көне сарындағы әңгімелер, аңыздар, мысалдар, көнеден жеткен сөздер, дәстүрлі өлеңдер, жұмбақтар, мақал-мәтелдер, халықтық ырым-жорамалдар, жөн- жосықтар, халық атынан айтылған ұлағатты сөздер);*
- дін, түрік тектес тайпалардың жалпы дүниетанымы мен философиялық көзқарастары; православие дінімен қатынас;
- материалды мәдениет, тұрмыс, шаруашылық бұйымдары; дін, ғибадат, табыну бұйымдар мен заттар;
- түрік тектес тайпалардың мәдени-әлеуметтік, ақшалы-тауарлы қатынастары;
- тайпалардың әлеуметтік құрылымы, басқару жүйесі, туыстық, ру- тайпалық қатыстары;
- халықтардың психологиясы, жеке адамдардың ара қатыстары, этносаралық қатынастар, т.б.;
- жекелеген тайпалардың тәлім-тағылымдары, жалпы педагогикалық көзқарастары.

Профессор Н.Ф.Катанов осы жоғарыда көрсетілген барлық салалар бойынша елеулі еңбектер қалдырды. Оның кейбір ғылыми пікірлері күні

бүгінге дейін құндылығын жоймаған. Түрколог ғалымның *тіл* мен оның әр этностардағы қолданыс ерекшеліктері туралы пікірі өзінің мазмұн тереңдігімен таңдандырады. Профессор-түркологтың бұл туралы пікірлері төмендегідей. Тіл барлық мәдениет атаулының негізгі, тұғыры, сондықтан мәдениеттің дамуы мен қалыптасуы, өркениеттің болуы, өсуі тілге тікелей байланысты қарастырылуға тиісті. Ал тілдің даму жолы мәдени-тарихи мазмұнмен бірбүтін тұтастық құрайды. Кез-келген мәдениеттің негізі, тұғыры тіл болғандықтан, оның ерекшелігі жан-жақты талданып, саралануы тиіс. Тіл - материалдық және рухани әлемнің таңбалаушы құралы, рухани әлемді, ұлттық сананы қалыптастырушы, саяси-әлеуметтік, мәдени, рухани болмысты реттеуші. Тіл- әлеуметтік құбылыс. Ол қоғамның дамуымен бірге үнемі өзгеру, жетілу үстінде болады. Бүгінгі таңда екі ғылым ретінде танылып отырған бұл салалардың негізгі жақындығы халықтың жалпы мәдени және рухани болмысын анықтаумен байланысты. Тіл де, мәдениет те халықтың дүниетанымдық тереңдігін, мәдени тектілігін, әлеуметтік ойын толық көрсететін негізгі фактор. Осыған байланысты Н.Ф.Катанов өзінің «Түрік тайпалары ортасында» атты жазбаларында: «тілдің дамуы халықтың жалпы мәдени өрісімен, рухани байлығымен байланысты. Мәдени-рухани өрісі әр түрлі жолмен тарылған халықтың тіл аясы да тарылады»- деп жазды.

Ұлттық тіл-әр халықтың өзіндік ерекшеліктерін ғана көрсетіп қоймайды, олардың ой-санасы мен парасатын, бүкіл болмыс - тіршілігі мен сезім - түйсігін ұрпақтан - ұрпаққа жеткізетін күретамыр. Тіл кез-келген халықтың ұлттық белгісі, айырымы, символы. Сондықтан толыққанды тілсіз, толыққанды ұлт болуы мүмкін емес, ұлттық сана - ұлттық тілмен қалыптасады. Адамгершілікті қалыптастыратын игілікті адам алдымен ана тілі арқылы қабылдайды, бағалайды. Адамның өзін танудың, өзгемен теңесудің өтімді құралы да осы тіл.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Валеев Р.М., Тугужекова В.И. Профессор Н.Ф.Катанов и его вклад визучение этнографии и фольклора тюркских народов ЦентральнойАзии//Электронный информационный журнал. http://www.tuva.asia/journal/ isse-9/3062-valeev-tuguzhekova.
2. С.Е.Малов, Н.Ф.Катанов Профессор Казанского университета (1862-1922гг.)// Вестник АН Каз.ССР. 1958. №5.
3. Н.Ф.Катанов Опыт исследования урянхайского языка с указанием главнейших родственных отношений сто к другим языкам тюркского корня. Казань, 1903. С.Н.Иванов, Н.Ф.Катанов (очерк жизни и деятельности). Изд.2-е «Наука», М., 1973.
4. С.Н.Иванов, Н.Ф. Катанов. (Очерк жизни деятельности). Изд. 2-е, «Наука», М., 1973.

ӘӨЖ 930.271

ҚАЗАҚ ЖЕРІНДЕГІ ЖАЗУДЫҢ ПАЙДА БОЛУЫНЫҢ МӘСЕЛЕСІЖӘНЕ КӨНЕ ТҮРКІЛЕРДІҢ ӘЛІПБИІ

Мырзабекова Ақжарқын Мұратқызы
Педагогика ғылымдарының магистрі, педагог-зерттеуші

Аннотация: *Қазіргі Қазақстанның қоғам өмірінің барлық салаларында, оның ішінде рухани-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси құқықтық саладажүріп жатқан терең де ауқымды өзгерістер қазақ халқының әлемдік өркениеттен алатын орнын анықтауды өркениеттің негізгі өлшемдерінің бірі*
– жазуды жете зерттеуден, қазақ жеріндегі жазулардың жалпы тарихынан, түрлерінің жүйеленуінен, әліпби алмастыру салдарының сарапталуынан және олардың қоғам өміріне әсер етуі мен оған берген қоғам жауабын анықтаудан бастауды қажет етеді.

Түйін сөздер: *Әліпби, тастағы жазу, “түркі”, “Күлтегін”, “тәңір”.*

Қазақ жеріндегі жазуларды зерттеудің өзектілігі халықтың әлемдік өркениет талаптарына жауап бере алатын заманауи жазу үлгісін таңдауда тарихтан белгілі қазақ өркениетінің жаһандану заманындағы сыртқы әлеуметтік-мәдени әсер мен ықпалдасу барысындағы ұлттың ішкі рухани бірлігін сақтай отырып, оны әлеуметтік-экономикалық, саяси өзгерістердің рухани негізі ретінде қарастыру барысынан туындайды. Мерзімді баспасөз беттерінде ауық-ауық көтеріліп, дамыл-дамыл пікірталас туғызып отырған келелі мәселердің бірі – қазақ әліпбиінің болашағы, яғни латын жазуын қабылдау-қабылдамау мәселесі. Осы мәселеге қатысты ой қозғап жүрген жұртшылықтың біреулері латын жазуын қабылдау арқылы озық дамыған елдерге бір табан жақындау, өркениет табалдырығын аттау, яғни ақпараттық кеңістікке еркін өту мүмкіншілігін алу туралы жарқын болашақты суреттесе, енді біреулері олай еткен жағдайда ұлттық мәдениет батыстық мүддеге негізделген өріске өз еркімен еніп, соның тұңғиығынан шыға алмай, өз рухани мұраларымыздың толығымен келесі ұрпаққа жетпей қалу қаупінің барлығы туралы үрей ұялатады. Әліпби мәселесінің, жалпы алғанда, жазу-сызу мәселесінің мәдениеттің өркендеп дамуында алатын орнының зор болатындығыәу бастан белгілі. Тағы бір ескере кететін жәйт – адамзат тарихының өн бойында қандай да бір жағдай-себептер арқасында кездескен, қақтығысқан мәдениеттер ішіндегі басымшылық танытқысы келгені, өзінің өркениеттілік әлеуетінің мықтылығын мойындатқысы келгені қашанда өз әліпбиін, яғни өз жазу үлгісін баршаға ортақ қылуға тырысқан [1, 2 б.]. Адамзат баласының мәдени тарихында жазу-сызудың пайда болуымен жаңа кезеңнің – өркениеттіліктің басталғаны белгілі. Соның арқасында адамзат өз тарихын, жинақталған ойын, рухани мәдениет түрлерін әліпби арқылы бейнелей алған. Жазу дүние жүзінің әр аймағында бірнеше жерде қалыптасқандықтан ол аймақтарды өркениет ошағы деп атаған. Тарихқа, бағзы заман деректеріне жіті

көз тіксек, жазудың алуан түрі болғанын көреміз. Тым арғыдағы жазудың тегі суреттен басталғанын білеміз. Суретті жазу алғашқы қауымдық дәуірде пайда болып, сол заманның бейнелеу өнерімен бірге қалыптасты. Ол жазудыпиктографиялық жазу деп белгілі бір заттар туралы хабарды сол заттардың суреттері арқылы беретіндіктен атаған. Тасқа қашалған суреттер – петроглифтер (лат. “петро” – тас, гр. “глиф” – жазу: толық мағынасы – тастағы жазу) мәдени-тарихи ескерткіштердің көне тарих қойнауынан шыққандарының бірі. Өйткені жартас суреттері, бір жағынан, адамзат ұрпақтарының рухани ізденісін көрсететін өнер туындысы, ашық аспан астындағы галерея сындыболса, екінші жағынан, өткен дәуірлер мен қоғамдар тарихы үшін олардың күнделікті тұрмыс-тіршілігінен, кәсібінен, діни наным-сенімдері мен әдет- ғұрыптарынан, дүниетанымынан хабар беретін бірден-бір дерек көзі болып табылады.

Қазіргі уақытта Қазақстанда 150-ден астам жартас суреттерінің жиынтық орындары белгілі болып отыр. Солардың ішінде жан-жақты зерттелгендері:Таңбалы, Хантау, Байқоңыр, Күршім және т.б. Көне дәуір адамдары шығармашылықтарын көркем-эстетикалық қажеттілік тұрғысынан гөрі өз наным-сеніміне байланысты жүзеге асырып отырған. Жартас суреттеріндегі жануарлар көбіне арғытек, тотемге қатысты бейнеленетін не болмаса солар алдындағы қорқыныш сезімін жеңу үшін көз үйрету үшін тудыратын жауы ретінде екіжақтылық сипатқа ие. Өз жауларының бейнесін тасқа қашау арқылы арғы аталарымыз оларды нақты да бетпе-бет шайқаста жеңу, игеру, иемдену үшін өз рухын шыңдау үшін де салатын болған, демек, олар таңбалық қызмет атқарған. Бара-бара жаңа семантика иеленген белгі – символдың – рәміздің пайда болуымен бүкіл әлемнің болмысын, мәнін белгілерге, таңбаларға сыйғыза отырып әлемді игерудің рухани формасы жасалды [2, 2 б.]..

Жартас суреттерімен қатар, қазақ даласы түрлі көне жазба мұраларына бай. Ерте ортағасырлық VI ғ. кезеңін Орта Азия мен Қазақстан аумағында түркідәуірі деп атаса да болады. Түркі мәдениеті өз алдына ірі мәдени кеңістік құра білген мәдениет болды. Тарихтың түкпірінен бастап қоғамдық өмірде жоғары даму дәрежесіне жетіп, басқа көршілес мәдениеттерге өз ықпалын күштеу арқылы да, бейбіт жолмен де жүзеге асыра білген. Басқа мәдениеттермен сұхбат орнатып, ұзақ уақыт бойына кең кеңістікті бағындырған түркі халықтарының мәдениетіндегі хаттамалық үрдістерді зерттеу бүгінгі күні сол бай мұраның иегерлерінің бірі болып табылатын қазақ қоғамы үшін өте маңызды. Ол өткенін ой таразысынан өткізіп, ондағы терең тамырлы ізгі дүниелерді бүгінгі заман талабына жауап берерлік мүмкіндік ретінде алып отырған осы ұрпақтың ділін қалыптастыруда, тіліне деген қасиетті табыну сезімін тудыруда керек дүние. Түркі өркениетінің текті де терең тамыры – тарихы мен төлтума мәдениетін биік парасат үрдісінен терең таразылаудың бірден-бір көзі, жоғарыда атап өткеніміздей, жазба мұраларды жіті зерттеу арқылы жүзеге асады. Баршамызға белгілі, көне түркі жазба ескерткіштері жазуының кілтін алғаш тапқан дат ғалымы Вильгельм Томсен еді. Ол “түркі”, “Күлтегін”, “тәңір” сөздерін оқу арқылы 1893 жылы бүкіл әлемге екі ғасыр бойы құпия болған жазудың түркі әлеміне тиесілі екенін дәлелдеп береді.

Көне түркілер өз жазуларын “түрік бітік” деп атады [6, 2 б.]. Түрік бітік дегеніміз түркі тектес этностардың төлтума жазуы, олардың ғасырлар бойы қолданған әліпбиі. Түрік бітіктің тарихи-лингвистикалық негіздеріне келетін болсақ, түрік бітік алғашқыда пайда болғанда оның әліпбилік жазуы қандай болды деген мәселенің басын ашып алған жөн. Түркітануда даулы мәселелердіңбірі – «бітік» сөзінің шығу тегі. Қытай деректері түркі бітігінің сонау ғұндарданбастау алады дегенге дәлел бола алады. Түрік бітігі шамамен б.з. I – III ғғ. біршама тиянақталып, б.з. V-VIII ғғ. толық жетілген деңгейге шықты деп есептеледі.

Түрік бітіктің ешкімге ұқсамайтын табиғаты оның төл таңбалар графикасына негізделіп, әліпбилік дәстүрдің буындық-әріптік қос жүйесімен жасалғандығында, яғни фоно-морфемдік синкретті әліпби екендігінде деп білеміз. Түрік бітік мәтіндері «бітікші» арнайы өңделген тастарда, зат- бұйымдарда, тиын ақшаларда, жартастарға қашалып түсірілген. Орхон ескерткіштері сияқты түрік бітік тастарының көпшілігі далалық көшпелі этносаяси бірлестіктердің қаған, йабғу, чұр, тархан және т.б. сынды билік иелерінің, түрік бекзаттарының құрметіне арналып жасалған. Бұлар алғаш табылған жер-су атауымен аталып, ғылыми айналымға енген. Ғылыми зерттелу нәтижесінде аталмыш бітіктастар мен ескерткіштер белгілі бір тарихи тұлғаға арналғаны анықталып, қазір оны сол тұлғаның атымен атау үрдісі қалыптасып келеді. Көне түріктерде «мәңгі тас» деген ырым-жосындық ұғым бойынша түркі елінің тарихы, келер болашаққа арналған өсиет баяндамасы тасқа қашалып хатталады.

Қазақстан территориясындағы түркі жазу үлгілерінің бірі – Есік қорғанынан 1970 жылы табылған күміс тостағандағы жазу. Жалпы күміс аяқ Есік патшалығынан мағлұмат беріп тостағандағы жазуды анықтауға септігін тигізеді. Тостаған алтын киімді адамның жанынан табылған. Ол жалпы қолданыс үшін жасалғандықтан да елге қатысты деректерді көптеп Бере алады. Мысалы, ернеуі мен түбі аралығына салынған орта нүктесі тұтасып жатқан қос шеңбер сияқты ою-өрнек Күн символы болса керек деген этнографиялық- өнертанушылық болжамдар бар. Мұндай рәміздер Қазақстанның таулары мен жартастарында жиі кездеседі. Осы тектес символдардың болуы түркі халықтарының Күнді құдірет санауы ұғымында болған. Көне ата-бабаларымыз Көк аспанға жаратушы деп табынып, аспан денелерін қасиет тұтқан, астына мініп жүрген арғымағын аспан жылқысына балап, оған да сакралды қасиет берген. Мұндай әсірелеуді алтын киім киіндіріп жерленгендіктен Алтын Адам деп аталып кеткен мәйіт киімінен көруге болады. Есік жазуындағы «Із елінің ері Шың: ел есіт, еске сақта, ойлан. Бас тоғыстыру, біріктіру игі, сонда жер-су өзен-көлді сел етер, ішер суды төгер» – деген мағынадағы жазуы сақтардың ұрпақтарына қалдырған өсиеті іспеттес. Өзен-көлдердің бас тоғыстыруы астарында ел бірлігі тұспалданады. Мұндай астарлап шендестіре сөйлеу қазіргі қазақтарға да тән қасиет [5, 2 б.].

Кәдімгідей айналасына кең таралып, жан-жаққа танымал болып келе жатқан түркі руналық жазуы сайын дала төсін, соның ішінде, қазақ жерін арабтар жаулап алғанда тоқырауға ұшырады. Ол түсінікті де, өйткені тарихтан

көптеп белгілі жайт – жаулап алушылар өз саясатын емін-еркін жүргізу үшін қашанда өз қарпін енгізеді. Сол сияқты, ортағасырлардың жаһандық деңгейдегі алпауыттары – арабтар қылыштың жүзімен болсын, миссионерлерінің уағыз- насихатымен болсын жеткен жерлеріне араб жазуын енгізе бастады. Медреселер мен мектептерде дәрістер араб тілінде, араб қарпімен жүргізілді. Сол кездегі бүткіл рухани ізденістер мен шығармашылықтар осы әліпби негізінде жазылды. Араби оқымыстылық жолында атағын әлемге аян еткенқаншама түркілік тұлғалар болғандығы мәлім. Бір өзі мыңға татыған әл-Фараби бабамыздың өзін айтсаңызшы.

Одан бертінде, Қазақ хандықтары Ресей патшалығы қол астына қараған кезде қазақ хат мәдениетін кирилл әліпбиіне көшіруге империя бар күшін салғандығын айтпаса да белгілі. Сол кезде көксеген империяның мүддесін сәл кейініректе Кеңес Үкіметі сынды тағы бір жаһандық сипаты мол билік орнағаннан кейін оп-оңай жүзеге асырғаны да мәлім. Алғашында Кеңес Үкіметіараб жазуын латын жазуына алмастыру мәселесін ұсынды, сөйтіп, 1930 жылы латын әліпбиі қабылдатылды. Сол латын қарпіндегі жазу мәдениетін енді игеріп, сауатын енді жетілдірмек болып тұрған шақта Қызыл идеологияның жендеттері өзіндік ойлау қабілеті жоғары қазақ зиялы қауымын сүттің бетіндегіқаймақтай сыпырып, 1937-1938 жж. қуғын-сүргін тауқыметін көрсетті. Сондай құйтырқылықпен орағыта өтіп, қызыл империя 1940 жылы қазақ елі өз еркімен орыс жазуына көшті деп жариялады. Әліпбилердің ауыстырылуы салдарынан көнегөз тарих қойнауында қазақ елі небір тарихи-мәдени мәнге ие жазба ескерткіштерін ұмыт қалдырып, жоғалтып алды. Олар – сайын дала төсіндегі руналық жазу үлгісіндегі мәтіндерге бай небір балбал тастар, қашалған жазулары бар тас ескерткіштер, кейіннен араб әліпбиінде жазылған кітаби мәдениеттің туындылары, А.Байтұрсыновтың араб әліпбиі негізінде жасаған төте жазуымен жазылған қазақ қаламгерлерінің туындылары.

Осы жағдай Кеңес Үкіметі жылдарынан бері пайдаланылып келген кирилл әліпбиін латынға ауыстыру кезінде де тууы мүмкін деген қауіптің барлығы әрі оның болатындығы да орынды. Әрине, әліпби өзгерту – оңай шаруа емес. Бірақ кирилл әліпбиінде жазылған ұлан-ғайыр кітаби, мәтіндік әлемнің көбісінің сол бодандықтың бетбүркемесі болған идеология сарынында екендігін ескерер болсақ, оған қоса, қазіргі технологиялардың қатты жетілген шағында ақпараттысақтаудың алуан түрлі сенімді жолдары белгілі болып тұрғандығын ұмыт қалдырмасақ, онда айтулы қорқыныш пен қауіптің болмасы кәміл.

Латын қарпіне көшу мәселесі ұрпақтар сабақтастығына зиянын тигізбейді, керісінше, үзілген сабақтастықты жалғап, әлемдік деңгейде исі түркі бауырларымызбен түсіністігімізді жеңілдетуге себепкер болады деген үміт көп. Біреулер өркениет табалдырығында тұрған Қазақстанның латын жазуын қабылдауы оның жаһанануға қарсы тұра алмауы, бұқаралық мәдениеттің әлемді біріктіруге тырысқан шырмауында кетуі деп қара түнек орнатады. Біздіңше, жайынауыз жаһандану әліпби арқылы жетпесе де басқа саяси- экономикалық-қаржылық тіреуіштерді кеңінен пайдаланып отырған сынды. Әріаталған басқа да маңызды және тиімді жолдар арқылы жетіп жатқан жаһандану

үрдістеріне ілесу-ілеспеуде әліпбиге қарап тұрғаны шамалы. Шындығын айтқанда, латын ғарпіне көшу өзіміз бен өз ұрпағымыздың – өскелең жастардың жүгін жеңілдету үшін жасалуы тиіс. Ақыр алған бетіміз озық батыстық технологияларды меңгеру, ғасырлар тезінен өткен батыстық саяси- әлеуметтік институттардың тәжірибесіне сүйену, әлемнің дамыған 50 елінің ортасынан ойып орын алу болатын болса, онда, әрине, хаткерлік-әліпбилік тұрғыдан да бір қадам жақындай беру қажеттілігі анық.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Труды Орхонской экпедиции. – Вып. 1-4. – Спб., 1899.
2. Мелиоранский П.М. памятник в честь Кюль-тегина // ЗВОРАО. Т.XII. –1900.
3. Малов С.Е. памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М.,-Л., 1951.
4. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источникпо истории Средней Азий. – М.,-Л., 1964.
5. Батманов И.Б. таласские памятники древнетюркской письменности. –Фрунзе, 1971.
6. Айдаров Ғ. Орхон ескерткішінің тілі, Алматы – 1990.

ҚЫПШАҚ ТІЛДЕРІН ЖҮЙЕЛЕП, ТОПТАСТЫРУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жолдасова Аққуміс Аманбаевна
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық Университетінің 2 курс магистранты
Ғылыми жетекші: ф.ғд., профессор Сабыр М.Б.

Аннотация. *Мақалада түркітану ғылымындағы түркі тілдерініңжіктеліміне көп көңіл бөлінген. Белгілі түркітанушылардың, атап айтсақ А.Ремюза, Ф.Корш, А.Н.Самойловичтердің жіктемелеріне зерттеуші өзіндік пікірлерін білдірген. Түркі тілдерінің жіктемелеріндегі қыпшақ тілдерінің орнын лингвистикалық тұрғыдан зерделеп, өзіндік тың тұжырымдарын ұсынған.*

Тірек сөздер. *Түркі тілдері, жіктелім, қыпшақ тілдері, түркітанушылар, қазақ, ноғай тілдері*

Қыпшақ тобына жататын тілдер тілдік ерекшеліктеріне, географиялық орнына, сол тілде сөйлеуші этностардың тарихи қалыптасу жолына байланысты

түрліше жіктеліп келді. Махмұд Қашқари беженек, қыфжақ, башғырт, татар, қырғыз тілдерін Рұмға жақын орналасқан тілдер қатарына қосады. Тек түрік тілінде ғана сойлейтіндерге қырғыз, қыфжақ тайпаларын жатқызады, башғырт тілі аталған тілдерге жақын екенін, бұлғар тілі сөздердің соңын қысқартып айтатын түрік тілі екенін көрсетеді.

А.Ремюза қыпшақ тілдерін ноғай тобы, қырғыз тобы деп екіге бөлсе, В.В.Радлов Батыс Сібір, Еділ бойы татарлырының, Қырғыз, қазақ, қарақалпақ, башқұрт тілдерін түркі тілдерінің батыс тобына (негізгі белгілері – сөз басында қатаң q, k, t, p дыбыстарының келуі; сөз басында ұяң b дыбысының қолданылуы; сөз басында ұяң d дыбысының қолданылуы; дауысты дыбыстың алдында тұрған қатаңдардың ұяңдануы; s=ş, ç=ş, ç=ts дыбыстарының сәйкес келуі; z, s, ş дыбыстарының барлық позицияда қолданылуы; l дыбысының жуан
– жіңішке варианттарның болуы), Қырым татарларының говорларын оңтүстік топқа (o, ö дыбыстарының бірінші буында ғана қолданылуы; сөз басында d, g дыбыстарының көп қолданылуы, сөз соңындағы ç=dz, t=d сәйкестіктері, i,ı дыбыстарының өзара ажырытылуы; соңғы буындағы дауыстылардың еркіндікке айналуы, буын үндестігінің толық сақталмауы т.б) жатқызады[1].

Ф.Корш қырғыз, қарашай, қазақ, ноғай, татар, башқұрт тілдерін түркі тілдерінің солтүстік тобына (негізгі белгісі – y, g дыбыстарының сөз ортасында және сөз соңында қолданылмауы; y дыбысының сөз соңында, ашық дауыстан кейін w дыбысына айналуы); қыпшақ (половец) тілін шығыс топқа (негізгі белгісі – сөз соңында және сөз ортасында y, g дыбыстарының сақталуы) бөледі.

А.Н.Самойлович қыпшақ тілін тағлы тобына (негізгі белгісі – тау сөзінің тағ болып айтылуы), тау тобы немесе қыпшақ солтүстік-батыс тобына (негізгі белгісі – тағ лексемасының y немесе созылыңқы дауыстылармен айтылуы) қырғыз, құмық, қарашай, балқар, қарайым, татар, башқұрт тілдерін (монғол шапқаншылығына дейінгі тілдер), қазақ, ноғай) монғол шапқыншылығынан кейінгі тілдер) тілдерін жатқызады.

В.А.Богородицкий қыпшақ тілдерін географиялық орнына қарай жіктеп, қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерін түркі тілдерінің Орта Азия тобына (ерекшелігі – ş=s дыбыстарының алмасуы); Еділ, Орал бойындағы татар, башқұрт тілдерін Еділ, Орал бойындағы түркілер тілі тобына (e=y, o=u дыбыстарының сәйкестігі); Чұлым, Барабин, Түмен, Тобыл татарларының тілін
– Батыс Сібір тобына, құмық тілін оңтүстік-батыс тобына жатқызады[2].

М.Р.Рясянен қазақ, қарақалпақ, ноғай, қырғыз, құмық, қарашай-балқар, қарайым, татар, башқұрт, көне куман тілдерін түркі тілдерінің солтүстік-батыс тобына жатқызса, И.Бенцинг Қара теңіз, Каспий жағалауындағы қыпшақ тілдеріне қарайым, қарашай-балқар, құмық тілдерін; Арал-Каспий тобына қазақ, қарақалпақ, ноғай тілдерін жатқызады. К.Г.Менгес көне солтүстік-батыс түркі тілдері тобына көне куман тілін; Қара теңіз-Каспий тілдері тобына қарайым, қарашай-балқар, Қырым татарлары, құмық тілдерін; Еділ-Кама тілдер тобына татар, Батыс Сібір; барабин татарларының; башқұрт тілдерін; Арал- Каспий тобына қазақ, қарақалпақ, өзбек тілінің қыпшық диалектісі, ноғай тілдерін енгізген. Түркі тілдеріне жасалған жіктемелер ішінде түркі тілдерінің негізгі ерекшеліктері, сол тілде сөйлеуші халықтың этникалық құрылымы,

басқа этностармен қарым-қатынасы біршама толық анықталған, көпшілік мамандар тарапынан қолдау тапқан Н.А.Баскаковтың классификациясында татар, башқұрт тілдері – қыпшақ тобының қыпшақ-бұлғар тілдер топшасына; қарайым, қарашай-балқар, қырым татары, қырымшақ тілдері – қыпшақ-половецтілдер тобына; қыпшақ-ноғай тілдер тобына – ноғай, қазақ қарақалпақ тілдері енгізіледі.

Р.Г.Ахметьянов түркі тілдеріне жасалған Н.А.Баскаковтың генеалогиялық классификациясының маңыздылығын көрсете отырып, қыпшақ тобындағы тілдердің жаңа жіктемесін ұсынады. Ғалым өз ойын: ‘Тілдерге генеалогиялық классификация жасауда олардың синхрондық жағдайын қалыптастырған диахрондық даму жолын айкындап алу қажет. Бұл үшін туыс тілдерден көрініс беретін түрлі фонетикалық белгілердің жалпы кешенінен бір-бірінен туындайтын өзгерістерді, яғни біртұтас тарихи процессті құрайтын фонетикалық заңдылықтарды ажырату аса маңызды, - дейді және бір-бірінен туындамайтын дыбыс өзгерістерінің өзара сабақтастығы болмайтындықтан генеалогиялық жіктеуде маңызды емес деп санайды. Сонор дауыссыздардың ассимиляциялық, диссимиляциялық ықпалдарына ерекше мән берген зерттеуші тотальды фонетикалық белгілермен қатар аталған заңдылықтарға байланысты туындайтын позициялық өзгерістерді де негізге ала отырып, қыпшақ тілдерін екі топқа бөледі: 1.ассимиляция, диссимиляция құбылыстары күшті дамыған елдер – қырғыз, башқұрт, қазақ, қарақалпақ тілдері; 2.ассимиляция, диссимиляция құбылыстары өлсіз дамыған тілдер – қазан татарлары тілі, өзбек тілінің қыпшақ диалектісі, татар, құмық тілдері, сібіртатарларының тілі, қарайым, қарашай-балқар, ноғай тілдері[3].

С.Е.Маловтың түркі тілдерінің қалыптасу кезеңдеріне қатысты жасалған тарихи жіктемесінде куман, қыпшақ, половец тілдері жаңа түркі тілдеріне; башқұрт, қазақ, қарақалпақ, қырғыз, құмық, ноғай, татар тілдері ең жаңа тілдерге жатқызылады.Ғалым сүйенген принциптердің бірі – көне түркілік y, g дауыссыздарының инлаут, ауслаут жағдайларда өзгеріп w, j дыбыстарымен айтылуы немесе редукцияланып элизияға ұшырауы балаң тілдерге жатқызылып жүрген қыпшақ тілдеріне ғана тән емес, олардан бұрын қалыптасқан деп танылатын қарлұқ, оғыз тілдерінде (өзбек, ұйғыр, түркімен, әзірбайжан), моңғол тілінде де кездесуі ең көне тілдер қатарындағы чуваш тілінде, ұйғыр- оғыз тілдерінде де көнетүркілік y, g-нің кей жағдайда сақталмауы түркі тілдерінтарихи қалыптасу кезеңдеріне қарай жіктеуге жаңаша көзқарас қажеттігін көрсетіп отыр. Қыпшақ тобындағы тілдер де өзге түркі тілдері сияқты алтай, түркілік тектіл, баба түркі тілі, көне түркі тілі дәуірлерінен бастау алып, базистік лекциясында баба тілдің, көне түркі тілінің элементтерін молынансақтаған әрі жаңа сипатқа ие болған тілдер.

Түркі тілдеріне қатысты барлық жіктемелерді салыстыра қарағанда, қазіргі қыпшақ тобына жататын тілдердің фонетикалық жүйесі мен морфологиялық құрылымының ұқсастығы, сол тілде сөйлеуші этностардың генетикалық немесетарихи жақындығы ғалымдар тарапынан принципті түрде ажыратылатын қайшылық тудырмайтынын байқауға болады. Батыс қыпшақ тілдеріне тән ортақ лекцияны жалпы түркілік деңгейде салыстыра қарастырған белгілі ғалым

К.М.Мұсаевтың зерттеулерінде де қазіргі қыпшақ тілдерінің тарихи- генеалогиялық жақындығы лексика-семантикалық тұрғыдан дәйектеледі.

Жалпы бір негізден тараған тілдердің өзі де түрлі ішкі, сыртқы факторларга байланысты негіз тілдің белгілерін бірдей дәрежеде сақтай алмауылингвоэволюцияның заңдылығы. Ал қазіргі қыпшақ тобына енетін тілдердің бірбөлігінің негізінде оғыздық сипаты бар көне бұлғар тілінің жатуы, қыпшақтану үдерісінен кейін де басқа туыстас тілдермен, мәселен, қазіргі оғыз тілдерімен (қарайым, құмық, қарашай-балқар, қырым татары тілдерінің әзірбайжан тілдерімен қарым-қатынасы), бұлғар тілдерімен (татар, башқұрт тілдерінің чуваш тілімен қарым-қатынасы) тілдік қарым-қатынасқа қолайлы географиялық аумақта таралуы; негізін көне қыпшақ тілінен алатын (көне қапшақ тілінде де оғызды элементтердің сақталғаны белгілі) қарақалпақ, қазақ, өзбек тілінің қыпшақ диалектісі тілдерінің қарлұқ тілдерімен (ұйғыр, өзбек), ноғай тілінің оғыз тілдерімен (чуваш) қатынаста болуы олардың лексикалық қорындағы қыпшақтық қабаттың өзгерістерге түсуіне алып келді. Мұндай өзгерістер негізінен сөз тұлғаларындағы дыбыс сәйкестіктері арқылы айқындалады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сабыр М.Б. Көне қыпшақ тілі мен қазақ тілінің фоно-морфо-семантикалық сабақтастығы.-Алматы, 2021
2. Қайдаров А., Оразов М. Түркітануға кіріспе.-Алматы, 1985
3. Сабыр М.Б., Садуақас Н.А. Көне түркі тілі, -Орал,2007.

УДК:398.91

ИЗУЧЕНИЕ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК В КАЗАХСКОМ, БАШКИРСКОМ, ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Бөкенбай Н.М.
Магистрант БГПУ им.М.Акмуллы, г.Уфа

***Аннотация**. В статье представлен полный обзор изучения пословиц и поговорок в казахском, башкирском, турецком языкознаниях. В статье анализируются мнения ученых, рассматривающих поговорки и фразеологизмы в одном ряду. Доказано, что пословицы на казахском, башкирском, турецком языках имеют общие исторические корни. В статьях утверждается, что пословицы-это заключительные, мудрые мысли жизненного опыта на пути нации на протяжении веков.*

***Ключевые слова:** Лингвистика, пословицы, национальное мировоззрение, лингвокультурология*

***Annotation.** The article presents a complete overview of the study of proverbs and sayings in Kazakh, Bashkir, Turkish linguistics. The article analyzes the opinions of scientists who consider sayings and phraseological units in the same row. It is proved that proverbs in Kazakh, Bashkir, Turkish languages have common historical roots. The articles argue that proverbs are the final, wise thoughts of life experience on the path of a nation through the ages.*

***Keywords:** Linguistics, proverbs, national worldview, linguoculturology*

Теоретической основой лингвокультурологии является изучение достижений духовной и материальной культуры народов, накопленных на протяжении веков и устойчивых языковых единиц, обозначающих признаки истины в отношении цивилизации нации.

Языкознание на основе антропоцентрического принципа вышло на новый уровень исследования, связанный с человеком, являющегося носителем этого языка и социальной средой, в которой язык находит функциональное применение, культурой, мировоззренческими тенденциями. Языковая единица, отражающая преемственность языка и мировоззрения – это пословицы и поговорки.

Пословицы – богатая смыслом часть словарного состава, отражающая различные этапы жизни народа, взаимоотношения и общественные явления, умело передающие мысль, понятие и являются краткой и вариантной формулировкой. Следовательно, народ посредством пословиц и поговорок оставил в наследие в качестве примера для своего поколения реалии жизни. Благодаря этим языковым единицам, молодое поколение воспитывает в себе такие качества как любовь к родине, трудолюбие, честность, скромность, избегая такие качества, как лень, сплетни, ложь и хвастовство.

В целом, вопрос о том, включать ли пословицы в число фразеологизмов в лингвистике, является спорным. Ученые, изучающие устойчивые словосочетания в узком понятии, говорят, что пословицы и поговорки, крылатые слова не относятся к регулярным выражениям (Ш. Рахматуллаев, Г. Байрамов, З. Ураксин, И. Кенесбаев, А. Юлдашев). А такие ученые, как С. Н.Муратов, И. Х. Ахунзянов, Н.М.Шанский, рассматривающие эту проблему в широком понимании, относят сложные слова, суффиксы, притчи, пословицы к регулярным выражениям.

Рассмотрение пословиц и поговорок с познавательных позиций, сопоставление с другими данными и выводы дают возможность распознать эпоху, период, дыхание общества, хозяйство и культуру народа. В речи пословицы и поговорки напоминают фразеологизмы с точки зрения их, постоянного применения в готовом и неизменном виде. И.А.Оссовяцкий писал: «По условием своего бытования в языке пословицы и поговорки не похожи на фольклор, они никогда не «исполняются», а существуют в языке и

М.Қашқари	Қазақ тілі	Башқұрт тілі	Түрік тілі
Куш канатин, эр атин	Құс қанатымен, ер атымен	Кошка наты менэн, ир аты менан (мораырына иреше р)	Kuş kanadı, er atıyla
Киши аласы ичтин, йылкы аласы тыштин	Кісі аласы ішінде, жылқы аласы сыртында	Кеше алаһы эстэн, йылқы алаһы тыштан	Adamın alacası içinde hayvanın alacası dışında
Қуруқ қашуқ	Құрғақ қасық	ҡоро ҡалаҡ ауыҙҙ	kuru kaşık ağzı yırtar

ағызқа йарамас	ауыз жыртар	ы hөртә	
От тутунсуз болмас, Иігіт йазуқсуз болмас.	От- түтінсіз болмас, жігіт мінсіз – болмас	Ут төтөн hөҙ булма ясаҡ, егет идеаль булма ясаҡ	Ateş dumansız olmayacak , adam mükemmel olmayacak
Бір қарға бірлә қыс келмәс	Бір қарғамен қыс келмес	бер ҡарға менән ҡыш килмә йәсәк	bir karga ile kış gelmeyecek
Тағ тағқа қавушма с ,Кіші кішігә қавушур	Тау тауға кездеспейді, адам адамға кездеседі	Тау тауҙы осрат май, кеше кешене осрата	Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur
Ікі қочқар башы бір әшәчта бышмас	Екі қошқардың басы бір қазанға сыймас	Бер казанга ике тәкә башы һыймай	İki koç kafası bir kazanda kaynamaz

функционируют в нем так же, как и другие фразеологические обороты. Думается, что изучение пословиц и поговорок должно входить составной частью в изучении лексики и фразеологии язык в целом» [1,98].

Истоки пословиц тюркских народов, в том числе казахских, башкирских и турецких уходят корнями в далекие тюркские времена VI-IX века. Первые образцы тюркских пословиц нашли отражение в орхоно-енисейских надписях. Первым ученным, который собрал и записал на бумаге пословицы тюркских народов был Махмуд Кашгари, первый лексикограф тюркского мира. Его знаменитая работа «Диван лугат ит-турок» содержит около 300 пословиц и поговорок. Похожие эквиваленты этих пословиц и поговорок мы легко встречаем в современном казахском, башкирском, татарском, турецком языках.

Такие пословицы символизируют общность мировоззрения тюркского мира, которая длилась веками. Казахские пословицы собирались и печатались со второй половины XIX века. Первыми, кто собрал казахские ораторско-остроумные пословицы и поговорки, стали просветитель Ибрай Алтынсарин и ученый и путешественник Шокан Уалиханов. Понимая воспитательную ценность народной мудрости, просветитель И. Алтынсарин сумел использовать пословицы и поговорки в учебном деяьельности в воспитании детей. В архивах

И. Н.Березина и Ш. Ш. Уалиханова хранятся более двухсот пословиц и поговорок, записанных из уст людей в пятидесятые годы XIX века. А. Диваев, М. Ж. Копеев и русские ученые А. А. Васильев, Ф. Плотников, П. А. Мелиоранский, В. В. Катаринский, В. В. Радлов и другие собрали казахские пословицы и поговорки и представили в печать. В. В. Катаринский 1899 году в Оренбурге опубликовал книгу под названием «Памятная книжка Тургайской области...». В сборнике напечатано около тысячи пятисот казахских пословиц и поговорок.

«Пословицы и поговорки – старейшая форма народного творчества. В то же время они не были застывшими в древности, а становились все больше и больше по мере изменения эпохи. Каждый значимый период в жизни народа, будь то воинственность, вторжение, свадьба, хозяйственные ситуации, времена радости-обиды, печали, освобождения и удовольствия, прошли обработку разных сказителей, стали пословицами», – говорит А. Диваев.

Сбором и изучением башкирских пословиц и поговорок занимались многие дореволюционные исследователи башкирского края — С. Г. Рыбаков, В. М. Флоринский, М. В. Малахов и др.; советские ученые — Г. Ф. Вильданов, Х. А. Габитов, Г. С. Амантай, А. И. Харисов, А. Н. Киреев, М. М. Сагитов, Н. Т. Зарипов, С. А. Галин, Н. Д. Шункаров и др., а также современные башкирские фольклористы — А. М. Сулейманов, Г. Б. Хусаинов, Г. Р. Хусаинова, Р. А. Султангареева, Э. М. Созинова и др. Процесс накопления и изучения башкирского фольклора продолжается и сегодня. «Представляя определенный пласт духовной культуры любого народа, пословицы и поговорки обладают важным лингвокультурологическим потенциалом. Эти сгустки народной мудрости информативно насыщены, совершенны в художественом отношении. Сегодня, когда в условиях надвигающейся глобализации, мы осознаем непреходящую ценность произведений народного творчества, сбор и изучение паремий, бережное хранение собранного приобретает особую актуальность» [2]

Изучение турецкой фразеологии в советской лингвистике началось в середине XX века и связано с именами таких ученых, как Э. В. Мамулин, Р. А. Аганин, С. С. Майсель. Исследователи изучили особенности турецкого языка и фразеологии, в частности аспект перевода.

Первые сравнительные исследования по фразеологии турецкого языка с языками тюркской группы, а также с языками, не имеющими генетического родства, начали выходить в конце 80-х годов XX века. В.Павлов рассматривал родство турецкого и чувашского паремиологического фонда и сумел показать структурные и смысловые связи между ними. Л. В. Базарова всесторонне рассмотрела структурные различия и сходства в пословицах на турецком и русском языках. В исследовании М. В. Порхомского «Язык турецких пословиц и поговорок» изучались грамматические, семантические и лексические грани этих единиц турецкого языка. Бинер Исмет исследовал языковую специфику и стиль пословиц на башкирском и турецком языках.

По определению турецкого ученого Салиха Сарыджи, "Пословицы - своеобразные слова, отражающие мысли и думы предков, обобщающие их жизненный опыт, разумные советы и наставления неизвестных авторов[3].

Изучение общности и специфики в пословицах казахского, башкирского, турецкого языков является сегодня важнейшим делом лингвокультурологии.

Литература:

1.Оссовяцкий И.А. Об изучении языка русского фольклора// Вопросы языкознания. —1952. — N 3. –С. 48-50.

2.Надршина Ф. А. история собирания и изучениябашкирских пословиц и поговорок //Пословичная концептуализация отдельных фрагментов картины мира в башкирском языке: Сборник статей / Отв. ред. Ф. Г. Хисамитдинова, сост. Г. Н. Ягафарова. - Уфа: ИИЯЛ УНЦРАН, 2013.-100 с.

3. Салих Сарыджа, Ata sözleri. Istanbul, 1975

РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ВОЛОНТЕРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Шналиева Майя Урынгалиевна
Магистрант Института образования и менеджмента
Кафедра «Педагогика и психология»
Западно - Казахстанского инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: *В статье рассмотрены понятие социальной активности студентов, волонтерской деятельности как основной формы социальной активности молодежи. Социальная активность молодежи традиционно реализуется в общественных объединениях. Студенческое общественное объединение представляет собой группу учащихся в учебных заведениях, добровольно объединившихся на основе общности интересов для достижения общих целей путем ведения совместной деятельности, направленной на реализацию своих прав, удовлетворение социально-значимых потребностей, самореализацию, развитие способностей, реализует собой одну из форм организации учебно-воспитательной деятельности студентов, участие в которой «влияет на внутренний мир человека. Одним из таких форм организации является, например, волонтерская деятельность*

Ключевые слова: *волонтерская деятельность, добровольческая деятельность, социальная активность, студенчество.*

Социальная активность является началом активной жизненной позиции человека и определяет ее высший этап, в результате которого жизнедеятельность человека приобретает социально значимый смысл. По мнению Г.А. Караваева, истинная социальная активность есть всегда внутренне, то есть личностно, мотивированная деятельность человека [4]. В работах А.В. Мудрик развитие социальной активности рассматривается, как «многогранный процесс подразумевающий непосредственное вхождение в социальную среду, которое сопровождается процессом социального общения, познания и, как итог, преобразование окружающего мира [5]. Таким образом, понятие «социальная активность» включает в себя два взаимосвязанных компонента:

-личностный – отражается в потребностях, мотивах, интересах, личных качествах, инициативности, отношении к социальной действительности (активность личности);

-социальный – представлен в накоплении социальных знаний и опыта социально значимой деятельности; социальность личности определяется объемом связей с социумом, с помощью которых личность интенсивнее развивается, воплощает свой творческий потенциал, усваивает социальные ценности в результате социального познания, общения, взаимодействия.

Социальная активность реализуется как своеобразный комплекс социальных проявлений личности, направленных на благо общества, степень выраженности которых зависит от индивидуальных качеств личности, достигнутого социального опыта, наличия ценностных ориентаций и общего уровня культурного развития личности.

Для общества социальная активность студентов – важнейший ресурс прогресса, обеспечивающий социально значимые изменения. Для самого студента – внутреннее условие его самореализации, самоактуализации как субъекта, преобразующего окружающий мир.

Студенческая молодежь представляет одну из наиболее значимых составляющих категорий общества, так как она обладает огромным инновационным потенциалом развития. В студенческий период у молодого человека, как правило, раскрываются потенциальные способности и задатки, проявляются таланты, расширяется кругозор, в связи с чем это время

наиболее благоприятно для формирования социальной активности. Любому человеку, как части социума, приходится проявлять себя, то есть выражать своего рода активность, с целью занять определенное место в данной системе и удовлетворить свои потребности. Социальная активность включает в себя способность оказывать воздействие на среду, изменять ее и изменяться в процессе взаимодействия со средой, целеполагание, избирательность поведения, целенаправленность изменения окружающей среды, т. е. в социальной активности проявляется способность личности сознательно производить общественно значимые преобразования материальной и духовной среды на основе исторического опыта человечества, проявляться в творческой деятельности, волевых актах, общении.

Одним из эффективных способов развития социально-активной личности, предоставляющим широкий круг возможностей для самореализации студентов в различных сферах и областях жизни, является волонтёрство. Волонтёрская деятельность создает условия для формирования личности, отличающейся активной жизненной позицией, конструктивным мышлением, умением самостоятельно принимать решения, проявлять инициативу, преодолевать трудности профессионального, социального и личностного характера.

Волонтёрство является популярным видом общественной деятельности студентов. Это обусловлено тем, что студенчество представляет собой группу молодежи, на которую накладывается множество социальных обязательств. С другой стороны, у молодых людей, обучающихся в колледжах, имеется значительно больше времени и возможностей для самореализации и проявления социальной активности, чем у представителей других групп молодежи.

По мнению исследователей-философов, социологов, психологов и педагогов именно волонтёрство как один из эффективных способов оптимизации социальной ситуации в обществе позволяет создать благоприятные условия для самоутверждения молодых людей как социально значимых членов общества с учетом их ценностных ориентаций и возрастных особенностей. Особую роль волонтерская деятельность играет в жизни студенчества. Она позволяет будущему специалисту не только развивать в себе определенные социальные качества, необходимые для эффективной жизнедеятельности в обществе, но и способствует его профессиональному развитию.

Согласно закону Республики Казахстан «О волонтёрской деятельности», волонтёр - физическое лицо, осуществляющее волонтёрскую деятельность; волонтёрская деятельность - добровольная социально направленная, выполняемая по свободному волеизъявлению общественно полезная деятельность, осуществляемая на безвозмездной основе в интересах физических и (или) юридических лиц [1]. Действующими каналами и доступными формами политического и гражданского участия молодежи служат представительство в органах власти и участие в деятельности волонтерских и иных общественных организаций. Волонтёрство является активным направлением деятельности среди молодежи [2].

Волонтёрская деятельность направлена в первую очередь на помощь остро нуждающимся слоям населения, не имеющим возможности помогать себе самим. Поэтому в научной литературе и в практике социально-педагогической работы часто используются эти два понятия: волонтёрская и добровольческая деятельность. Более того, понятием добровольческая (волонтёрская) деятельность часто подменяют понятие «общественная деятельность», которой обозначают любую полезную деятельность во благо общества. Согласно Акимовой Е.В. «волонтерство - это особый взгляд на жизнь, мировоззрение, впитавшее в себя все самое достойное из созданного в мировом педагогическом пространстве за много столетий. Добровольная помощь, оказываемая человеком или группой людей обществу в целом или отдельным людям, основана на идеях бескорыстного служения гуманным идеалам человечества и не преследует целей извлечения прибыли, получения оплаты или карьерного роста» [3].

С точки зрения педагогической науки, участие в такой деятельности само по себе

способно вызвать позитивные изменения в личности. Волонтёрство способствует формированию и развитию у молодежи таких качеств, как доброта, стремление прийти на помощь, способность к сопереживанию, а также коммуникативных навыков, организаторских способностей и лидерских качеств.

Студенчество как наиболее «социально активная демографическая группа» считается «основой крупномасштабного волонтерского движения» [7]. Постоянное увеличение числа студентов-волонтеров становится позитивной тенденцией в современном волонтерском движении. В связи с этим внедрение в учебно-воспитательную деятельность колледжа такой инновационной формы работы, как волонтёрство, представляется чрезвычайно важным и необходимым.

Студенческая молодежь, реализуя программы добровольческой деятельности, получает возможность принести пользу обществу, приобрести социальный опыт, получить опыт для дальнейшего карьерного роста. Многие волонтеры в будущем начинают реализовывать свои авторские проекты. В учебно-воспитательном процессе колледжа волонтерская деятельность обладает большими педагогическими возможностями:

–способствует формированию социально и профессионально значимых качеств личности (самостоятельности, инициативности, дисциплинированности, культуры поведения, толерантности и др.);

–подготавливает к будущей профессиональной деятельности, позволяет приобрести незаменимый опыт (способность работать в сплоченной команде, умение брать на себя ответственность, договариваться с партнерами, делегировать полномочия, учитывать интересы и потребности других людей и др.);

–предоставляет возможность вхождения в систему гражданских отношений общества (помогает выработать необходимые навыки социального взаимодействия);

–содействует развитию общечеловеческих и культурных ценностей (справедливость, трудолюбие и др.).

Волонтёрская деятельность способствует изменению мировоззрения самих людей и тех, кто рядом, и приносит пользу, как государству, так и самим волонтёрам, которые посредством волонтерской деятельности развивают свои умения и навыки, удовлетворяют потребность в общении и самоуважении, осознают свою полезность и нужность, получают благодарность за свой труд, развивают в себе важные личностные качества, на деле следуют своим моральным принципам и открывают более духовную сторону жизни. Таким образом, волонтерская деятельность в колледже является средой эффективного формирования социальной активности студентов, обеспечивающей ее позитивную и гуманистическую направленность [6].

Волонтерская деятельность студентов оказывает большое влияние на жизнь студентов, так как помимо новых эмоциональных моментов, у студентов появляется хороший опыт взаимодействия с другими людьми.

На основе вышеизложенного можно сделать следующие выводы, во– первых, что волонтёрская деятельность относиться к непрофессиональному уровню социальной работы. Во–вторых, волонтёры – это добровольцы, осуществляющие социально значимую деятельность по своей воле, посредством личного вклада и предлагающие свою помощь безвозмездно. В-третьих, для развития молодежного волонтерского движения необходим ряд условий:

-наличие группы единомышленников, выступающих инициаторами и координаторами волонтёрской деятельности;

-наличие институциональной «принадлежности» волонтёрского движения (учреждения, организации, поддерживающих волонтерскую деятельность);

-учет специфики мотивационной структуры молодежной группы по отношению к участию в волонтёрской деятельности;

-стремление избежать администрирования и бюрократизации волонтёрского движения;

-обеспечение благоприятного морального климата, престижности, создание «моды» на

волонтерское движение в молодежной среде (это возможно прежде всего в среде образовательных учреждений);
-использование значимой для молодых людей деятельности как основы волонтёрства;
-использование волонтёрства как способа повышения социального статуса молодого человека.

Список использованной литературы:

1. Закон Республики Казахстан «О волонтерской деятельности» от 30 декабря 2016 года № 42-VI ЗРК
2. Концепция государственной молодежной политики Республики Казахстан на 2023 - 2029 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года № 247.
3.Акимова Е.В. Волонтёрство - теоретические аспекты деятельности // Отечественная педагогическая культура в национально-региональном компоненте образования: Труды Вторых Покровских образовательных чтений. - Рязань: РГПУ им. С.А.Есенина. - С. 42-44
4.Караваев, Г.А. Внутренний мир и социальная активность личности. Всякая активность есть деятельность? Что мы исследуем: деятельность или активность? // Г.А. Караваев. Вопросы преподавания философии и общественных наук. – 2001 – № 3 – С.32.
5.Мудрик А.В. Социальная педагогика [Текст] / Под ред. В.А. Сластенина. – М.: Академия, 2003 – С. 40
6.Служение обществу. Пособие по развитию волонтерской деятельности учащихся организации образования. Составители Аргынов А.Х., Жумаканова Р.А. Алматы, Научно-информационный гражданского образования, 2009, 183 с
7.Социальная работа с молодежью: учеб. пособие / под ред. Н. Ф. Басова. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2007. – 382

ТҮРКІ ТІЛІНДЕГІ САН ЕСІМ КАТЕГОРИЯСЫ

Кәрімова Гүлсезім Қуандыққызы
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Аннотация.*Мақалада түркі тіліндегі сан есім категориясы және оның ерекшеліктері, жасалуы, жіктелуі қарастырылады. Сандар негізінде пайда болған фразеологиялық тіркестердің қолданылуы, сандар туралы ой қозғап, оның құпия сырларын ашуға еңбек сіңірген ғалымдардың тұжырымдары айтылады.*

В статье рассматривается категория числительных в туркском языке, ее особенности, образование и классификация. Обсуждаются использование фразеологизмов, появившихся на основе чисел, выводы учёных, усердно трудившихся над раскрытием их тайн.

Тірек сөздер: *субстанция, фпазеологиялық тіркес, теориялық болжау, мифопоэтикалық семантика*

Тұрақты тіркестердің біршама бөлігі, мақал-мәтелдер сан есімдермен келетіні белгілі. Бұл сан есімдердің тұрақты тіркестерге тірек сөз болу себебі халықтың ежелгі дәуірдегі ұғым-түсінігімен, салт-санасымен ұштасып жатады. Тұрақты тіркестер ішінде кей сан есімдер тұрақты тіркестер құрамында нақты сан мағынасында қолданылғанымен, кей тұрақты тіркестер құрамында сан мағынасында қолдануы шарт емес. Мысалы, жеті ғылым тілін біледі, қырық ру дегендерде нақты саннан гөрі «көп» деген ұғымды білдірсе, жеті қазына, қырқынан шығару деген тұрақты тіркестерде сандар өз мағынасында.

Халқымыздың есте жоқ ескі заманнан бастап, күні бүгінге дейінгі өмір жолында белгілі бір жүйеге түскен көптеген қымбат қазыналары бар. Өзін қоршаған ортамен қатынас жасаудың негізінде туған қымбат қазыналар елмен қатар жасасып, халықтың өзіндік наным-сенімі мен таным-түсініктерін тудырған. Сан ғасырлық уақытқа созылған сол таным-түсініктер бірте-бірте дами келіп, ұзақ практикалық нәтижелі ізденістердің негізінде

халықтың салт-санасын, сол арқылы халықтық педагогиканы қалыптастырған. Ата-бабаларымыз халықтың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын, дүние тану сырларын ұрпақтан-ұрпаққа жемісін үзбей жеткізіп отыруына бірден-бір себепкер – сандар, сандар негізінде пайда болған фразеологиялық тіркестер. Мәселен, *үш қайнаса сорпасы қосылмайды; маңдайының соры бес елі; он ойланды, тоғыз толғанды; жеті жұртқа әйгілі; отқа келген әйелдің отыз ауыз сөзі бар; тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні; екі елі ауызға бір елі қақпақ; мың құбылды,* т.б. Математикалық ұғымды білдіретін сандар сөйлем ішінде не сөйлеу барысында сандық ұғымнан гөрі көбінесе ауыспалы мағынада жұмсалады.

Сан жөніндегі ұғым – адамзат мәдениетінің тууымен және оның дамуымен тығыз байланысты. Егер осы ұғым болмаса, біздің рухани өміріміз бен практикалық қызметімізді өз дәрежесінде көрсете алмас едік. Алғашқы қоғам адамдары дүние, сыртқы дүние жөніндегі өздерінің саналарын табиғаттың құбылыстарын байқау арқылы дамытты. Бұл кезде алғашқы қоғам адамы табиғатты сырттай мегзеуші есебінде болады. Ақиқатында адам өзінің өмірлік ісін теориялық болжаудан немесе табиғатты тікелей бақылаудан бастаған жоқ, ол оны еңбек етіп, өмір сүру және табиғатты түрлендіріп, өзіне бағындыру күресінде бастады [2, 7].

Дүние жүзіндегі халықтардың тілдері мен әдет-ғұрыптарында айырмашылық болып, алшақ жатқанымен, сандар туралы ұғым-түсінігі бір арнадан басталады. Осы сандар туралы ой қозғап, оның құпия сыры төңірегінде көп еңбек сіңірген академик Н.Я.Марр: «Халықтар қандай болса да, бәрі де бүкіл адамзат еңбек етіп, жасап шығарған сандарды пайдаланады»,- деген пікір айтады. Сондықтан барлық халықтардың күнделікті тұрмыста қолданылып жүрген сандар жүйесінде ұқсастық жиі ұшырап, кейбір сандар туралы түсінігі де бірдей болып келеді. Сан ұғымы, сондай-ақ жалпы мөлшер категориясы материалдық тәжірибе негізінде қалыптасты. Кейбір ғалымдардың пікірі бойынша, мәселен, неміс математигі М.Кантор хайуандардың да санай алатындығын ескертеді. Ал кей ғалымдардың пікірінше, «сан – адам санасының ойдан шығарған жемісі», не «әр сан құдай белгілеген белгілер». Бұл көзқарастардың қателігі мынады: хайуанаттар санай білгеннен гөрі әр затты түр-түсінен ажыратады дегеніміз дұрыс болар. Сандық категорияны математика тұрғысынан зерттеушілердің де, философия, тіл білімі тұрғысынан зерттеушілердің айтуында, санның түп атасы – санаға сәулесі түскен материал [3, 112]. Санның тегі зат екендігін орта ғасырдың ойшыл философы, математигі, астрономы Әбунасыр әл-Фараби дұрыс көрсете білді: «Сан, - дейді әл-Фараби өзінің «Ғылымдардың шығуы туралы» атты әйгілі еңбегінде, - бірліктерден құралған жиын болып табылады, ол субстанцияның алуан түрлі жолмен әр түрлі бөліктерге бөлінуінен шығады деп білемін. Субстанция өзінің жаратылысына тән қасиеттер бойынша шексіздікке шейін бөліне береді, сондықтан сандар да шексіз болады. Сан жөніндегі ғылым – субстанцияның бір бөлігін екінші бір бөлігіне көбейту туралы, бірін екіншісіне бөлу туралы, біріне бірін қосу, бірінен бірін алу, түбірі бар бөліктерінің түбірін табу, олардың пропорцияларын табу т.с.с. туралы ғылым. Бұдан санның дүниеге қалай келгендігі, қайдан шығып, неліктен көбейіп кеткендігі, мүмкіндіктен шындыққа, жоқтан барға көшіп, болмысқа айналудың себебі айқын көрініп тұр. Бұл ғылымды грек даналары арифметика деп атайды» [3, 112]. Алғашқы адамдардың санау қабілетінің қаншалықты болғандығы туралы нақты деректер жоқ, өйткені жазу-сызу санаудан көп кейін шыққандығы мәлім. Сондықтан біздер оны білу үшін жанама төмендегіше мәліметтерге сүйенеміз:

1. Мәдени дамудан артта қалған халықтар туралы этнологиялық, этнографияның көрсеткіші. Жер шарының кей жерінде – Африкада, Орталық Америка, Автралияда, сондай-ақ кей аралдарды дамудың өте төмен сатысын кешіріп жатқан тайпалар сақталғандығы мәлім. Олар бізге дейінгі бес немесе он мың жылдар бұрынғы адамдар секілді. Осындай тайпалардың тілін, өнерін зерттеу көне дәуірдегі өзімізге нақты емес мәселелердің ашылуына көмегін тигізеді.

2. Бізге дейінгі жазба ескерткіштер, сондай-ақ алғашқы адамдар паналаған үңгірлерден табылған археологияның мәліметтері.

3. Санаудың алғашқы үлгілері халық ауыз әдебиетінде, атап айтқанда, ертегі, мақал-мәтелдерде сақталуы мүмкін.

4. Жас балалардың сөйлеу мен санауды алғаш үйрене бастаған кезін зерттеген педагогика-психологиялық мәліметтер. Кез-келген жас сәби адамзат дамуын қайталайды. Әрине, «қайталаудың» мерзімі өте қысқа, дегенмен, адамның санауды алғаш қалай меңгергені туралы түсінуге көмектеседі. Жас бала санауды жаңа үйрене бастағанда, сандарды саналушы заттарға ажыратпайды, оларды бір-бірімен біріктіріп қарайды, мәселен, бес саусақ, бес асық, бес қарындаш, т.б. Міне, осы сияқты «алғашқы» адамдар да саналушы объектілермен біріктіріп қарады [2, 9]. Жас баладан ойыншықтарының санын сұрай қалсақ, санын айтпай, ойыншықтарын түр-түсі арқылы түгелдеп шығады. Қай халықтың баласы болмасын санауды саусақтары арқылы үйренеді. Кіші санды табиғи рет бойынша, үлкен саннан бұрын үйренеді. Сан және мөлшер категориясы барлық тілдерде грамматикалық және лексикалық жолдармен беріледі. Лексикалық берілу барлық тілдерде сандардың сөзі арқылы көрінеді. Сан ұғымдары және негізгі қасиеттері сыртқы әлемнің (дүниенің) реалды заттарының қасиеттері мен сол қасиеттерінің суретін береді.

Грек математикасының іргесін қалаушылардың бірі - Пифагор: «Сан - дүниенің заңы және оның байланысы барлығын анықтайтын және танып білетін құрал: заттар дегеніміз сандарға еліктеу, заттардың түпкі мәнісі және олардың жаратылысы сан, әртүрлілікті бірлікке келтіруші және гармонияны туғызушы – сан» [4, 5],- деп заттық ұғымның негізі – сан деп түсіндіреді. Сан ұғымы мейлінше баяу дамыды, таза сан болып қалыптасуға дейін белгілі бір кезеңдерді өткерген. Алғашқы кезеңі - сандық, мөлшер категориясының тікелей сезімдік қабылдау арқылы көрінуі. Алғашқы қоғам адамы сыртқы ортаны танып- білу барысында топтан элементтерді тез айыра білді. Осы көзқарас этнограф Л. Леви-Брюль пікірімен дамытылды. «Уже у некоторых животных в отношении очень простых случаев отличие на способность подобного рода... Если мы вспомним, что, по словам большинства наблюдателей, память первобытных людей «феноменальна» (выражение Спенсера и Гиллена), «граничит с чудом» (Шарльвуа), то тем больше оснований думать, что они легко могут обходиться без имен числительных. Благодаря привычке каждая совокупность предметов, которая их интересует, сохраняется в их памяти с той же точностью, которая позволяет им безошибочно распознавать след того или иного лица. Стоит появиться в данной совокупности какому-нибудь недочету, как он тотчас будет ими обнаружен. В этом столь верно сохраненном в памяти представлении число предметов или существ еще не дифференцировано: ... Ничто не позволят выразить его отдельно. Тем не менее, качественно воспринимается или, если угодно, ощущается. Когда они собираются на охоту, они, сидя уже в седле, осматриваются вокруг, и если не хватает хотя бы одной из многочисленных собак, которых они содержат, то они принимаются звать ее...» [5, 121]. Л.Леви-Брюль көрсетілген еңбегінде алғашқы ойлау таза мағынада сандарды бермей, заттардың жинақ-саны (совокупности-числа) ретінде, зат немесе құбылыстың жиынтығы ретінде ұғынылғанын айтады. Дегенмен, сол жиыннан (жалпыдан) жекені айыру қабілеттері сезіну арқылы жүзеге асады; осы көзқарас математиктер арасынан да қолдау тапты. И.Г.Башмакова мен А.П.Юшкевич Л.Леви-Брюль пікірін негізге ала отырып, сан категориясының қалыптасуының бірінші стадиясында сандық ұғым зат жиынтығының, өзіне тән белгілері: түрі, түсі, мөлшер т.б. негізінде белгілі болды. [6,18]

Ағылшын саяхатшысы У. Паридің (1790-1855) келтірілген мәліметтері бойынша XIX ғасырда Гренландияның эскимостары балаларының санын білмеген, оларды тек түрлерінен айыратын болған. Жегетін иттерін де түс-түрі бойынша түгендеген. Сан категориясының алғашқы сатысы – тікелей сезімдік қабылдау арқылы жүзеге асуы бұл әлі сапаның санға ауыспағандығын көрсетеді. Сан мағынасының берілу тәсілдері. (Этап установления равночисленности множества) [7, 239.] Сан, мөлшер категориясы бұл кезеңінде зат немесе құбылысқа байланысты, яғни мағына байланысы арқылы берілген; мәселен, өмірде әрқашан жеке күйінде кездесетін зат, құбылыс бір санының ұғымын білдіреді. Ай, күн алғашқы қоғам адамының өзі. Сонымен бірге, «бір» мағыналы «бір қол», әдетте «сол қол». «Екі» санының алғашқы мағынасы – «екі қол», «екі көз», «құстың екі қанаты», «ешкінің екі мүйізі». Осы сияқты мыңдаған жылдар бойы сан ұғымы саналатын заттардан айырылмай немесе санның орнында зат есімнің қолданылып келген. XVI ғасырда Африканың кейбір тайпаларында 3

санының дербес атауы болмаған, 3 адам, 3 ағаш, 3 жолбарыс деген сияқты әртүрлі сөздер арқылы айтылған. Бертін шаруашылық күрделеніп, халықтардың ой-өрісі өскен кезде сан атауларының әуелгі мағыналары сирек қолданылып, ақыры ұмтылып, сан есім ретінде дерексіз тұлғалары ғана қалған.[3, 111]. Жоғарыдағы пікірді дәлелдейтін фактілер Л.Леви-Брюльдің «Первобытное мышление» еңбегінде келтірілген. Соның бірі: «Гэддор,- деп жазады Л.Леви-Брюль, - отлично видел, что... здесь нет ни числительних, не чисел в собственном смысле. Здесь речь идет о своего рода памятной книжке, об особом методе, позволяющем в случае падобности получить данную сумму. «Существовал,- говорить он,- другой способ счета: нчинали с мизинца левой руки, от него переходили к безымянному пальцу, затем к среднему, к указательному, к большому, потом к кисти, к сочленениям плеча, к плечу, к левой стороне груди, к грудной кисти, к правой стороне груди и кончали мизинцем правой руки (всего получалось 19). Названия для чисел являются просто названиями частей тела, а отнюдь не числительными. На мой взгляд эта система могла употребляться лишь в качестве вспомогательного средства для счета, подобно тому, как пользуются веревочкой с узелками, но отнюдь не в качестве ряда действительных чисел. Локтовое сочленение (худу) может означать «семь» или «тринадцать...» [5, 124.] Бастапқы кезде сан, мөлшер мағыналарының заттың нақты мазмұнымен тікелей байланысты болғандығын әртүрлі халықтардың тілдерінде сақталып келе жатқан ескілікті сөздерден де, кей тілдердегі қазіргі сан есімдерден де аңғаруға болады. Әрине, ол кезде толық, таза мағынасындағы сан есім емес, Мәселен, қытай тілінде «екі» ұғымын беретін «пу» сөзі «екі құлақ» мағынасында да қолданылады. Тибетте «патша» деген сөз - әрі «екі», әрі «құстың екі қанаты». Готентоттар (Африка) екі санын да, екі қолды да «тукам» дейді. Сол сияқты орыс тіліндегі пять сөзі мен түркі сөзіндегі «бес» сөздерінің де этимологиялық талдауы, «қол» зат есіміне алып келеді. Сан есімдердің көпшілігі түбірлер өзінің қалыптасу негізі жағынан басқа сөз таптарымен (есімдер, етістіктер) тығыз байланысты болып келеді. Бір кезде зат (елу – қол, бес – қол) және қимыл әрекетті білдірген (алты, жеті, алтымыш) сөздердің кейбірі адам баласының айналадағы дүние жайлы ұғымының дифференсациялануына, адам ойының анализдік қасиетінің артуына қарай сан, зат пен құбылыстың сандық мөлшерін, шамасын білдіре бастауы әсте жат құбылыс емес [8, 71].

Сан есім дамуының бұл сатысы санның есімдер, етістіктерге байланысты айтылуы, кейін сан есім болып қалыптасуы – мағыналық, яғни, зат немесе құбылыстың сапалық, сандық мағыналарына байланысты. Математик ғалым М.Ысқақов сандардың меңгерілу дәуірін екіге бөледі, дәлірек айтқанда үшке дейінгі сандарды меңгеріу – бірінші дәуірде, үштен жиырмаға дейінгі сандарды меңгеру – екінші. «Осы екінші дәуірде адамның саусақтары тарихи роль атқарды. Онға дейінгі сандар қолдың саусақтары, оннан жиырмаға дейінгі сандар аяқтың башайлары арқылы саналады. Екінші дәуірді дүние жүзіндегі мәдениетті халықтардың бәрі бастарынан кешірді» [3, 112]. Белгілі бір санды, жинақты білдірудің эталоны, эквиваленті ретінде адам саусақтары, аяқ башайлары, сондай-ақ т.б. адам дене мүшелері қолданылды. «Касеирер отличает, что исходным пунктом для установления различит числовых, равно как и пространсвенных отношений, является человеческое тело и отсюда они переносятся на весь чувственно-наглядный мир» [7, 240]. Эталон, эквивалент арқылы санның берілуі нақты санның, сан есімнің қалыптасуына негіз болады. Осы ойымызды дәлелдей түсу үшін американ этнографы Э.Тэйлордың пікірін пайдалануымызға болады. Сөйлей алмайтын мылқау адамға дейін санай білетінін, санауды тек саусақтары арқылы игеретінін айта келіп: «Егер зулусқа алты санының қалай екенін сұрасаң, «татизитупа» дейді, яғни, «келесі қолдың үлкен саусағын алу» деген сөз... Ол (зулус) жетіге дейін санап келсе, мәселен, қожасы жеті өгіз сатып алды деу керек болса, «у комбиле» деп сұқ саусағы арқылы түсіндіреді [9, 184].

Зерттеушілердің пікірімен санассақ, түркі тілдерінің сан есімдерінің саусақтарға байланысты берілетіні белгілі: алты – келесі қолдан бір саусақ алу, осы етістіктің барысында алты қалыптасты; жеті – сұқ саусақ икемділігіне қарай, тамақ жеу икемділігінен жеді – жеті; тоғыз – тоғызыншы саналатын саусақтың икемсіздігінен, дөкірлігінен дөкір – тоғыз қалыптасты. Дегенмен, адам ойлауы бірте-бірте санды заттан (саусаққа байланысты) дерексіздендіреді. Сандық ұғымды білдіретін сөздер о бастағы заттың мағынасынан ажырап,

таза сан есімге айналды. Сан есімді тұрақты тіркестердің мағыналық, грамматикалық белгілерін ашу міндетті түрде кейбір сан есімдердің этимологиясына тоқталуды қажет етеді.

Сан есімдердің этимологиясы сан есімдердің көне түркі жазба ескерткіштерінде қолданылу ерекшеліктерімен байланысты. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тіліндегі сан есімдер қазіргі түркі тілдеріндегі сан есімдермен бәрі дерлік ұқсас. Тек дыбыстық өзгерістермен ерекшеленеді.

Бір (бір), екі (екі), үч (үш), торт (төрт), бес, бис (бес), алты (алты), йеті (жеті), секіз (сегіз), тоқуз (тоғуз), он (он), йегірмі (жиырма), отуз (отыз), қырқ (қырық), еліг (елу), алтымыш, йетіміш, секіз он, тоқуз он, йуз (жүз), бың (мың), түмен (он мың). Көне түркі ескерткіштерінің тілінде оннан әрі санау тәртібі қазіргі кездегі түркі тілдеріндегіден өзгеше: 27 дейтін болса, йеті отуз, яғни алдымен бірлікті, сонан соң айтылатын ондықты емес, келесі ондық айтылады. С.Е.Малов мұндай санауды есептеудің екі системасы деп қарайды, жаңа системасы XI ғасырдағы «Құтадғу білігтен» басталады, екінші ығыстыру Баласағұн мен Қашқари арқылы белгілі. Санаудың екі системасы түркі тілдерінде тек сары ұйғыр тілдерінде сақталса, моңғол тілі о бастан осы системада. Ескі түркі жазба ескерткіштері тіліндегі сан есім қазіргі сан есімдер дедік, енді осы сандардың шығуының алғы шарты, шығу тегін, яғни этималогиясын сөз етеміз. Сан есімдердің этимологиясы - әлі дәлелді, бір негізге түспеген мәселе.

Түркі тілдеріндегі есептік сан есімдердің саны, бүкіл халықтық тілдерге ортақ атаулар миллион, миллиардты қосқанда, 22 сөз. Басқа сандардың бәрі осы 22 санның негізінде жасалады. Сан есімнің этимологиясы туралы айтқанда, санның түпкі тамыры – зат немесе саусақтар, адамның дене мүшелері дегенді жетекшілікке алуымыз керек.

Түркі тілдеріндегі сан есім сөздер о баста ескі үнді, қытай тілдерінен ауысқан деген жорамал ескі дәуірлердегі мәдениет үндестігіне, немесе сол ежелгі дәуірлердегі саяси және әскери байланыстар тарихын ескеруден туындаған. Көне түркі жазба ескерткіштеріне үңілсек, қазіргі сан есімдерімізбен салыстырсақ, олардың үнді, қытай тілдерінен емес, төл тіліміздің жемісі екеніне көзімізді жеткіземіз. Сан есімдердің жасалуына қарай: жай және күрделі сан есімдер етіп жіктейміз. Жай сан есімдерге бірден тоғызға дейін, яғни бірліктер, ондықтардан: он, отыз, қырық, елу, жүздіктен – жүз, мыңдықтардан – мың, сондай-ақ, халықаралық сан есімдер – миллион, миллиард жатады. Дөңгелек ондықтар атауы – жиырма (20), алпыс – алтымыш (60), жетпіс – жетіміш, сексен (80), тоқсан (90) этимологиялық жағынан күрделі сан есімнен, яғни екі санның бірігуінен жасалып тұр: екі, алты, жеті, сегіз, тоғыз бірліктерінен -мыс, -пыс, -піс (-мыш, -миш), -ен, -ан (он сөзінің варианттары) морфологиялық элементтер. Сан есімдердің тағы бір ерекшелігі – тіл-тілде киелілік мәнге ие болуы. Ертедегі мифопоэтикалық дәстүрлерде сан ұғымдарына киелі мән беріп, өн бойына космоникалық мағыналар жинақтағандығына ерекше назар аударған ғалым Р.Авакова адамзат қоғамында сандар діни, тәңірлік және әлемдік символдар ретінде қарастырылатынын, адам санасы жете қоймайтын құдіретті құпиялар мен сырлар жатқандығын баса көрсетеді. Сан есімдер бойындағы мифопоэтикалық семантика мен символикалық қолданыстар олардың магиялық қасиеттерімен тікелей байланысты деп есептейді [10, 72].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1 Жұбанов Қ. Қазақ тіліндегі зерттеулер. –Алматы: «Ғылым», 1999

2 Жәутіков О. Жай санаудан машиналық математикаға жету. Алматы, 1959

3 Ысқақов М. Түркі тілдес халықтардың ежелгі арифметикасы. Кітапта: Ежелгі мәдениет куәлары. Алматы, 1966

4 Жәутіков О.А. Ақиқатты танып-білудегі математиканың ролі. Алматы, 1975

5 Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. М., 1930

6 Башмакова И.Г. и А.П.Юшкевич. Происхождение систем счисления. В книге: Энциклопедия

элементарной математики, М., 1951
7 Панфилов В.З. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания, М., 1982
8 Томанов М. Сан есімдер тарихынан. Жинақта: Қазақ тілі мен әдебиеті, Алматы,1973, 3-шығуы
9 Тэйлор Э. Первобытная культура. М., 1939
10 Авакова Р. Фразеологиялық семантика. Алматы: «Қазақ университеті», 2002

ҚАЗАҚ-ТАТАР ТІЛДЕРІНЕ ОРТАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР

Қоңқабаева Алия-2 курс магистранты
Ғылыми жетекші: ф.ғд., профессор Сабыр М.Б.
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

***Аннотация**. Мақалада қазақ-татар тіліне ортақ мақал-мәтелдер зерттелген. Мақал-мәтелдер халықтың ауызша энциклопедиясы ғана саналмай, ол ұстаздық, тәлімгерлік рөл де атқарады, адам бойындағы барлық жақсылықты асқақтатып, жамандықты жерлеп, бала тәрбиесінде ерекше орын алатын халық даналығы.*

***Тірек сөздер**. Татар, қазақ, мақал-мәтелдер, халық даналығы, ортақтықтар*

Мақал-мәтелдер – әрбір ұлттың ой-санасының қорытынды түйіні, өмірде түйген-білгендерінің, түрлі тәжірибелерден жинақталған философиялық ойларының көркем көрінісі, фразеологиялық оралымдардың өңделіп, бір қалыпқа реттелген күйде, тұрақталып, қалыптасқан түрлері. Мақал-мәтелдер ертеден қалыптасқан ауыз әдебиетінің бір түрі, ой дәлдігімен, терең мазмұнымен ерекшеленетін, тоқсан ауыз сөзді тобықтай түйінмен жеткізе білетін қасиеттерге ие. Өмір туралы, тіршілік туралы білімнің сұрыпталған жиынтығы. Мақал-мәтелдер халықтың ауызша энциклопедиясы ғана саналмай, ол ұстаздық, тәлімгерлік рөл де атқарады, адам бойындағы барлық жақсылықты асқақтатып, жамандықты жерлеп, бала тәрбиесінде ерекше орын алатын халық даналығы. Мұндағы ақыл-кеңестер қысқа да нұсқа әрі тұжырымды болды. Халық даналығы ата-анаға ұрпақ тәрбиесі жөнінде өзінен бұрынғылардың моральдық-психологиялық, медициналық-гигиеналық, өнер-сайыскерлік ой-пікірлерін де шоғырландырып, бүкіл халықтың тәлімдік тәжірибесін мирасқа қалдырып отырды. Көшпелілердің сонау ерте дәуірден-ақ көп біліп әрі оны ақылмен байыптай алатын адамды ерекше қастерлеуі тегін емес. Ондай адам ата-баба даналығының көзіндей саналатын. Мақал-мәтелдер белгілі бір шешіммен істің дұрыстығын анықтайтын логикалық қызметтің эталоны тәрізді адамның ой-әрекеттерінде маңызды рөл атқарып отырды. Мақал-мәтелдер – ғасырлар бірі-бірінің жалғасын тапса да, сол күйі өзгеріссіз қалған, ата-бабаларымыздың біздерге қалдырған өсиеті. Ауыз әдебиетінің көркем әрі парасатқа толы баға жетпес мұрасы. Мақал-мәтелдердің көрініс табатын сахнасының бірі – көркем шығармалар. Әрбір туынды автордың тілінің ерекшелігіне, көркемдігіне, ойын ұтқырлы жеткізе білгендігіне, мақал-мәтелдерді қаншалықты қолдана білгендігіне байланысты. Мақал-мәтелдерді іздеу барысында, әдеби шығармаларды ақтардық, нәтижесінде көптеген мақал-мәтелдермен таныс болдық. Алайда қазақ және татар тілдерінде қатар кездесетін мақалдарды сирек кездестірдік. Мағынасы жағынан ұқсас бұл мақалдар, туыстас екі тілдің, яғни қазақ және түрік тілінің ойлау жүйесі мен мәдени көзқарастарының да бір-біріне жақын екенінің дәлелдейді. Ұлы Абай Құнанбаевтың немере інісі Шәкәрім Құдайбердіұлының «Шәкәрім шығармалары» кітабында, Әділ-Мария атты шығармасында мынадай мақал берілген: “Отыз тістен шыққан сөзді, отыз ру ел біледі ” [6, 506]. Осы мақалға ұқсас татар тілінде де: «Тістен әйтү берсе, рулы ил белә» (Тістен шыққан сөз елге тарайды) деген мақал бар. Алайда берілген мақалдардағы ерекшеліктер, қазақ тілінде “отыз тіс” деп берілсе, түрік тілінде “тіс” деп берілген. Аталған

екі мақалдағы мағына бір, яғни ауыздан шыққан сөз немесе айтылған әңгіме, адам қаласа да, қаламаса да, барлығына естілетінін, әңгіме болатыны жөнінде. Сонымен қазақ және татар тілдеріндегі мақал-мәтелдерді тақырыптық топтастыру бойынша «еңбек және кәсіп», «өнер және білім», «әулет және қоғам», «тұрмыс және салт», «адамгершілік және кішіпейілділік» деген топтарға бөліп қарастыруға болады. Екі тілдегі мақал-мәтел-дерді тақырыптық топтарға бөле отырып, оларды тура және ауыспалы мағынада қоланылатын мақал-мәтелдер деп екіге бөлініп қарастырылды. Негізінен, түркі халықтарына тән кәсіп – ауылшаруашылығы болғандықтан қазақ және татар халықтарына ортақ еңбек байланысты мақал-мәтелдер екі тілде көп кездеседі. Мысалы: татар тіліндегі «Хезмәт төбе — хәзинә» (Еңбек түбі құндылық), «Хәрәкәттә бәрәкәт» (Әрекетте берекет), «Хезмәте барның хөрмәте бар» (Қызметі бардың құрметі бар) және т.б.сияқты мақалдардың қазақ тілінде де «Еңбек түбі - береке», «Бейнет түбі – зейнет», «Еңбек етсең емерсің» сияқты нұсқалары бар. Сонымен қатар қазақ және татар тілдерінде мағыналары бірдей, бірақ мақалдардың құрамындағы кейбір сөздердің ауысып келуімен жасалған мақалдар да кездеседі. Мысалы: татарша: «Дуссыз кеше тамырсыз агач кебек» (Дауысы жоқ адам, тамырсыз ағаш) – қазақша: «Жалғыздың үні шықпас, жаяудың шаңы шықпас», татарша: «Малсыз егет – сансыз егет» (Малсыз жігіт – жаман жігіт), қазақша: «Қырсыққан қыз бай таппас, қырсыз жігіт мал таппас», татарша: «Ватансыз кеше – бакчасыз сандугач» (Отансыз адам – бақшасыз сандуғаш) – қазақша: «Отансыз адам – ормансыз құспен тең», татарша: «Дулкынсыз диңгез булмас, гыйшыксыз кыз булмас» (Толқынсыз теңіз болмас, махаббатсыз қыз болмас) – Абайша айтқанда: «Махаббатсыз дүние бос», татарша: «Хыялсыз кеше - канатсыз кеше» (Қиялсыз адам – қанатсыз адам) – қазақша: «Армансыз адам – қанатсыз құспен тең», татарша: «Сабырсыз кеше кайгыдан аглар, эчке белән үзен алдар» (Сабырсыз адам қайғы алар, қайғы өзін алар) [Э.Н Федорова «Татар халык мәкальләрендә гарәп һәм фарсы алынмалары» Казан, Казан дәүләт университеты, 2004 ж.] – қазақша: «сабырсыздық туралы мақал керек» және т.б. Қоғам және отбасы – бір-бірінен ажырамас ұғым, өйткені қоғам отбасынан, отбасы да қоғамның ажырамас бір бөлігі болып саналады. Қазақ және татар тілдеріндегі осы екі маңызды тақырыптағы мақалдарды топтап бірге қарастырғанды жөн санадық. Қазақ халқының «Ерте тұрған әйелдің бір ісі артық, ерте тұрған еркектің бір ырысы артық», «Дұшпан күлдіріп ай- тады, дос жылатып айтады», «Анасына қарап қызын ал, аяғына қарап асын іш», «Бірлік түбі – тірлік», «Таспен ұрғанды аспен ұр», «Ақылсыз достан, ақылды дұшпан артық», «Алдыңғы арба қайда жүрсе, соңғы арба сонда жүрер», «Қонақ келсе, құт келер», «Шақырмаған жерге барма, шақырған жерден қалма», «Балық басынан шіриді», «Бес саусақ бірдей емес» және т.б.сияқты мақал-мәтелдерінің түрік тілінде де мынадай баламалары бар: «Ала бу иртә, иртә терлек алыр иде өйләнгән» (Ерте шыққан жол алады, ерте үйленген төл алар), «Берди аяныч, ләкин дөрес сөйли» (Дос ащы айтады, бірақ дұрыс айтады), «Ә кызы, әнисенә карап, әнисе, ә әнисенә карап бөзін» (Анасына қарап қызын ал, жиегіне қарап бөзін ал), «Кунак, һәм сезнең аяклар» (Қонақтың аяғы құт), «Дә әйтелгән микән бу җирне, аннан әйткән» (Шақырылған жерге ерінбе, шақырылмаған жерге көрінбе), «Балык башыннан сасиды» (Балық басынан сасиды), «Биш бер биш бармак түгел, ә» (Бес саусақтың бесеуі де бір емес) және т.б. Қазақ және татар тілдеріндегі қоғам және әулет тақырыптарына байланысты мақал-мәтелдердің құрамындағы сөздердің ауысып келуі туыстас екі халықтан ғасырлар бойы бірбірінен жырақта қалуының себебінен деп білеміз. Алайда, екі тілдегі бұл мақал-мәтелдер өз мағыналарын сақтап қалған. Мысалы: татар тілінде: «Әтисенә өмет артпа, хатын сенбе» (Әкеге сүйенбе, әйелге сенбе) – қазақ тілінде: «Астыңдағы атыңа, қойныңдағы қатыныңа сенбе»; түрік тілінде: «Тебісер ит, ишәк үлә мохиттә» (Ат тебісер, ортада есек өледі) – қазақ тілінде: «Екі түйе соғысса, ортасында шыбын өледі»; «Эт бүйриптә мәчегезгә, , эт курагинә» (Ит итке бұйырыпты, ит құйрығына) – қазақ тілінде: «Ит итті жұмсайды, ит құйрығын жұмсайды»; «Тістен утыз ике, утыз ике авызына тарала» (Отыз екі тістен шыққан, отыз екі ауызға тарайды) – қазақ тілінде: «Отыз тістен шыққан сөз, отыз руға тарайды»; «Кеше дәвамында арамы, арамы терлек читтә» (Адам арамы ішінде, мал арамы сыртында) – қазақ тілінде: «Адам аласы ішінде, мал аласы сыртында»; «Мин сиңа әйтәм, син кайда төс» (Қызым саған айтамын, келінім сен түсін) – қазақ тілінде: «Қызым саған айтам, келінім сен тыңда»;

«Ике капитан бер судно батырар» (Екі капитан бір кемені батырар) – қазақ тілінде: «Екі кеменің басын ұстаған суға кетер»; «Эт астында кар да, шау-гөр килеп, караван бара» (Ит үреді, керуен жүреді) – қазақ тілінде: «Ит үреді, керуен көшеді» және т.б. Әр ұлттың өзіне тән тұрмыс-тіршілігі мен салт-дәстүрінің болуымен қатар, өзгелерге ұқсамайтын қасиеттері, өмір сүру ережелері, күн кешуі, тіпті тамақтану ерекшеліктері де бар. Тұрмыс пен салтты ажыратпай ортақ бір атау (тұрмыс-салттық мақал-мәтелдер) беріп, қазақ және түрік халықтарына ортақ тұрмыс-салтқа байланысты мақал-мәтелдердің ерекшеліктерін бірге қарастырғанды жөн көрдік. Мысалы, «Агач матурлык, матур чапырак» және «Ире ит – озаграк» деген түрік тіліндегі мақалдардың қазақ тілінде «Адам көркі – шүберек, ағаш көркі жапырақ», «Ат – ер қанаты» деген мақалдармен тура мағынада екеніне көз жеткізуге болады. Тұрмыс-салтқа байланысты айтылған мақалдардың құрамындағы кейбір сөздердің ауысып келетінін көруге болады. Мысалы: «Шактый күрәсең, тоташтыра ит-кула» – «Ат айналып қазығын табар, ер айналып елін табар»; «Бер казандә ике кайнамас» (Екі бас бір қазанда қайнамайды), «Бер клетке ике арыстан, сыймас» (Екі арыстан бір торға сыймас) – «Екі қошқардың басы бір қазанға сыймас» және т.б. Адам бойынан табылатын жақсы және жаман қасиеттер де мақал-мәтелдерде көрініс тауып жатады. Сол қасиеттер арқылы бір елдің ой-санасын, психологиясын анықтауға болады. Түбі бір туыстас екі халықтың, ұзақ уақыт бойы араласа алмаса да, әлі күнге дейінгі олардың ойлау жүйесі мен мінез-құлық ұқсастығы түбі бір туыстас түркі халықтарының ұрпақтары екендігін дәлелдейді. Қазақ және татар тілдеріндегі адамгершілік пен кішіпейілділікке қатысты айтылған мақал-мәтелдерге зер салайық. Татар тілінде: «Кутырган моннан ничек начар» (Үйреніскен құтырғаннан бетер) – қазақ тілінде: «Дәніккеннен құныққан жаман»; татар тілінде: «Ум нәпсиң дип» (Ақыл нәпсінің дұшпаны) – қазақ тілінде: «Ашу – ақылдың дұшпаны, нәпсі – иманның дұшпаны»; татар тілінде: «Йокы жилан куйрыгына басма» (Ұйықтаған жыланның құйрығына баспа) – қазақ тілінде: «Ұйықтап жатқан жыланның құйрығын баспа»; «Жолдасың булса янәшәдә, юк, түгел-озын-озын» (Жаныңда жолдасың болса, ешқандай жол ұзын емес) – «Жолдасың жақсы болса жолым ұзын деме, Жолдасың жаман болса қолым ұзын деме» және т.б. Қорыта келе айтсақ, қазақ және татар тілдеріндегі мақал-мәтелдерді бірнеше тақырыптарға топтастыра отырып, салыстыра қарастырылды. Салыстыра зерттеу барысында екі тілде жарық көрген мақал-мәтелдер сөздіктері пайдаланылды. Қазақ және татар халықтарына ортақ мақал-мәтелдердің көптігіне жоғарыда берілген мысалдар айғақ бола алады. Екі тілдегі кейбір мақал-мәтелдердің дәл баламаларының болуымен қатар, кейбір мақал-мәтелдердің құрамындағы сөздердің ауысып келетіндігі де байқалды. Мұндай ерекшеліктердің болуы табиғи құбылыс деп қабылдау керек. Мұндай ерекшеліктер мен ұқсастықтар туыстас түркі халықтарының ғасырлар бойы бір-бірінен жырақта қалып, қоян-қолтық араласпауының салдарынан болады. Алайда екі халыққа ортақ мақал-мәтелдерге қарап, қазақ және татар халықтарының түбі бір екеніне көз жеткізуге болады.

ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ ДАРА ТҰЛҒАСЫ

Ерболат Еркін-2 курс магистранты
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университі

Аннотация. *Мақалада түркітанушы Иштван Қоңыр Мандокидің ғыоым әлемінде орны, оның ғылыми еңбектері сараланған. отаны Мажарстан ғана емес, күллі түркі дүниесі қастерлейтін ұлық есімдер қатарындағы көрнекті тұлға. Шыңғыс жорығы тұсында*

Карпат қойнауындағы мадиярлар арасынан пана тапқан құман-қыпшақ жұртының тумасы Мандоки Қоңыр оннан аса тілді еркін меңгерген, бұған қоса зерттеушілік қарымы ерен, Тұран халықтарының фольклорлық-дүниетанымдық санасын бойына дарытқан ғалым.

***Тірек сөздер**. Қыпшақтану, түркітану, мажарлар, венгер, ұлттық ұстаным.*

Мандоки Қоңыр Иштван Мажарстанда өз арғы тегін құман-қыпшақтармен байланыстыратын Құмания өлкесінде 1944 жылы ақпанда туған. Аузында тіспен туған сәби Қоңырға таңданған деседі әдебиетші Көрменди Лайош марқұм. Социализм жолына түскен елдегі кер кезең Қоңырдың балалық шағы ойрандалып, әкесі қайтыс болды, қиналды, намысты таптауды көріп өсті. Әкесінің әңгімесінен ауызша тарих пен фольклорлық санамен сусындауы бала Қоңырға рух берген. Оны жерлес зиялылар қолдап, сирек әдебиеттерді, тіл оқулығын беріп тұрды. Кәмелеттік аттестатты өзінің туған қаласы Карцаг ауылшаруашылық техникумында алған ол, біраз уақыт атбегі болып істеді. Бала кезден жақын маңдағы совет әскерлері қосынына барып, ондағы түркітілді жігіттерден бірлі-жарымды сөз үйренгенін сұқбаттарында айтатын (олар көп, әр ұлттан болған сыңайлы).

Кейін заман өзгерген тұста жерлесі академик Немет Дьюланың партиялық кепілдемесі арқасында 1963 жылы Будапешт университетіне түркітанушы мамандығына оқуды бастайды. 1965 жылдан бастап студент Қоңыр Еуропадағы түркі этникалық топтарының ортасында ғылыми экспедицияға шығуды әдетке айналдырған. Ондағы мақсаты – Қоңырға дейін мажар зиялылары жасап кеткен істі жаңа белеске көтеру, «қыпшақ тілін тірілту» болды дейтін. Қыпшақтанушы құман-қыпшақ Қоңыр. Ғылыми миссиясындағы бірнеше басым бағыттың төртінші бағыты – қыпшақтану саласы туралы жазу машинкасымен өзі терген анықтамада (Мандоки Қоңыр, 1985 жыл, 25 наурыз, Будапешт деп қолын қойған) аталған мәселе төңірегінде былай дейді: « …4.1. Қыпшақ текті халықтардың жаңа заманғы тілі мәселесі тақырыбында 1965 жылдан бері өз тарапымнан жылына 2-3 мәртеден (қазірге дейін 42 мәрте) тілдік-этнографиялық-фольклорлық экспедициялық зерттеуді Румыния мен Бұлғария аумағындағы Добружа, Делиорман өңірінде, өткен ғасырдың екінші жартысында қоныс аударылған татар шоғыры ортасында жүргізіп келемін. Аса көлемді лингвистикалық белгілеулерім мен деректерімнің сыртында 40 мыңдай сөзден тұратын татар диалектологиялық сөздігін дайын еттім (ерекшелеген – автор). Оны жуық арада Мажарстанда, бәлкім Түркияда баспаға ұсынбақ ойдамын» (Ұлы даланың біртуар ұланы. Мандоки Қоңыр мұрасы. Алматы: Орталық Ғылыми кітапхана, 2009. 124-б)

Қоңырдың Добружа өңіріне ықыласы ерекше ауған. Себебі кездейсоқ емес. Тарихтың әр кезеңінде де көптеген жұрттан құралған Добружа аймағының этникалық келбеті салтатты көшпелі халықтармен тікелей байланысты өрбіген. Ежелгі уақытта бұл аймақ Скития Минор – Кіші Скифия аталған. Батыс Ғұн империясы ыдырағаннан кейін Дунай Бұлғарларының хандығы бұл жерде біртұтас мемлекет құрған. Бұл өңір ғасырлар бойы Оногур – бұлғар түрік мемлекетінің ықпалында болған. Мадиярдың Карпат қойнауына қоныстанғаннан кейін печенегтер осы аймаққа ойысқан. Кейін құман-қыпшақ, түркі-татар халықтары осында қоныс тапқан. XIV ғасырдан бастап тұтас Бұлғария және Дунайдың төменгі сағасы Осман түрік билігіне өтті. Кейін Қырым түбегі орыстардың иелігіне көшкеннен ондағы түркілердің бір бөлігі Добружаға қарай ысырылды. 1829 жылғы орыс-түрік, 1854 жылғы Қырым соғысының салдарынан көптеп босып келді. Мандоки Қоңыр зерттеуінде аталған тарихи жайттарды қарастыруды қалыс қалдырмаған. Алайда, румын диктаторлық режімі зерттеу жұмысына кедергі келтіргендіктен Бұлғария қарамағындағы (Делиорман өңірін) түрік-татарларды зерттеуге ауады. Қоңыр ерекше ден қойған зерттеу нысаны вербальдық мәдениет үлгілері, әсіресе фольклорлық деректер болды. Себебі «онда сақталып қалған көне архаикалық пласттардағы жасырынған тілдік деректерді және мәдени кодты ашу арқылы лингвистикалық реконструкцияға жан бітіруге болады» деген ұстанымда болды.

1970 жылдардың басынан қыпшақтануға тереңдей бойлаған Мандоки Қоңыр «қыпшақтардың тілі мен мәдениетінің отаны, тірегі, ареалы – Қазақ жері» деген байламға келгенін, осы бағытта ізденуге кіріскенін оның зерттеулеріне сарап жасаған ғалымдар

(мысалы, Башки Имре) айтады. Қоңыр алыс Азияға алғаш рет 1974 жылы сапарға шыққан. Онда Орхон ескерткіштері мен Моңғолиядағы қазақ, тува жұртының арасына зерттеу экспедициясында болған. Анадолыға жиі сапарлап тұрды. Осы тұста заманындағы СЭВ аталған экономикалық блоктың келісімдері аясында Мажарстанға оқуға келген моңғолиялық қазақ жастарынан Қоңырдың қазақ тілін жете игеруге үлкен ықпал жасағанын айтып отыратын. Әлімхан Сақайұлы, Едіге Төлетайұлы, Уатқан Марат сынды жігіттермен араластығын ілтипатпен еске алатын. 1976 жылдың жазында жігіттердің ауылына барып, Моңғол Алтайдың тау мен тасын апталап аралап, жаңбырына малтығып, желіне тотыға жүріп, көне түркі балбалдарымен жылап қауышқанын, көшпелі мәдениеттің төлтума элементтері жайында қанықты мәлімет жинап қайтады (ол туралы БАҚ пен ғылыми есептерінде жариялап тұрған). 1977 жылдың 31 шілдесіндегі күнделік белгілеуінде Қоңыр қазақша былай толғайды: «Адам өмірінде қуанышты жағдай көп болғанмен, ерекше қуаныштар болады ғой! Арада 700 жыл (7 ғасыр) өткеннен кейін ата-бабамыздың туған топырағы асқақты Алтай тауының арасындағы салтанатты байырғы дәстүрмен өмір сүретін шымбайлы туыстар» деп бастайды. Осы жолғы сапарында Қоңыр Мұзтауға шығып, ежелгі қыпшақтардың «көкілташ» жосынымен рәсім атқарып, жан досы Едігенің ата-анасы Төлетай Қыдыралыұлы мен Риза Кәменқызының «тонды баласы» атанады. Әулеттің үлкені Бұлғарияда әскери академияда оқыған, түрікшені де еркін меңгерген Пірәудие Қоңырды інісі ретінде қабылдап, арасында түрікше «конычып», «иіліп жастық, жазылып төсек болады». Фольклорлық мол мұра жинап олжалы оралады (Ол туралы Қазақстандағы алғашқы мажар елшісі, түрколог Торма Йожефтің «Кровное братство Мандоки Конгура» мақаласында баяндалады. Горизонт. 1996. №1). Кейін Қоңыр дүние салғанда осы шаңырақта Құран оқылып, артын күту рәсімі атқарылған. Ауыз әдебиеті нұсқаларын жинақтауды Қоңыр бір сәт те естен шығарған емес. Маған жазғы каникул кезінде ескі көздерден ән мен ертегі, аңыз мәтіндерін баяндалу қалыбы бойынша хатқа түсіріп әкелуді тапсырғанын орындап жүрдім. Мен Қоңыр ағамен танысқан тұста ол қазақ, қырғыз, ноғай, құмық, қарашайлар арасында фольклор үлгілерін жинақтаумен белсене айналысып жүрген кез еді. Кейін аталған халықтардың халық әндерін жеке кітап етіп шығарды. Бұл туралы атақты құмық ақыны (ақтық демі үзілгенде жанында болған) Бадрудтин Магомедов өз еңбегінде баяндаған (Магомедов Б. Уьзюлген озьенги. Очерклер, шиърулар, ел язывлар. Махачкъала, 2008. – 432 с.)

Мандоки Қоңыр Иштван – отаны Мажарстан ғана емес, күллі түркі дүниесі қастерлейтін ұлық есімдер қатарындағы көрнекті тұлға. Шыңғыс жорығы тұсында Карпат қойнауындағы мадиярлар арасынан пана тапқан құман-қыпшақ жұртының тумасы Мандоки Қоңыр оннан аса тілді еркін меңгерген, бұған қоса зерттеушілік қарымы ерен, Тұран халықтарының фольклорлық-дүниетанымдық санасын бойына дарытқан ғалым. Ол түркология ғылымымен дендеп айналысып қана қоймай, ХХ ғасырдың төртінші ширегінде Шығыс пен Батыстың арасында алтын көпірге айналды, миллиондардың ықылас алқауына бөленді. Яки ол халықтар арасын жақындастырған мәмілегер, озықтарға ой салған көреген еді.

Замана алға жылжыған сайын мерейтой иелері туралы айтылатын жайттар естелік пен өткен шақ еншісіне көшеді. Көзі тірі болса сексеннің сеңгіріне аяқ басып, ортаны толтырып отыратын мажар мен түркіге ортақ тұлға, түркітанушы Мандоки Қоңыр Иштван Алматы іргесіндегі Кеңсай зиратында қазақтың марқасқаларымен мәңгілік ұйқыда. Небәрі төрт мүшелінде көз жұмған арысқа қатысты «түркі халықтарының арасында аңызға айналған тұлға еді, өлімінен кейін мифтік заңғарға көтерілді» деген байлам әсте кеміген емес. Мандоки Қоңыр 1970–80 жылдары Тұран жұрттарының ынтымағы жолында қайрат қылып, зиялы әрекет жасаған тұлға еді. Өкініштісі, заман күрт өзгеріп, қайта өрлеп, көгерген-көркейген тұсына куә болып, қуанышқа куә бола алмады. Дегенмен, ұлы өзгерістердің шет жағасына куә болды. Алматыдағы Желтоқсан оқиғасы кезінде ақпараттың Батыс баспасөзіне жетуіне барын салған Қоңыр Иштван «бұл қызыл жүйе кешікпей ақыры болады ғасырлар тоғысында» деп айналасындағыларға үмітін ұялатып, намысын қайрайтын. Алайда, жүйенің өте қысқа уақытта омалып, «темір шымылдық» оқыс түрілгеніне таң қалды, көппен бірге «өңім бе еді, түсім бе еді» деп таң-тамаша болды. Сөйтті де, өзінің ғылыми мұратын алаңсыз жалғастыра

берді, дипломат Елші болудан бас тартты. Ол туралы Мажарстан дипломатиясындағы көрнекті тұлға Др Келемен Андраш «Мандоки өзінің тарихи миссиясы өзгеше екенін, мемлекеттік қызмет өзінің қолы емес екенін айтқан-тұғын» дейді. Сөйткен Қоңыр аға Түркияға Кайсері университетіне барып, ұлы мұрат жолындағы істерін еңсеруге кіріспек еді. Сөйтіп, байырғы жолымен бір айналып, келісіп келуге сапарға аттанған-тұғын: Солтүстік Кавказдан бастап, онан Еділ бойын адақтап, Алатауға соғып, онан Сарыарқа мен Үш қиянда сайрандап, тұңғыш қазақ Құрылтайына қатысып, қыркүйек соңында Анадолыға табан тіреу жоспарын құрды.

Алайда сапар Макачқалада кілт үзілді: Хазар теңізі жағасында сүржекей жаналғыш Қоңырға қол салған екен. Ақтық демі үзілерде қасында дағыстандық ақын Бадрутдин Магомедов болған. Дәл сол күні қарт Алатау да ыңырана теңселіп, тітіреніп өткен еді. Бұл 1992 жылдың 22 тамызы еді. Қоңырдың өсиеті бойынша Алматы іргесіндегі Кеңсай зиратында жерленді. Заманында, айдарынан жел ескен Еуразия қосқұрлығын, солтүстік Африкамен қоса уысында тұтып, әмірін жүргізген айбынды қыпшақ-құмандардың Еуропадағы ұрпағы, мажар мен түріктің белбаласы, үмітті іске жалғайтын тұлға Мандоки Қоңырдың бақилық болуы түрікшіл-тұраншыл достарына, оның дидарын көріп, сөзін естіген мыңдаған жастарға, ойлы, аңсарлы жандарға соққы, өкініш, мұң болды.

АРСЕН ИБАТОВ ХАН ЖАРЛЫҚТАРЫ ХАҚЫНДА

Ерғалиева Д.Т.-2 курс магистранты
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

***Аннотация**. Мақалада профессор Арсен Ибатовтың Хан жырлқтарын оқудағы іс-тәжірибесі ғылыми талданған. А.Ибатов Тоқтамыс ханның бірінші жарлығының поляк князі Иегейлаға хиджраның 795 жылы (жаңаша 1393 жылы) раджап айының сегізінде, Орданың Дон бойында тұрған кезінде түркі тілінде (орыс әдебиеттерінде «татар тілі» деп аталады) түгелдей ұйғыр әрпімен жазылғанын тұжырымдаған.*

***Тірек сөз**. Татар тілі, түркі тілі, хан жарлықтары, қыпшақтар*

Алтын Орда дәуірі жазба ескерткіштерін зерттеуші, орта түркі тілі, көне ұйғыр жазуының білгірі, Ұлттық ғылым академиясының көне ұйғыр тілі бөлімін ұзақ жыл басқарған филология ғылымдарының докторы Арсен Ибатов тәржімелеген жарлықтың толық мәтіні мынадай:

«Тоқтамыстың бірінші Жарлығы
(қазіргі қазақ тілімен айтқанда)
Менің (Тоқтамыс) сөзім
Иегейлаға (А.Ибатов осылай аударған – С.Б.)
Ұлы орынға отырған жөнін білдіріп, Құтлубұға, Асан бастаған елшілер жіберген едік. Сен де елшілер жіберген едің. Бұрнағы жылы Бекболат, Қожамедін бастаған бірнеше ұландар, Бекіш, Тұрдышақ-берді, Дәуіт бастаған бектер Едіге деген кісіні Темірге астыртын жіберген екен, ол тіл (хабар) алып келген еді. Олардың арам ниетпен хабар жіберіп, ілгері жасырын жетіп келгенін сезіп, жиылып соғыспақшы болып тұрғанда, ол арам ниетті кісілер бұрын қозғау салып, әрекет жасағандықтан ел қарсы көтеріліп, бұл істің жөні осылай болған еді. Тәңірі бізді жарылқап, дұшпандық қылған Бекболат, Қожамедін, Бекіш, Тұрдышақ-берді, Дәуіт бастаған ұландар мен бектерді мұқалтты. Енді осының жөнін білдіріп, Асан, Тұлы-Қожа бастаған елшілер жібердік. Енді тағы болса, бізге қарасты елдердің шығындарын (салық) жинап, барған елшілерге беріңіздер, қазынаға жеткізсін. Және бұрынғы жөн-жосық бойынша базаршы серіктестерің (саудагерлер бірлестігін басқарушы адамдар) тағы жүрсін. Ұлы ұлыстың қалпында сақталып қалуына тағы жақсы сай болсын деп, алтын нышанды жарлық ұсындық (яғни таңбасы алтын). Тауық жылы, тарихтың жеті жүз тоқсан бесінде, ережеп айының сегіз жаңасында, орта Донда тұрғанда жазылған».

А.Ибатов Тоқтамыс ханның бірінші жарлығының поляк князі Иегейлаға хиджраның 795 жылы (жаңаша 1393 жылы) раджап айының сегізінде, Орданың Дон бойында тұрған кезінде түркі тілінде (орыс әдебиеттерінде «татар тілі» деп аталады) түгелдей ұйғыр әрпімен жазылғанын айтады. жарлықты алғаш рет 1834 жылы Т.А.Обаленский Мәскеудің орталық архивінен тауып, түпнұсқасы ұйғыр әрпімен жазылған себепті, араб әрпімен транскрипцияға түсіртеді. Жарлықтың мазмұнында Темірдің (Әмір Темірдің) Тоқтамыс ордасына шабуыл жасамақ ниеті бар екендігін, Орданың кейбір бектері мен оғландарының сатқыншылық жасап отырғанын мәлімдеп, Иегейламен бұдан былай да жақсы қарым-қатынас құру ниетін білдіреді. Сонымен қатар салық туралы Жарлығын жеткізеді.

Тарихи құндылығына орай, Тоқтамыстың А.Ибатов көне ұйғыр тілінен тәржімелеген екінші Жарлығын да ұсынып отырмын.

«Тоқтамыстың екінші Жарлығы
(Қазіргі қазақ тілімен айтқанда)
Аллаға беріліп, оның игі ісі мен қайырым-рақымына үміт артамын. Менің (Тоқтамыс) сөзім Қырым өлкесінің Құтлу-бұға басшылық ететін ел билеуші бектеріне, қазы, муфтиларына, әміршi машайықтарына, мекеме хатшыларына, баж алымын жинаушы, таразышыларына, әскери төре, алым-салық жинаушыларына, неше алуан тамаша құрметті адамдарына, баршаға! Бұл жарлықты ұстаушы Бек-қажыға қарасты елінің бәрі біздің сый көрсетіп, жарылқаған адамдарымыз болып, Сутқул елінен жыл сайын неше түрлі шығар шығасысын (салығын) үстеме өсімімен бәрін алмауға берілді. Бүгіннен бастап Сутқулға жан салығын салмасын, ылау, ас-су тілемесін, қамба ақы, егін ақы, ақшалай қаржы тілемесін, өлкеден еркін болып (бағынышты болмай), Қырымның ішінде, сыртында қонымдарда Сутқулға бағынышты кісілерін кім болса да (ешкім) тимесін. Баршасы бір жерге бірлесіп, шығар шығындарын (алым-салықтарын) ұқыпсыздық қылмай, қамқорлық көрсетіп, жәрдем ету үшін пайдалы тархан Жарлығы жазылды. Бек-қажыға шын ынта (ықылас) білдіріп, баршаларыңыз мүлтіксіз күш көмек көрсетіңіздер деп Темір-Болат бұлай дегеннен кейін өлке салығын, жеке салықты салғанда, қысым көрсетіп зәбір шектіргендер қорқатын болар әрине. Бірақ Бек-қажы сый көрсетіп жарылқаған адаммын деп аяныштi (бишара) жарлыларға күш көрсететін болсақ, саған да игі іс (жақсылық) болмайды деп, ұстай тұру үшін алқызыл таңбалы жарлық берілді. Орда Дон Ортатөбеде қырда тұрған-ды. Тоқсан төртінші жылы, мешін жылы, зульхаад айының жиырма төртінде жазылды».

Ол алғаш Қырымда табылып, Жаңасібір мен Бессарабияның генерал-губернаторы князь Ш.Е.Воронцовтың меншігіндегі құжаттар қатарына өткізіледі, кейіннен А.Воронцовтың түсірме литографиясы бойынша жасалған Тромониниің көшірмесін Одессаның тарих және ежелгі дүние қоғамы басып шығарады. Осы жарлықты араб әрпімен транскрипциясын түсіріп, орысшаға аударған Я.О.Ярцев. И.Березин осы аудармада көптеген қателік барын көріп, қайтадан аударады. Сөйтіп, 1851 жылы жаңа транскрипциясымен және түсініктемесімен бастырады.

Тоқтамыстың бірінші Жарлығында «алтын нышанды жарлық ұсындық (яғни таңбасы алтын)», ал екінші Жарлығында «ұстай тұру үшін алқызыл таңбалы жарлық берілді» делінеді … «алқызыл таңбалы» … «алтын нышанды» ... «Алқызыл таңбалы, алтын нышанды жарлық» дегеніміз не? А.Ибатов оған былай деп жауап береді: «Мөрі алтын, алқызыл таңбалы жарлықты тек хан, Шыңғыс хан тұқымы бере алған. Бұл таңбаларды (мөрді) басқалардың қолдануға құқы болмаған. Алтын нышанды, алқызыл таңбалы жарлық мүлтіксіз орындалған.

Алтын Орда хандарының атынан рұқсат қағаз мандат ретінде берілетін алтын не күміс, мыс немесе ағаш белгілер болған. Ол жөнінде И.Березин: «Жоғары дәрежелі шендер екі жолбарыстың мүсіні бар алтын найза алған, төменгілері – жолбарыссыз найза. Әрі қарай алтындалған күміс, жай найза, ең соңында ағаш найза берілген», дейді.

Бұл найзалардың ішінде алтын не алтындалған түрлері тұран (өлке) басқарушысына және мыңбасыларына берілетін болған, ал жүзбасылар күміс найза, одан төменгілерге ағаш найза берілетін болған.

Алтын Орда дәуірі қазақ тарихындағы ең сүбелі кезең екені белгілі. А.Ибатовтың айтуына

қарағанда, хандардың жазбаша жарлық беру дәстүрі сол Алтын Орда дәуірінде басталған сияқты. «XIV ғасырдағы түркі тілді жарлықтар, негізінде Алтын Орда дәуірінде жазылған, – дейді ол. – Бұл жарлықтардың тілі орта түркі жазба әдеби тіліне жатады. Орта түркі жазба әдеби тілі қазіргі халықтар мен ұлттардың әдеби тілі сияқты жалпы халықтық тіл болмаған, ол тіл сол замандағы хат танитын сауатты адамдар үшін жазылған жазба әдебиеттердің тілі, сауатты адамдар ғана оқып, қолдана алатын жазба әдеби тіл болған. Сондықтан оны кез келген қарапайым адам, күнделікті сөйлеу тілі сияқты емін-еркін пайдалана алмаған. Онда қыпшақ тілінің элементтері көбірек сақталған».

Ал А.Ибатов: «Хандар жазған мемлекеттік актілер – жарлықтар және Бітіктер болып екіге бөлінеді. Бітікке – хандардың басқа тәуелсіз монархтарға, сондай-ақ бек, мырзалардың басқа мемлекет басшыларына жазған хаттары жатады. Еуропаның кейбір ғалымдары хан жарлықтарын, Бітіктерін жинақтай келіп, «грамоталар» деп атаған» дейді.

А.Ибатовтың айтуынша, XIV ғасырда жазылған хан жарлықтарының бүгінгі күнге жеткені бас-аяғы оншақты. Орыс тілінде жеті жарлық бар. Олар: Менгу-Темір (1342), Өзбек, Бердібек (1357), Атулақтың (1379) жарлықтары және Тайдулы ханшаның (1357) үш жарлығы ғана. Сондай-ақ XIV ғасырдың аяқ шенінде жазылған Тоқтамыстың екі жарлығы мен Темір-Құтлұғтың жарлығы. XV ғасырдың ішінде жазылған Шахрух пен Бабырдың атасы Абусағид ғате Бабырдың әкесі Смех-Шейхтың жарлықтары. XVI ғасырдың алғашқы жартысындағы Мұхаммед Герей мен Сағадат Герейдің және Сақып Герейдің жарлықтары, XVI ғасырдың екінші жартысындағы Дулат Герей мен Ғозы Герейдің жарлықтары» («Әділет министрлігінің хабаршысы», 1996, №2).

Аталған хан жарлықтарының тарихи маңызы зор. Оларды табанды түрде іздестіріп, тауып, ғылыми сараптама жасау арқылы құқықтық тарихымыздың өрісі мен өресін кеңейте түсер едік.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сабыр М.Б.Алтын Орда дәуірі: Құтыптың «Хұсрау мен Шырын» поэмасы (XIVғ.).- Алматы: «Liber» баспасы,2023.-
2.Ибатов А. Сөздің морфологиялық құрылымы. –Алматы: Ғылым, 1983.

ӘМІР НӘЖІПТІҢ ШӘКІРТІ

Қаршығақызы Таңшолпан
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық унтверситетінің 2-курс магистранты. Орал қ.

***Анотация**. Мақалада профессор Әмір Нәжіптің шәкірті Әжібай Керімовтың ғылыми шығармашылық жолы талданған. Ғалымның тіл тарихы мәселесімен, оның ішінде, XI-XIV ғасырларда жазылған ескерткіштердің қазақ тіліне қатысы туралы мәселемен айналысқандығы жан-жақты көрсетілген. «Мухаббат-наме» ескерткішіндегі қазақ тіліне қатысты кей элементтер жайында жазған тұжырымдарының құндылығы сарапталған.*

***Тірек сөздер.** Түркі тілдері, жазба ескерткіштер, көнерген сөздер, этимология*

Тіл, тілдің сөздік құрамында бұл күнде мағынасы ұмыт болған немесе күңгірт тартқан

сөздер болады. Ондай сөздер, көбінесе, тұрақты тіркестердің, мақал-мәтелдердің құрамында, сондай-ақ қос сөздердің сыңарында жиі кездеседі. Қазақ мемлекеттік университетінің түлегі Ә.Керімов Тіл білімі институтына аға-лаборант болып орналасқаннан кейін тілміздгі мағынасы көмескі сөздердің сырына үңіліп, әртүрлі мақала жаза бастайды. *Қансоқта, мір, мәр, шер, машайық, оразы, ұша* сияқты оннан астам сөздердің этимологиясын ашты. «Жығасы жығылды» тіркесіндегі «жыға» сөзінің төркіні туралы жазылған мақаласы «Жұлдыз» журналының 1972 жылғы №8-санында басылды. Қалғандары «Қазақстан мектебі» (1972, №2), «Қазақстан әйелдері» (1983, №10) журналдарында және «Ана тілі» газетінде жарияланды. Бұл мақалалар сол кезде Тіл білімі институты директорының орынбасары Әбдуәли Қайдардың көзіне шалынады да: «Тіл тарихын зерттеуге бейімің бар екен» деп оған «М.Қашқари сөздігіндегі мақал-мәтелдер және оның қазіргі түркі тілдеріндегі көрінісі» деген тақырыпты ұсынып, жоспарын да жасап береді. 1973 жылы сәуір айының ортасында Алматыға ғылыми іссапармен аты әлемге әйгілі түркітанушы әрі жерлесіміз Әмір Нәжіп келді. Тіл білімі институты қызметкерлеріне XI-XIV ғасырларда араб әрпімен жазылған әдеби мұралар туралы дәріс оқыды. Сол жолы институт басшыларына өзі көптен бері айналысып жүрген осы сала бойынша Қазақстаннан да шәкірттер дайындағысы келгенін айтқан екен. Әбдуәли аға: «Біз қайда кетеді дейсің, үлкен ғалымның үлгісін ал, шеберханасымен таныс» деп оған Ә.Керімұлын Әмір Нәжіпке шәкірт етіп, Мәскеуге жібереді. Ә.Нәжіп шәкіртіне «Ескі түркі ескерткіштері тіліндегі сөз жасайтын жұрнақтар (XIV ғасыр)» деген тақырып беріп, ойдағыдай қорғатады. Жұмыс жетекшісінің көңілінен шығады.

Әжібай Керімов 1980 жылғы 15-ақпанда кандидаттық диссертациясын қорғады. Сол жылы өзі бітірген Қазақ мемлекеттік университетіндегі (қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университет) Жалпы тіл білімі кафедрасына доценттік қызметке шақырылды. 1980 жылдан 1993 жылға дейін осы аталған ұлағатты ұстаздарының біразымен қызметтес болды, үлгі-өнегесін алды, іс-тәжірибелерінен үйренді. 1993 жылдан 2000 жылға дейін Қазақ ауылшаруашылық институтындағы қазақ тілі кафедрасының меңгерушісі, ал 2000 жылдан 2002 жылға дейін Қазақ мемлекеттік аграрлық университетіндегі қазақ және орыс тілдері кафедрасында доценттік қызмет атқарды. 2002 жылдан күні бүгінге дейін Қ.А.Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті жанындағы Түркология ғылыми-зерттеу институтында жетекші ғылыми қызметкер болып істеді. Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.А.Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінің - профессоры Ә.Керімұлы шығармашылық жолын мақала, очерк жазудан бастаған екен.

Ә.Керімұлының еңбегі Әмір Нәжіптің редакторлығымен қазақ (2005 ж.) және орыс (2009 ж.) тілдерінде жеке-жеке кітап болып, жарық көрді. Диссертация қорғағаннан кейінгі жерде ғалым тіл тарихы мәселесімен, оның ішінде, XI-XIV ғасырларда жазылған ескерткіштердің қазақ тіліне қатысы туралы мәселемен айналысып келеді. І.Кеңесбаевпен бірге жазған «Мухаббат-наме» ескерткішіндегі қазақ тіліне қатысты кей элементтер жайында» деп аталатын мақаласы «Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы мен даму жолдары» жинағында жарияланды. Әр жылдары әртүрлі ғылыми басылымдарда жарық көрген «Алтын Орда аймағында жазылған ескерткіштер»,«Қ.А.Ясауи хикметтерінің зерттелу тарихынан», «Сүлеймен Бақырғани мұрасының зерттелуі», «Нәһжул-фәрадис» жәдігерінің зерттелуі мен тілі туралы қысқаша мағлұматтар», «Құтадғу білік» жәдігерінің зерттелуі мен тілі туралы қысқаша мағлұматтар» деп аталатын мақалалары өз алдына бір шоғыр. Ә.Нәжіп, І.Кеңесбаев, Н.Катанов сынды әйгілі түркітанушылардың өмірі мен еңбегі туралы да мақалалар жазды. Ә.Нәжіп, А.Байтұрсынов, Н.Катанов туралы жазған мақалалары ағылшын тіліне аударылып, «Түркі әлемінің тарихи тұлғалары» (Түркістан, 2009) деген жинақта жарияланды. Тіл тарихына байланысты жазылған бірнеше еңбектерге рецензия жазып, оннан астам кандидаттық диссертацияларға оппонент болғанын да атап өткеніміз жөн. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында «Әдеби жәдігерлер» атты серия бойынша 20 томдық басылым жарық көргені белгілі. Осы құнды басылымға Сәйф Сарайидің «Гүлстан би-т-түрки» («түркіше Гүлстан») шығармасы мен Құтбтың «Хұсрау мен Шырын» дастаны да енген болатын. «Гүлстан би-т-түрки» шығармасы – парсы-тәжік әдебиетінің классигі Сағдидің

«Гүлстан» дастанының еркін аудармасы. Шығарманы парсы тілінен ескі түркі тіліне, яғни қыпшақ-оғыз әдеби тіліне алғаш аударған Алтын орданың астанасы – Сарай қаласында тұрған талантты ақын Сәйф Сарайи. Аударма 1391 жылы Мысырда жасалған. Көлемі 372 бет. Әр бетте 13 жолдан жазу бар. Қолжазба Лейден университетінің кітапханасында сақтаулы. Бұл ескерткішті Әжібай Керімұлы қазақ тіліне толық аударып шықты. Аударма «Әдеби жәдігерлер» сериясының 9-томына енді. Онда осы құнды әдеби ескерткіштің мейлінше түпнұсқаға жақындатылған қазақша аудармасымен қатар ғылыми түсініктемесі, сөздігі, әдеби жәдігер мәтінінің факсимилесі де берілген. Жалпы, көне (ескі) түркі тілдерінде араб әрпімен жазылған ескерткіштерді қазіргі қазақ тіліне аудару оңай шаруа емес. Өйткені ол мұралардың тілінде араб-парсы сөздері молынан қолданылған. Көнерген сөздер мен көнерген грамматикалық формалар да аз емес. Бұл мәселеге байланысты осы саланың ірі мамандарының бірі Әбжан Құрысжанұлы: «Аудармашы аударылуға тиісті шығарманы түпнұсқа күйінде оқи алатын болуы шарт. Ол шығарманы қай уақытта, қай жерде, қандай тілде жазылғанын анықтап алған артық болмайды. Сол анықталып отырған тілдер бойынша тәржімашының арнаулы мамандығы болса, ол тілдер туралы жазып, жарияланып жүрген еңбектері жарық көріп жүрсе, әрине, ол нұр үстіне нұр болар еді» дейді (Ескі түркі жазба ескерткіштері, 2001 ж. 6-бет). Ә.Керімұлы Қазақ мемлекеттік университетінде араб тілін шет тілі ретінде 4 жыл оқып, соңында мемлекеттік емтихан тапсырды. Жоғарыда аталған екі ескерткішті де жетекшісі Әмір Нәжіптің басшылығымен аспирант кезінде түпнұсқаларынан оқып, машықтанды. Осы ескерткіштер тілінен кандидаттық диссертация қорғады. «Гүлстан», «Хұсрау мен Шырын» және «Мұхаббат-наме» ескерткіштерінен бірнеше үзінділер аударылып, 2005 жылы Түркістан қаласында жарияланған «Ескі түркі ескерткіштері тіліндегі сөз жасайтын жұрнақтар (XIV ғасыр)» деп аталатын монографиясының соңында қосымша ретінде берді. Ол қосымшада аталған ескерткіштерден аударылған мәтіндердің факсимилесі мен транскрипциясы қоса берілген болатын. «Гүлстаннан» теріп алынған дидактикалық материалдар негізінде жазылған «Ғасырлардан жеткен сөз», «Ғибраты мол сөздер» деп аталатын мақалалары «Ұлағат» журналында жарияланды.

Түркітану ғылымына мол мұра қалдырған Әжібай Керімов ұлы ғалым Ә.Нәжіптің адал шәкірті, ізбасары бола білді.

ҚАЗАҚТАНУ ҒЫЛЫМИ КУРСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӨЗЕКТІЛІГІ

Каримова Бақытханым
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық унтверситетінің 2-курс магис-ты. Орал қ.
Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.д., профессор Сабыр М.Б.

Аннотация. *«Қазақтану» – қазақ халқының ұлттық болмысын, дүниетанымын және ұлттық құндылықтары мен ерекшеліктерін қарастыратын пән екендігі дәлелденген. Сонымен қатар, рухани құндылықтардың гуманистік және адамгершілік ұстанымдарын насихаттайды. Еліміздің Мәңгілік ел болуын көздейтін әрбір азамат біртұтас Қазақстан, бірегей Қазақстан қалыптастыру үшін күресуі қажеттігі тұжырымдалған.*

Тірек сөз*. Қазақтану, ұлттық болмыс, ұлттық дүниетаным, зияткер жас.*

2018 жылы Қазақстан халқы Ассамблеясының XXVI сессиясында «Қазақтану» мәдени-ағарту жобасы қабылданған болатын. Сондықтан жалпы орта мектептерде, арнайы орта оқу орындарында, жоғары оқу орындарында оқып жатқан өзге ұлт өкілдеріне, шетелдік азаматарға, тіпті қазақ бөлімінде оқып жүрген болашақ жас мамандарға да қазақ жұртының қалыптасуынан,

олардың дүниетанымынан, ұлттық құндылықтарынан ақпарат беру, оқыту қажеттілігі туындады.

Тәуелсіз Қазақстанның зияткер жас өкілін тәрбиелеуде халықтық дәстүрлерді, ұлттық тәрбиені, ұлттық құндылықтар мен дүниетанымды теориялық және практикалық тұрғыдан түсіндіретін «Қазақтану» курсын қалыптастыру міндеті тұр.

Ұлттың ерекшелігімен мәдениетін нығайтуға қатысты мәселе ұлтты тану, ұлттың өзін-өзі тану идеясы. Қазақтың ұлттану ілімі бұл қашан да қазақтану идеясымен тығыз байланысты. Себебі тарихи уақыттағы тәжірибелер ұлттың тұлғалану болмысын зерделеуде оның атауы мен өмір сүру идеясын қарастыруды талап етіп отыр [1]. Қазіргі уақытта қазақтану мәселесі қоғамнан, оны насихаттайтын ортадан бірізділікті талап етуде. Қазақ ұлты түркі дүниесінің бір бөлшегі. Ұлы жазушы Әбіш Кекілбаев «қазақтың төрт мың жылдық тарихы бар, Дәйекті, деректемелі тарихы екі мың жылдың көлемінде» деген еді. Қазақ ұлты түркі атты алып бәйтеректің өзіндік ерекшелегі бар бір арнасы. Қазақ ұлты тарихың ұзын жолында жалпы түркілік арналармен жүріп өтіп, өзіндік ешкімге ұқсамайтын ұлттық келбетін қалыптастырды. Бүгінгі XXI ғасырдағы Тәуелсіз Қазақстанның ұланы өзінің шыққан тегін, қандай ұлттың өкілі екенін, өз ұлтының жақсы қасиеттері мен дәстүрлерін бойына сіңіргенде ғана нағыз қазақ боалып қалыптасады. Сол нағзы қазақты қалыптастыру үшін осындай Қазақтану ғылыми курсы қажет екені аян. «Алашты Алаш десе аттанамын, Қазақты қазақ десе мақтанамын, Болғанда әкем қазақ, шешем қазақ, Мен неге қазақтықтан сақтанамын»,- Міржақып Дулатовтың ұран сөзі бүгінгі жатардың кредосына айналу керек[2,86].

«Қазақтану» – қазақ халқының ұлттық болмысын, дүниетанымын және ұлттық құндылықтары мен ерекшеліктерін қарастыратын пән. Сонымен қатар, рухани құндылықтардың гуманистік және адамгершілік ұстанымдарын насихаттайды. Еліміздің Мәңгілік ел болуын көздейтін әрбір азамат біртұтас Қазақстан, бірегей Қазақстан қалыптастыру үшін күресуі керек. Біртұтас Қазақстан мемлекет құраушы титулды этнос қазақ жұртымен басқа да барлық этностар тату-тәтті, бірлікте өмір сүріп, қазақ елінің жалпы ұлттық құндылықтарын, тарихын, мәдениетін, тілін біліп, сыйластықта, гармонияда өмір сүру керек.

Еліміздің саяси-әлеуметтік өмірінің тұрақтылығы сақтап, бейбітшілікті насихаттау, ұлтаралық мәдени қарым-қатынастарды дамыту да қазақтану курсының өзекті қырлары болып табылады.

Кезінде ұлы Мұхтар Әуезов айтқан еді: «Болашақта қазақ жастары мейлі ғарышкер болсын, мейлі инженер, геолог, дәрігер болсын, бірінші кезекте ана тілін, өз ұлтының тарихын, әдебиетін жақсы білетін азамат болуы керек»[3,43]. Йә, Жаңа Қазақстан азаматы әлемдік ғылыми ақпараттармен қаруланған, заманауи ғылым-білімді игерген, цифрлық дамудың көш басында тұрған, бірнеше шет тілін игерген маман бола тұрып, өз рухани бастауларын білмесе ұлтқа қызмет ете алмайды. Ұлтқа қызмет ету білімнен емес, мінезден (Ә.Бөкейхан). Мінезді қалыптастыратын ана тілі, ұлттық тарих, әдебиет пен мәдениет, ұлттық музыка.

Сондықтан «Қазақтану» ғылыми курсының негізгі *мақсаты* – ұлттық рухани құндылықтар негізінде Жаңа Қазақстанның төл азаматын, жас қазақты тәрбиелеу. Жалыпадамзаттық мәдениетке тән қазақ халқының ұлттық құндылықтары негізінде елдегі халық бірлігін нығайту.

Қазақ халқының ұлттық құндылықтарына айналған қонақжайлылық, сенім мен толеранттылық, достық сияқты қасиеттерді меңгерту арқылы жастардың бойына туған елге, туған жерге деген патриоттық сезімін біртіндеп қалыптастыру. Өзге ұлттарға қазақ елінің тарихын, ұлттық мінез табиғатын, тілін танытатын, мәдениет құбылыстарының жүйеленуі мен типтенуі туралы ақпараттармен қамтамасыз ету табылады.

Ғылыми курс өз алдына нақты міндеттер белгілейді*:*

– Қазақтану түсінігінің саяси-әлеуметтік, рухани-мәдени маңызын саралау.

– Ұлттық дүниетанымның қалыптасуы және олардың ұлтты ұйыстырушылық қызметі.

– Қазақ ойшылдарының, ақын-жырау, би-шешендерінің шығармаларының идеялық-теориялық негіздерін, олардың танымдық және тәрбиелік маңызын ашып беру.

– Қазақтың ұлттық болмысын бейнелейтін құбылыстарды, дәстүрлерді, мінездерді айқындау және жүйелеу.

– Тарихи деректердегі қазақ мәдениеті туралы деректерді анықтау, саралау, жүйелеу .

– Қазақ халқының рухани- мәдени мінез құлықтарының, басқа құбылыстарының көркем әдебиетте берілуін сараптау.

– Қазақ халқының аспан асты, жер үстіндегі өмір сүру философиясының ұлттық ерекшелігін анықтау;

- Қазақтанудағы дәстүр мен дін сабақтастығын саралау

– Қазақтану мәселелеріне арналған арнайы ғылыми ізденістермен таныстыру арқылы тыңдаушылардың ойлану және азаматтық мәдениетін қалыптастыратын тәсілдер мен тәлім-тәрбиеге мән беру;

– Қазақтанудың саяси-әлеуметтік факторларын анықтау;

– *Ұлттық* сана-сезім, діл, қонақжайлық, кеңпейілдік, киім кию, қолөнер, ұлттық шаруашылық, салтымыз бен дәстүрімізді, ұлттық ерекшелігімізді таныту.

Қазақтанудың өзектілігі неде деген сұраққа жауап іздесек, бірінші кезекте Еуразия кеңістігін алты мың жылдан аса мекендеп келе жатқан байырғы түркі тайпаларының заңды мұрагер қазақ ұлтының тарихи терең тамырларын түсіндіру болып табылады.

Қазақ халқының ұлттық ерекшелігі ғасырлар бойы қалыптасқан дүниетанымдық үлгілерінен бастап қазіргі кезеңге дейінгі аралықты қамтиды. Басты мақсат қазақ ұлттық құндылықтары жан-жақты қарастыру. Ғылыми курста тарихи құндылықтармен дараланған ұлттық дүниетанымдағы ерекшеліктер, ұлттық мінез табиғаты ашып көрсетіледі, қазақ халқының тіліне, тарихына, ғасырлар бойғы қалыптасқан салт-дәстүріне, әдебиетіне, саяси ұстанымына, экономикасына қатысты дүниелер кеңінен сөз болады. Ғылыми курс қазіргі заманның талаптарына сай жаңа әдіснамалық ұстанымдарға сүйенеді және жалпы оқырман қауымға қолданбалы тұрғыдан көмегін тигізетін мақсаттарға негізделген. Сонымен қатар XXI ғасырдағы сын-қатерлерге байланысты туындаған тың деректер ұсынылады.

Қазақ халқының көп ғасырлық тарихында даналықтың озық үлгісі боларлық әлемді танып білудің, зерделеудің өзіндік сипаттамалары, ұлттық ерекшеліктерді танытатын ойлар мен тұжырымдар жеткілікті. Тіпті әлемдік аренада әбден орныққан, лайықты орын алған жалпы адамзатқа үлгі боларлық қасиеттеріміз нақты деректермен дәлелдеуге болады. Сол рухани құндылықтарымыздың қадірін біліп, барымызды сақтап жаһандану заманында жүйелі түрде жинақтай алуда және оны әрбір жас ұрпаққа рухани сабақтастықпен бере білуде болып отыр. Аталған мәселелерді жүзеге асырған жағдайда еліміздің Еуразиялық кеңістіктегі ерекше халық ретіндегі ұлттық сипатымыздың, басқа халықтар алдындағы құрметіміздің асқақтай түсері анық. Өйткені, өзінің рухани құндылықтарын аялаған, өрбіткен ел ғана, оған жаңа заманда өзіндік жаңғырту сипатын берген халық қана адамзаттың күрделі тарихының ауқымында шынайы бағалануға лайық екені белгілі. Осы мақсатты ғылыми курс жұмыстың негізгі бағдары, әдіснамалық ұстанымы ретінде алға қоя отырып, өз ұлтын тереңірек білгісі келетін жастарға, өзге ұлт өкілдеріне, шетелдік студенттерге мол ақпарат береді.

Қазақтану саласына байланысты көзқарас біржақты болмауы тиіс, яғни өзіміздің кемшін жатқан тұстарымызға сын көзбен қарауды да ұмытпағанымыз жөн. Ұлы Абай «Қалың елім қазағым, қайран жұртым, ұстарасыз аузыңа түсті мұртың, жақсы менен жаманды айрымадың, бірі май, бірі қан боп екі ұртың» деп тегін айтпаса керек-ті[4,26]. Бүгінгі жаһандану заманында жақсы мен жаманды айыра білу де қиындап бара жатыр. Жастар бойында түрлі еліктеушілік басым.

Ғылыми курс өзге ұлт өкілдерінің, жас ұрпақтың қазақ халқының тілін үйренуге, тарихын білуге, құрметтеуге деген талпынысын күшейе түседі. Негізгі мақсат – халқымыздың сан ғасырлық орын алған дүниетанымдық рухани құндылықтарды игеруге ғылыми түсініктердің көкжиегін кеңейту, өзге ұлт өкілдеріне, жаңа буынға қазақтың ұлттық рухани құндылықтарын адамзаттық өркениеттің бір бөлшегі ретінде игерту болып табылады.

Ұлттың ерекшелігімен мәдениетін нығайтуға қатысты мәселе ұлтты тану, ұлттың өзін-өзі тану идеясы. Қазақтың ұлттану ілімі бұл қашан да қазақтану идеясымен тығыз байланысты. Себебі тарихи уақыттағы тәжірибелер ұлттың тұлғалану болмысын зерделеуде оның атауы мен өмір сүру идеясын қарастыруды талап етіп отыр. Қазіргі уақытта қазақтану мәселесі қоғамнан, оны насихаттайтын ортадан бірізділікті талап етуде. Ғылыми курстың басты ерекшелігі ұлттық құндылықтарды бағалай отырып, оны ел ішінде ғана емес, мемлекетаралық деңгейде, жалпы

адамзат қоғамында кеңінен насихаттау болып табылады. Адамзат мәдениеті жаңа өзгерістерге кезігіп отырғанда, ұлттық құндылықтарға деген сұраныс та арта түседі әрі жаһандану дәуіріндегі орны мен қызметі айқындала түседі. Бұл жердегі мақсаттың екі қыры бар. Біріншіден, жаһанданудың жақсы қырларын қажетіне қарай үйрену; ал, екіншіден, тигізер залалынан сақтану, негізгі дербес өзекті берік ұстау. Осы себептен бүгінгі уақыт жағдайында қазақтың болмысын зерделеп, бағдарын пайымдап отыру үшін Қазақтану ғылыми курсының атқарар қызметі зор.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1.Тайжанов А.Т.Тағылымды танымдар (Этномәдени білім мен тәрбие және руханият мәселелері туралы ой-толғам); - Орал, «Ағартушы»,2007. -256б.
2.Дулатов М. Таңдамалы (өлеңдер жинағы). 1 томдық. -Алматы «Жазушы», 1991 .-203 б.
3.Мұхтар Әуезовтің педагогикалық мұраларының мектеп өміріндегі орны. - Ақтөбе, 1993.-256б.
4.Абай Құнанбайұлы. Өлеңдер, аудармалар, қара сөздер/ Құрастырушы Г. Бельгер. Алматы: «Мектеп», 2003. -248б.

ТАРИХИ ЛЕКСИКОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Искарина Аксана -2 курс магистранты
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

***Аннотация**. Мақалада тарихи лексикологияның өзекті мәселері талқыланған. Тілдің лексикасындағы әрбір сөзде белгілі бір мағына бар. Сөздердің мағыналық жақтары семасиологияда қарастырылады. Семасиология сөздердің мағыналарын және ол мағыналардың өзгерілу жолдарын семантикалық заңдарды зерттейтін арнаулы бір сала болып саналатындығы толық ашылған.*

***Тірек сөздер.** Лексика, семасиология, этимология, сөздік қор, тарихи.*

Қазақ тіліндегі жалпы түркі тілдеріне тән ортақ лексикалық қабат бар. Бұлар лексикология теориясының жалпы проблемалары ретінде жалпы лексикологияда (общая лексикология) қарастырылады. Ал нақты бір тілдің лексикасы және оның ерекшеліктері жеке лексикологияда (частная лексикология) қарастырылады. Жалпы лексикология мен жалқы (жеке) лексикология бір-бірімен байланыста болады. Бұлай болатындығы мынадан: қоғамдық құбылыс ретіндегі жалпы адам баласының тілін сипаттайтын жалпы заңдылықтар жеке, нақтылы тілге де тән болады. Мысалы, қоғам дамуының барысында жаңа сөздердің жасалып, тілдің сөздік құрамының толығуы, дамуы, кейбір ескірген сөздердің одан шығып қалуы немесе өте сирек қолданылатын сөздерге айналуы – тіл атаулыға тән жалпы заңдылық. Сондай-ақ, тілдің даму барысында сөз мағынасының өзгеруі, көп мағыналы сөздердің жасалуы және синонимдік қатарлардың пайда болуы - осылардың бәрі тілдердің барлығында да бар. қатынас құралы, қоғамдық құбылыс ретіндегі тіл атаулыға тән жалпы құбылыстар мен заңдылықтар дүние жүзіндегі тілдердің әрқайсысында (нақты, жеке тілдерде) түрліше (өзіндік ерекшелігімен) көрінуі мүмкін. Мысалы, дүние жүзіндегі тілдердің бәрінде де туынды сөздер сөз тудырудың бір тәсілі – сөздерді біріктіру тәсілі. Сөз тудырудың біріктіру тәсілі әртүрлі тілдерде түрліше дәрежеде көрінуі және әрекет етуі мүмкін. Бұл тәсіл, мысалы, басқа тілдерге қарағанда, көбінесе неміс тіліне тән және неміс тілі үшін ең өнімді тәсіл болып саналады. Осыған орай, неміс тілінде біріккен сөздер өте жиі ұшырасады. Сөздердің

қосарлану тәсілі түрлі тілдерде бар, әсіресе ол түркі тілдеріне өте – мөте тән. Осыған орай, басқа тілдерге қарағанда, қос сөздер түркі тілдерінің лексикасында анағұрлым мол. Омонимдер және олардың фонетикалық өзгерістердің нәтижесінде, түбірге омонимдес аффикстердің жалғануы немесе сөздің семантикалық дамуы нәтижесінде жасалуы түрлі тілдерде кездесе береді. Аталған тәсілдердің ішінде аффикстердің жалғануы арқылы туынды омонимдердің жасалуы әсіресе орыс тіліне өте – мөте тән болып саналады. Орыс тілінде, осыған орай, түбір омонимдерге қарағанда, туынды омонимдер анағұрлым жиі ұшырасады. Бұл айтылғандар тілдің лексикасын сипаттайтын құбылыстар мен жалпы заңдылықтар нақтылы, жеке тілдерде олардың (тілдердің) өзіндік ерекшеліктеріне орайласып, түрліше көрініс табатындығын аңғартады.

Жалпы қатынас құралы ретіндегі тіл атаулының лексикалық жағына тән құбылыстар мен жалпылама заңдылықтар мен ұғымдар жалпы лексикологияда қарастырылса, лексикалық құбылыстар мен жалпы заңдылықтардың жеке, нақтылы тілдердің лексикасына икемделіп көрініс табуы және әрбір тілдің сөздік құрамы мен оның дамуы, өзіндік ерекшеліктері жалпы лексикологияда (жеке, нақтылы тілдің лексикологиясында) қарастырылады, әрбір тілдің лексикологиясы (жеке лексикология) жалпы лексикологияның жалпы теориялық қағидаларына негізделеді де, нақты бір тіл лексикасын зерттейді.

Жеке лексикология белгілі бір тілдің сөздік құрамын шығуы мен тарих бойында дамуы тұрғысынан немесе тілдің сөздік құрамын сол тілдің белгілі бір дәуірдегі, мысалы, қазіргі дәуірдегі қалпы тұрғысынан қарауы мүмкін. Осыған орай, лексикология тарихи (диахроникалық) лексикология және сипаттама (синхрониялық) лексикология болып бөлінеді. Тарихи лексикологияда тілдің сөздік құрамы шығуы, замандар бойында қалыптасуы және дамуы, лексиканы құрастырушы арналар және олардың тарихы тұрғысынан зерттелінеді. Ал сипаттама немесе синхрониялық лексикологияда, (мысалы "қазіргі орыс тілі, ағылшын тілі", "қазіргі қазақ тілі") атты пәндердің лексикология бөлімдерінде, аталған тілдердің (орыс, аөылшын, қазақ тілдерінің), лексикасының осы заманғы қалпы, сөздің, мағыналық құрылымы, лексиканы құрастырушы арналар мен қат-қатар, сөздердің активті және пассивті топтары, сөздік құрамның даму жолдары, лексиканың стилистикалық жақтан дифференциалануы, сөздердің қолданылу аясы, мағыналардың, қарым қатынасына қарай сөздердің топтасуы (синонимдер, омонимдер, антонимдер) және т.б. мәселелер қарастырылады. Қазіргі тілдің сөздік құрамы бір – бірімен байланысты өз ара байланысты элементтердің жүйесі ретінде өмір сүреді және уақыт бойында толығу, даму күйінде болады. Демек, синхрониялық лексикологияда тілдің сөздік құрамы өз ара байланысты элементтердің лексикалық жүйесі тұрғысынан ғана емес, сонымен бірге дамуы тұрғысынан да қалуы керек. Осыған орай, сипаттама (синхрониялық) лексикологияда, қажет болған жағдайда, тарихи мәліметтер мен түсініктер де беріледі. Мұндай тарихи мәліметтер мен түсініктер қазіргі тілдегі лексикалық құбылыстардың табиғатын жете түсінуге көмектеседі. Историзм принципі диахрониялық лингвистика үшін ғана емес (бұл өзінен - өзі түсінікті аксиома), синхрониялық лингвистика және оның барлық салалары, соның ішінде сипаттама (синхрониялық) лексикология үшін де өте – мөте қажет. Сипаттама лексикология тарихи лексикологияны, әрине, ауыстыра алмайды және бұлай болуға тиісті де емес. Бұл жерде әңгіме сипаттама лексикологияда тілдің сөздік құрамының қазіргі қалпын және даму сипатын ғылыми тұрғыдан ашып айқындауда қажетінше тарихи деректерге сүйенудің маңызы жайында болып отыр.

Тілдің лексикасындағы әрбір сөзде белгілі бір мағына бар. Сөздердің мағыналық жақтары семасиологияда қарастырылады. Семасиология сөздердің мағыналарын және ол мағыналардың өзгерілу жолдарын семантикалық заңдарды зерттейтін арнаулы бір сала болып саналады. Семасиология – лексикологияның ең басты және маңызды саласы, өйткені оның (семасиологияның) зерттейтін мәселесі – мағынаны әрбір сөздің "жаны" десе болады. Семасиологияның лексикографиялық жұмыста да (сөздіктер жасау жұмысы) маңызы айрықша. Сөздіктерде, әдетте, сөздің мағыналық жақтары талданады. Семасиологиялық зерттеулердің, топшылаулары мен қорытындылары сөздік жасау жұмысын ғылыми және

практикалық тұрғыдан дұрыс жолға қоюға көмектесіп, бағыт – бағдар сілтейді.

Лексикология сөздерді тілдің сөздік құрамын құрастыратын единицалар, яғни лексикалық единицалар ретінде қарастырады. Шындық болмыстағы заттар мен құбылыстар жеке сөздер мен ғана емес, тұрақты сөз тіркестерімен де аталады. Тіл – тілдің лексикасында жеке сөздердің айрықша синонимі ретінде қолданылатын тұрақты сөз тіркестері жиі ұшырасады. Олар сөздердің тіркесі болғанмен, мағынасы жағынан жеке сөздер мен барабар келіп, бір бүтін лексикалық единица (сөз) тәрізді қызмет атқарады. Осымен байланысты лексикологияда мағынасы жағынан дара сөздермен сәйкес келетін фразеологиялық сөз тіркестері де қарастырылады, мысалы, жүрегі тас төбесіне шығу (қорқу), қас пен көздің арасында, қас қаққанша, ауызды ашып жұмғанша (лезде), қаны қайнау (ашулану), мойны жар бермеу (еріну), тайға таңба басқандай (ашық-айқын), он саусағынан өнері тамған немесе түйін түйген (өте шебер), ит арқасы қиянда (алыста), үріп ауызға салғандай (сүй-кімді), қой аузынан шөп алмас (момын), сақалын сипап қалу немесе санын соғып қалу (өкіну), жүрегі жарылу, төбесі көкке жету (қуану) деген фразеологиялық сөз тіркестері әбден лексикаланған да (лексикализованные), мағынасы жағынан бір сөз тәрізді болып кеткен.

Осылар тәріздес сан алуан фразиологиялық сөз тіркестерін зерттейтін лексикологияның арнаулы бір саласы фразеология деп аталады. Фразеология тұрақты сөз тіркестерінің түрлерін, олардың құрамы мен құрылысын және жасалу жолдарын қарастырады.

Тілдің әртүрлі жақтары (фонетикалық, лексикалық және грамматикалық), бір-бірімен өз ара қарым-қатынаста, байланыста болатыны сияқты, оларды зерттейтін тіл білімінің де әр түрлі салалары бір-бірімен өз ара әрдайым байланыста болады. Мысалы, лексикологияның тіл білімінің арнаулы бір саласы ретінде фонетика және грамматикамен мынадай байланысы бар: тілдегі әрбір сөз дыбыстардың белгілі бір тіркесімен айтылады (жалғыз дыбыспен айтылатын сөз, әдетте, тіл-тілде сирек ұшырайды). Дыбыс тіркестері сөздің сыртқы жамылғышы да, сөздің мағынасы оның мазмұны, болып саналады. Қандай бір сөз болсын, дыбыс тіркестерімен айтылып, белгілі бір мағынаны білдіреді. Сөздің дыбыстық жағын зерттейтін фонетиканың лексикологиямен байланысы да осыдан келіп туады. Тіл-тілде сөздің дыбыстық құрамының өзгеруі немесе екпінінің ауысып түсуі сөз мағынасына әсер етіп, оны өзгертеді. Туыстас тілдердің лексикасын өз ара салыстыра зерттеу немесе белгілі бір тілдің лексикасын тарихи тұрғыдан зерттеу, сондай-ақ этимологиялық зерттеулер салыстырмалы – тарихи фонетиканың деректеріне негізделеді. Әрбір тілдегі сөздердің өзінің фонетикалық ерекшеліктері болады. Сөздің басы немесе аяғы фонетикалық белгілермен, мысалы, дыбыстардың кейбіреулерінің жиі немесе сирек қолданылу немесе мүлдем қолданылмау ерекшеліктерімен сипатталады. Мысалы, қазақ тілінің төл сөздері **ө** дыбысынан басталмайды және бұл дыбысқа ешбір сөз аяқталмайды. Сондай-ақ, қазақ тілінде г,б,д дыбыстарына бітетін төл сөздер кездеспейді. Төл сөздердің құрамындағы дауысты дыбыстар не бірыңғай жуан дауыстылар, не бірыңғай жіңішке дауыстылар болып келеді. Қазіргі қазақ тілі лексикасында құрамындағы дауыстылар жуан да, жіңішке де болып келетін сөздер кездесе береді, бірақ олардың басым көпшілігі-шет тілдік сөздер. Лексикологиялық зерттеулерде сөздің осындай фонетикалық ерекшеліктері еске алынады.

Тарихи дамудың, өзгерудің барысында дербес (атауыш) сөздердің (знаменательные слова) көмекші сөздерге айналу құбылысы, соның нәтижесінде олардың грамматикалық қызметінің күшеюі тіл-тілдің бәрінде де кездеседі. Сондай-ақ, көмекшілік қызмет атқаратын сөздердің көмекші морфемаларға, (аффикстерге) айналуы да-тілдердің тарихи даму барысында кездесе беретін құбылыс. Тілдің даму тарихында, бір жағынан, лексикалық единицалардың (сөздердің) грамматикалану (грамматикализация) процесі жүріп жатса, екінші жағынан, сөздердің тіркестерінің бір бүтін лексикалық единицаға (сөзге) айналып, лексикалану (лексикализация) процесі жүріп жатады да, лексикалық құбылыстар мен грамматикалық құбылыстар астарласып, өзара қарым-қатынаста болып отырады. Мұндай екі жақты байланысты қарастырудың лексикологияға да, грамматикаға да бірдей қатысы бар.

Тіл - тілде біраз сөздердің бір емес, бірнеше мағынада қолданылатыны белгілі. Бұл түркі тілдеріне де тән құбылыс. Мысалы: «от» деген сөздің «өсімдік», өсімдіктерден жасалған

«дәрі-дәрмек және «опа» деген мағыналары бар. Бірінші мағына «от» деген сөзінің, әрине, тура мағынасы да, қалған (дәрі, опа) сол бірінші мағынаның негізінде дамыған қосымша мағыналар. Сол сияқты «құрғақ, құрғаған» деген ұғым беретін құру сөзінің «құрылық» (материал) деген үстем мағынасы бар. «Авлақ» сөзінің «аң аулау» және аң аулайтын жер, аймақ» деген екі мағынасы бар. Осылайша түркі тілдерінде кейбір сөздер бір мағыналы да, көп мағыналы да болып қолданыла береді. Көп мағыналы сөздердің мағыналы өзара тығыз байланыста болып келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1.КеңесбаевІ, Мұсабаев Ғ.Қазіргі қазақ тілі. Лексика,фонетика. А., 1988
2.Құрысжанов Ә. Ескі түркі жазба ескерткіштері. А.,2001
3.Тіл тарихы және сөз табиғаты. А.,1997
4.Қазақ тілі лексикологиясының мәселелері А.,1988

КӨНЕ ҚЫПШАҚ ТІЛІ СӨЗДІГІН ҚҰРАСТЫРУДЫҢ ЖӨН - ЖОСЫҒЫ

Адайбекова Айгерім-2 курс магистранты
Ғылыми жетекші: ф.ғд., профессор Сабыр М.Б.
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Аннотация. *Мақалада көне қыпшақ тілі сөздігін құрастырудың жон-жосығы ғылыми талданған. Сөздік жай ғана лексиканы сипаттап қана қоймайды, сонымен бірге міндетті түрде дәуір философиясын, этномәдениетін, этнографиясын, халықтың ұғым-түсініктерінің жиынтығын көрсетеді. Тарихи бағыттағы этимологиялық, тарихи және диалектологиялық сөздіктер жеке сөз бен тілдегі барлық сөздік құрамның тарихын лексикографиялық құралдармен беру міндеттерін шешеді.*

Тірек сөздер*. Сөздік, лексикография, этимологиялық сөздіктер, бірлік.*

Лексикография өзге ғылым салаларымен тығыз байланысты. XXI ғасырда оның басқа ғылым салаларымен байланысы дамып, жаңа деңгейге көтерілуде. Сөздік ғылыми еңбек ретінде қоғамның мәдени өмірінде айрықша орын алады. *Сөздік* – ұжымдық сананы көрсететін ғылыми туынды болса, *сөз* – ондағы орталық негізгі тілдік бірлік. Сөздіктегі әрбір күрделі сөз, шындап келгенде, ғылыми монографияның пәніне айналады. Бұл білімдер сөздіктің түріне, сөзтізбенің көлеміне, лексикографиялық материалдарды беру тәсілдеріне, сөздік мақаланың құрылымына байланысты жүйелі түрде беріледі. Сөздік жай ғана лексиканы сипаттап қана қоймайды, сонымен бірге міндетті түрде дәуір философиясын, этномәдениетін, этнографиясын, халықтың ұғым-түсініктерінің жиынтығын көрсетеді. Тарихи бағыттағы этимологиялық, тарихи және диалектологиялық сөздіктер жеке сөз бен тілдегі барлық сөздік құрамның тарихын лексикографиялық құралдармен беру міндеттерін шешеді. Сөздің ауызша және жазбаша түрлеріндегі сөз тарихы туралы толық ақпарат алу үшін тарихи бағыттағы этимологиялық сөздіктер жүйесі қажет. Сөз үнемі үздіксіз өзгерісте болатындықтан, оның бүгінгі сөйлеушілердің қабылдауындағы мағынасы өткен жүз жылдықтардағы мағынасымен сәйкеспеуі мүмкін. Тарихи лексикографияда тілдік дамуды көрсететін екі тәсіл қалыптасты: *диахрондық сипаттау* (үлкен хронологиялық сөздіктерде), бір *синхрондық кезең бойынша сипаттау*. Тілдің жүріп өткен тарихын диахрондық сипаттау мақсатында Көне қыпшақ тілінің тарихи-этимологиялық сөздігін жасақтау заман талабы. Бұл тұста біз көне қыпшақ

жазба ескерткіштері тіліне сүйенеміз. Негізгі дерек көз «Кодекс Куманикус», «Ортаазиялық тәпсір», Құтыптың «Хұсрау мен Шырын», Сейф Сарайидің «Гүлистан би-түрки», Хорезмидің «Мұхаббат- наме», Махмуд бин – Алидің «Нахдж әл – Фарадис» атты шығармаларынының лексикасында кездесетін, бір буынды, екі буынды, үш буынды сөздер, тұрақты атаулар, фразеологиялық бірліктер мен мақал-мәтелдерді, афоризмдер, бүгінгі күн тұрғысынан мағынасы көмескі сөздер. Осы бірліктердің этномәдени сипатын анықтай отырып, тарихи-этимологиялық тұрғыда талдап, түсіндіру аса өзекті мәселе.

Қазақ ұлтының рухани мәдениетінде көне қыпшақ жазба ескерткіштері үлкен орын алады. Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – шетелдік, отандық түркітанудың филология ғылымында қалыптасқан лексикография саласының негізгі ғылыми үрдісіне сүйеніп, қыпшақ жазба ескерткіштерінің тілін тұтас лексикалық жүйе ретінде қазақ тілі және басқа да түркі лексикасымен салыстыра отырып, тарихи-этимологиялық талдаулар жасау, сөздік түзу.

Жұмыстың мақсаты – тіліміздің тарихи сөздігін жасай отырып, тарихи жазба мұраларымыздың тілін зерттеу, түрлі тарихи себептермен тілдік қолданыстан түсіп қалған сөздерді қайта жаңғырту, қазіргі қазақ тілінің тілдік қорын байыту, жаһандану аясында қазіргі қоғамда белең алған кірме сөздердің орнына төл сөздерімізді пайдалану үдерісін қалыптастыру.

Зерттеудің басты міндеттері:

1) XIII-XIV ғасырлардағы көне қыпшақ жазба ескерткіштерінің тілдік деректерін этномәдени тұрғыдан қазақ тілімен салыстыра отырып, тарихи-этимологиялық талдаулар арқылы ғасырдан ғасырға ұласып келе жатқан тіл сабақтастығын, дүниетаным ортақтығын ашу; Ескерткіштер лексикасын саралап, оның қыпшақтық тілдік бейнесін көрсету. Зерттеу нәтижесінде көне қыпшақ тілі мен қазақ тілінің лексика-семантикалық қатынасын, өзара байланыстылығын анықтай отырып, кешенді зерттеу жұмысы жазылады. Осы арқылы «Ұлы даланың жеті қырында» айтылған Түркі өркениетінің, оның ішінде қыпшақ өркениетінің тілдік бейнесі сарапталады.

2) Жазба мұрағаттар лексикасының “Адам”, “Қоғам”, “Табиғат” жүйесін анықтап, іштей бірнеше микрожүйелерге саралау; Ескерткіш тіліндегі әрбір сөздің мағыналарының қазіргі түркі тілдеріндегі, негізінен қазақ тіліндегі өзгеру, даму жолдарына шолу жасау. Сөз мағынасының өзгеру, кеңею, тарылу үдерістерін саралау;

3) Дүниенің тілдік бейнесі тілдік бірліктер сақталған білімдер мен мәдени ақпараттар жиынтығы деген қисынға сүйене отырып, жазба ескерткіштері тілінің сөздік қорын, яғни байырғы сөздер мен қазіргі сөздердің лексика-семантикалық топтарын жіктеп, саралап, семантикалық өрісін, тарихи байланысын, мағыналық өзгерістері мен қолданылу аясын айқындау іргелі нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді;

4) Ескерткіш тіліндегі фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерді анықтап, қазақ тіліндегі баламаларымен салыстыру, лингвомәдени ортақтықтарды айқындау; Бұлардың қыпшақтық мәдениеттің ұлттық мәдениетке ұласқан парасаттылығының тілдегі жиынтық көрінісі екендігін таразылау, этнотанымдық бірліктер бойындағы ғасырлар қойнауынан жалғасып келе жатқан ұшқыр ой, ақыл таразысының сабақтастығын, кумулятивті қызметін көрсету;

5) Сөздік құрастыру мақсатында әр сөздің аталуындағы ұлттық ерекшелік, тарихи-мәдени құбылыстың мәнін айқындауда номинация шегін анықтау. Тіл мен дүниетанымның тоғысқан тұсында ұлттық мәдени құндылықтың қалыптасатынын тарихи-этимологиялық деңгейде дәлелдеу.

6) Ғасырлар бойы қалыптасқан тілдің лексикалық жүйесіне тарихи-этимологиялық барлау жасалып, бір буынды,екі буынды түбір сөздер мен қатар мағынасы көмескі атаулардың сырын ашу. Қазақтың дүниетанымы мен мәдениетінің ұлттық сипаты мен жалпы түркілік іздерін саралау, тарихи ұлттық жадыны жаңғырту;

Зерттеу нәтижелерінде көне қыпшақ жазба ескерткіштері лексикасының сөздік қоры мен қазақ және басқа да түркі тілдеріндегі ортақ этномәдени ақпараттар сабақтасып, жалғасып жатқандығы айқындалады. Ғылыми жоба қазақ ұлтына тікелей қатысты көне қыпшақ жазба мұраларының цифрлық өркениет жағдайында сұранысқа ие болуын қамтамасыз ете отырып,

түркі өркениетінің түп тамырдан қазіргі заманға дейінгі үдерістерін анықтауға өз үлесін қосады.

Ел тәуелсіздігін алғалы Қазақстандық қоғам мен мемлекеттің рухани құндылықтарын сақтап, мәдени жәдігерлерімізді қайта жаңғырту мақсатында 1995 жылы «Қазақстан Республикасында тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасы», 2004 жылы «Мәдени мұра**», 2013 жылы «Халық тарих толқынында» сияқты** мемлекеттік бағдарламалар қабылданды. Аталған бағдарламалар аясында шетелдік мұрағаттар мен кітапханалардан қазақ халқының мәдени мұрасында тарихи маңызы бар араб, парсы, түркі, шағатай, қыпшақ, қытай және т.б. тілдердегі қолжазбалар, жәдігерлер, кітаптар мен мұрағаттық құжаттар Қазақстанға әкелінді. Көне қыпшақ жазба ескерткіштері XX ғасырдың екінші жартысында ғылыми айналымға түсе бастағанымен, олардың көбі әлі күнге дейін кешенді түрде зерттеле қоймады. Сондықтан қазіргі отандық ғылымда қазақ тарихының жарқын белесі XIII-XIV ғасырларда бабалардан қалған жазба жәдігерліктерді кеңінен зерттеп, халық арасында насихаттау мәселесі тұр. Жобаны әзірлеудің алғышарттары ретінде Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласына назар аударамыз. Президент қазіргі таңда ұлттық сананы жаңғырту мәселелеріне назар аудара келе: «Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс. Ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана» [1] деп атап көрсеткен болатын. XIII-XIV ғасырларда көне қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштер сөзсіз біздің рухани мұрамыз. Ал Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында «Жаңғыру – өткеннен қол үзіп, тек жаңа құндылықтарға жол ашу деген сөз емес. Шын мәнінде, бұл – ұлттық мұраларымызды бүгінгі оң үрдістермен үйлестіре дамытуды көздейтін құбылыс» [2],-деген ойына арқа сүйей отырып, көне қыпшақ жазба ескерткіштерінің лексикасын лингвомәдени, этномәдени және тарихи-этимологиялық деңгейде зерттеу, сөздік құрастыру - қазақ тілі лексикасының қалыптасу жолын, ұлттық танымның қалыптасу үрдістерін айқындай түседі. Қазақ тілі лексикасы бай, грамматикалық құрылысы жетілген, орамды әдеби тілге бірден айналған жоқ. Тіліміздің қазіргі күйі, оның бойындағы рухани, этномәдени құндылықтар- ұзақ замандар бойғы өсудің, шыңдалудың жемісі. Ескерткіш тілінің лексика-семантикалық және семасиологиялық аспектіде қаралуы, тақырыптың зәрулігін айқындай түседі. Орта ғасырлардағы байырғы қыпшақтардың рухани, мәдени мұраларын зерттеу жұмыстары XVII-XVIII ғасырларда қолға алына бастаған. Бұл салада алғаш зерттеу жұмыстарын жүргізген Ж.Дегинь, Г. Уейл, Дж. Саувагет, С. Лэн-Пуэль, М.Уильям, М. Гаудефре, А. Поляк, Е. Комбе, М. Канард, Е. Катреме, Е. Блоше, Д. Айалон және т.б. авторлардың еңбектерінде мәмлүктер билігі тұсындағы Мысырдың тарихы, мемлекеттік құрылымы, сыртқы саясаты, Батыс христиан елдерімен дипломатиялық қарым-қатынастары туралы ғана сөз болады. Сонымен қатар М.Т. Хоустма [3], А. Зайончковский [4], Ш. Телегди, А.К.Боровков, А.М.Щербак сияқты ғалымдар орта ғасырлық, оның ішінде Алтын Орда жазба ескерткіштерін зерттесе, Нидерланды ғалымы, түркітанушы Р. Ермерс [5] «әл-Идрак» қолжазбасын ағылшын тіліне аударып, өз тұжырымдарын ортаға салды. Сонымен қатар Э. Наджиптің [6] еңбектерінде Алтын Орда тұсында дүниеге келген әдеби шығармалардың тілі қарастырылып, оғыз-қыпшақ, қыпшақ-оғыз тіліндегі грамматикалық еңбектер мен арабша-қыпшақша сөздіктер туралы жалпылама мәліметтер келтірілген. Жазба ескерткіштердің тілі Э.И. Фазылов, И. Зияева, А. Құрышжанов, Б.Сағындықұлы, Ә.Керімов, А.Ибатов, М.Н. Маженова, Т. Арынов, С. Дүйсенов сияқты ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған. Қыпшақтар тарихына қатысты деректер Б.Е. Көмековтің еңбегінде айтылса, А. Әлібекұлының зерттеу жұмысында түркі-қыпшақ әдебиеті қарастырылған. XIII-XV ғасырлардағы Мысыр Мәмлүк мемлекеті мен Дешті Қыпшақ арасындағы байланыстар Б. Батыршаұлының еңбегінде зерттелген. Қыпшақтардың тарихы, мәдениеті мен тіліне қатысты бірқатар зерттеулер болғанымен, «тіл мен этнос бір тұтас» қағидасымен көне қыпшақтың мәдениет пен бүгінгі қазақ дүниетанымының ортақтығы тілдік деректерге сүйеніле зерттеліп, ғасырлар бойы тіні үзілмей келе жатқан рухани, мәдени,

тарихи-этимологиялық құндылықтар лексикографиялық деңгейде қарастырылған емес.
Зерттеудің ғылыми жаңалық ретінде ұсынымдар: Орта ғасырлардағы көне қыпшақ жазба ескерткіштері лексикасы тарихи-этимологиялық дерек ретінде алғаш рет қазақ мәдениетімен сабақтастырылып, кешенді түрде зерттеледі:

- ортағасырлық жазба мұралар тіліне тарихи-этимологиялық талдау жасау арқылы Ұлы Дала мәдениетінің ғасырлар бойы үнемі сабақтастықта қалыптасқаны тілдік деректермен сипатталады, рухани, этномәдени құндылықтар ашылады;
- Этнос пен тілдің тарихи дамуы нәтижесінде қалыптасып, әрі қарай өзіндік жолмен өрістейтінің ескере отырып, әр сөздің аталуындағы ұлттық ерекшелік, рухани, мәдени номинация шегі анықталады;
- Тіл мен дүниетанымның тоғысқан тұсында ұлттық рухани, мәдени кодтың қалыптасатыны көрсетіледі;
- Рухани, этномәдени құндылықтардың тілдік дерегі келесі ұрпаққа сөздік құрал деңгейінде беріледі. Сол арқылы көне қыпшақ жазба ескерткіштерінде сақталған этномәден ақпарат тарихи-этимологиялық тұрғыда дәлелденеді;
- Ғасырлар бойы қалыптасқан тілдің лексикалық жүйесі арқылы рухани, этномәдени құндылықтардың көне қыпшақтық сипаты мен ұлттық (қазақтық) сипатының сабақтастығы, жалғастығы ашылады;
- Зерттеу нәтижесінде «Рухани жаңғыру» идеясы мазмұндық тұрғыдан ашыла түседі, рухани құндылықтарымыз насихатталады. Қазақтың дүниетанымы мен мәдениетінің ұлттық сипаты туралы жаңа ұғым қалыптасады, тарихи ұлттық жады жаңғырады

«Рухани жаңғыру» идеясы мазмұндық тұрғыдан ашыла түседі, «Ұлы даланың жеті қырындағы» міндеттер орындалып, ұлттық рухани мұрамыз халық арасында насихатталады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру// Егемен Қазақстан. 17 сәуір, 2017ж.

2. Тоқаев Қ.К. Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан// Егемен Қазақстан. 9 қаңтар, 2020ж.

3. Houtsma M. Th. Ein türkisch-arabisches Glossar. – Leiden: Brill, 1894. – 114 p.

4. Зайончковский А. К изучению средневековых памятников тюркской письменности (XI-XVI ғ.) // Вопросы языкознания. – М., 1967. – № 6. – С. 80-89.

5. Ermers R. Turkic Forms in Arabic Structures: the description of Turkic by Arabic Grammarians. – Nijmegen, 1995. – 260 p.

6. Наджип Э.Н. Культура и тюркоязычная литература мамлюкского Египта XV века. Монография исследование, транскрипция, текстологические примечания. – Туркестан: Туран, 2004. – 291 с.

КОГНИТИВТІК ЛИНГВИСТИКА ҒЫЛЫМЫНЫҢ СИПАТЫ

Арыстанбаева Ғазиза -2 курс магистранты
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

***Аннотация**.Тіл өз халқының мәдениетін, өркениетін, әлеуметтік құрылысын, дүниетанымын бейнелеп қоймай, келер ұрпақты қалыптастыруда маңызды және шешуші рөл атқарады. Адам баласының таным түсінігі толысқан сайын санада қалыптасқан ұғымды таныту деңгейі де кеңейе түсетіні белгілі.*

***Тірек сөздер.**Тіл, мәдениет, ұлт, өркениет,ғылым*

Қазіргі таңда антропоцентрлік бағыт аясында тілді «өз ішінде және өзі үшін» қарастыратын зерттеулер жеткіліксіз болып, оны тіл мен танымның, тіл мен адамның, тіл мен ойдың, тіл мен сананың, тіл мен мәдениеттің, тіл мен қоғамның бірлігінде зерттеу қажеттігі

туып деп отыр. Тіл – ойлаудың құралы, ал ойлау, яғни таным – шындық дүниенің бейнесі. Бұл ғалам бейнесінің тілден көрініс табуы. Тіл өз халқының мәдениетін, өркениетін, әлеуметтік құрылысын, дүниетанымын бейнелеп қоймай, келер ұрпақты қалыптастыруда маңызды және шешуші рөл атқарады. Адам баласының таным түсінігі толысқан сайын санада қалыптасқан ұғымды таныту деңгейі де кеңейе түсетіні белгілі. Ақиқат дүниенің кез – келген үзігінің денотаты мен жағдаяттары тіл арқылы санада таңбаланып сақталады және жұмсалады.

Когнитивтік ғылым – адам санасы мен оның технологиялық ойлауы. Бұл ғылым адам санасының белгілі бір жақтарын, ең алдымен оның жүйелі түрде ойлауымен және дүниені тану үдерістерімен байланысын зерттеуге арналған. Когнитивтік лингвистика – тілдің танымдық теориясы мен танымдық қызметін зерттеп, адамзат білімінің түзілуі мен оның қызмет болмысын қарастырады [1, 58]. Когнитивті лингвистиканың зерттеу нысанына сондай-ақ концептілер жатады. Олар концептілік жүйе құрап, өзіндік белгілермен ерекшеленетін концептуальды кеңістікті құрайды.

Когнитивті лингвистика тіл арқылы қоршаған ортаны, адамзат қасиеттерін, қоғамдық құбылыстар мен жаратылысты танып-білудің ғылыми-теориялық негіздерін қарастырады. Сондықтан когнитивті лингвистика тіл білімінің танымдық бағыттары мен аспектілерін әр түрлі қырынан ғылыми негіздейді және адамның таным процесіне қатысты білімін тереңдетіп, тәжірибесін молайтады. Тіл білімінің когнитивті саласы ақиқат дүниенің санадағы таңбасын зерттеуді қолға алғаннан бастап-ақ қазақ тіл білімінде де ұлттық мәдени таным өрістері мен дүниенің тілдік бейнесі және көркем мәтін тіліне концептуалдық талдаулар жасала бастады.

Тіл мен таным процестерінің ара қатынасын көрсету тіл қолданысының когнитивтік жүйесіне сүйенеді. Когнитивтік деген сөз «білім» деген ағылшын сөзінен алынған. Психикалық процестердің өтуін басқаратын білімдер жүйесінің құрылымы когнитивтік құрылым делінеді. Тіл мен ойлаудың, тіл мен танымның арақатысы адам баласының өмірінде құндылықтар қаншалықты роль атқаратынын белгілеп береді.

Когнитивті лингвистика саласындағы негізгі бағыт тіл мен адам санасын, тіл мен танымды біртұтас жүйеде қарастыру. Айнала қоршаған ортаның адам санасында бейнеленіп, тілде көрініс табуы, тілдің танымдық сипаты когнитивті лингвистикада тереңнен қарастырылады.

А. Исламның пайымдауынша: «Біздің ойымызша қоршаған ортаны танып білудегі ұлттық мәдениеттің ерекшеліктерінен ескермеу сананы таза структуризациялауға әкеліп соғары сөзсіз. Таным өзінің күрделілігімен сипатталатыны хақ» деген ой айтады [2,72].

Танымдық ғылымның күрделі инфрақұрылымындағы тіл білімінің алар орнына тоқтала кетсек. Танымдық үлгі жүйесінде тіл білімі тілдік категориялар мен бірліктердің қоршаған дүниені қабылдаумен арақатынасып, оны танып білуді қалай көрсететіндігін зерттейді. Г.Харманның пікірінше, «Тіл танымдық ғылымдардың ішіндегі ең маңыздысы. Бұл тілдің ойды жеткізудегі басты құрал болып табылуымен байланысты. ... Тіл танымға өзінің әсерін беруі де мүмкін» [3,43].

Ақпараттың ішкі өңдеуге түсуі басқаша айтқанда адамның менталды табиғаты, оның ішкі ойлау механизімдері қазіргі заманғы когнитивтік ғылымның нысаны болып табылады. Ал осыдан өрбитін қоршаған ортаның ойлауда, оның тілде қалай көрініс табатыны сияқты мәселелер белгілі ғалымдар В.Гумбольдт, А.А.Потебня, Н.Хомский, Н.Я.Марр, Г.Гадамер т.б. қарастырған. Олардың концепциялары философия, психология, мәдениет пен тілді тоғыстыра зерттеуде негізделгендігі белгілі.

Бүгінгі таңдағы танымдық (когнитивтік) ғылым өзінің бастауын ежелгі дәуірден алатындығы белгілі, себебі танымдық ғылымның нысаны болып саналатын таным мен ақыл, олардың өзара қатынасы сонау ерте заманалардан пікірталас тудырып келген түсініктер. Бұл дегеніміз танымдық ғылымның ең маңызды да, басты мәселесі классикалық мәселе - тіл мен ойлау екендігін анықтай түседі.

Когнитивизм – адам ақыл ойын, олармен байланысты ментальды процестерді зерттеу объектісі етіп алған ғалымдарға бағытталады. Қазіргі кезде ғылым салаларында «когнитивті төңкеріс» туралы сөз болуда. Американдық белгілі ғалым Н.Хомский: «Когнитивтік төңкеріс

ақыл – ой мен мыйдың жағдайын, олардың адамның когнитивтік болмысына: біліміне, ұғымына, түсінігі мен сеніміне қалай ықпал ете алатынын зерттейді» деп жазды [4, 56]. Адамның білімі мен түрлі ақпараттарды қабылдауына қатысты процесс когнитивтік немесе когницизм деп аталады. Оларға «интеллектуалды», «менталды», «талдамалы» терминдері синоним бола алады.

Адам интелектісімен, ойлау заңдылығымен ерте заманнан бері логика, филасофия, физиология,психология айналысып келеді. Филасофияда таным теориясымен айналысатын гносеология бөлімі бар. Алайда когнивистика аясында байырғы мәселелер жағңаша түсіндіріле тібасталды.

Когнивистикада адами когницияға басты мән беріледі, ол тек бақылауға алынған іс – әрекет деңгейінде зерттеліп қоймай, оның менталды репрезентациясы (ішкі қабылдау, модель), символы, даму стратегиясы (білім негізінде жүзеге асатын іс – әрекет) , адамның когнитивтік әлемі, тілдің белсенділік әрекетімен ілгерілеп отыратын мінез – құлқы мен іс – әрекеті бойынша зерттеліп, мотивтері мен қалыптасу нәтижесі қатар қаралады.

1960 жылы американдық профессорлар Дж. Миллер мен Дж. Бруннер Гарвард университетінде когнитивтік зерттеудің алғашқы орталығын құрды.

20 ғасырдың аяғында тілді зерттеу адамның танымдық қызметі тұрғысынан қарала басталды. Сөйтіп, когнитивтік лингвистика антропоцентристік парадигма аясында когнитивизм аясында пайда болды. Когниция – когнитивтік лингвистиканың негізгі ұғымы. Ол білім мен ойлаудың тіл арқылы танылуын қарастырады. Сондықтан да когнитивизм тіл білімімен тығыз байланысты. Тіл – мәдениет пен қоғамнан да жоғары дәрежеде адам танымы мен мінез – құлқына жол ашады.

Адам санасы мен ойлау процесіндегі құбылыстар тіл арқылы ғана белгілі болады. Когнитивтік лингвистика сияқты психолингвистика, этнолингвистика, соцлингвистика ғылымдарының пайда болуы тіл білімінде үлкен өзгеріс тудырды. Лингвистика тілдің жалпы құрылымын зерттейтін ғылымнан тілді адам ойлауы мен танымына байланысты қарастыратын гуманизацияланған ғылымға айналды. Когнитивтік лингвистиканың негізгі құралдары: есте сақтау бірліктері – фреймдер, концептілер, гештельт жіне т.б когнитивтік лингвистика дүние бейнесін модельдеуге (тұрпаттауға), тілдік сананы модельдеуге бағытталады. Дүние туралы белгілі бір дүниетанымның қалыптасуы психикалық сәулеленудің үш деңгейінің өзара қатысымдылығына байланысты: сезімдік қабылдау деңгейі, қабылдауды қалыптастыру деңгейі (жалпыландыру, дереқсідену), сөйлеу – ойлау (речемыслительный)процесс деңгейі.

Когнитивтік лингвистика мен дәстүрлі құрылымдық сементикалық лингвистика бір – бірімен альтернативті ойлаудың ағымы емес, олар лингвистикалық ақиқатты танудың әртүрлі қырлары. Когнитивтік лингвистикада тілдің таным құралы жіне танымның алғы шарты екендігі басты назарда ұсталынады. В. Гумбольдт кезінде тілдің адам болмысы мен танымының барлық аясын қамтитын адами рухтың басты қызмет екендігін баса көрсеткен болатын.

Когнитивтік лингвистиканың негізгі ұғымдары: ойлау, білім концептуализациялау, концептуалды жүйе, когниция, дүниені тілдік көру, , когнитивтік база,ментальды репрезентация, когнитивтік модель, категоризация, вербализация, менталдылық, мәдени константтылық, концепт, дүние бейнесі, концептосфера,ұлттық мәдени кеңістік т.б.

Когнитивтік лингвистика – 20 ғасырдың 700 жылдары Европада кең таралған лингвистикалық бағыт болып табылады. Бұл лингвистикалық бағыт өзінің пайда болған отаны Америка Құрама Штаттарында «когнитивті грамматика» деп аталса, Ресейде «когнитивті сементика» - когнитивті зерттеулердің алғашқы бастауы болды. Когнитивтік лингвистиканың ерекшелігі жаңа піннің тіл туралы ғылым аясында жорамалдануында да, тіпті зерттеуге жаңа құралдар мен әдістемелер енгізуінде де емес, танымды жаңашатәдіспен бекітуінде болып отыр. Когнитивтік лингвистиканың пайда болуы лингвистиканылық зерттеудегі әдіснамалық ілгерілеу болды. Іргелі ілгерілеудің құрамдас бөлігі Н. Хомскидің генеретивті грамматикасының пайда болуымен, лингвистикалық прагматиканың дүниеге келуімен,

лингвистикалық сементиканың қарқынды дамуымен, мәтін теориясымен, осы теорияның шынайы дискурстағы тілдік бірліктердің сипатына ерекше ден қоюымен тығыз байланысты [4,126]. Барлық осы зерттеу бастамаларында тілдік фактілерді түсіндіру идеясы алдыңғы қатарға шықты. Мәселен, тілдік прагматикада мүндай фактілер адам қызметінің әлеуметтік контекстегі ұстанымдары түрінде болса, когнитивтік лингвистикада құрылым, адам санасындағы үдерістер, атап айтқанда: фрейм, когнитивті модель, менталды кеңістік тілді зерттеудің модельді құрылымдары ретінде алынады.

Когнитивті лингвистика бірнеше ғылым түрлерінің өзара қатысымдылығы негізінде пайда болды:

Оның зерттеу объектісі – адами білімнің құрылымы мен қызметі, оның өзі жасанды интелект ретінде танылатын инженерлік пәндердің негізінде қалыптасқан. 1960 – 1970 жылдардың шегінде жасанды интеллектіде мынадай түсінік қалыптасты: адамдағы интеллектуалды үдерістер «адам ойлауының әмбебап заңымен» пара – пар бола алмайды. Интеллектуалды тапсырмалардың басым көпшілігін адам баласы вакуумда немесе таза жады арқылы емес,жадыда бұрыннан сақталған білім қоры негізінде орындай алады. Тіпті белгілі бір ережелер мен формулаларға құрылған шахмат ойынының өзін шебер ойнау үшін адамның жинақталған білім қоры болуы қажет. Когнитивті ғылымдар аясында білімге негізделген тілдер жасалынды. Жасанды интеллектіде «ақпаратты симфолдап беретін» семиотикалық парадигма қалыптасты (А. Ньюэлл мен Г. Саймонның теориясы). Жасанды интеллект зертханасының директоры П. Уинстон «есептеу машинасын табиғи тілді түсінуге күштеу, ол да интеллект жасағанмен бірдей» деп көрсетті. Осындай фонда, когнитивтік ғылымдар жасаған адамның ойлау қабілетінің моделіне қарайлау негізінде когнитивтік лингвистика қалыптасты. Когнитивті ғылым ақпарат теориясынан ақпарат ұғымы, білім құрылымы, ақпаратты өңдеу, оны жадыда сақтау, одан қажетті мәліметтерді алу, тілдік формалар мен адам санасындағы ақпараттарды таратып түсіндіру (репрезентация) туралы мәселелерді иемденеді және адам санасына қалай ұйымдастырылған, адам дүниені қалай таниды, дүние туралы қандай мәліметтер білімге жатады, менталды кеңістік қалай жасалады деген сұрақтарға жауап табуға ұмтылады. Когнитивті психологияның көрсетуінше, айналадағы заттар мен құбылыстарды категоризациялау мен классификациялау адам миының маңызды қабілетінен саналады. Категоризациялаудың нәтижелері адамның когнитивті аппаратының негізін құрайды, ұзақ уқытқа арналған жадыда сақталатын менталды концептілер болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1.Маслова. В.А. Когнитивная лингвистика: учебное пособие. – Минск:
Театра Системе, 2004г.
2.А. Ислам. Тілменойлаудыңекіжақтыбірлігітанымдықғылымында
//Тілтаным 2003. № 2.
3.Г.Харман «Современный факторный анализ», 1972, 43.
4.Хомский, «Мышление Ноама Хомского» 1999, 56.
5.Чейф У.Л. «Значение и структура языка», 1998, 94.
6.Маслова Когнитивная лингвистика, Москва. Наука, 2011, - 108-111, 472.

СЕМАНТИЧЕСКОЕ СХОДСТВО И СПЕЦИФИКА КАЗАХСКИХ И ТУРЕЦКИХ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК

Бокенбай Ерасыл
магистрант 2-курса
Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет.

Annotation. *Proverbs and sayings of the Kazakh and Turkish peoples were compared in the article. Proverbs and sayings are evidence of the historical consciousness and worldview inherent in the Kazakh, Turkish ethnic group. The source of folk wisdom and philosophical reflections, aesthetic knowledge and teaching, culture is widely disclosed. It was formulated that proverbs and sayings are an indicator of the common sources of two languages, the source of ancient eras.*

Key words: *Kazakh language, Turkish language, proverbs and sayings, vocabulary.*

Одно из богатейших наследий тюркских народов это пословицы и поговорки. С начала нового века в лингвистике, тюркологии стали рассматриваться не только лексические, семантические и синтаксические стороны пословиц, но и художественные, этнокультурные особенности, их межъязыковые сходства, уровни различия. Сейчас предпринимаются попытки сделать пословицы конкретными объектами изучения новой, отдельно взятой области казахского языкознания-паремиологии, рассматривать их в преемственности с духовной культурой, бытом, мировоззрением, менталитетом нации.

Пословицы и поговорки - лексикологическая категория, отражающая художественность, богатство и образность литературного языка. Они являются зеркалом не только языка нации, но и культуры нации. Пословицы и поговорки на казахском и турецком языках имеют как сходство. так и различия, они являются символом национального менталитета, показателем эстетического мировоззрения и культуры. [1, 68]. В настоящее время в тюркологии идет процесс комплексного, сопоставительного исследования пословиц и поговорок, являющихся богатейшим наследием и отражающий национальную идентичность каждого народа. Вместе стем, в современный период тюркологи Казахстана изучают лексические, семантические и синтаксические аспекты пословиц и поговорок,их художественные особенности, уровни межъязыкового сходства и различия. Как в советский период, так и на постсоветском пространстве языковые, исторические связи народов Средней Азии и Казахстана традиционно рассматривались в связи с тюркскими народами населявшими побережье Центральной Азии, Восточно-Южной Сибири, Средней, Нижней Волги, Каспия. Так как современные казахи, узбеки, туркмены, уйгуры, каракалпаки, киргизы, живущие в Средней Азии и Казахстане, пережили общий исторический период до формирования своего национального литературного языка. После распада Советского Союза и провозглашения независимости тюркоязычных народов, они вступили в новый период политические связей.

В этой связи особое место занимает Турецкая Республика, первая признавшая независимость Казахстана. Исторические связи казахов с так называемыми в науке анатолийскими турками очень глубоки. Хотя они были в огузской группе, а мы в кипчакской, однако общее происхождение уходит своими корнями к истории западных гуннов. Не зря существует казахская пословица: «на небесах солнце одиноко, а на земле гунн одинок».

Переселившихся в Восточную Европы часть тюркских народов составляют огузские племена. Исторически известно, что огузские племена пересекали Восточную Европу тремя разными путями. Часть из них, прибывшая в Среднюю Азию в восемнадцатом веке, пересекла реки Волга и Урал и двинулась в Восточную Европу. Вторая группа прибывшая в окрестности Аральского моря,стала заселять побережье Хазарского моря[2,2]. Третья группа проходит в XI веке в Европу через Персию, Иран и Малую Азию. Согласно данному расселению расселению, языки принадлежащие к огузской группе, делятся на три подгруппы: 1)огузско-булгарская подгруппа. В состав этой подгруппы входят древний печенегский, древне-уиз, современный гагаузский язык и язык Балканских турок. 2) огузско-туркменская подгруппа. К этой подгруппе относится язык племени турхмен, населяющего Северный Кавказа, древний огузский, упомянутый в труде М. Кашгари и современный туркменский. 3) огузско-сельджукская подгруппа. Эту подгруппу составляют мертвый сельджукский, древний азербайджанский, древний османский языки, южный диалект крымско-татарского языка и современный азербайджанский и турецкие языки.

А казахский язык, как известно, принадлежит к кыпчакской группе. Языки кыпчакской группы сформировались в среде кыпчакских племен. Кипчакские племена прибывшие в

Восточную Европу и Азию с печенегами в IX-XI веках, с половцами в XI-XII веках и объединившись с куманами составили в XIII-XY веках основное население государство Золотая Орда. В последствии кыпчакские племена вошли в состав Астраханского, Казанского, Крымского ханств и Ногайской Орды. Н. А. Баскаков подразделяет кыпчакскую группу на три подгруппы: 1) кыпчакско-булгарская подгруппа; 2) кыпчакско-половецкая подгруппа; 3) кыпчакско-ногайская подгруппа.

Поэтому не случайно, в пословицах и поговорках казахских и турецких народов хотя принадлежащих к разным языковым группам,находят отражание сходство и общие корни социально-культурной жизни. Если разделить пословицы и поговорки на тематические группы, то становится очевидным общность мировоззренческих взглядов. Общие казахские и турецкие пословицы и поговорки, выражают духовную, культурную и историческую взаимосвязь двух народов.

При исследовании сходных пословиц и поговорок выявленно два разных уровня сходства. Они:

Первый уровень - смысл и состав пословиц имел абсолютное (полное) сходство, полностью совпадающее по структуре.

Второй уровень - это пословицы, компоненты которых более или менее изменены, но имеют схожее содержание.

Если рассматривать пословицы, относящиеся к первому уровню, например, казахи говорят: *Көрінген таудың алыстығы жоқ* (видимая гора не имеет удаленности), турки говорят:*Görünen dagın uzagı olmaz* . Понятно, что смысл общий: говорится об очевидной возможности того, что происходит.

Казахи говорят*: не ексең соны орасың* (что посеешь, то и пожнешь), а турки говорят: *ne ekersen onu biçersin*. Отсюда вывод: результат труда напрямую зависит от усилий. Будешь упорно трудиться, будет хлеб в закромах водиться.

Когда казахи смотрят и оценивают поведение ребенка, говорят: *адам болар бала боғынан белгілі* (хороший человек виден с детства), а турки также говорят: *Adam olacak çocuk bokundan belli olur.*

Казахи при определении, хорошего или плохого человека или скрытности его характера говорят, что *Адам аласы ішінде, мал аласы сыртында*(человеческое нутро внутри, а у животного снаружи), турецкая пословица также повторяет эту мысль: *Adamın alacası içinde hayvanın alacası dışında*[3].

Анализ пословиц и поговорок, относящихся ко второму уровню, показывает, что мысли едины, но выражаются уже разными словами двух языков. Например, турецкий *Gönülsüz davara giden köpekten hayır çıkmaz* (не ждите улова от собаки, которая охотится без желания). А на казахском языке эта пословица уточняется и вместо собаки используется слово *тазы* (борзая), а вместо звери - *лиса*: *Сүйреп қосқан тазы түлкі алмас* (насильно направленная на охоту борзая, лису не поймает)

На турецком языке есть пословица *Insan söyleşe söyleşe, hayvan koklaşa koklaşa* (не узнаешь человека пока не переговоришь с ним, такое же созвучие и у животных). На казахском языке эта мысль повторяется: *адам сөйлескенше, жылқы кісінескенше* (человек узнается при разговоре, а лошадь при издании звука). Если мы рассмотреть пословицу на турецком языке, слово *инсан* (человек) - это элемент арабского языка, а также используется обобщенное слово *хайуан* (животное). А в казахском языке слово *хайуан* уточняется и используеться слово: *жылқы* (лошадь)

Когда казахи говорили: *жаңылмайтын жақ жоқ, сүрінбейтін тұяқ жоқ(*что нет непогрешимого рта, и нет не спотыкающихся копыт), турки уточняли эту мысль: *ніç yanılmamış alim yoktur* (нет непогрешимого знатока).

По-турецки *Aş tavık tüsinde özin arpa kambasında körer* (голодная курица во сне видит себя в ячменной ангаре). Казахи повторяют этот мысль таким образом: *Қораздың түсіне тары кірер* (петуху во сне видится просо).

Турки *Akıl jaska karamaz, baska karar* (ум не в возрасте, а в голове), казахи принимают

другую версию: *Көп жасаған емес, көп көрген білер* (знает не тот, кто много прожил, а тот кто много видел).

Все пары пословиц, отнесенных ко второму уровню, схожи и выражают единый смысл. Но их различия по структурному составу заключаются в том, что для раскрытия одного понятия используются два разных слова. Например, в турецкой пословице используется слово *хайуан* (животное), а в казахском - *жылқы* (лошадь). В турецком варианте пословицы *көпек* (собака), а в казахском – *тазы* (борзая). Но эти изменения не влияют на их общий смысл.

Основная идентичность и различия в пословицах и поговорках народов тюркского происхождения неразрывно связаны со специфическими особенностями их национального языка[4]. Таким образом, исследуя на стыке пространства и времени пословицы и поговорки казахского и турецкого народов, мы можем сделать вывод,что они играют важную роль в становлении и формировании всего тюркского мировоззрения и общей языковой картины тюркского мира.

Вместе с тем, если исходить из логики, что национальное сознание формируется через национальный язык, то из содержания пословиц и поговорок мы можем видеть национальные особенности и специфику познания и оценки окружающей среды. А для утверждения принципа «единство языка и нации» является важным изучение пословиц и поговорок с этнокультурной точки зрения.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1.Сабыр М.Б., Исина Ж.А. Орта ғасыр жазба ескерткіштері фразеологиялық және паремиологиялық қорының этномәдени сипаты. -Орал: Ағартушы, 2014.188б.
2.Қайдаров Ә, Оразов М.Түркітануға кіріспе. -Алматы: Арыс, 2004. -360б.
3.Сидорина Н.П. Турецко-русский словарь пословиц и поговорок. -Москва:Толмач, 2006 -352 с.
4.Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. –Алматы: Жібек жолы, 2008.-356 б.

ДИАЛЕКТІЛІК ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІ ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-НЕГІЗІ

Нуфтоллина Гүлден-2 курс магистранты
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Аннотация*.Тіліміздегі диалектілік тұрақты сөз тіркестері белгілі бір жергілікті, аймақ тұрғындары үшін, сол жердің мәдени-тарихи, рухани-тілдік, халықтық ерекшелігі мен жалпы тілдік сипаттарын білдіретін нақты тілдік элементтер, тілдік фактілер болып табылады. Диалектілік тұрақты сөз тіркестері халық өмірінің айнасы, халықтың тілдік мұрасының қайнар көзі екендігі толық дәлелденген.*

Тірек сөздер. *Диалект, тұрақты тіркестер, тіл, сөз байлығы.*

Ата-баба дәстүріне сан ғасырдан-ғасырға жалғасып келе жатқан тұрақты тіркестердің яғни фразеологизмдердің тілімізде алатын орны ерекше құнды. Әдетте әр адам күнделікті өмірде жергілікті тіл ерекшеліктеріндегі түрлі диалектілік фразеологизмдерді де қолданады. Ана тілінің байлығы мен әуезділігін анықтауда, тіліміздің сөз байлығын арттыруда тіліміздегі сөз маржандарын яғни аймақтық диалектілік фразеологизмдердің алатын орны ерекше. Сөз байлығы сөздің санымен де, мән-мағынасымен де өлшенеді.

Халықтың тұрмыс-тіршілігі, мәдени мұрасы және рухани байлығы, экономикасы мен қоғамдық саясаты көрініс тапқан тіліміздегі диалектілік фразеологизмдерде қандай да бір нақты құбылыстың, жағдайдың ерекшелігі көрініп тұрады.

Тіліміздегі диалектілік тұрақты сөз тіркестері белгілі бір жергілікті, аймақ тұрғындары

үшін, сол жердің мәдени-тарихи, рухани-тілдік, халықтық ерекшелігі мен жалпы тілдік сипаттарын білдіретін нақты тілдік элементтер, тілдік фактілер болып табылады. Диалектілік тұрақты сөз тіркестері халық өмірінің айнасы, халықтың тілдік мұрасының қайнар көзі, өмір тіршілігі, кәсібі, халық өмірінің сан алуан қырларынан туындайтын негізгі белгісі, көрінісі іспетті.

Диалектілік тұрақты сөз тіркестері дегеніміз – жалпыхалықтық қолданыста, әдеби тілде қолданылмайтын тек белгілі бір говорларда, жергілікті жерлерде сөйлейтін жергілікті халықтық мекен жайлар мен аймақтардағы халықтардың өмір тіршілігіне, тілі мен діліне, олардың түрлі кәсібіне, рухани танымына байланысты ұзақ уақыттар бойында туған, құрамы жағынан тұрақталып, дайын бірлік ретінде бейнелі мағынада сол жерлерде ғана қолданылып жүрген сөз тіркестері, тілдік материалдары, диалектілік фразеологизмдер болады.

Қазақ тіліндегі диалектикалық ерекшеліктердің ішінде өзіндік сипаты мен көрінетін түрлерінің бірі болғандықтан, диалектикалық тұрақты сөз тіркестеріне диалектолог ғалымдардың қай-қайсысы болса да көңіл бөліп отырған. Мәселен, С.Аманжолов қазақ диалектологиясында тұрақты сөз тіркестеріне алғаш көңіл аударып, олардың жеке диалектілерге тән сипатын ашып көрсетті. Ол қазақ тілінің оңтүстік және батыс диалектілерінде кездесетін 200-ден астам идиомалық және фразалық тіркестерді ерекше бөліп көрсеткен. Олардың ішінде аяқ үстінде жүру «кепілді жүру», беті ақ айран тарту «өңі қуқыл тарту» сияқты идиомалы тіркестер, жан созу «жан таласу», белі ауыру «жаны ашу» секілді фразалық тіркестер кездеседі.

Диалектолог ғалым, Ж.Досқараев Арыс говорындағы тұрақты сөз тіркестерін мағыналық, құрылымдық сипатына қарай идиомалық, фразалық түйдектер деп бөле отырып, фразалық түйдектердің өзін орнықты түйдектер (құда жортақ «құдалық ырымы»), сусымалы түйдектер (гүлге кіру «гүлге шашу») деп екіге бөліп көрсетеді [1].

Жалпы алғанда тіліміздегі сөз тіркестері тілдік, диалектілік тұрақты сөз тіркестерінен құралады. Оның құрамында жалпы лексиканың элементтері де, диалектілік лексиканың элементтері де болады. Өйткені, диалектілік лексика жалпы лексиканың ерекшеленген бөлігі, бір құрамы болып табылады.

Сол себепті жергілікті халықтың тіліндегі бірқатар тұрақты сөз тіркестері жалпы лексиканың элементтерінен (*қабырға ағайын* – жамағайын, *тірілікке бару* – жұмысқа бару, *мұздай қаракөкпіз*-аман-есен болу, амандық білісу, *бүйрек беру* - егін алғаш піскендегі сыбаға беру, *ақпердесі шығу* – шаршау, титықтау, *шақаты келмеу* – шамасы, жағдайы келмеу, *көріс айт* – амандасу, көріму құттықтау, *шара көру* – шара қолдану, *ақ иық болу* – жария, таныс болу, *шұрқан салу* – шулату, шатақ шығару, *аяғынан тозу* – тарап, ыдырап кету, *баз кешу* – күдер үзу т.б.) құралып, говорда басқа мағынада қолданылады. Мұндай айырмашылықтар говордың лексика-семантикалық ерекшеліктеріне жатады. Ол лексика-семантикалық ерекшелік жеке сөздерде де, сөз тіркестерінде де байқалады.

Қазақ тіліндегі жергілікті диалектілік ерекшеліктердің ішінде өзіндік сипатымен көрінетін түрлерінің бірі болғандықтан, диалектілік тұрақты сөз тіркестеріне диалектолог ғалымдардың қай-қайсысы болса да көңіл бөліп отырған. Мәселен, С.Аманжолов қазақ диалектологиясында тұрақты сөз тіркестеріне алғаш рет көңіл бөліп, олардың және жергілікті диалектілерге тән сипатын ашып көрсетті. Ол қазақ тілінің Оңтүстік және Батыс диалектілерінде кездесетін екі жүзден астам идиомалық және фразалық тіркестерді ерекше бөліп бөліп көрсеткен. Олардың ішінде *аяқ үстінде жүру*, «кепілде жүру», *беті ақ айран тарту* «өңі қуқыл тарту», *жүрегі қалды* «көңілі қалды» сияқты идиомалы тіркестер, *жан созу* «жан таласу», «белі ауру», «жаны ашу» т.б. сияқты фразалық тіркестер кездеседі.

Көрнекті диалектолог ғалым, Ж.Досқараев Арыс говорындағы тұрақты сөз тіркестерінің мағыналық құрылымдық сипатын фразалық түйдекке бөледі.

Ғалым, диалектолог С.Омарбеков Маңғыстау говорындағы тұрақты сөз тіркестерінің жеке жұмсалатынына оларды лексикологияда зерттеу қажеттігін ескерте отырып, Маңғыстау говорындағы тұрақты тіркестерді екі салаға бөліп қарайды:

1. Мағынасы құрамындағы сөздерден бөлінбейтін алшақ сөз тіркестері (*мақы жібермеу*

«жаңылмау», *пияда жүру* «жаяу жүру»).

2. Мағынасына құрамындағы сөздердің лексикалық мәні белгілі дәрежеде қатысты сөз тіркестері (*басын шырғай қылу* /шырғадай қылу/ «басын қатыру», *ауыздап жіберу* «ән салып жіберу») т.б.

Ә.Нұрмағамбетов қазақ тілі говорларының батыс тобындағы сөз тіркестерін лексикалық ерекшелік ретінде береді. Мысалы, *аяғынан кету* «жоғалып кету», *құп соғу* «жеп қою». Ал «Қазақ говорларының грамматикасы» еңбегінде диалектілік сөз тіркестерін грамматикалық ерекшелік ретінде көрсетіп, олардың синтаксистік байланысына көңіл аударады. Автор оларды меңгеріле байланысқан сөз тіркестері *колхоздан істейді* «колхозда істейді», матаса байланысқан сөз тіркестері (*үй мүлкісі* «үй мүлкі), қабыса байланысқан сөз тіркестері (ағаш үй, «киіз үй») деп деп үш топқа талдаған. Ә.Нұрмағамбетов «Қазақ тілі говорларының батыс тобы» [2, 15].

Қазақ диалектологиясы оқулығында синтаксистік жай сөйлем тіркестерінің лексикалануынан туған тіркестер синтаксистік ерекшелік ретінде берілген. Мысалы, есім сөздер мен көмекші етістіктерден (*жұмыс жасау* «жұмыс істеу») немесе күрделі етістіктерден (*қарекеттеніп алу* «қоректеніп алу»), не тек есімдердің жанасуынан (*қазан пышақ* «қырғыш») туған сөз тіркестері. Т.Айдаров «Қазақ тілінің лексикалық ерекшеліктер» [1, 153].

Ш.Сарыбаев, О.Нақысбековтың «Қазақ тілінің аймақтық лексикасы» еңбегінде диалектілік тұрақты тіркестер төмендегідей ерекшеліктеріне қарай топтастырылған:

а) құрамында әдеби тілде кездеспейтін сөздер бар тіркестер;

ә) құрамындағы сөздер әдеби тілде бар, бірақ олар әдеби тілде басқаша тіркесетіндер;

б) әдеби тілде еркін тіркес говорда тұрақты тіркес;

в) кейбір тіркестердің құрамы ықшамдалып отыруы.

Ғалым, диалектолог Ғ.Қалиевтің «Компоненттері сабақтаса байланысқан диалектілік күрделі сөздер» атты мақаласында алғаш рет диалектілік тұрақты тіркестер мен күрделі сөздердің ара қатынасы, лексика-семантикалық ерекшеліктері талданып, кейде жекелеген фразеологизмдердің күрделі сөзге айналып кететіні сөз болады. Мысалы, *аяқ қораздану* «аяқтың ісіп ауруы» тіркесі өзінің бояуын жойып, нақты бір заттық атауға айналғандықтан, бүгінде күрделі сөз болып танылады. Өзбекстанда тұратын қазақтардың тіл ерекшелігін зерттеген Т.Айдаров ондағы диалекті фразеологизмдерді В.В.Виноградов, М.Н.Шанский топтастырылуына сай талдап, олардың фразеологиялық тұтастық (*құйрық суын үзбеген* «арықтамаған») фразеологиялық бірлік (*жидек қағып шығу* «тоңып шығу»), фразеологиялық сөйлемше (пәлегі ащы, түйнегі тұщы) секілді түрлерін көрсетеді [3, 211].

Диалектілік тұрақты сөз тіркестері белгілі бір говорларға тән ерекшеліктер ретінде Ж.Болатов, Ш.Бектұров, Б.Базылхан, О.Нақысбеков, Ә.Байжолов, Н.Жүнісов, Ә.Бөрібаев, А.Тасымов, Қ.Қалыбаева, Ж.Мұхамбетов, А.Құрманалиевтердің еңбектерінде қамтылып отырған.

Жалпы айта кетер болсақ, қазақ диалектологиясында диалектілік тұрақты сөз тіркестерінің зерттелуінде байқалатын жәйттер, біріншіден, диалектілік тұрақты сөз тіркестерінің әр түрлі деңгейде қарастырылып келгендігі; Ш.Сарыбаев, С.Омарбеков, Т.Айдаров, О.Нақысбеков тұрақты сөз тіркестерінің атауыштық қызметін ескеріп, оларды тілдің лексика саласында қарастырады. Ал, С.Аманжолов, Ғ.Қалиев, Ә.Нұрмағамбетов сынды диалектолог ғалымдар тіркес сыңарларының грамматикалық сипатына көбірек көңіл аударған. Екіншіден, диалектологиялық зерттеулерде диалектілік сөз тіркесінің түрлері, яғни синтаксистік еркін тіркестер, лексикаланған тіркестер, күрделі сөздер ара жігі жіктелмей аралас берілген.

Жалпы алғанда, тіл білімінде, түркологияда диалектілік фразеологизмдердің, тұрақты сөз тіркестерінің зерттелуі туралы төмендегідей қорытындыларға келуге болады:

1. Диалектілік тұрақты тіркестер түркология ғылымында зерттеу обьектісінен тыс қалмаған. Әсіресе, өзбек, қырғыз, қарақалпақ, башқұрт диалектологтары оларға көңіл бөліп отырған.

2. Басқа түркі тілдеріндегі диалектілік тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдердің бірқатары қазақ

тілінде жалпыхалықтық қолданыстағы тіркестер мен мақал-мәтелдер екенін байқаймыз.
3. Қазақ тіліндегі сияқты аталған тілдерде де диалектілік тұрақты тіркестер жеке зерттеу нысанына айналмаған. Сондықтан мұнда кейбір топтастыруларда нақтылық жоқ. Дегенмен, бұл материалдар жалпы түркология үшін құнды болып табылады. Бірлі-жарым еңбектерде сөз болуының өзі диалектілік тұрақты тіркестердің түркі тектес тілдер үшін проблемалы мәселе екенін көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Досқараев Ж. Арыс говорының сөз тіркестері. Қазақ диалектологиясы. -Алматы, 1995. (5-21 бб.)
2. Нұрмағамбетов Ә. Қазақ тілі говорларының батыс тобы. -Алматы, 1978.
3. Қалиев Ғ., Сарыбаев Ш. Қазақ диалектологиясы. -Алматы, 1991.

ТЕСТТІК ТАПСЫРМАЛАР СИПАТТАМАСЫ

Амертаева Индира – 2 курс магистранты
Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., қауым.проф. Раманова А.А.
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Аннотация. *Мақалада тесттік тапсырмалар туралы айтылады. Тест тапсырмаларының бірнеше түріне сипаттама беріледі, белгілері, тесттік тапсырмаларға қойылатын талаптар көрсетіледі. Тесттік тапсырмалар мазмұнын іріктеуде негізге алынатын қағидалар ұсынылады.*

Тірек сөздер. *Тестік тапсырма,ашық тапсырма, тестілеу, тест мазмұны, тестілеу жүйесі.*

Тестің қалыптасуына қолданылып жүрген тапсырманың төрт формасын мысалға келтірейік:

Бір немесе бірнеше дұрыс жауаптары бар таңдамалы тапсырмалар. Бұл дұрыс жауабы бар тапсырманың жай түрі деп аталады және тест тапсырушының мақсаты дұрыс жауапты табу болып табылады. Дұрыс жауапты таңдау тапсырмасының негізгі элементтерін қарастырып көрейік. Оларға яғни, тест тапсырушыларға арналған нұсқаулар жатады.Тапсырманың мазмұны,тапсырманың обьектісі, жауаптардың жалпы мазмұны мен саны, санымен қатар тапсырманы дұрыс орындауы да бағаланады.

Жауапты таңдау тапсырмаларында нұсқаулардың екі түрінің бірін, тапсырманың екі түрінде де сәйкес келетін түрін қолданады. Нұсқаулары міндетті түрде тапсырманың алдында жазылады, ал, ол тапсырма жазылған қаріптен өзгеше қаріппен жазылғаны дұрыс.

Тапсырманың негізгі мазмұны: Тапсырма сұраулы болмау керек, бекітілген сөйлем бөлігін құрау керек. Ұсынылған жауаптар түрлері толық бекітілген сөйлемге дейін толықтырылады. Тест тапсырушының міндеті - пәнді оқу барысында алған білім негізін бекітуде дұрыс жауабын таңдаса, нәтижесі жақсы болары сөзсіз. Тапсырманың негізгі мазмұны мынадай болғаы дұрыс, дұрыс жауапты таңдау үшін бұрынғы алған білімдерін еске түсіріп, керектісі мен есте қалғанын алу. Тапсырманың негізгі бөлігінің соңында тыныс белгілері қойылмайды.

Ашық тапсырмалар: Ашық тапсырма бекітілім мақсатында құрылғаны дұрыс, олардың

жанында дайын, таңдалған жауаптар жазылмайды. Сынақ тапсырушы өзі белгіленген орынға өзі дұрыс деп шешкен жауапты жаза алады. Тапсырманың бұл түрі болжам мүмкіндігін минимумға алып келеді. Ашық түрдегі тапсырмалар көмегімен атауларды, формулаларды, аттарды, деректерді, қасиеттерді, уақыттарды және себеп тергеу қатынастары тексеріледі.

Ашық түрдегі тапсырмаларға нұсқаудың мынадай түрлері бар: егер ашық түрдегі тапсырмалар бірінен соң бірі кезекпен берілетін болса, онда тапсырмалар тобының алдында нұсқаулар бір-ақ рет жазылады. Жауапқа арналған орын фразаның аяқталуына жақын орналасқан сайын, тапсырманың мазмұны жақсы түсінікті болады. Ашық түрдегі тапсырманың соңына міндетті түрде нүкте қойылады.

Ашық формадағы тапсырмаларды құрғанда, тапсырма мазмұнының логикалық белгілігі композиция принципі бойынша параллель, қайтымдылық, қысқалық, импликация түрінде болады. Мазмұны логикалық анықтау принципіне сәйкес құрылған тапсырманы орындағанда, сынаққа түсуші пәннің мазмұнын жақсы білетін білім алушы, жауапты тез табады. Егер, тапсырманың мазмұны мен түрі дұрыс құрастырылса, ойдың өзі дұрыс жауапқа алып келеді. Осындай әдіс арқылы тестің әртүрлі варианттары үшін параллельді тапсырмалар құрылады.

Сәйкестікті орнату тапсырмалары. Бір жиынтық элементтерін басқа элемент жиынтығына сәйкес ету сәйкестікті орнату тапсырмалары деп атайды. Сәйкестікті орнату тапсырмаларында өзін-өзі бақылау мен білім ағымындағы бақылау тиімді. Олардың көмегімен ассоциативті білім тексеріледі, яғни форма байланыс білімі мен мазмұны, құбылыстар мен әртүрлі пәндер арасындағы ара қатынас, қасиеттер. Сыналушы жауапты сол жақтағы тізімнен және оң жақтағы бағанадан сәйкес элементтерді жинау керек. Осы формадағы нұсқау мынадай тұрде беріледі.

Тапсырманы нөмірі бірінші бағандағы атаудың жанына қойылады. Әр баған атауы барлық элементтерге сәйкес жиынға қатысты. Сол жақ бағандағы жиынтық класының атауы мен оң жақ бағанадағы класс элементтері ұзақ болмауы керек. Элементтер бағаналар атауына сәйкес және қысқа болғаны шарт. Сол бағанадағы элементтер санмен белгіленеді, оң бағанадағы элементтер керісінше, жазумен белгіленеді. Нөмір мен әріп бағана элементтерінен дөңгелек жақшалар мен пробел арқылы бөлінеді де, жауап жолдары ортасына орналасады. Сыналушы жауаптың оң бағанадағы сәйкес нөмірдің жолына жазады.

Ғылыми негізделіп, дұрыс құрастырылған тестік тапсырмаларды жүйелі түрде пайдаланып оқыту білім сапасын жақсартуға, оқушылардың бойында уақытты үнемдей білу, тез ойлау, жинақты болу және ұтымды шешім қабылдау, ойын дұрыс тиянақтау, өз бетінше жұмыс істей білу қабілеттерін қалыптастыруға және дамытуға мүмкіндік берері сөзсіз.

Қазіргі кезде компьютерді пайдаланып, оқушыларды тоқсан ішінде бірнеше рет тестілеуден өткізіп, олардың ағымдық білімін бағалаудың негізгі әдістерінің бірі болып отыр. Өзіндік жұмыстарды ұйымдастыру және тест тапсырмаларын орындау оқушылардың білім деңгейін көтеретіні сөзсіз.

Тестілік тапсырмалардың мазмұнын іріктеудің негізгі принциптері мынандай:

- оқытуға арналған материалдың мәнділігі мен ғылыми нақтылығы;
- тест мазмұнының оқытылатын пәннің қазіргі кездегі даму деңгейіне сәйкес болуы;
- тест мазмұны элементтерінің репрезентативтілігі;
- оқытылатын материалдың қиындық дәрежесінің біртіндеп өсуі;
- тест мазмұнының әр түрлі варианттылығы, жүйелілігі, кешенділігі мен теңдестірілгендігі;
- тест мазмұны мен формасының өзара байланыстылығы.

Оқу жетістіктерін бақылау мен бағалау әрқашанда негізгі пәндер үшін өзекті болып табылады. Сондықтан да тестілеуді өткізу бағытында оқушылардың негізгі пәндері бойынша білімді сапалы бағалау және бақылауға арналған автоматтандырылған тестілеу жүйесі (тестілер генераторы, тестілік қабықша) жасалды.

Автоматтандырылған тестілеу жүйесі төмендегідей мүмкіндік береді:

- сабақ уақытын үнемді пайдалануға;
- оқушылардың білімін сапалы түрде бағалауға;

- оқытушыларды жазбаша түрдегі тексеруден босатуға;

- оқушылардың алған жаңа сапалы білімдері арқылы біліктілік пен дағдыны қалыптастырудағы қызығушылығын арттыруға;

- ағымды бақылау жүргізуде негізгі тексеруші құрал ретінде қолдануға;

- оқытудың мотивациялық бағытын арттыруға;

- бағалаудың объективтілігіне.

Мұндай жүйелендірілген тестілеулер келесі жаңа тақырыптарды бастау үшін оқушылардың өтілген материалды қайталауларына өте жақсы мүмкіндік береді, яғни оқушы бойында, тез ойлау, жинақты болу және ұтымды шешім қабылдау, ойын дұрыс тиянақтау, өз бетінше жұмыс істей білу қасиеттерін қалыптастырады. Тестілік бақылауды қолдану оқушылардың оқу процесінде бір деңгейден келесі деңгейдің материалдарын игеруге жағдай жасайды жасап отырады. Осылайша, тесттер дәстүрлі бағалау құралдарына қарағанда оқушылардың қандай да бір саладағы жетістіктерін неғұрлым нақты және ауқымды түрде анықтауға жол ашады және білімге деген талабының жоғарылауына мүмкіндік береді деп толық сеніммен айтуға болады. Осындай жұмыстың нәтижесінде мынандай қорытынды шығаруға болады, сонымен қатар, тестік жүйенің беретін нәтижелері қандай болмақ деген сұрақтарға да жауап беруге болады:

- оқушылардың тақырыпты қалай меңгергенін анықтауға;

- оқушыларға өтілетін тақырыптардың қандай бөліктерінің ауыр тиетінін білуге;

- оқушылардың оқуға жауапкершілігін арттырып, олардың өздігінен жұмыс істеуге талпындыруға;

- оқушылардың іскерлігін арттырып, дүниені тануға ұқыптылығын дамытуға;

- ең бастысы, тесті құрастыру қиын да көп уақыт алатын жұмыс болғанымен, ол оқушы білімін тексерудің тездігі арқасында, мұғалім еңбегін жеңілдетуге мүмкіндік береді;

- жүйелі жүргізілген тест жұмысы, тестіленушінің білімін, біліктілігін дұрыс бағалайды;

Нәтижесінде тестіленушінің білімі мен біліктілігі:

- ақиқат бағаланады;

- қайталау жүзеге асады;

- білімі мен біліктілігі артады;

- оқушының ынтасы оянады;

- ойын жүйелеуге ықпал етеміз;

- оқушы өз білімі мониторингісін өзі қарап басқара алады;

Әр берілген тесттің психологиялық тұрғыдан немесе педагогикалық маңызды белгілері болады және оған мыналар жатады:

Тестік тапсырмалар мынадай болуы қажет:

- нақты бір ережелерге негізделген;

- тестілеу мақсаттарына және оны әзірлеушілердің ресурстық жағдайына сәйкес келетін;

- практикада тексеруден өткізілген;

- есептеулі сапа нәтижелері.

ТІЛДІК ТҰЛҒА МӘСЕЛЕСІ

Даужанова Зульфия – 2 курс магистранты
Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., қауым.проф. Раманова А.А.
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Аннотация. *Мақалада тілдік тұлға мәселесі туралы айтылады, түсініктеме беріледі. Бүгінгі жастар тілінде қолданылатын фразеологизмдерге тілдік мысалдар келтіру арқылы талдау жасалады. Сол арқылы қазіргі жастар тіліндегі бұрмаланған тұрақты тіркестер қатары анықталып, оның себептері көрсетілді.*

Тірек сөздер. *Жастар тілі, тілдік тұлға, тіл, қоғам, жаргондар, сөйлеу мәнері.*

Тілдік тұлға мәселесі - лингвоэкологиялық бағыттағы іргелі ұғымдардың бірі. Сөз саптауы айналасына үлгі болатын, сөз мәдениетін жоғары қоятын тілдік тұлға қазіргі қазақ қоғамында жазушылар мен өнер қайраткерлері, ғалымдар, журналистер, оқытушылардың ғана үлесіне тиіп отыр.

Тіл – ұлттың жаны. Бұл аксиомаға айналған қағида. Өз ана тілінің мәнерлі де бейнелі сөздерінен хабарсыз, махрұм болып өскен ұрпақтар тілі қазақ сөйлеу мәдениетінің ежелден келе жатқан би-шешендер дәстүрін қорғауға, жетілдіруге, насихаттауға, бір сөзбен айтқанда ұлтының образды сөйлеу ерекшелігін сақтауға тиіс еді. Алайда дәл бүгінгі қазақ жастарының сөйлеу мәдениеті мүлдем бөлек арнаға түсті, мұның барлығы билингвизмнің әсері деуге болады.

Әр ұлттың өзіндік ұлттық танымын танытатын стеоретиптері оның ғасырлар бойы қалыптасқан мақал-мәтелдері мен фразеологизмдерінде жатыр. Сондай-ақ, тілдегі көркем де бейнелі сөз орамдары – фразеологизмдер әдеби тілдің байлығы және тіл мен сөйлеу мәдениетінің көрсеткіші. Бұл ретте В.В.Виноградов «Әдеби тіл - қоғамдық өмірдің дамуы, халықтың материалдық және рухани ілгерілеуі, әлеуметтік күрес қаруы, сондай-ақ, халықты тәрбиелеу мен ғылым мен техниканың, ұлттық мәдениеттің жетістіктерін бағалаудың құралы. Әдеби тіл – ұжымдық шығармашылық әрекетінің нәтижесі» деп атап жазады.

Қазақ тіліндегі паремиологиялық, фразеологиялық қордан ұлт өмірінің ментальдық таным ерекшелігі және тұрмыс-тіршілігінің мәдениеті байқалады. Әсіресе, фразеологизмдердің ойды бейнелі, суретті етіп жеткізудегі орасан тілдік қуатын пайдалану, жетілдіре түсу қазіргі жастар тілінде орын алмаған.

Жылдар бойы қалыптасып, ғасырлар бойы қолданыстан түспейтін тұрақты тіркестер қазіргі жазба әдебиетте және қалың көпшіліктің сөйлеу мәдениетінде қандай ерекшеліктермен көрінеді деген сұрақ қашан да өзекті болмақ. Әсіресе, сөйлеу мәнері көмескі тартып бара жатқан жастар тілінің қазіргі хал-ахуалы туралы мәселе, тіпті ана тілінде сөйлейтіндердің тіл байлығы мен тіл тазалығы қазіргі қазақ ұлтының соқталы проблемаларына айналды. Бұл XX ғасырда дендеген ауру, XXI ғасырда тамыр жайып кетті.

Социумның сөйлеу практикасында болып жатқан өзгерістер тілші ғалымдарды еріксіз қадағалауға мәжбүрлейді. Кітап оқуды мүлде қойған қазіргі жастар тілінің жұтаңдығы, қысқа қайырыммен сөйлеуі, ойларын жеткізудегі мәнерлілігінің жоқтығы күн санап, уақыт озған сайын тереңдеп барады. Кезінде ата-анасының әке-шешесі, оның ата-бабасы, оның арғы бабалары сөйлеген ұлттың нәрлі тілі бүгінгі күнде қан сөлінен айырылып, бейнелілігі азайып кетті. Лингвоэкологиялық мониторинг көпшіліктің сөйлеу мәнеріндегі лексикон мен фразеологиялық қордың тым жұтаңдығын айғақтайды. Бұл ересектерге де, жастарға да тән көрініс болғаны ақиқат. Тіпті алдымыздағы оқушы шәкірт, мәселен, мына фразеологиялық тіркестерді:

Түйе үстінен ит қапты(сипақ үйтті) – икемсіз, бос, болбыр кісі туралы;

Көзіне көк шыбын үймелету – басыну, жазалау, қорлау;

Түтіні бір жерде шығу – тату болу;

Қамшысын алып беруге жарамау – қолынан ешнәрсе келмейтін, бос, болбыр адам;

Мұрнына су жетпеу – қолы тимеу;

Бір тарының қауызына сыйғызу – әбден қинау, қиындық көрсету т.б сияқты қолданыста жиі ұшырасатын тұрақты тіркестердің мағынасын бірен-сараны ғана тұспалдаса, көбі білмейді. Мұндай бейнелі тіркестер отбасынан жұқпай, мектеп қабырғасынан естілмей, кітаптағысы оқылмай, әйтеуір тілдің ұшына ілінбей қағыс қала береді.

Бүгінгі оқыған қазақтың рухани мәдениеті терең, жоғары. Алайда біздің сөйлеу мәдениетімізде бабалар тілінен қалған асыл сөз маржандары, образды тіркестер уақыт өткен сайын күннен күнге азайып, сөйлейтін сөзіміз ойлы болса да жеткізу өресінде сөзіміз нәрсіз, қысқа қайырылатын, үнемделеген үнсіздікке ойысып барады.

Бейнелі сөйлеуді тек үлкен ақсақал, қарт адамдардың еншісіне қалдырған, қазақ тілін біле тұра тілге жанашырлығы жоқ басқа жастар мәдени аренаға шықты. Оқушылардың жазба

жұмыстарында қисыны жоқ сөйлемдер кездеседі: ***«Тай шаптырым жерден бір күшік шыға келді»***. Өзі тай шаптырым жердей қашық болса, сол жерден күшік шыға келсе бұл қалай болғаны? Адамның көзі жетпейтін қашықтық емес пе? Немесе ***«Құрбым екеуміздің дәм-тұзымыз жарасып, басқаларға үлгі бола білдік»***. Әдетте қазақ ұғымында «дәм-тұзымыз жарасу» ерлі-зайыптыларға қатысты қолданылатын тіркес. Қазақ жастарының тілі әдеби кітап оқымаудың салдарынан тоқырауға ұшырады.

Ал жастар тілінің сөйлеу мәнері күн өткен сайын шұбарланып, түсініксіз сөйлемдер нормаға айналып барады. Бұл сөйлемдер ішінде бейнелілігі ешбір ақылға сыймайтын «фразеологизмдер» жетерлік. Мысалы, жастар тілінің шұбарланғанын тек орыс тіліндегі сөздерді қосып, жаргондармен сөйлеуі ғана емес, қазақтың сөйлеуіне тән тұрақты тіркестер де сөйлеу тілінде әбден бұзылды.

Кейбір тұрақты тіркестер, мәселен, ***поставить на место – орнына қою;*** Бұл тіркес таза калька болса, ал ***пожирать глазами – көзімен адам жеу*** бұл да калька, бірақ бейнелілік жақсы сақталған. Осылардың қатарына ***лақтырып кету, лапша ілу, құлақтан тебу*** - алдап кету***, сындырып кету, бөшке домалату – жала жабу, фарын сындыру*** - дать в глаз т.б. жатқызуға болады. Бұл орыс тілінің әсерінен сөйлеу тіліне әбден дендеп кеткен. Жастардың сөйлеу мәдениетінде екінің бірінде осы тіркестер кездеседі.

Кейбір тіркестердің пайда болу, жасалу мотивациясы бірден түсінікті. Жастар тілінде «алдап кету» мағынасындағы жиі қолданылатын ***Қоянның суретін салып кету*** – бүгінгі ұрпақтың бала кезінде көріп өскен «Қап, бәлем, қоян!» мультфильміндегі қоянның қасқырды үнемі алдап кетуі, күліп тұруы осы фразеологизмдердің жасалуына, қалыптасуына уәж болған деуге болады.

Ал енді бір тіркестердегі образдылықты мүлде қабылдай алмайсыз. Әдемі киім киген адам туралы ***«жынды болып киініп алу»***, әдемі қызбен немесе жігітпен танысу – ***«жынды қызбен танысу»***.

Бұл мәліметтер қазақ тілінің келешекте мәнерлілігінің азаятындығын көрсетеді. Тұтынуда болмаған асыл сөздер тот басқан сайын қажетсіз бола беретіні түсінікті.

Ана тілін жақсы білетін бар қазақтың міндеті – жаһандану заманында қазақ болып қалу үшін ата бабамыз қалдырған ұлт тіліндегі сөз жауһарларын ұмытпау, жастардың тіліне дарыту, олардың сүреңсіз сөз қолданыстарына бақылау жасау, кейінгі ұрпаққа бұзбай табыстау.

Қазақ тілі – қазақ ұлтының мәдени мұрасын, бастан кешкен тарихын ұмыттырмай еске алады, ұрпақтан-ұрпаққа табыстайды, сондай-ақ, дәстүр сабақтастығын жалғастырады, санада қайта жаңғыртады, қазақтардың рухани экологиялық ортасын сақтайды.

Лингвоэкология тұрғысынан қарағанда тілді тұтынушы адам – тілдік тұлға ретінде ұлттық әдеби тілде сөйлеуге міндетті. Алайда тілдік тұлғалардың әдеби тілді әр түрлі деңгейде меңгеруіне қарай, тілдік-мәдени сипаты әр түрлі. Гуманитарлық білімді бағаламау, технократтардың гуманитарлық білімді жоққа шығарушылық көзқарасымен күресу, қазіргі қоғамның барша салаларын гуманизациялауға негіз болатын, ағарту істеріне ұйытқы болатын филологиялық білім беру аса қажет.

Тіл – қоғамдық құбылыс. Ол қоғамның қажеттіліктерінен пайда болған және қоғамда пайдаланылатын құрал. Бұдан тілдің келесі басты қызметі шығады. Яғни тіл – адамдар арасындағы қарым-қатынас құралы. Бұл кең түсінік: тіл арқылы хабарды жеткізуге (информативтік және констациялаушы функциясы) немесе хабарды алуға (сұрау функциясы) болады. Сонымен бірге қозғау салуға, бұйыруға, өтінуге (аппелятивтік функциялары) т.б. болады. Бұлардың хабарлы, сұраулы, бұйрықты және лепті сөйлемдерге сәйкес келетінін байқауға болады. Келесі мәселе тілдің қоғамдағы жіктелістері. Ол тілдің қоғамдық дифференциялары деп аталады. Оның негізгісі: Әлеуметтік дифференция әдеттегі кәсіби сөздерді, терминдерді, жаргондарды береді. Яғни тілде адамдардың әлеуметтік топтарына, мамандығына, шаруашылық кәсібіне байланысты жіктелулер бар. Терминдер, арнайы сөздер белгілі бір сала бойынша қолданылады. Оларды әдетте ғылыми терминдер, өнер терминдері және спорттық терминдер деп бөледі. Кәсіби сөздер, профессионализмдер әлеуметтік диалект

деген татаумен де белгілі. Олар адамдардың, өлкенің шаруашылық кәсібіне байланысты, соған тән сөздер. Мысалы балық, егін, бақша өнімдері, мал шаруашылығы, құсбегілік, аңшылық немесе өндірістік аймақтардың сол шаруашылыққа байланысты ғана қолданылатын сөздері жатады. Ал жаргондар адамдардың әлеуметтік топтарына байланысты қолданылатын сөздер, бұл мағынасында әскерилердің жаргоны, студенттік жаргон, қылмыскерлердің жаргоны, компьютерлік жаргон деген ыңғаймен қолданыла береді, бұл ауызекі тілде молынан ұшырасады, әдеби тілге енбейді. Жасөспірімдердің тіліндегі сөйлеу ерекшеліктері сленг деп аталады. Бұлар тілдік «модаға, сәнге» байланысты өзгеріп отырады. Лингвистикада бұлардың бәрін жинақтап, әлеуметтік дифференция бойынша сөздердің түрлерін социолект деп атайды.

ОНОМАСТИКАЛЫҚ КЕҢІСТІК ХАҚЫНДА

Ержанова Гульмира – 2 курс магистранты
Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., қауым.проф. Раманова А.А.
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Аннотация. *Мақалада ғалымдардың «ономастикалық кеңістік» турасында айтқан пікірлеріне талдау жасалады. Ономастикалық кеңістік соңғы жылдары ғалымдар тарапынан қызығушылық тудырып жүрген өзекті мәселелердің бірі. Белгілі бір аймаққа тән жалқы есімдердің жиынтығын ономастикалық кеңістікке жатқызамыз.*

Тірек сөздер. *Ономастика, ономастикалық кеңістік, концепт, жалқы есімдер.*

Кеңістік концептісі жайлы соңғы кездері тіл білімінде өте көп айтылып жүр. Ол жайлы ғалымдардың пікірі әр түрлі екендігін де жасыра алмаймыз. А.В.Суперанская өз еңбегінде: «Ономастикалық кеңістік өз ішінде түрлі өрістерге бөліне алады (антропонимия, топонимия, зоонимия, фитонимия, космонимия, астрономия)» деп көрсеткен. Ал О.Т.Молчанова Таулы Алтайдың топонимикасына талдау жасай отырып: «Белгілі бір территорияның топонимиконы ономастикалық кеңістікті құрайды» – дейді.

В.Д.Бондалетов: «Ономастикалық кеңістік термині екі түрлі мағынада қолданылады: 1) жалпы лингвистикалық категорияны құрайтын ономастикалық бірліктер жүйесі; 2) белгілі бір тілдік категория».

Е.А.Керімбаев ономастикалық кеңістік және ономастикон терминдерін бір-бірімен тең дәрежеде қарастырады.

Алтайдың топонимикалық жүйесін зерттеген Л.М.Дмитриева кеңістікке мынадай сипаттама береді: «Дүниенің топонимикалық бейнесінде «кеңістік» категориясы неғұрлым маңызды орынды иеленеді, өйткені бұл категория адам мен шындық өмір арасындағы қатынастарда негізгі, іргелі категория болып саналады. «Кеңістік» концептісі топнимикалық тұлға санасының бөлшегі, оның ментальдік ішкі таным көрінісі мен тілдік ұласуы ретінде дүниенің топонимикалық бейнесінде басты әрі негізгі роль атқарады». «Кеңістік» концептісіне сипаттама беруде Л.М.Дмитриева оның ментальдік құрылымына мән береді, кеңістік модельдерінің құрылымына көңіл бөледі.

Ал Б.М. Тілеубердиев: «Кеңістіктің ментальдік болмысы оның концептілігін анықтайды, яғни адамның концептілік және тілдік санасында ментальдік болмыс, ең алдымен, концепт немесе концептілер түрінде қызмет атқарады. Біздер тілдік санада кеңістік тектік концептіні білдіреді деп санаймыз. Оның құрылымына «аспан», «жер», «су», «тау» сияқты түрлік концептілер кіреді. Олардың өзі іштей тағы бірқатар концептілерге бөліне алады» -

дейді.

Т.Жанұзақов пен Қ.Рысберген ономастикалық кеңістікті зерттей келе, ол жөнінде былай дейді: «Әдетте ономастикалық кеңістікті кез келген халықтың, қауымдастықтың тілдік құралдарымен белгіленетін ақиқат және қияли нысаналардың атаулары мен есімдері, яғни онимдік бірліктері құрайды. Ол атаулар тілді тұтынушы халықтың қалыптасқан «әлемнің тілдік моделіне» сай, қоршаған ортаны сан ғасырлар бойы қалыптасқан дүниетаным, ұлттың ой-өресі негізінде бөлектеу ерекшелігіне сәйкес жасалады».

Ономастикалық кеңістік өзіндік құрылымы бар өріс жиынтығынан құралады. Ол ғаламның ономастикалық бейнесі болып табылады. Қазақтың жер-су атаулары тарихи уақыт шеңберінде үнемі өзгеріп отырады. Олардың барлығы этномәдени, әлеуметтік-саяси, экономикалық, материалдық әлеммен байланысты болып келеді.

«Кеңістік» концептісінің ішкі мазмұнын «ата мекен», «ата қоныс», «ата жұрт», «кіндік қаны тамған жер» секілді модельдердің қатысымен анықтауға болады.

Ономастикалың кеңістік теориялық ономастиканың негізгі ұғымы болып табылады. Оның құрамына басқа разрядтың енгізілуі мен жалқы есім дәрежесін беру тұрғысынан бұл ұғымды зерттеушілер әр түрлі талдайды. Мүмкін сол себептен бұл ұғым Н.В. Подольскаяның ономастикалық терминология сөздігіне енбеген болар.

Бізді қоршаған болмысты зерттеу, атау беру принциптері және ақиқат, қияли деп бөлуі, әр түрлі мәдениеттерді салыстыру, барлық реалийлерді (көне дәуірден бастап) таптастыру зерттеушілерге «ономастикалық кеңістік» ұғымын бөліп қарастыруға мүмкіндік берді.

Е.Ә. Керімбаев ономастикалық кеңістік пен ономастикон терминдерінің арасына тендік белгісін қою керек деп санайды, соңғысы өз кезегінде жалқы есімнің жиынтығы деп анықталады, яғни белгі бір кезендегі этностың, социумның жалқы есімдер жасауы, олар онимге тең келеді.

А.В. Суперанскаяның қатысуымен жасалған ономастика бойынша ұжымды теориялық еңбекте терминологиялық сөздікке енгізуге болатын ономастикалық кеңістік ұғымына нақты анықтама беріледі: ономастикалық кеңістік - белгілі бір халықтың аймақтық, гипотетикалық және қияли объектілерді атау үшін тілде қолданылатын жалқы есімдер жиынтығы. Ол нақты кезенде сол халықтың көзқарасындағы әлем моделімен анықталады, дегенмен онда алдыңғы дәуірлердің элементтері де сақталады. Әр мәдениетке, дәуірге, аймаққа жататын адамдардың ономастикалық кеңістігі әр түрлі болады. Сонымен қатар әр түрлі зат жалқы есімге ие бола алады. Шынайы болмыс заттар әлемі қияли және гипотетикалық заттар әлемімен толықтырылып, шынайы болмыс ретінде қабылданады.

2018 жылы Ұ.Р.Ержанованың «Батыс Қазақстан облысының ономастикалық кеңістігі» атты ғылыми монографиясы жарық көрді. Монографияда Ақжайық өңірінің топонимиясына этнолингвистикалық талдау жасалады және Орал қаласының көше атауларының баяны жазылған [8]. Ғалымның еңбегі «Батыс Қазақстан облысының ономастикалық кеңістігі» деп аталғанымен, жұмыста тек облыстың жер-су атаулары мен көше атауларына ғана талдау жасалған.

Ономастикалық кеңістік теориялық ономастиканың негізгі ұғымы болып табылады. Бізді қоршаған болмысты зерттеу, атау беру қағидаттары зерттеушілерге «ономастикалық кеңістік» ұғымын бөліп қарастыруға мүмкіндік береді. «Ономастикалық кеңістік» терминін: 1) жалпы лингвистикалық категория ретінде, яғни болмыстағы нақты заттарды арнайы көрсететін ономастикалық бірліктер жүйесі ретінде; 2) белгілі бір тарихи кезеңдегі нақты бір тілдің категориясы ретінде түсіндіре аламыз.

ДИСКУРС ТУРАЛЫ ТҮСІНІК

Ертай Аружан – 2 курс магистранты
Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., қауым.проф. Раманова А.А.
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Аннотация. *Мақалада дискурс туралы түсінік беріледі. Дискурс теориясы лингвокоммуникация, лингвопрагматика ілімінің дамуымен байланысты пайда болып, қазіргі таңда өзіне тән құрылымдық жүйесі, темасы мен ремасы, көптеген түрлері және объектілік, субъектілік мазмұны бар жаңа бағыттағы лингвистикалық сала ретінде орныгуда. Дискурс теориясын тек лингвист ғалымдардың ғана емес, жалпы әлеуметтік ортаның назарын аударатын лингвистикалық ілімдер жүйесіне жатқызуға болады.*

Тірек сөздер. *Дискурс, мәтін, қарым-қатынас, коммуникант, адресант, адресат, сөйлеу.*

Дискурс – пәнаралық зерттеу нысаны. Тіл білімінен басқа, психология, компьютерлік тіл білімі, жасанды интеллект, философия мен логика, әлеуметтану, антропология және этнология, әдебиеттану және семиотика, тарихнама, теология, құқықтану, педагогика, аударма теориясы мен практикасы, коммуникативтік зерттеулер, саясаттану сияқты ғылымдар дискурсты зерттеумен байланысты. Бұл пәндердің әрқайсысы дискурстық зерттеуде өзіндік әсер етеді.

Тіл білімінде дискурсты – айтылым, сөйлеу, мәтін, коммуникативтік жағдаят, монолог, диалог сияқты ұғымдармен байланыстырып жатады.

Дискурсты сөйлеу және мәтінмен қатар алып қарастыру, біріншіден дискурс ұғымын анықтауға және оған жақын ұғымдармен байланысын анықтауға мүмкіндік береді, екіншіден дискурс – сөйлеу, дискурс – мәтін түсінігін талдауға көмектеседі. Дискурсты жоғарыда келтірілген екі жағдайда қарастыру, дискурстың өзіне ғана тән ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Қазақ тіл білімінде дискурс тақырыбы өзекті мәселелердің біріне айналып отырғаны баршамызға белгілі. Осыған орай, біршама лингвист ғалымдарымыздың дискурс және оның түрлеріне байланысты қарастырған жұмыстарын кездестіруімізге болады.

Ғалым, профессор Байынқол Қалиұлы, *дискурсты* – ауқымы кең, күрделі құрылым ретінде қарастыра келе, оған прагматикалық, когнитивтік, этнолингвистикалық, мәдениеттанымдық, әлеуметтік, менталдық, психологиялық, семантикалық сипаттар тән екендігін, айтады.

Зерттеуші К.Қ. Садированың пікірінше, мәтін болмаса, дискурс жүзеге асырылмайды. Яғни, тілсіз дискурстың орындалуы мүмкін емес. Сонымен бірге тіл болу үшін сол коммуникацияға қатысушы коммуниканттар болуы керек. Ал коммуниканттардың болуы, олардың белгілі бір шынайы уақыт осіндегі, нақты айтқанда, шынайы өмір өзегіндегі белгілі бір сұранысқа қатысты болады. Осы кезде ғана дискурс орындалады. Дискурс дегеніміз – сөз. Дискурс дегеніміз – экстралингвистикалық факторлардағы мәтін. Ал, экстралингвистикалық факторларымызға коммуникативтік ортаның бір компоненті ретінде сөйлеуші мен қабылдаушының өзі де кіреді, яғни бүкіл психологиясымен, дүниетанымымен, мәдениетімен, тәрбиесімен, білімімен т.б. Дискурс тек қана жалаң сөздің өзі емес, оның саналылар әрекеттесуіндегі қозғалысы, әсері екенін айтады.

Біздің ойымызша, *дискурс* – адресанттың (ақпаратты беруші жақ) адресатқа (ақпаратты алушы жақ) мақсатты түрде бағыттаған ойының адресат санасында интерпретациялануы (талдануы, түсінілуі) нәтижесінде туындаған сөйлеу актісі. Дискурс коммуниканттар арасындағы, яғни адресант пен адресат арасындағы мазмұнды, мағыналы қарым-қатынас түрі.

Бұл жерде мазмұнды, мағыналы қарым-қатынас дегеніміздің өзі дискурстың күнделікті тілдік жағдаяттан ауқымының кеңдігімен ерекшеленетінін көрсетеді.

Сонымен қатар, екі адамның әңгімелесуі барысында тек бір адам ғана өз ойын айтып қойған жағдайда дискурс болмайды, яғни екі коммуникант бірдей өз ойларын айтып, сөйлескен жағдайда және адресанттың сөзін адресат түсініп, оған жауап қайтарғанда ғана дискурс орындалады. Бұл ретте, дискурстың диалогтан айырмашылығы сөйлеуші өз ойын білдірген жағдайда, тыңдап тұрған адамның диалог барысындағыдай жауап қайтаруы міндетті емес, тек оны түсінгенін құптаған жағдайда да дискурс орындалатынын айтуымызға болады.

Дискурс тек сөздерді қолданып ойды білдірумен шектелмейді, сондай-ақ ым-ишара, түрлі белгілерді, бейвербалды амалдарды қолдануда дискурс орындалуының бірден-бір белгісі. Адресант пен адресаттың пікір алмасып, белгілі бір ақпаратпен бөлісіп, өз ойларын жеткізген жағдайда ғана дискурс сәтті шықты деуімізге болады.

Дискурстың орнауы үшін екі коммуниканттың аялық білімінің (әлеуметтік жағдайы, білім деңгейі, мамандығы, беріліп отырған ақпараттан хабары бар-жоғы) тең дәрежеде болуы сияқты мәселелердің маңызды факторларға жататынын естен шығармауымыз керек.

Дискурсты осылайша түсіндіру «сөйлеу» ұғымының барлық мағыналарына негізделген: тілдің жазбаша түріне қарама-қарсы ауызша табиғи сөйлеу түрі немесе үдерістің өзі немесе сөйлеу әрекеті және оның нәтижесі ретінде, тілдің қарым-қатынас процесінде жұмыс істеуі.

Дискурс белгілі бір жағдайларға сәйкес тілді қолдану процесі немесе сөйлеу қатынасының түрі ретінде кең ауқымда қарастырылады. Сөйлеу қатынасының бірлігі – айтылым, оның басты ерекшелігі коммуникацияға қатысушылардың назарын аудару болып табылады.

Дискурстың өзіндік мағынасы жоқ. Дискурс туындайтын және қолданысқа түсетін контекстік жағдаят дискурстық мағына қалыптастыра алады. Ол әлеуметтік, мәдени және тарихи жағдайлар дискурстық мағына қалыптасуына септігін тигізетінін айтады. Осылайша, мәтінді интерпретациялауға үлкен әсерін тигізетін белгілі элементтер болады. Бұл элементтер дискурстың тарихи және контекстік ортасы мен оның мәні арасындағы сәйкестікті қалыптастыруда бір-бірімен интеграцияланады.

Дискурсқа қатысты мәселелер мен құбылыстар, оның типологиясы, коммуникациямен байланысына деген назардың артуы тіл білімінің дамуына сәйкес маңыздылыққа ие болып отыр және осыған орай мәтін типологиясы мәселесі де өзекті болып отыр. Дискурсты теориялық тұрғыдан өзектілендіріп отыратын бағыт – ең алдымен мәтін мен коммуникация арасындағы сәйкестілік болып отыр. Дискурс пен коммуникация арасында күрделі көп бағытты байланыс бар.

Дискурс – бұл тек қана қарым-қатынасқа түсу емес, онда нақты әлеуметтік мақсаттар мен өзіндік әлеуметтік, психологиялық, ұлттық және мәдени мәртебелік ерекшеліктері бар қатысушылар болады. Бірақ коммуникацияның мақсаты қандай екені және оның қатысушылары кім болатыны дискурстың нақты бір түріне байланысты.

ЭТНОМӘДЕНИ БІРЛІКТЕР ТУРАЛЫ

Имашева Динара – 2 курс магистранты
Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., қауым.проф. Раманова А.А.
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Аннотация. *Мақалада этнолингвистика, этномәдени бірлік туралы айтылады. Аталған ұғымдарға түсініктеме беріледі. Этномәдени бірліктер – этнолингвистика ғылымының негізгі зерттеу нысаны болып табылады. Этномәдени бірліктер – өзге мәдениетте эквиваленті жоқ, бір этносқа ғана тән мәдени, рухани құндылықтардың тілдік (вербалды), бейвербалды (ым-ишара), менталды (наным-сенім), символдық көрінісіндегі қолданыстар.*

Тірек сөздер. *Этнолингвистика, этномәдени бірлік, этнос, этнолексика, этномәдени құрылым.*

Этнолингвистика – тіл ғылымы мен этнологияның шегінде пайда болған ғылым саласы. Этнолингвистика – халықтың ақыл-ой, сана-сезімінің жемісі – рухани және материалдық мәдениетін, әдет-ғұрып, салт-дәстүр сияқты этносқа тән белгілерін тіл деректері арқылы сөйлететін тіл ғылымының саласы, тіл ғылымындағы ерекше бағыт. Этнолингвистика –

синкретті ғылым, дегенмен оның синкреттілігі бірден айқындала қойған жоқ, уақыт өте оның зерттеу шеңбері кеңейіп әрі анықталып келеді.

Этнолингвистика белгілі бір халықтың тілін сол халықтың мәдени деректерімен, ділімен байланыста қарастырады. Халық тарихы мен оның материалдық, рухани және көркем мәдениетінің элементтері оның тілінде, лексиконында көрініс табуы тиіс. Этнолингвистика – лингвомәдениеттанулық қарым-қатынастың ең биік деңгейі. ... Сондықтан олар жеке және салыстырмалы болып бөлінеді. Ал лингвомәдениеттанудың басты мақсаты – этнолингвистикада шоғырланған барлық ақпаратты қорытып, талдап, тіл мен мәдениеттің өзара әсерін көрсету» дей отырып, этнолингвистика белгілі ұлтқа тән болуы мүмкін, ал лингвомәдениеттану ұлттық бола алмайды.

Этнолексика – қазақ этносы тұрмыс-тіршілігінің, мәдениетінің баға жетпес байлығы. Қазақ халқының ұлт болып қалыптасу жолындағы әр алуан кезеңдері мен оқиғаларының, өзін қоршаған әлеммен қарым-қатынасының тіл иесі жадында жазылып қалған тарихы, сондықтан этнолексика ұлттық мәдениеттің ерекше болмысын сипаттайтын терең мазмұнға ие. Осыған орай, Ж.Манкеева: «...ұлттың болмыс мазмұнын тұтас мәдени жүйе ретінде өз бойында сақтаған құнды этномәдени дерек ретіндегі тілдік бірліктерді «ұлт пен тіл біртұтас» деген қағидаға сәйкес жинақтап, жүйелеу, талдау игілікті де өзекті іс болмақ», - дейді.

Этнолингвистикалық қағида бойынша мәдениет лексикасының этномәдени құрылымын анықтайды. Ж.Манкееваның пайымдауынша, этнолингвистикалық қағиданың тінін құрайтын «ұлт пен тіл» біртұтас» немесе «тіл мен мәдениет сабақтас» деген ұстанымдар».

Этномәдени құрылымды жинақтайтын – этнос тұрмысының сан салалы қырлары. Оны Ж.Манкеева төмендегіше саралайды:

- этнолингвистикалық зерттеу нысаны тек этнографизмдер (иткөйлек, бойтұмар т.б.) емес, оны этномәдени лексикадағы халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігі, айналысатын кәсібі мен еңбегіне т.б. қатысты сан ғасырлық тәжірибесінің тұжырымы іспетті сан салалы мәдени жүйе атаулары деректер дәлелдейді. Сөйтіп, этнолексиканың өзегін құрайтын қазақ этносы тұрмыстіршілігінің, экономикасының көзі мал шаруашылығы екені айқындалады. Оны осы салаға қатысты мақал-мәтел, жұмбақ, фразеологиялық тіркестер т.б. көрсетеді. Мысалы, *қой мың, жылқы жүз болу* – көңілі тоқ, уайым-қайғысы жоқ болу, тоқмейілсу (ҚХР) мағынасын білдіреді, ал Түрікменстандағы қазақтар тілінде *қойы тауға жайылып жату* – шаруасы сай, тұрмысы жақсы мағынасында қолданылады. Халық тұрмыстың жайлы, уайым-қайғысыз болуын момын жануар қойдың мінезімен салыстырып бейнелейді. Ендеше этнолексиканың үлкен бөлігі шаруашылық-экономикалық факторына байланысты құралады деп топшыланады;
- «Ас – адамның арқауы» демекші, қай этностың да өзіндік ерекшелігін танытатын, ұлт мәдениетінің айнасы тәрізді қабаттарының бірі – тағам және азық-түлік атаулары. Әрине, азық-түлік түрлері тіл иесі этностың тұрмыстіршілігіне, өмір сүру ортасының географиялық, климаттық жағдайына байланысты қалыптасады. Мәселен, *қазанжаппа, кісе нан* т.б. этнобірліктерінің семантикасынан көруге болады. Тамақтану мәдениеті – ұлт мәдениетінің басты белгісі. Сол себепті де, этнолингвистикалық зерттеулердің нысанына алдымен ұлттық тамақтану дәстүрі алынады. Осыған орай, этнолексиканы құрайтын келесі фактор – ұлттық тамақтану дәстүрі деуге болады;
- көшпелі мал шаруашылығымен күн көрген халықтың жер бедері мен аспан әлемі туралы түсінігі мол болғандығы халықтық географиялық терминдер мен космонимдік атаулардан да, ауа райы, оны болжауға байланысты атаулардан да көрінеді. Мысалы, ай көрген күн (айдың әр жаңасы), ай қорғалау (айдың кешігіп тууы, әр айдың жиырмасы кезінде айдың кешігіп тууы), ақбайтал (үскүрік боран, кесе қар, қалың бораннан кейінгі күртік қар), ақбас (ұйытқып соғатын жаяу боран) т.б. Этнолексика құрамының толығуына себеп болатын ендігі бір фактор – халықтық географиялық, астрономиялық, метеорологиялық жағдайлар;
- этнолексиканың маңызды саласы – кісі аттары мен туыстық атаулар. Ұлттық бояу мен ұлттық мінез-құлықты танытатын атаулар жүйесі антропологиялық фактор болып табылады;
- жан-жануарлар дүниесі мен өсімдіктер әлемі, оны пайдалануға қатысты халықтық

дүниетаным өз алдына зерттеліп жүрген мәселе қатарына жатады. Этнолексиканың қалың қабатын құрауға негіз болатын ендігі бір фактор – жан-жануар және өсімдіктер әлемі.

Ж.Манкееваның тұжырымдарына қарағанда, мәдениет лексикасының идеосемантикасын экстралингвистикалық факторлар арқылы анықтауға фольклордың тілдік деректері көп септігін тигізумен қатар, фольклорлық тілдік ақпараттардың этномәдени ерекшеліктерін зерттеу – бұл қазынаның мәдени мұрагерлік қызметінің теориялық мәнін ашуға ықпал етеді.

Этномәдени лексиканың өзегін құрайтын этнолингвистикалық қағида болса, оның негізгі тармақтары – осы көрсетілгендер, яғни макрожүйе, ал микрожүйе тақырыптық топтарда анықталады. Оны Ж.Манкеева былайша түйіндейді: «Этнолексика түрінде сақталған ұшан-теңіз байлық кез келген жеке тілдік фактіге байланысты емес, белгілі жүйе бойынша, мағыналық тақырыптық топтарға бөлініп, өзара жіктеліп, сараланып зерттелуге тиіс, өйткені кез келген тілдің лексикасы белгілі бір қарым-қатынастар мен байланыстардағы тақырыптық семантикалық топтардың негізіндегі тілдің құрылымдық жүйесінен құралады».

Этномәдени лексиканың енді бір бөлігі – төл сөздер. Төл сөздер қабатының негізіне түркі тілдеріне ортақ, жалпытүркілік қабатқа тән сөздердің біразы енеді. «Байырғы төл сөздер дегеніміз – қазақ халқының өмір-тіршілігі мен шаруашылығына, тұрмысы мен мәдениетіне, дүниетанымы мен түсінігіне байланысты жалпыхалықтық сипатта қалыптасқан, оның өзіне тән сөздері».

Ұлттық мәдениеттің өзегін – ұлттық дүниетаным құрайды. Ұлттық дүниетаным көрінісі осы халық тарихын бейнелейтін этнолексиканың терең қабаттарында тұнып жатыр.

ТІЛ САЯСАТЫ

Искакова Айгерим – 2 курс магистранты
Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., қауым.проф. Раманова А.А.
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Аннотация. *Мақалада тіл саясаты туралы түсінік беріледі. қазақстандағы тіл саясатын жүргізудегі басты мәселелер туралы айтылады. Тіл саясаты тілдік ортада, яғни, қандай да бір тілді таратушы ортада жүргізіледі. Тіл саясатын таратушылар, тіл саясатының түрлері туралы да қысқаша сипаттама беріледі.*

Тірек сөздер. *Тіл саясаты, қоғам, мемлекеттік тіл, тілдік орта, ресми тіл.*

Қоғамның басты сипаттамаларының бірі болып табылатын тіл коммуникативті қызмет атқарады. Қоғамды тілдің жиі қолданылуына, қандай тіл заңды түрде қандай да бір ресми мәртебеге ие бола отырып, іс жүзінде заңды құқығының болмауына қарай да сипаттауға болады.

«Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» Заңда қазақ тілі Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі ретінде белгіленген. Сонымен қатар мемлекеттік басқару саласында орыс тілі ресми тіл ретінде қазақ тілімен тең қолданылады.

Қазақстандағы тіл саясатын одан әрі жүргізудегі басты қиыншылық мемлекеттік тіл өзіне лайық орын алатын тілдердің қажетті фукционалдық арақатынасына қол жеткізуін айқындауды талап ететін мемлекеттің оңтайлы тілдік кеңістігін құру болып табылады. Мәселе мынада: қазақ және орыс тілдерінің іс жүзіндегі қолданылу ара қатынасы осы талапқа сәйкес келмейді. Тәжірибеде орыс тілінің қолданылуының нақты көрсеткіші мемлекеттік тілдің қолданылу деңгейіне, ал қазақ тілінің көрсеткіші - орыс тіліне сәйкес келеді. Осы қалыптасқан тілдік жағдайды өзгерту үшін, қазақ тілі мемлекеттік мәртебеге нақты ие болуы үшін кең көлемде мемлекеттік саясат жүргізу талап етіледі.

Тіл саясаты деп осы мемлекеттің аумағында тұратын халықтардың тілін дамыту бойынша мемлекеттік саясатты атайды. Тіл саясаты тілдік ортада, яғни, қандай да бір тілді

таратушы ортада жүргізіледі. Ол тілді таратушылардың тілдік мінез-құлқының өзгеруіне бағытталған, яғни, тіл саясаты тілдік топтардың өкілдеріне қатысты жүзеге асырылады.

Тіл саясатының тиімділігі мен нәтижелілігі тіл саясатының субъектілері мен объектілерінің тілдік мінез-құлықтарын реттеуге байланысты. Тіл саясатының субъектісі әдетте мемлекеттің өзі, басқа да ресми мемлекеттік органдар болады. Тілді таратушылар, тілдік топтардың өкілдері тіл саясатының объектісі бола алады.

Қазақстан Республикасының Президенті, Үкіметі, ресми мемлекеттік органдар тіл саясатының субъектісі бола алады.

Сонымен қатар, тіл саясатын мақсатты және біртіндеп жүргізу қиындығы тіл саясаты объектілерін сипаттау қажеттілігінен туындап отыр. Осы рөлді республикада «тіл саясатын таратушылар» деп аталатын тұрғындардың бірнеше тобы атқарады.

Біздің ойымызша, бірінші тілдік топқа 1995 жылға дейін дүниеге келген қазақстандықтар кіреді.

Бұл топты КСРО-да жүргізілген тіл саясатын таратушылар құрайды. Осы тілдік топ жаңа тілдік ортаға бейімделуге дайын еместігімен сипатталады, бұл топтың өкілдері тілдік ортаның ауысуын ауыр қабылдайды. Екінші тілдік топқа 1995 жылдан кейін дүниеге келген қазақстандықтардың қалған бөлігін жатқызуға болады. Осы тілдік топқа жаңа қалыптасып келе жатқан тілдік ортаға бейімделуге дайын, сонымен қатар осы тілдік ортаны жасауға қатысатын қазақстандықтардың жас өскелең ұрпағын атауға болады.

Тіл саясаты мемлекеттің қандай да бір туындайтын тілдік жағдай немесе тілдік проблемаға реакция ретінде қалыптасады. Сондықтан қарастырылып отырған тілдік жағдай немесе проблеманы тіл саясатының кезі деп атауға болады.

Тіл саясаты - бұл қоғамның этникалық, мемлекеттік тілдерін дамытуға арналған мемлекеттің заңнамалық актілерінің жиынтығы. Бұған ұлттық саясаттың тілдік аспектілері, тілдерді дамыту, нормалау және стандарттаумен байланысты мәселелер жатады. Қандай да бір түрде жүргізілетін тіл саясаты белгілі бір жағдайда этникааралық қатынастарды реттеуге немесе, керісінше, олардың осы аймақта шиеленісуіне әкелуі мүмкін. Тіл саясатының қағидалы мақсаты деп жалпы ұлттық шоғырлануға мүмкіндік беретін мәдени фактор ретіндегі тілдің қолданылу жағдайын қамтамасыз етуді айтуға болады.

Тіл саясатының негізінде жатқан мүдделердің ішінде тілдік топтар өкілдерінің мүдделерін, сондай-ақ ұлттық дамудың осы кезеңіндегі тіл саласындағы мемлекеттік мүдделерді белгілеуге болады. Тіл саясаты, мемлекеттік саясаттың кез келген түрі сияқты ресми жүргізілетін ресімдер барысында белгілі бір құралдармен жүзеге асырылады. Мысалы, Қазақстанда тіл саясатының құралдары болып заңнамалық актілер, ҚР Президентінің Жарлықтары, ҚР Үкіметінің қаулылары, облыс, қала, аудан әкімдерінің шешімдері, тіл саласындағы қатынастарды реттейтін білім беру, мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлерінің бұйрықтары табылады.

Тіл саясатының сан алуан түрі мен тұрпаты болады. Жүзеге асырылатын құралдар мен шараларына қарай тіл саясаты радикалды-этатистік немесе либералды (қалыпты) болып бөлінеді. Тіл саясатының түрлеріне ассимиляция, мәдени плюрализм және автономизм жатады.

Радикалды-этатистік әдіспен жүргізілетін тілдік ассимиляция көпшілік тілдік топ өкілдерінің аз тілдік топтың тілін басуы дегенді білдіреді. Ресей империясы кезінде орыс тілінің мәртебесін көтеруге, этникалық азшылықтың тілдерін, тіпті олардың өз аумақтарында, әрдайым басып отыруға бағытталған империялық тіл саясаты жүргізілді.

Қазақстандағы тіл саясаты курсының өзгеруі қазіргі уақытта көпұлтты мемлекетте қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде тек өзінің басымдылық танытуымен байланысты болды. Сондықтан да республикада барлық тілдерді қолдану арақатынасын жасаудың мемлекеттік механизмін қалыптастырудың жаңа саясатын құптауға лайық болды. Тілдік кеңістікте басымдылық орынды Қазақстан Республикасының мемлекеттік тіл ретіндегі қазақ тілінің лингвистикалық базасын одан әрі дамыту мәселелері алып отыр.

Мемлекеттік тіл саясатының негізгі міндеті - Қазақстандағы қолданыстағы тілдік

жағдайды өзгерту қажеттілігі болып отыр. Қабылданып жатқан шараларға қарамастан, қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін толық түрде жүзеге асыру мүмкін болмай отыр. Бұған басты себеп - мәртебенің жеткілікті дәрежеде оның жаппай зерттелуі мен пайдалануын қамтамасыз ететін тетікпен бекітілмей, тек ресми мәлімделуінде. Мемлекеттік тілдегі іс жүргізу мен қызметтік қатынас екінші сипатқа ие.

Біздің ойымызша, қазақ тілі заң жүзінде мемлекеттік мәртебеге ие, бірақ іс жүзінде бұндай мәртебеге қолы жеткен емес. Әлі күнге дейін білім беру саласында қазақ тілін үйретудің жоғары сапалы оқу-әдістемелік базасы, сондай-ақ қазақ тіліне негізделген жоғары, орта білім берудің жаңа жүйесі қалыптаспаған.

Қазақстан Республикасындағы тіл саясатының жағдайы көбінесе жалғыз мемлекеттік ресми тіл ретінде Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілін пайдалануға негізделген жаңа тілдік ортаны нақты қалыптастыруға деген жоғары ресми органдардың әзірлік деңгейіне байланысты. Бұл мәселенің екінші жағы Қазақстан тұрғындарының жаңа тілдік ортаға бейімделуге әзірлігін анықтауда болып отыр. Мемлекеттік құрылымдар тарапынан тілдік ортаны қалыптастыру білім беру, мәдениет, ғылым, мемлекеттік басқару салаларында жаңа реформаларды талап етеді.

Қарастырылып отырған реформалау үрдісі көрсетілген салаларға мемлекеттік қазынадан қаржылық аударымдар қажеттігіне ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік тілдің дұрыс қолданылуына, дамуына таратылуына негіз салу бойынша үлкен қызметке немесе қызметінің негізгі мақсаты мемлекеттік тілді институционалдау бойынша шаралар өткізу болып табылатын мемлекеттік органдарды құруға да әкелері анық.

ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мусагалиева Райля – 2 курс магистранты
Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., қауым.проф. Раманова А.А.
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Аннотация. *Мақалада «Оқу сауаттылығы» ұғымының мазмұны нақтыланып, айқындалады; мектеп оқушыларының оқу сауаттылығының даму деңгейін анықтау көрсеткіштері мен диагностикалық әдістері теориялық тұрғыдан негізделеді; деңгейлері анықталып, мектеп оқушыларының оқу сауаттылығы дамуының нақты деңгейінің сапалық сипаттамасы беріледі. Оқу сауаттылығы – мәтін материалын түсіну, меңгеру және пайдалану қабілеті. Атап айтқанда: бұл жылдам және өнімді оқу дағдылары, мәтіндік материалдан қажетті ақпаратты алу және оқу және практикалық мәселелерді шешуде өнімді пайдалану қабілеті.*

Тірек сөздер. *Мәтін, мектеп оқушысы, мұғалім, сауаттылық, оқу сауаттылығы.*

«Оқу сауаттылығы» ұғымының көптеген анықтамалары бар. Соның бірі: «Оқу сауаттылығы – адамның жазбаша мәтіндерді түсіну және пайдалану, олар туралы ойлану және оқумен өз мақсатына жету, білімі мен мүмкіндіктерін кеңейту, қоғамдық өмірге қатысу қабілеті». Отандық педагогикада «оқу сауаттылығы» термині 2000 жылдары пайда болды. Қазіргі уақытта оқу сауаттылығы мәтінмен жұмыс істеудің практикалық дағдыларын білдіреді - оқуды түсіну, талдау және белгілі бір мәселелерді шешу үшін ақпаратты пайдалану. Басқаша айтқанда, адамның мәтіннен алған ақпаратын оқырман шығармашылықпен қабылдап, ой-өрісін кеңейтуі керек. Оқырман оқығанын шығармашылық түрлендіруге әлеуетті түрде дайын болуы керек.

Оқу сауаттылығының деңгейіне оқу жылдамдығы мен техникасы, эрудиция деңгейі әсер етпейді. Дамыған оқырман екі негізгі дағдылар тобын дамытады: мәтіннен ақпарат алу және оның негізінде өз пікірін құрастыру; жеке білімге негізделген логикалық қорытындылар мен бағалаулар жасай білу. Бұл дағдылар ойлау мен қиялдың тәуелсіздігін талап етеді.

Оқу сауаттылығы төмендегіше бір-бірін толықтыратын аспектілер жүйесінен тұрады:

– мәтінді мәтінде берілген нақты ақпарат деңгейінде түсіну;

– тілін, стилін, жанрын бағалау;

– мәтіндегі бағыттылық; мәліметтерді нақты құбылыстардан жалпыламаға түрлендіру;

– негізгі идеялар мен қорытындыларды тұжырымдау;

- мәтін туралы жалпы түсінік; мазмұны туралы ой-пікірлер мен бағалау, мәтіннен тыс ақпаратпен корреляция.

Бұл дағдылар өзара байланысты. Оқу сауаттылығын дамыту жұмысы мәтіннің өзіне ғана емес, сонымен қатар қосымша ақпарат алу, қорытынды жасау, автордың позициясын, негізгі идеясын анықтау, басқаша айтқанда, оқылған мәтінді түсіндіре білуге негізделген.

Жас ерекшеліктерін ескере отырып, оқу сауаттылығының келесі дағдылары анықталады:

1-4 сыныптар – мәтіннен нақты берілген ақпаратты табу және шығару, мәтін негізінде қарапайым және тура пайымдаулар құру, мәтінді қайта айту, мәтіннің негізгі идеясын анықтау.

5-6-сыныптар – мәтін бойынша тікелей немесе жанама түрде қойылған сұрақтарға жауап беру, мәтін негізінде қарапайым және күрделі пайымдаулар жасау, автордың тікелей айтпаған байланыстарын орнату және оларды жалпы мәтінмен салыстыра отырып түсіндіре білу.

7–8 сыныптар – оқылған мәтіннің контурын құрастыру және оның негізінде мәтінді жаңғырту, ақпаратты түсіндіру, бағалау және оны өзінің оқу тәжірибесімен байланыстыру;

9–11-сыныптар – конспектілеу және мәтіннен ақпаратты рефераттарда баяндау, мәтінде берілген ақпарат пен мәтіннің формальды элементтері негізінде автор ниетін қайта құру, жаңа теориялық ақпаратты басқа оқу жағдаяттарында қолдана білу.

Оқытудың орта кезеңінен бастап мәтінмен жұмысты күрделендіріп, мәтінді өз бетінше оқу, түсіну дағдыларын қалыптастыру қажет. Оқу сауаттылығын дамыту бойынша жұмысты неғұрлым ерте бастасаңыз, егде жаста оны дамыту оңайырақ болады.

Оқу - адамның қарама-қайшылықты қабілеті және оны меңгеру нәтижелері мыналарға негізделген бірнеше сипаттамалармен ұсынылуы керек:

1) мазмұны (мәтін түрлері);

2) тексерілетін қызмет түрлері;

3) жазбаша мәтіндер мектептен тыс оқылатын жағдайлар.

Мәтін табиғи тілде ұсынылған, басып шығарылған немесе көрсетілген ақпаратты білдіреді. Мәтінде көрнекі бейнелер – карталар, графиктер, кестелер, иллюстрациялар, диаграммалар болуы мүмкін. Мәтінде фильмдер, теледидарлық бейнелер, анимациялар сияқты қабылдаудың басқа стратегиясын қажет ететін көрнекі бейнелерді пайдалану жоққа шығарылады.

Көрнекі бейнелерді тәуелсіз ақпарат көзі ретінде талдау үшін бөлек ұсынуға болады.

Үздіксіз мәтіндердің мысалдары:

1) сипаттамасы (көркемдік-техникалық);

2) баяндау (әңгіме, баяндау);

3) түсіндіру (түсіндірме эссе, ұғымды анықтау, сөзді түсіндіру, түйіндеу/қорытынды, түсіндіру);

4) дәлелдеу (түсініктеме, негіздеу);

5) нұсқаулар (жұмысты орындау жөніндегі нұсқаулық; ережелер, заңдар).

Үздіксіз мәтіндер - адам шындықта жиі кездесетін бірнеше ақпарат көздерін біріктіретін мәтіндер. Мұндай мәтіндерге олардың формасын түсінуді қажет ететін кестелер, графиктер, диаграммалар, әртүрлі жарнамалар, жоспарлар, мәзірлер, жарнамалық плакаттар, географиялық карталар және т.б.

Мәтін түрлерін жіктеудің бірыңғай жүйесі жоқ. Бір мәтінде әртүрлі типтегі белгілер болуы мүмкін. Мәтіндердің мынадай жалпы белгілері ең маңызды деп танылады: олардың бірізділігі мен жүйелілігі; олардың шынайылығы, деректілігі (ғылыми, публицистикалық, іскерлік және басқа мәтіндер) және көркемдігі, көркемдігі (көркем әдебиет және басқа мәтіндер); олардың үздіксіз және үздіксіз сипаты.

Қазіргі уақытта оқу сауаттылығын бағалауға арналған тапсырмаларды құрастырудың ерекшелігі бір-бірімен байланысы жоқ бірнеше толық мәтіндерді пайдалану болып табылады. Бірін-бірі жоққа шығаратын немесе авторларының ұстанымдарын толықтыратын мәтіндерге рұқсат етіледі. Құрама мәтіннің әртүрлі бөліктері пішімі бойынша ұқсас болуы мүмкін (мысалы, екі үздіксіз мәтін болуы мүмкін) немесе олар біріктірілуі мүмкін (үздіксіз және үздіксіз мәтін).

Ақпаратты іздеу – осы ақпаратты қамтитын мәтін бөлігін табу процесі. Кейбір сұрақтар тек қажетті ақпаратты қайдан табуға болатынын көрсетуді талап етеді. Бұл бөліктерін тікелей көруге болатын баспа түріндегі мәтінге қатысты. Басылған мәтінмен жұмыс істеу кезінде оқырман тақырыпшаларға назар аударып, мәтіннің қай бөлігінде қажетті ақпарат бар екенін анықтай алады. Электрондық мәтіннен ақпаратты іздеу үшін оқырман гиперсілтемелерді пайдаланады.

Оқу сауаттылығы мен оқу құзіреттілігінің айырмашылығы мынада: оқу сауаттылығы адамның жазбаша мәтіндерді түсіну және пайдалану, олар туралы ойлау және өз мақсатына жету, білімі мен мүмкіндіктерін кеңейту, қоғамдық өмірге қатысу үшін оқумен айналысу қабілеті.

«Оқу құзыреттілігінің негіздерін қалыптастырудың педагогикалық моделі» атты еңбегінде Н.Е. Колганова оқу құзіреттілігіне мынадай анықтама береді: «Оқу құзіреттілігі – бұл тұлғаның интегративті қасиеті, ол: оқуға және мазмұны мен формасы жағынан қолжетімді әдебиеттерді оқу арқылы алынған білімге құндылық қатынасы (неге оқылады?); оқырманның дүниетанымы мен әдеби ойының болуы; жанрлық және тақырыптық әртүрлілік бойынша оқу ауқымын білу (не оқу керек? не туралы оқу керек?); кітаппен жұмыс және оқу қажеттілігін қалыптастыру және дамыту мақсатында жұмыс істеу кезінде қажетті оқу әрекеттерін орындай білу; оқудың өнімді тәсілдерінің болуы, жоғары сапалы оқу дағдылары (қалай оқу керек?)».

Яғни, оқу сауаттылығы кез келген мәтінмен жұмыс істеуге бағытталған, ал оқу құзыреттілігі көркем мәтінмен жұмыс істеуге бағытталған (осы құзіреттілікті қалыптастырып, дамыту үшін әдеби база қажет).

«Сауаттылық» және «оқу» анықтамалары бөлек «оқу сауаттылығы» ұғымының мәнін толық көрсетпейді, өйткені оқу сауаттылығы ақпаратпен жұмыс істей білумен байланысты.

Оқу мен сауат ашу психологиясының мәселелері туралы Л.С. Выготский «Жоғары психикалық функциялардың даму тарихы» кітабында қарастырады. «Жазбаша сөйлеудің даму негіздері» тарауында ол жазбаша сөйлеуді меңгеру баланың бүкіл мәдени дамуындағы маңызды, бетбұрыс кезеңі екенін көрсетеді. Ол баланың «оқу, демек, адам данышпанының жазба сөз саласында жасаған барлық нәрселерімен байыту» қабілетінің арқасында ғана мүмкін болатындығын айтады. Жазбаша сөйлеудің жоғары түрлерін дамытуда Л.С. Выготский «үнсіз және қатты оқудың» маңыздылығын атап көрсетті.

«Сауаттылық» ұғымының да кеңірек түсіндірмесі бар. Ол белгілі бір саладағы білімнің белгілі бір дәрежесін және оны қолдана білуді қамтиды. Сондай-ақ оқу сауаттылығы мен оқу терминінің арасындағы негізгі айырмашылықты да түсіну маңызды.

Оқу сауаттылығына метатанымдық құзыреттіліктер де кіреді: өз түсініспеушілігін ұғыну, өз түсінігін тиісті деңгейде қалпына келтіру және сақтау қабілеті.

Ғалымдардың пікірінше, оқу сауаттылығын қалыптастыруға әсер ететін бірнеше факторлар бар. Оларға келесі деңгейдегі факторлар кіреді:

– мектеп деңгейіндегі факторлар;

– мұғалім деңгейінің факторлары;

– оқушы деңгейінің факторлары.

Әрқайсысына жеке-жеке тоқталайық.

Мектеп деңгейіндегі факторлар оқу сауаттылығын қалыптастыру мен дамытуды қамтамасыз ету мақсатында оқу орындарының оқу-тәрбие процесін ұйымдастыруын көздейді.

Мектеп міндетті түрде:

– әр түрлі мәтін түрлерімен ұсынылған ақпаратпен жұмыс істеуге мүмкіндік беретін оқу бағдарламалары бойынша оқытуды құру;

– оқу сауаттылығы негіздерін меңгеру процесінде оқу үдерісіне қатысушылардың қанағаттануын тудыратын мазмұнды білім беру мақсаттарын қою;

– ата-аналардың оқуға үйрету және оқу сауаттылығын қалыптастыру мен дамытудың оқу-тәрбие процесіне қатысуын қамтамасыз ету;

– оқу сауаттылығын дамытуға оң әсер ететін оқу үдерісі үшін қауіпсіз ортаны қамтамасыз ету;

– оқу-тәрбие процесіне қатысушылардың табысқа ұмтылуын, педагогтардың, оқушылардың және ата-аналардың өзара түсіністігі мен әрекеттерін үйлестіруді қамтамасыз ету;

– мәтінмен және ақпаратпен жұмыс жасау жағдайында білім беру кеңістігін жобалауды қамтамасыз ету.

Сыныпта белсенді оқу атмосферасын тудыратын маңызды элементтерді пайдалану керек: балалар жұмыстарының көрмелері, диаграммалар, сынып кітапханалары, оқу ақпараттары.

Мұғалім деңгейіндегі факторлар мұғалімнің оқу сауаттылығын дамытуға көмектесетін іс-әрекеттерді жоспарлауы керектігін көрсетеді. Мұғалім:

– өз жұмысында оқу сауаттылығын дамытудың негізгі стратегияларын қолдануға;

– ақпаратпен жұмысты қамтамасыз ететін бағдарламалар мен оқу құралдарын пайдалануға;

– оқу сауаттылығын дамыту үшін жұмыс істейтін әдістер мен ұйымдастыру технологияларын қолдануға;

– оқу сауаттылығын дамытуға бағытталған сабақтарды жоспарлауға;

– оқу дағдыларының бар топтары үшін оқу тапсырмаларын әзірлеуге;

– оқушылардың оқу сауаттылығын дамытуға оң әсерін тигізетін, оқығаны туралы жүйелі, байыпты талқылауды құруға;

– сыныпта қолайлы жұмыс атмосферасын құруға міндетті.

20 ғасырдың аяғында оқушылардың оқу сауаттылығын бағалаудың негізгі тәсілі жеке мәтіндерді түсіну, түсіндіру және түсіну қабілетін бағалау болды. Бұл дағдылар әлі де маңызды болғанымен, бүгінгі бағалаулар ақпараттық технологияларды оқушылардың оқу және әлеуметтік өміріне енгізуді ескереді, бұл «оқу сауаттылығы» түсінігін басқаша түрде нақтылауды талап етті.

Бүгінгі таңда бұл концепция 21 ғасырда талап етілетін жаңа дағдыларды – жазба мәтіндерді түсіну, оларды өз білімі мен мүмкіндіктерін кеңейту үшін пайдалану, қоғамдық өмірге қатысу, өзін-өзі тәрбиелеуді көрсетуі тиіс [22].

Функционалдық сауаттылықтың бір құрамдас бөлігі ретінде оқу сауаттылығын бағалау енді мектеп бағдарламасынан тыс жағдайларға қатысты мәтіндердің толық ауқымынан ақпаратты іздеуді, таңдауды, интерпретациялауды, біріктіруді және бағалауды қамтитын оқу дағдыларына бағытталған.

Оқу сауаттылығын қалыптастырудың шарттарын мұғалімнің сабақтағы іс-әрекеті тұрғысынан қарастырған жөн. Бұл дағдыларға мыналар жатады:

– сабақты жоспарлау және дайындау құзыреттілігі;

– сыныпты басқару құзыреттілігі;

– барынша белсенділік пен тәуелсіздікті қамтамасыз ететін жағдайлар жасау және әдістерді қолдану;

– оқушылардың қажеттіліктерін барынша қанағаттандыру үшін өз іс-әрекеттеріңізді жоспарлау;

– әртүрлі бағалау әдістерін қолдану.

Сабақты жоспарлау және дайындау құзыреті:

- жұмыстың жоғары қарқыны;

– оқушылардың зейінін шоғырландыру және ауыстыру;

– материалды ұсынудың әртүрлі формалары: фото, видео, аудио, компьютер.

Сыныпты басқару құзыреті:

– барлық оқушыларды барынша қамту;

– жұмыс формалары мен тапсырмаларының әртүрлілігі;

– мұғалім мен бала арасындағы ынтымақтастық.

- максималды белсенділік пен тәуелсіздікті қамтамасыз ететін жағдайлар жасау және әдістерді қолдану:

– топтық және жұптық жұмыстарды орындау;

– оқушылардың эмоционалды түрде қатысуы;

– оқушылар арасындағы қарым-қатынасты қалыптастыру.

Олай болса, оқу сауаттылығы мен оқу құзіреттілігінің басты айырмашылығы мынада: оқу сауаттылығы адамның жазбаша мәтіндерді түсініп, қолдану қабілетін ғана емес, сонымен бірге өз мақсатына жету үшін олар туралы ойлау және оқумен айналысу қабілетін білдіреді, ал оқу сауаттылығы – бұл адамға мәтінде берілген ақпаратты таңдауға, түсінуге және жүйелеуге мүмкіндік беретін білім, білік және дағдылар жиынтығы.

Оқу сауаттылығы ұғымының мазмұнына мыналар кіреді: түсініп оқу, рефлексия (мәтіннің мазмұны немесе құрылымы туралы ойлау, оларды өзіне, тұлғалық сана саласына көшіру) және оқылған ақпаратты пайдалану.

Оқу құзіреттілігі оқуға құндылық қатынасымен, оқырманның дүниетанымы мен әдеби ойының болуымен, шығармамен жұмыс істеу кезінде қажетті оқу әрекеттерін орындай алуымен сипатталады.

Толық мәнді оқу әрекеті үшін оқушы мәтіннен ақпаратты тауып алу және шығару сияқты оқу дағдыларын толық меңгеруі керек; ақпаратты түсіндіру, біріктіру және түсіндіру қабілеті; мәтін мазмұнын түсініп, бағалай білу; әртүрлі ақпарат көздерін шарлау мүмкіндігі.

Оқу - жазба мәтінді қабылдау мен түсінуге арналған сөйлеу әрекетінің рецептивті түрі. Оқудың мақсаты – жазбаша түрде берілген сөйлеу шығармасының мағыналық байланыстарын (түсінігін) ашу.

Оқу сауаттылығы – адамның жазбаша мәтіндерді түсіну және пайдалану, өз мақсатына жету үшін олар туралы ой елегінен өткізу, білімі мен мүмкіндіктерін кеңейту, қоғамдық өмірге қатысу қабілеті.

Негізгі жалпы білім беретін мектеп оқушысының оқу сауаттылығы оның оқу мәтіндерін оқу және түсіну қабілетімен, мәтіннен ақпаратты алу, түсіндіру және оқу және оқу-тәжірибелік, сондай-ақ күнделікті өмірде күрделі мәселелерді шешуде өз білімін пайдалана білу қабілетімен байланысты.

Мектептегі білім беру жағдайында оқу сауаттылығы метапәндік сипатқа ие бола отырып, барлық оқу пәндерін оқыту процесінде қалыптасатын пәндік құзыреттіліктердің дамуына ықпал етеді. Бұл оқушылардың оқу сауаттылығын дамытуға және жақсартуға бағытталған мета-пәндік дағдылар кешенін дамыту үшін барлық пән мұғалімдерінің жұмысын үйлестіру қажеттілігін тудырады.

Оқушылардың оқу сауаттылығын арттыруға айтарлықтай әсер ететін факторлар – ана тілін меңгеру деңгейі, үй кітапханасында оқуға арналған кітаптардың болуы, отбасының барлық мүшелерін ортақ кітап оқуға баулу.

Оқу сауаттылығын кез келген сабақта дамытуға болады. Бірақ оқу сауаттылығын дамытудың негізгі пәні – қазақ тілі мен әдебиеті сабақтары.

СӨЙЛЕУ МӘНЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗІ

Өмірзақ Назерке – 2 курс магистранты
Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., қауым.проф. Раманова А.А.
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Аннотация. *Мақалада сөйлеу мәнерін қалыптастыру мәселесіне қысқаша тоқталады. Сөйлеу мәнері - бұл қарым-қатынастың кез-келген саласында қолданылатын сөйлеу*

әдістерінің жүйесі. Сонымен қатар, стиль адамдар арасындағы қарым-қатынас функциясын орындайтын әдеби тілдің түрі бола алады.

Тірек сөздер. *Сөйлеу мәнері, сөз әдебі, сөйлеу мәдениеті, қазақ тілі, сөз этикеті.*

Сөйлеу мәнеріне, сөз шеберлігіне баулу негізінде жүзеге асырылатын ана тілін сүюге, құрметтеуге үйрету парадигмасының маңыздылығы теориялық білім беруден ғана емес, жүйелі түрде ұйымдастырылатын дара тұлғаға бағдарланған оқыту үдерісіндегі білім мен біліктің бірлігінен туындайды. Теориялық білімнің мәні адамның өмір қажетін өтеуге қызмет ете алуында. Сондықтан бүгінгі жастарға танымдық-ақпараттық білімнен гөрі, шешендік қасиеттің, сөз шеберлігі мен сөйлеу мәнеріне үйренудің сыры неде, оның жолын қалай меңгеруге болады, тұлғаға қойылар талап қандай деген сауалдар төңірегінде нақты бағдар беріліп, сөйлеу актілеріне сай сынақ-тапсырмаларды орындап, практикалық жағынан жаттығу әлдеқайда пайдалы. Себебі ғалымдардың пайымдауынша, «білім берудің мәдени және рухани бағыттарын жүзеге асыру арқылы тұлғаның бойындағы интеллектуалдық, шығармашылық, эмоционалдық, коммуникативтік қабілеттері бірге дамытылады. Өйткені мәдениет білім алушының өткенмен, бүгінмен, ертеңмен арасындағы байланысты көрсетеді».

Тілге деген сүйіспеншілік парадигмасын жүзеге асыру жағдайында оқушының пәнге оқу мотивациясын қалыптастырудың басты шартының бірі – тілдің табиғи әрі ең басты қызметі – қарым-қатынас құралы екендігіне мән бере оқыту. Бұл сөйлеу әрекетін дамыту арқылы жүргізіледі. Психологияда сөйлеудің әрекет деп танылуы тілді оқыту әдістемесінде де іргелі жетістіктердің тууына негіз болды. Сондықтан бұл тұжырым әдіснамалық тұғыр ретінде пайдаланылды. Сөйлеу практикалық әрекет ретінде тілдік білімнің түпкі нәтижесі, адам қажетін өтеудің басты тетігі деп белгіленді. Сондықтан оқушыны өз ойын сөз мәдениеті мен сөз әдебі талаптарына сай айта алуға үйретуге басымдылық берілуі тиіс. Ұлттық және жалпыадамзаттық деңгейдегі әдепті сөйлеу амалдары мен тәсілдерін үйрену – тілдік білімнің оқушы қажеттігімен үйлесуі. Сол себепті таңдау пәнінің оқу бағдарламаларындағы материалдар логикалық-семантикалық ұстаным негізінде сөйлеу мәнерімен сабақтастықта ұсынылады. Оқушының сөйлеу мәнерін жетілдіру тақырыптан-тақырыпқа қарай күрделендіріліп жүргізілетін жаттығулар мен тапсырмалар кешенін орындау арқылы жүзеге асады. Олар оқушының сөйлеу әрекетін дамытуды көздейді, өйткені сөйлеу арқылы олардың танымы да, ойлауы да, сөз шеберлігін өздігінен игере алу қабілеттері дебірге кешенді түрде жетіледі.

Келесі кезекте білімді интеграциялау, білім нәтижелерін құзіреттіктер түрінде айқындау және оқытуды дүниетанымнан сауаттылыққа қарай бағыттау парадигмалары мектеп оқушысының оқу және әлеуметтік мотивтерін қалыптастыруға әрі алғышарт қалыптастырады, әрі білімнің нәтижелілігін күшейте түседі. Өйткені білім беру үдерісінде бүгінгі мектеп оқушысы болашақта елінің беделін танытатын дара тұлға, маман болғандықтан, әртүрлі ғылымдар тоғысында өмірлік, дүниетанымдық білім беру қандай маңызды болса, оқушылардың лингвомәдени құзіреттіліктерін дамыту да басты мәселе болып табылады.

Ғылым мен білімді тоғыстыра оқыту парадигмасы – заман сұранымынан туындап отырған іргелі парадигма. Жаңаруларды қажет етіп отырған жаһандану жағдайында бейіндік мектептің білім беру жүйесіндегі қазақ тілі пәнінің әлеуетін (потенциялын) көтерудің өзегі болып табылатын бұл міндеттің мәнін дұрыс ажырата білу шарт. Қандай да болсын жаңашылдық осы уақытқа дейін жасалған ғылым қорындағы барды барлап, соларға нық сүйену, ондағы жаңа заманмен үндестікті саралау арқылы өз шешімін табады. Осы тұрғыдан қарағанда сөйлеу мәнерін қалыптастыру үдерісінде білім мен ғылымды тоғыстыра оқытудың мәні де оқушының тұлғалық қабілеттерін дамытуға келіп саяды. Тұлғаның іскерлігі оның интеллектуалдық деңгейімен тығыз байланыста қаралады.

Оқушының интеллектуалдық әлеуетін арттыру мәселелерін жалаң тілдік біліммен жүзеге асыру мүмкін емес. Өйткені тілдің грамматикалық құрылысын танытып, күнделікті өмір жағдаяттарында оқушының қажетті сөздік қорды меңгеріп, талапқа сай сөйлеу мәнері дағдыларын ғана жетілдіруді көздейтін тіл сабақтары оқушының интеллектуалдық деңгейін

көтеруге толық ықпал ете алмасы хақ. Интеграция пәндердің өзара байланысын жоғары деңгейде нақтылы түрде іске асыру болғандықтан, ол тұтастықты қалыптастырып, білімді жүйелеу мен жинақтауда әртүрлі ғылымдарды біріктіруді қажет етеді. Интеграцияны жүзеге асырудың жолы сабақтарда бірнеше ғылым салаларын жинақтау мен сол білімдерді синтездеуге келіп саяды.

Сабақ барысында тілдік орта құру мен сөз әдебі нормаларына сай сөйлеу мәдениетін дамытуда оқушылардың ұлттық сана-сезімін қалыптастыруға баса назар аударылады. Оған қазақ тілінің халық тарихымен, оның өмір салтымен, әдет-ғұрыптарымен, ұлттық құндылықтарымен байланысты мәнін таныта отырып қол жеткізіледі. Осы арқылы қазақ тілінің, тіл арқылы рухани мәдениетінің көне дәуірлерден басталатын тарихына шолу жасалады; қазақ тілінің адамзат тілі аясындағы орны туралы ақпараттар беріледі; тіл мен ұлттың, халық тарихының бірлігін көрсететін материалдар ұсынылады; этнолингвистикалық ұғымдар арқылы халықтың қатысымдық, дүниетанымдық деңгейі таныстырылады; салт-дәстүрлер негізінде ұлттың рухани болмысы ашылады, соның нәтижесінде қазақ тілі мен мәдениетінің жалпыадамзаттың дамуындағы орны көрсетіледі. Келесі кезекте сол жүйе бойынша жалпыадамзаттық озық үлгілер, өзге жұрттардың сөз әдебі, сөз этикеті туралы кешенді мағлұматтар ұсынылады. Жаһандану жағдайында өзге елдердің сөз әдебі нормаларын игертудің қажеттігі мен талаптары оқу мотивациясын одан әрі тереңдетуге қызмет етеді.

Қазақ және өзге де нысанаға алынған әлем тілдерінің қолданыс аясының кеңдігі мен тілдік-қатысымдық мүмкіндіктерін тануы үшін этикеттік орамдар, тілдің алуан түрлі көріктеуіш құралдары, тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер ұсынылып, олардың оқушының сөздік қорынан орын алуына ықпал ететін тапсырмалар орындатылады. Бұның барлығы сөйлеу мәнерін қалыптастырып, өзінің адами және болашақ кәсіби қатынастарда тілді еркін қолдануына мүдделілікті арттырады. Бір жағынан, осындай интеграциялық сипаттағы білім мазмұны қазақ жастарының санасына өз ұлттық құндылықтарын құрметтеу сезімін оятып, ұлттық рухын шыңдаса, екінші жағынан, қазақ тілінің ішкі тілдік әлеуетін тану оны болашақ кәсіби қызметінде орынды және міндетті қолдануға ұмтылдырып, кәсіби мансап жолында оның қажеттігін мойындатады. Ең бастысы, өз халқының ғасырлар бойы қол жеткізген мұрасын қастерлей білетін шынайы интеллигент болуына керекті интеллектуалдық әлеуетін дамытады.

Болашақ қоғам иесі болатын саналы ұрпақ өз елінің мәдениеті мен тарихын жете білумен қатар, сол ортамен араластыратын тілді де рухани құндылықтардың бірі ретінде бағалап, еркін меңгеруге тиіс. Оқушының белгілі бір дәрежеде болашақ кәсіби саласына сәйкес біліктері мен деңгейінің болуы, мәдениетаралық коммуникацияға түсе білуі, даралық қабілетін таныта алуы болашақ жолында жоғары нәтижеге жетуінің кепілі болып табылады. Олар өздері сақтаған, игерген мәдени-тарихи және ерекше ұлттық сипаттағы білім мен ақпараттарды мәдениетаралық тілдік қарым-қатынаста пайдалана білуі қажет. Сонда оқушы әлеуметтік тұлға ретінде қоғамдық ортада еркін қарым-қатынас жасау дағдыларын иемденетін болады.

ЖАҺАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДА МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Тасимова Алима – 2 курс магистранты
Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., қауым.проф. Раманова А.А.
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Аннотация. *Мақалада жаһандану жағдайында мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру жайы сөз болады.*

Тірек сөздер. *Жаһандану, жаһандық білім беру, құзыреттілік, қоғам, білім беру жүйесі.*

Жаһанданудың «педагогикалық» моделі педагогикалық көзқарастары бойынша, дүние бірегей біртұтас құбылыс және білім беру болмыс туралы біртұтас танымның қалыптасуына мүмкіндік туғызуы керек. Біртұтас әлемнің дамуы заманауи білім күрделі әрі мамандандырылған болып келе жатыр, ал екінші жағынан, аймақтар, елдер мен жеке тұлғалар арасындағы өсіп келе жатқан өзара тәуелділік үдерістерін байқауға болады. Мұндай жағдай білім беру үдерісінің дәстүрлі парадигмасын өзгертіп, холистикалық көзқарас пен оған сәйкес жаһандық білім берудің жаңа идеологиясына көшуді талап етеді.

Жалпы алғанда, үш бағыттың да жақтастары «Жаһандық білім беру» - деп бір мемлекет шеңберінен шығып кететін мәселелер мен құбылыстарды зерттеп білуді, сонымен қатар, экономикалық, саяси, экологиялық, мәдени, және технология жүйелерінің өзара тәуелділгі мен байланысын оқып-үйрену қажеттігі туралы айтады. Жаһандық білім беру - дегеніміз әлемді тұтастай қабылдау - басқа адамның көзімен, санасымен қабылдау, бұл – адамдардың дүниеге көзқарасы әртүрлі болғанымен, олардың мұқтаждары мен тілегі ортақ дегенді білдіреді.

Қазіргі кезде, білім беру сапасының мәселесі жаһандану жағдайындағы өзгерістер адамдардың көптүрлілігінің бірігуін дамыту қажеттілігі мен болашақ ұрпақтың өсуінде болып жатқан әлеуметтік жағдайдың қолға алынуы, күрделенуі көрінуде.

Әлемдік (дүниежүзілік) білім беру кеңістігі әр түрлі және әр деңгейдегі білім беру жүйесін біріктіреді, оның өзінің сапалық жағдайы, мақсаты мен мәселелер деңгейі, философиялық, мәдени салт-дәстүрлері бойынша бір-бірінен айырмашылығы бар. Сол себепті қазіргі замандағы дүниежүзілік білім беру кеңістігі жөнінде жаһандық үдерістер әрбір білім беру жүйесінде бар және әр түрлілікті сақтайтын, ұлттық ерекшелікті сақтайтын енді құрылып жатқан бірегей жүйе. Сонымен қатар жаһандық білім беру жаһандық және жергілікті деңгейдегі оқиғалардың бір-бірімен әрекеттесуі, өзара тәуекелділіктерін баса көрсетуге бағытталған болуы керек.

Жаһанданудың әсерін оң пайдалана отырып, қазақ халқының ұлттық құндылықтарының қазіргі заманға трансформациялануы қажет. Барлық ұлттардың мәдени ерекшеліктеріне түсіністікпен қарап, өзіміздің ұлттық бірегейлігімізді сақтап қалуды аса маңызды міндет ретінде қабылдауымыз қажет.

Білім жүйесін әлемдік дамыған инновациялық технологиялармен жабдықтау, білім мен ғылымның халықаралық стандартын меңгеру, сапалы білім беруге қол жеткізу, қоғам сұранысына жауап беретін білікті маман даярлаудың негізгі шарттары ретінде қарастырар болсақ, жаһандану жағдайында өмір сүретін болашақтың адамы ерекше құзыреттілікке ие болуы керек екедігі дау туғызбайды. Оларға тоқталар болсақ: өзара ынтымақтастық, көпмәдениеттілікті мойындай, қабылдай алатын, барлық жағдайларда да шыдамды, ең алдымен өзінің ана тілін жақсы біліп, сол тілде ойлайтын және басқа тілдерді меңгерген, азаматтық борышын сезінетін тұлға болып қалыптасуы тиіс.

Сондықтан жаһандану жағдайында ұлттық білім беру жүйелерінің дамуы және интеграциялануы төмендегідей мақсаттарды көздегені дұрыс:

1. Әлемдік жаһандану жағдайында ұлттық білім беру жүйелерінің дамуы және интеграциялануының кезеңінде жастарға берілер білімнің мазмұнын ұлттық құндылықтармен, мәдениетаралық түсінік-пайыммен, ақпараттық жетістіктермен, тілдік (ана тілі мен шетел тілдері) байлықпен толықтыру.

2. Жастардың бойында қоғамның экономикалық және әлеуметтік саласына деген практикалық таным негізін қалыптастырып, өзінің, отбасының, достары-ның, айналасының, жалпы қоғамның әл-ауқатын ойлайтын жауапкершілігін сезіндіру.

3. Шыққан әлеуметтік тегіне қарамай, талантты да белсенді, білімді де ойлы жастарды толық қолдау арқылы қоғамның әлеуметтік икемділігін қамтамасыз ету қажет. Осы арқылы жас буынның ақылды адам денсаулығы зор, рухани дүниесі бай, адамгершілікті, тәуелсіз жеке тұлғаны қалыптастыру.

4. Білім мәдениеті мен қоғам алдындағы жауапкершілікке бағытталған кешенді іс-шараны жағымсыз нәрселерді (наркомания, бейәдептілік, т.б.) аластатуға бағыттап құру.

5. Білім – еркіндік пен таңдаудың көзі әрі дем берушісі. Білімге әлеуметтік тапсырыс беруші – жалғыз мемлекет емес, мүдделі мекемелер, ойлы да іскер адамдар болуы тиіс.

Қорыта айтқанда, адамзаттың бірігуін жаһандық ауқымда мойындау үшін жағдай жасауға бағытталған шаралар жүйесі үлкен нәтижелерге жету мүмкіндігін береді. Тығыз желі, қоян-қолтық аралас және жаһандану дәуірінде әріптестік болған кезде білім беру жұмысы жанданып, дами түседі.

Жаһандық білім беру - бұл тек қана ұлттық білім беру кеңістігінің көптеген жиынтығы ғана емес, онда ұлттық және әлемдік білім беру саясатының мақсаты жүзеге асырылады, жеке тұлғаның даму мүмкіндіктерін кеңейтуге бағытталған мемлекеттер мен білім беру жүйелері арасындағы арнайы қарым-қатынастық қызмет атқаратын ерекше мегажүйе деп айтуға болады. Адамзаттың бірігуін жаһандық ауқымда мойындау үшін жағдай жасауға бағытталған шаралар жүйесі үлкен нәтижелерге жету мүмкіндігін береді. Тығыз желі, қоян-қолтық аралас және жаһандану дәуірінде әріптестік болған кезде білім беру жұмысы жанданып, дами түседі.

Жаһандық білім беру идеал емес, оны жақсы білім беруге қосымша көмек деп қана қарауға тиіспіз. Себебі ол тек қазіргі заманда адамды өмірге дайындаудың бір жолы, амалы.

Қоғамдық дамудың қазіргі үдерісі өзінің іс-әрекетін тиімді жоспарлай алатын, танымдық қызметінде алынған білімді орынды пайдалана білетін, түпкі нәтижеге жету үшін әр түрлі топтардағы адамдармен тиімді қарым-қатынас диалогіне түсе алатын білімді тұлғаны тәрбелеу мәселесін қойып отыр. Сапалы білім алған, танымдылығы жоғары, құзыретті, бәсекелестіктің қайсыбір мықты тегеурініне төтеп бере алатын оқушылар ғана болашақтың кілтін аша алады. Еліміздің жаһандық дүниеде дараланууы білімді, жігерлі, ұлттық санасы рухани бай жас ұрпақ арқылы іске асады.

Білім мен ақпарат үстемдік құрған қоғамда білім беру жүйесі инновациялық экономиканың негізгі бөлігі болып табылады. Қатаң талаптары қалыптасып келе жатқан инновациялық экономика қай салада болса да, бүгінгі маманның құзыреттілігін, яғни өз саласы бойынша ой-пікірінің қалыптасуын, кәсібилігін, өмірдің өзгермелі жағдайына бейімділігін, оған сай өз білімін пайдалану ғана емес, оны қажеттікке қарай толықтырып отыруды талап етеді.

Қоғамда әлеуметтік, мәдени үдеріспен қамтамасыз ететін жоғары құндылық – білім. Осы жоғары құндылық сапасын көтерудің басты шарты – педагогтардың кәсіби құзыреттілігін дамыту болып табылады. Олай болса, білімге негізделген қоғам құрылысының негізгі басымдықтарын есепке ала отырып, педагог мамандардан аса жоғары кәсіби құзыреттілік талап етіледі.

Құзіреттілік тәсіл идеясы – «қоғамға қандай, жеке тұлғаға қандай білім қажет және ол қоғамның қандай қажетін өтей алады» деген сұраққа жауап береді. Оқытушының құзыреттілігін қалыптастыру – бүгінгі білім беру саласының өзекті мәселелерінің бірі. Құзырлылық тәсіл, білім сапасын арттыруды дәстүрлі тәсіл мен білім мазмұнын ұлғайту арқылы шешудің арасындағы қарама-қайшылықтан туындаған дағдарыстан шығудың бір жолы деп қарастыруға болады. Бұл тәсіл білім берудің нәтижесіне басты орын береді. Оның сапасы алған білімнің көптігінен емес, сол білімді қолдана білумен маңызды.

Осыған орай, дамыған елдердің оқу жүйесінде кеңінен қолданыла бастаған «құзырет», «құзыреттілік», «кәсіби құзыреттілік» терминдері жаңа білім стандарты ұстанған басты бағыт ретінде біздің еліміздің білім беру жүйесіне енгізілген. Біздің мақсатымыз жаһандану жағдайында құзыреттіліктің әрекет категориясына қатысты мәнін, кәсіби құзыреттілік деңгейінде жүргізілген зерттеулерді зерделеу арқылы ашуға ұмтылыс жасау.

ЖОҒАРЫ ШЕТ ТІЛДІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ РӨЛІ МЕН ОРНЫ

Сисенова Кунсая Габдуллиевна – 2-курс магистранты
Ғылыми жетекші: ф.ғ.д., профессор, Ислам А.И.
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Аңдатпа. Мақалада университеттерде шет тілдерін оқытуда цифрлық технологияларды қолдану аспектілері қарастырылады. Оқытудың тиімді болуы үшін заманауи компьютерлік техниканы, Интернетке қосылуды, мультимедиялық білім беру жүйелерін, электронды оқу материалдарын және тиісті бағдарламалық қамтамасыз етуді қолдану қажет екендігі атап өтілген. Қазіргі заманғы цифрлық технологиялар әртүрлі салаларға, соның ішінде білім беруге белсенді түрде енгізілуде және шет тілдерін оқытуда маңызды рөл атқарады. Цифрлық құралдарды пайдалану интерактивті және бірегей әдістер арқылы студенттердің ынтасын арттырады, сонымен қатар мұғалімдерге оқушылардың жеке қажеттіліктерін қанағаттандыратын материалдарды таңдауға мүмкіндік береді. Цифрлық технологиялар тілдік құзыреттіліктің барлық аспектілерін дамытуға ықпал етеді: фонетика, лексика, грамматика, тыңдалым, айтылым, оқылым және жазылым. Қазіргі заманғы компьютерлік технологиялар мен интернет-ресурстарды енгізу білім беру бағдарламалары мен әдістерін жаңартуға жағдай жасайды. Мақалада Microsoft Teams, British Council және т.б. сияқты шет тілдерін үйрену мүмкіндіктерін кеңейтетін және оқу процесін күшейтетін платформалар мен қауымдастықтар қарастырылады. Мақалада, сонымен қатар, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті студенттерінің оқу үдерісіне жаңа әдістемелік жүйені енгізу барысы мен нәтижелері қарастырылған. Қорытындылай келе, авторлар білім беруде, оның ішінде шет тілдерін оқытуда цифрлық технологияларды интеграциялау болашақ мамандарды дайындау сапасын арттыруға бағытталғанын атап көрсетеді.

Тірек сөздер. Цифрлық технологиялар, оқыту, шет тілдері, цифрлық платформалар, онлайн контент.

Қазіргі уақытта заманауи цифрлық технологиялар адам қызметінің барлық саласына енуде. Оларды білім беру саласында, атап айтқанда, шет тілдерін оқытуда белсенді түрде пайдалануға ұмтылу болашақ мамандарды дайындау деңгейі мен сапасын арттыруға бағытталған.

Көптеген авторлардың пікірінше, цифрлық технологияларды қолданудағы барлық жетістіктер бір мақсатқа қызмет етуі тиіс, ол мақсат – оқушылардың оқу және өзін-өзі тәрбиелеу процесінде оларды пайдалану негіздерін әзірлеу.

Тіл – дыбыстардың, сөздердің және грамматикалық құралдардың тарихи қалыптасқан жүйесі екенін есте ұстаған жөн. Сондықтан шет тілін оқыту тілдік материалды жинақтауды, т.б. тілдің барлық аспектілерін: фонетика, лексика, грамматиканы меңгеруді көздейді. Тілдің бұл аспектілері сөйлеу әрекетінің әртүрлі түрлерінде қолданылуы керек: тыңдау, сөйлеу, оқу және жазу[1]. Цифрлық технологиялар тілдік дайындықты жақсартуға және сөздік қорды меңгеруде, айтылымға жаттықтыруда, диалогтік сөйлеуді, жазуды үйретуде және алынған білім мен дағдыларды тексеруде сөйлеу дағдыларын дамытуға айтарлықтай көмек көрсете алады [2].

Білім беру үдерісіне цифрлық технологиялардың енуі (қазіргі заманғы компьютерлік және перифериялық жабдықты пайдалану, жергілікті және ғаламдық Интернеттің мүмкіндіктері, мультимедиялық желілік оқу кешендері, электрондық оқыту құралдары және ақпараттық бағдарламалық жүйелердің сәйкес сыныптары) оқытудың мазмұндық-мақсатты да, технологиялық аспектілерін де түбегейлі жаңартуға алғышарттар жасайды [3].

Оқыту мен тұлғаны дамытудың әлеуметтік сипаты Ю.А.Бубнов, К.М.Гайдар, В.А.Федоров, И.Ф.Бережной, О.В.Галустянның пікірінше, оқу-тәрбие процесінің маңызды бөлігі болуы керек [4]. Бұл тәсіл технологияны тек жеке ғана емес, топтық оқыту түрлерінде де қолдануға мүмкіндік береді, сонымен қатар студенттердің өзара әрекетін әртараптандырады. Сондықтан білім беру технологияларының жетекші қызметі адамның өзін-өзі жүзеге асыруы мен өзін-өзі дамытуына, оның қазіргі қоғамда бейімделуіне жағдай жасауды көздейтін гуманистік болып саналады. Оқытуда қолданылатын технологиялардың интегративті принциптері: тұтастық принципі (барлық элементтердің үйлесімді үйлесімін қамтамасыз етеді); оқытуды вариативті-тұлғалық ұйымдастыру принципі (технологияның жеке ерекшеліктеріне бейімделуін қамтамасыз етеді) [5].

Шет тілі мұғалімдері, ең алдымен, оқу іс-әрекетінде белгілі бір цифрлық құралдар мен оқу материалдарын пайдалануға қатысты шешім қабылдауға мүмкіндік беретін цифрлық технологияларды қолданудың педагогикалық маңыздылығын бағалауы керек. Мүмкіндіктерді кеңейтетін және шет тілдерін үйрену үдерісін күшейтетін осындай цифрлық платформалар мен бар кәсіби қауымдастықтарға назар аудару маңызды: Englishforums; Newspaperclub ARTHR; Busuu.com; Livemochas; Myngle; VEO; Chatterpix; Globalschoolnet.org; Foreign-languages. com.

Цифрлық технологиялар, әсіресе оқытудың алғашқы кезеңдерінде мұғалімнің оқу үдерісін сүйемелдеуінсіз күтілетін нәтиже бере алмайтынын атап өтеміз, өйткені мұндай технологиялар тек оқыту құралы болып табылады. Оқу үрдісіндегі компьютерлік және цифрлық технологиялар мүлде электронды мұғалім емес, мұғалімнің орнын басатын немесе аналогы емес, оқыту мүмкіндіктерін арттыратын және кеңейтетін құрал [6].

Шетел тілін үйрену үшін цифрлық технологияларды пайдалану белгілі бір жас тобымен шектелмейді. Сондықтан мұғалімдер бұл технологияларды өз іс-әрекетінде көбірек қолдана бастады. Компьютерлік технологиямен жұмыс істеу тәжірибесі бар мұғалімдер оқу үдерісінде компьютерлік ойындарды немесе ойын негізіндегі цифрлық оқытуды (digital games-based learning) пайдалану арқылы шет тілін үйренуге қолайлы мүмкіндіктер жасай отырып, студенттерді «цифрлық ойындарға» қызықтыруға тырысады [7].

Ауызша сөйлеу тәжірибесін, оқу мен жазу дағдыларын дамыту сияқты тілдік оқу іс-әрекеттерін ұйымдастыруда оқу үдерісінде цифрлық технологияларды қолданған жөн. Бұл технологиялар әсіресе тілді оқытудың жобалық технологиясымен біріктірілгенде тиімді, өйткені бұл жағдайда тілді оқу іс-әрекетінің тақырыптық түрлерін және әртүрлі оқу пәндерін пайдалану арқылы табиғи жолмен үйренуге болады.

Әрі қарай біз жоғары оқу орындарында шет тілдерін оқыту үшін қолдануға болатын цифрлық платформаларды қарастырамыз. Студенттердің оқу-тәрбие жұмыстарының және оқудан тыс жұмыстарының әр түрін өткізу кезінде олардың күшті және әлсіз жақтарын ескеру қажет. Біз Microsoft Teams және British Council сияқты цифрлық платформаларды студенттерге шет тілдерін үйретуде ең тиімді деп санаймыз.

Microsoft Teams — жұмыс кеңістігіне бейнеконференцияларды, чатты, жиналыстарды, жазбаларды және тіркемелерді біріктіретін корпоративтік платформа. Бұл платформа студенттерге дайындалған мультимедиялық материалды ұсынуға, компьютерде жүйелік бейне/аудио материалдармен бөлісуге мүмкіндік береді. Мұғалімдер үшін ақпаратты виртуалды сыныпта оқыту құрылғысының экранының ағымдағы көрінісімен немесе интерактивті тақта ретінде ұсынуға болатыны маңызды. Бұл ресурс иммерсивті оқуды қолдайды және әртүрлі қабілеттері бар студенттердің оқуын жақсартады. Microsoft Teams платформасы конференциялар мен екі жақты сөйлесулер үшін виртуалды сыныпты қолдау, файлдарды ортақ пайдалану, жеке тапсырмаларды орнату және кез келген құрылғыдағы бір шолғыш терезесінде студент тапсырмаларын қабылдау және қарау сияқты сабақ идеяларын ұсынады. Платформаның артықшылықтарына барлық жобалар мен құжаттарды автоматты түрде сақтауға болатын бұлттық жүйе (облачное хранилище) кіреді. Сонымен қатар, күнтізбеде тапсырмаларды тексеру және орындау мерзімдерін тағайындау функциялары бар, бұл кестелер түрінде бағаларды оңай экспорттауға мүмкіндік береді. Бірақ бұл ресурстың

кемшіліктері де бар: танысу үшін көп уақытты қажет ететін ауқымды функционалдылықтың болуы және барлық файлдар мен кестелерді сақтау мүмкін емес.

British Council – шет тілін үйренушілерге арналған материалдардың үлкен көлемі бар платформа. Бұл ресурс қажетті ақпаратты жылдам табуға мүмкіндік беретін анық құрылымды қызмет болып табылады. Бөлімдер деңгейлер бойынша тілді үйренуге, сондай-ақ өздігінен жұмыс істеуге арналған бейнематериалдар мен подкасттар ұсынады. Ресурста сонымен қатар мұғалімдерге сабақтың ауқымын кеңейтуге және материалды студенттерге қызықты форматта ұсынуға мүмкіндік беретін ойын-сауық бөлімдері бар. Қызмет жас санаттары мен қызығушылықтары бойынша бөлінген бірнеше білім беру ресурстарын ұсынады. Платформаның артықшылықтарына тілдік дағдыларды жетілдіру, сондай-ақ тест тапсырмаларын тапсыру арқылы жинақталған білімді тексеру мүмкіндігі кіреді. Сервис ашық курстар арқылы мұғалімдердің кәсіби біліктілігін арттыруға мүмкіндік береді. Бұл ресурстың кемшіліктері мыналарды қамтиды: жұмыс жоспарын таңдау аздап түсініксіз болуы мүмкін, материалды сегменттерге өз бетінше бөліп, уақытты есептеу керек.

Ұсынылған әдістемелік жүйенің Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінде студенттердің оқу үрдісіне енгізілу барысы мен нәтижелерін баяндаймыз. Әдістемелік эксперимент бір семестр бойы ұйымдастырылды, қатысушылар 1 курстың 23 студенті болды.

Экспериментке дейінгі кезеңде (2024 жылдың ақпаны) әдістемелік экспериментке қатысушы студенттердің шет тілінің лингвистикалық құзыреттілігінің даму деңгейлерінің бастапқы диагностикасы «Шетел тілі» пәні бойынша сауалнама, әңгімелесу және тест арқылы жүргізілді.

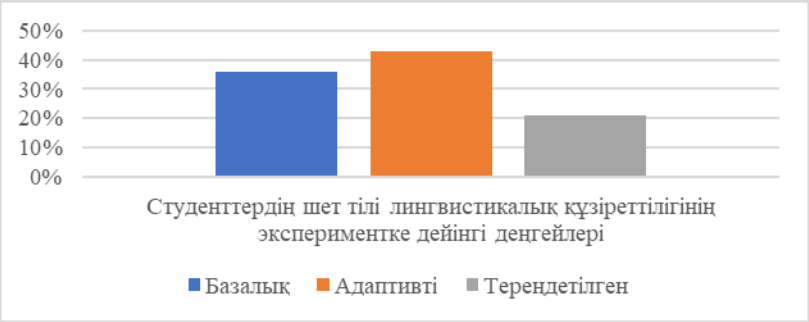

1-сурет. Студенттердің шет тілі лингвистикалық құзіреттілігінің экспериментке дейінгі деңгейлері

Студенттердің шет тілі лингвистикалық құзіреттілігінің базалық (36%), адаптивті (43%) және тереңдетілген (21%) деңгейлері анықталды. Зерттелетін құзіреттілік дамуының жоғары деңгейі бар студенттер санының аз болуы студенттерде осы құзыретті дамытуға бағытталған жүйелі аудиториялық және өзіндік жұмыстардың қажеттігін көрсетеді.

Эксперименттік кезең әзірленген жүйені енгізу барысында студенттермен екі айлық жұмыс (2024 жылдың наурыз-сәуір айлары) жүргізілді. Цифрлық құралдар «Шетел тілі» пәні бойынша жұмысты ұйымдастырудың барлық кезеңдеріне енгізілген.

Шет тілінің лингвистикалық құзыреттілігінің көп өлшемділігін ескере отырып, аудиториялық сабақтың құрылысы сөйлеу әрекетінің барлық түрлерін дамыту және оқушылардың тілдік білімдерін кеңейту қажеттілігін ескере отырып жүргізілді. Таңдалған сандық құралдың ерекшеліктерімен сабақтың технологиясы мен формасы анықталды.

Студенттердің коммуникативті дағдыларын дамыту процесінде цифрлық құралдарды енгізу оларды келесідей пайдаланумен байланысты болды:

• жеке мәлімдемеңізді кеңейту үшін қосымша іздеу материалы; Мысал ретінде вебквесттермен жұмыс істеуді қарастырайық;

• демонстрациялық материал (YouTube видеохостингін пайдалану);

• сөйлеудің көрнекі негізі, әңгімелесушіге сұрақтар құрастыру конструкторы (диалогтік жұмысты ұйымдастыру кезінде QR кодтарын пайдалану);

• ауызша жауапты бейнелеу құралдары (Microsoft Teams);

• шынайы қарым-қатынас жағдайына жақын ортада шет тілінде сөйлеуді құрастыруға арналған тренажер.

Студенттермен әдістемелік эксперимент жүргізілгеннен кейін өткізілген қорытынды бақылау жұмысы ұйымдастырылды.

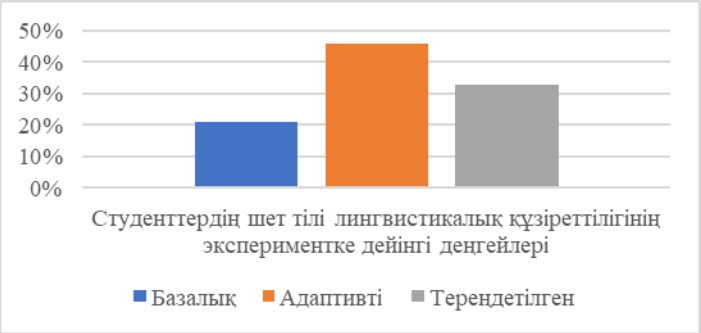

2-сурет. Студенттердің шет тілі лингвистикалық құзіреттілігінің эксперименттен кейінгі деңгейлері

Эксперимент нәтижелерін талдау шет тілінің лингвистикалық құзыреттілігін дамытудың жоғары деңгейі бар студенттер саны артып, 33% (21% болды) құрады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Базалық деңгейі бар оқушылардың үлесі төмендеп, 21%-ды құрады (36% болды), бейімделу (адаптивті) деңгейі бар оқушылардың саны 46%-ды (43% болды) құрады.

Қолданылған диагностикалық әдістер студенттердің үш айлық эксперименттік жұмыс барысындағы жұмысын талдау, бақылау және Яндекс-те «Шетел тілі» пәнінің материалы бойынша қорытынды тестілеу болды.

Шетел тілін оқыту процесінде цифрлық технологияларды пайдалану кезінде дұрыс стратегияны таңдауға көптеген факторлар әсер етеді: студенттердің жасы, мұғалімнің құзыреттілігі, ресурстардың болуы, білім беру кеңістігі және т.б. Өз кезегінде Интернет шынайы материалдардың бай көзіне айналуы мүмкін: әндер, электронды кітаптар, подкасттар және студенттерге олардың айтылуын жақсартуға, жаңа сөздік қорын меңгеруге және есте сақтауға көмектесетін бейнеклиптер. Мұндай оқыту құралдары да мұғалімдерге білімдерін жаңартуға көмектеседі.

Сонымен, қорытынды жасайық: шет тілдерін оқытуда цифрлық технологияларды пайдалану білім беруді жаңғыртуға және оқыту сапасын арттыруға ықпал етеді. Ақпараттық технологияларды қолдану тек арнайы кіріктірілген кезде ғана емес, сонымен қатар студенттерді оқытудың әртүрлі деңгейлеріндегі тұрақты шетел тілі сабақтарында да мүмкін болады. Дәстүрлі сабақ контекстіне цифрлық технологияларды енгізу оқу үдерісін қызықты, жан-жақты және қарқынды етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Дмитренко Т. А. Инновационные тренды в системе языкового образования в XXI веке // Дискурс профессиональной коммуникации. 2021. Т. 3 (4). С. 73–83. DOI: 10.24833/2687-0126-2021-3-4-73-83

2 Комарова Е.П. Использование информационных ресурсов в процессе развития иноязычной коммуникативной компетенции специалистов по связям с общественностью / Е.П. Комарова, Н.Н. Туркина // Вестник Воронежского государственного технического университета. - 2013. - Вып. 9, № 5-2. – страницы 109–112

3 Aguilar-Idañez M.-J. E-social work: an empirical analysis of the professional blogosphere in Spain, Portugal, France and Italy [E-trabajo social: un estudio empírico de las blogosferas

profesionales en España, Portugal, Francia e Italia] / M.-J. Aguilar-Idañez, N. Caparrós-Civera, S. Anaut-Bravo // European Journal of Social Work. – 2018. – № 23(1). – P. 1–13.

4 Бубнов Ю.А. Жоғары оқу орнында модульдік-рейтингтік технология негізінде оқыту процесін ұйымдастыру / Ю.А.Бубнов, К.М.Гайдар, В.А.Федоров, И.Ф.Бережная, О.В.Галустян //Эспациос. – 2018. – № 39(25). – 37–41 б.

5 Галустян О.В. Мұғалімдердің кәсіби және мансаптық дамуы / О.В. Галустян, И.Ф.Бережная, А.В.Белошицкий // Содобна Педагогика. Қазіргі білім беру зерттеулері журналы. – 2017. – № 68(4). – 158–172 б.

6 Moser K. M. Remote teaching during COVID-19: Implications from a national survey of language educators / K. M. Moser, T. Wei, D. Brenner // System. – 2021. – № 97(4).

7 Петелин А.С. Применение образовательных игр для формирования и развития ИКТ-компетентности учителей / А.С. Петелин, О.В. Галустян, Т.С. Просветова, Е.А. Петелина, А.Ю. – 2019. – № 14(15). - с. 193-201.

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ-КОММУНИКАТИВТІК ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Райысқызы Нұрханым – II курс магистранты
Ғылыми жетекші: ф.ғ.д., профессор, Ислам А.И.
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Аңдатпа. *Мақалада интерактивтік әдістер түсінігі анықталған. Сонымен бірге қазақ тілі сабағында интерактивті әдістерді пайдалану ерекшеліктері көрсетілген. Автор өз тәжірибесінен мысалдар келтірген.*

Тірек сөздер. Құзыретілік, тілдік құзыреттілігі, оқушы, іздендіру, интерактивті әдіс

Бүгінгі білім берудің басты нысаны әлемдік білім кеңістігіне кіру. Алғы шарт бүгінгі қоғамға лайықты білікті де білгір азамат тәрбиелеу. Мұндай тұлға өз ұлтының және өзге ұлт өкілдерінің мәдени құндылықтарын қастерлейтін, саналы деңгейде пікірлесе алатын дәрежеде болуы керек.

Оқушы біліктілігін арттыру қазіргі оқыту үрдісі мазмұнының басты нысанасы. Түрлі пәндер бойынша берілетін білім мазмұнының меңгерілуі, сол білімді пайдалану арқылы оқушының өмірлік дағдысы мен іскерлігі өлшенеді, ендігі жерде білімнің сапасы нәтижеге бағытталады.Іскерлік қатынасты көтеру мақсат етіледі [1]. Осыдан қазіргі білім беру жүйесіндегі құзыреттілік (біліктілік) ұғымы туындайды.

Коммуникативтік құзыретілік – әртүрлі әлеуметтік топтардағы адамдармен қарым-қатынас жасау үшін өзінің ана тілі мен өзге тілдерді меңгеруге, өмірлік жағдаяттарды шешу мақсатында әртүрлі коммуникация нышандарын қолдана білуге, мемлекеттік тіл – қазақ тілінде ұлтаралық, шет ел тілдерін меңгеруге үйретеді [2].

Нәтижеге бағытталған білімді пәндік құзыреттілік тұрғысынан зерделесек, біз адамға тыңдау, түсіну, ойлау,пайымдау, тұжырымдау, пікірлесу сияқты тілдік коммуникативтік біліктіліктерді оқушының өмірлік қажеттілігіне айналдыруы үшін әдебиеттің маңызы зор екеніне көз жеткіземіз. Әдеби білім алған оқушы әдебиетті пән ретінде ғана біліп қоймайды, сол пәндік білім негізінде болмысты

танып біледі, одан ақпараттық мағлұматтар алады, эмоциялық құндылық болып табылатын адами қасиеттерді бойына сіңіре отырып, мәдениетті, салауатты қарым-қатынасқа түседі, әдебиеттің жетекші қызметінің жүзеге асырылуына жол ашады [2]. Бұл ретте көркем шығарманы дүниетанымдық, әлеуметтік, тәрбиелік бірлікте қарастырудың мәні артады, әдебиетті ұлттық құндылық ретінде оқыту қажеттілігі туындайды.

Сөз өнерінің негізінде оқушының дербес шығармалық қабілетін, ұшқыр, шешен сөйлеу шеберлігін дамыту үшін әдеби білім мазмұны көркемдік сипатқа құрылып, оқушы біліктілігін арттыруға негіз болады, сол себепті нәтижеге бағытталған білім моделі бойынша әр пәннен берілетін білім мазмұны мектептің барлық сатыларында нақты көрініс тауып, оқушылардың білімдік құзыреттілікті меңгеруін қадағалайды. Құзыреттілік ұғымы – оқушының белгілі бір кешенді іс-әрекетті орындай алу қабілетін жетілдіруге бағыттала отырып, оқыту жүйесіне қызмет етеді [2].

Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында бала бойында жалпы білім дағдысы мен білігін қалыптастыру мәселесі қаралады. Жалпы оқудың білігі мен дағдысын жан-жақты қалыптастырудың маңызы зор екені белгілі. Оқушы бойында білім негіздерін қалыптастыру үшін оның біліктілігін, дағдысын тұрақтандырып, белгілі арнаға түсірмейінше, нәтижеге қол жеткізу мүмкін емес.

Оқушы белгілі мәліметті қабылдаушы ғана емес, сонымен бірге терең ой иесі. Ол дербес ойланып, дәлелдер келтіруіне сабақ барысында түрлі әдістер арқылы қолайлы жағдай жасауға тырысамын. Айталық, «Атаулар көмегімен болжау жасау», «Елеспен жетелеу», стратегиялары оқушының шығармашылық қабілетін ұштауға өте тиімді. «Ой қозғау», «Болжау» әдістерін оқушының ой ұшқырлығын бақылауда, стандартты емес шешім жасауда тиімді пайдалану жөн. Оқу орыс тілінде жүретін мектептердегі қазіргі оқушыларды кең ауқымды көркем әдебиетті қазақ тілінде оқытуға баулу оңай іс емес. Бұл жолдағы қиындықты шешуге «ЖИГСО» әдісі көп көмегін тигізеді. Оқушы өзіне жүктелген міндеттерге жауапкершілікпен қарап, басқа топ мүшелеріне түсіндіру үшін сурет те салады, сахналық көрініс те қояды, сабақтың осы кезеңі оқушыларды бей-жай қалдырмайды.

Оқушылардың ойлау деңгейіне сай әр сабақта сұрақ қою үшін Б.Блумның сұрақ қою өлшемін пайдаланамын. Сұрақтар қарапайымнан терең ойлауға дейін жалғасады [3]. Мұндағы мақсат – оқушы ойын ең төменгі деңгейден терең ойлауға дейін жеткізу.Топтық тапсырмалар сыныпта ынтымақтастықты қарым-қатынас орнатуға, шығармашылықпен жұмыс жасауға, тақырыпты өмірмен байланыстыруға мүмкіндік туғызады.

Сабақта интерактивті әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы жеткен нәтижелерім мынадай: оқушының білім деңгейі түсінуден басталады да алған білімін қолданып, қорытындылауға дейін жоғарылайды. Қабылдаған жаңа ақпаратты саралап, мәселені өзі шеше алуға мүмкіндік болады [3].

Әдебиет сабағында оқушының тілдік құзыреттілігін қалыптастыру мақсатында жиі қолданылып жүрген «Оқырман семинары» тәсілі бойынша сызба түрінде талдау жасадым. Сабақта меңгерілетін көркем шығарма мынадай топтардың көмегімен жүзеге асады:

1. Сұрақ қоюшылар.Б.Блумның сұрақ қою өлшемі бойынша қарапайым сұрақтан шығармашылық сұрақтарға дейін қамтылады. Сұрақтар қою арқылы оқушы өз бетімен шығармашылық қабілетін дамытады.
2. Сөз тапқыштар. Қойылған сұрақтарға нақты, дәлелді жауап беру үшін өз бетінше ізденеді, дағыдыланады.
3. Аудармашылар. Мәтін бойынша түсініксіз сөздер тізбегін жасайды, тұрақты тіркестерді анықтап жазады.

4. Жазушылар. Поэзиялық шығарма болған жағдайда прозаға айналдырып жазады, мәтін бойынша жоспар құрады.

5. Суретшілер. Мәтін кейіпкерлерінен, белгілі бір эпизодтарынан сурет салады.

6. Кейіпкерлерді сөзбен суреттеушілер. Кейіпкердің, оқиғаның, мәселенің суретін сөзбен салады.

Қазақ әдебиеті сабағында оқушының құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған тапсырмаларды 4 бағытқа бөлуге болады:

—Ақпараттық құзыреттілік

—Қатысымдық құзыреттілік

—Мәдени-танымдық құзыреттілік

—Мәселенің шешімін табу құзыреттілігі

Қатысымдық құзыреттілік бойынша тапсырмалар:

Отбасы тақырыбында жазылған шығарма беріледі. Берілген шығармадан қазақ халқына тән туыстық қарым-қатынастағы ерекшеліктерді сипаттаңы Жақын арада сіз оқыған шығармаңыздан өзіңізге қатарлас баланың сол шығарманың басты кейіпкері болғанын білдіңіз. Оның сізден немесе сыныптас достарыңыздан қандай айырмашылығы бар немесе қандай ұқсас жақтары бар. Соны сараптап айтып беріңіШығармада кездесетін әндерді қазіргі кездегі әндермен салыстыра отырып, өз ойыңызды айтыңыз;

2. Мәселенің шешімін табу құзыреттілігі бойынша тапсырмалар:

— «Менің атым Қожа» шығармасын немесе басқа да көркем шығармаларды оқу барысында кейіпкерлерінің іс-әрекеттеріне өз бағаңызды беріңіз;

— Экология тақырыбында берілген шығармалар бойынша оқушының өз ойын тыңдай отырып, « Қазіргі экологиялық мәселелерді қалай шешуге болады?» деген тақырыпта сұхбат жүргізіңіз;

— Топтық жұмыс. Әр топ өзіне ұнаған кейіпкерінің отбасына, Отанына әкелетін жақсылықтары мен зияндықтарын атап, оларға сипаттама береді. Зияндықтарды болдырмаудың себептерін анықтаңыз және т.б;

3. Ақпараттық құзыреттілік бойынша тапсырмалар:

— Шығарманы оқып шығып, жалпы идеясын анықтаңыз;

— Берілген шығарма бойынша жоспар (жай, күрделі) құрыңыз;

— Баспасөз беттерінен осы автор туралы мәлімет жинаңыз.

— Сол автордың шығармашылығы бойынша тезис дайындаңыз;

— Көркем шығармада берілген аймақты сипаттаңыз;

4. Мәдени-танымдық құзыреттілік бойынша тапсырмалар:

— Шығармадан қазақ халқына тән туыстық атауларға байланысты этнолингвистикалық сөздерді теріп, жазып, сөздік құрастырыңыз;

— Белгілі бір тақырып бойынша аңыз, ертегілерді жинақтап, жобалар жасаңыз;

— Шығармада кездесетін ұлттық тағамдар атауларын атаңыз және олардың адам денсаулығына пайдасын дәлелдеңіз;

— Шығарманы оқу барысында қазақ халқының салт-дәстүрлері туралы өз ойыңызды айтыңыз.Басқа сынып оқушыларымен қазіргі салт-дәстүрлер туралы сұхбат жүргізіп, диктафонға жазыңыз және сараптама жасаңыз;

Оқушыны іздендіру үшін сұрақ қоя білуге үйрету арқылы оның саналы ойлауы, жан-жақтылығы, білімі мен біліктілігі қалыптасады. Сонымен қатар, жоспарлы түрде жұмыс істеуге машықтану үшін мәтін бойынша жоспар құру әдетін қолдануға болады. Нәтижесінде оқушы мәтін бөлімдеріне қысқаша тұжырымдама жасап, әрбір оқиғаға ат қойып, өзіндік іздену мен білім дағдысын берік қалыптастырады.Мәтін бойынша түсініксіз сөздер тізбегін жасау, поэзиялық шығармаларды прозаға айналдыру тәсілдері де оқушының жан-жақты дамуына

үлкен ықпал етеді.

Қорыта айтқанда, қазақ әдебиетін құзыреттілік тұрғысынан оқыту мәселесін қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдерінің әдістемелік бірлестігіне талқылап, оқу-тәрбие процессі барысында басшылыққа алып, қазақ әдебиеті сабақтарында оқушыларды шығармашылықпен жұмыс жасатып, алған ақпараттарын өмірде қолдана алуына жағдай жасау үшін құзыреттілік тұрғысынан оқыту тәсілдерін қолданудың оқушы біліктілігін арттыру үшін маңызды зор.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. Алматы-2008
2. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы.
3. Б.А. Тұрғанбекова «Мұғалімнің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту: теория және тәжірибе» Алматы-2005
4. К.Құдайбергенова «Құзырлылық – тұлға дамуының сапалық критерийі»

(ғылыми-практикалық конференция материалдары) Алматы-2008
5. «Қазақстан мектебі» журналдары, 2010 жыл

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ КОММУНИКАТИВТІ БІЛІКТІЛІГІН ДАМЫТУ

Мерғалиева Назерке Арыстанбекқызы - II курс магистранты
Ғылыми жетекші: PhD, қауым.профессор Кушкимбаева А.С.
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Аңдатпа. *Ағылшын тілі пәні мұғалімдері қазіргі кезде ағылшын тілін оқыту сапасын жақсарту мақсатында тіл үйрету саласында әлемдік озық тәжірибелерді жаңа технологиялар мен әдістерді барынша қолдануда. Ағылшын тілін саналы меңгерту, оны өз деңгейінде қажеттілікке айналдыру, бір жылғы мәселе емес, сондықтан ағылшын тілін оқыту ісімен шұғылданатын мамандар арасында туындайтын, ағылшын тілінде өз ойын ауызша жеткізе алатын, оқушылардың ауызша сөйлеу дағдысын қалай қалыптастыруға болады? деген сұрақ туындайды. Ғалымдардың зерттеуінше, бала жас кезінде тілді қиналмаи,әрі еркін меңгереді екен.*

Тірек сөздер. *Әлеуметтік ақпараттар, жүйелі құбылыстар ,монолог,диалог, климат.*

Қазақстан – бүгінгі таңда өз алдына дербес мемлекет. Егемен ел ретінде шетелдермен қарым қатынасы нығайып , беделі артып келеді. Бұл шетел тілін оқытуды , жақсартуды талап етеді.XXI ғасыр табалдырығын білім мен ғылымды инновациялық технология бағытымен дамыту мақсатымен атауымыз үлкен үміттің басты нышаны болып табылады.Ұрпағы білімді халықтың болашағы бұлынғыр болмайды дегендей, жас ұрпаққа саналы, мән мағыналы өнегелі тәлім тәрбие мен білім беру бүгінгі күннің талабы.

Шетел тілі біздің мемлекетіміздің халықаралық байланыстарын дамыту-ға мүмкіндік беретін тұлғааралық пен мәдениетаралық қарым қатынастардың аса маңызды құралы болып табылады. Мемлекеттің халықаралық байланыс-тарының сапалық өзгерістері адамның практикалық және зияткерлік іс әреке-тінде шетел тілдерінің сұранысқа ие болу қажеттілігін туғызып отыр.

Еліміздің президенті Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халықтары Ассамблеясының 12

сессиясында сөйлеген сөзінде «Біз алдағы уақытта осы алған бағытымыздан таимай әлемдік биіктерді бағындыра беретін боламыз. Сондай биік белестердің бірі – Қазақстанның дүние жүзіндегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіруі. Ол мақсатқа жету үшін ең алдымен , әрбір қазақстандық бәсекеге қабілетті болу керек» деген болатын. Сонымен қатар, осы мақсатқа жету жолдарымен таныстырып өтті. Тіл мәселесін сөзге тиек ете отырып ,Н.Ә.Назарбаев қазақстандықтардың жаңа ұрпағы кем дегенде үш тілді біліп қазақ, орыс және ағылшын тілдерін еркін білуі тиіс екендігін айтты.

АУЫЗША КОММУНИКАТИВТІ БІЛІКТІЛІГІН ДАМЫТУ. Ағылшын тілін кеңінен білмейінше, ұлттың бәсекеге щы-найы қабілеттілігі туралы айту қиын болатындығын ескерте отырып, барлық ата-аналарды баларын үш тілде оқытуға шақырады. Шәкірттер қазақ тілін толық әдеби нормада меңгеріп орыс тілін мен ағылышн тілін еркін білу қажет. Ғалымдардың зерттеуінше, бала жас кезінде тілді қиналмай,әрі еркін меңгереді екен.

Ағылшын тілін саналы меңгерту, оны өз деңгейінде қажеттілікке айналдыру, бір жылғы мәселе емес, сондықтан ағылшын тілін оқыту ісімен шұғылданатын мамандар арасында туындайтын, ағылшын тілінде өз ойын ауызша жеткізе алатын, оқушылардың ауызша сөйлеу дағдысын қалай қалыптастыруға болады деген сұрақ туындайды. Оқушылардың сөйлеу дағдысы алғаш сабақ басталғаннан бастап қалыптаса бастайды.

Сөйлесім әрекеті тек сөйлеу мүшелеріне ғана емес,ойлау мен пайымдаудың, сана мидың ерекшелігіне қатысты. Сөйлеу тілі арқылы ұғынысу, түсінісу дегенді нақтылай келіп, жай ғана қарым-қатынас дегннен гөрі тамыры тереңге кеткен, өмірде өзіндік орны бар қоғамның дамуы үшін ең қажетті қоғамдық – әлеуметтік ақпараттардың жиынтығы арқылы адамдардың бір-бірімен пікір алмасуы, адамдар қатынасының түп қазығы дегенді білдіреді. [1, 3 б.].

Ауызша сөйлеу дағдыларын толық меңгеру үшін сөйлеудің түрлері оқушыларға толықтай меңгеру қажет. Мысалы :

1. Жаттығулар құру.
2. Сөйлемнің орнына сөзді табу немесе синоним, антоним, сөздерді табу жаттығулары.
3. Сөйлемиді аяқтау.

Міне осындай жаттығуларды көбірек жүргізгенде ғана, оқушылардың сөздік қоры молайып , ойлау, ауызша сөйлеу мәдениеті дамиды. Ойлау тілдік қарым-қатынастың тірегі ғана емес, ол бүкіл сөйлеу әрекеті мен өмір сүретін адамзаттың болмысы . Ойлау мен сана, тіл мен сөйлеу –бір –бірімен ажырамас жүйелі құбылыстар.

Сөйлеуге төселдіретін жаттығулардың құрамына шығарма жаздыру да жатады. Шығарма жазу оқушының ой-өрісін кеңітіп,тілін шыңдауға , шығарма-шылық ізденуге , ой белсенділігін арттыруға қажетті жұмыстардың бірі .Шығарма жазудың әр түрлі мақсатта болады және оған қойылатын талаптар да сан алуан.

Шығарма жазу барысында мынадай дағдылар қалыптасады: белгілі тақырып бойынша ойын жүйелі, дұрыс жеткізуге жаттығады, тақырыпқа байланысты өз ойын өз сөздерімен еркін жазады , өзойын өз сөздерімен еркін жазады , өз көзқарасын білдіреді . Ол оқушының түрлі тақырыпта сөйлеу дағдысы қа-лыптыстырады , оны белгілі жүйеге келтіруге үйренеді , жазғандарын түзету тексеру дағдылары қалыптасады.

Жазбаша сөйлеуге дағдыландырудың нәтижесінде оқушы сөз байлығын дамытып, әдеби тілде сөйлеуге үйреніп шығармашылқ іске дағдыланады. Дүниеге көз қарасы қалыптастырылып , соған қызығу мен сүйіспеншілігі күшейтіледі . [2, 17 б.].

Сөйлеуге үйретуде мұғалімге оқушының жеке баксына тән өзіндік қасиет-терін мінез құлқы мен қабілеті үнемі ескеріп отыруға тура келеді.Мұның өзі әр оқушымен жеке дара жұмыс істеуге , әрқайсысымен қарым-қатынаста болуға мәжбүр етеді, сонда ғана тіл үйренудің санасы артады.

Сөйлеуге үйрету- айтылар ойдың түпкі мақсатын анықтап алумен тығыз байланысты,өйткені сөйлеу сөйлеу кезінде сөйлемдер калай болса солай ,бет алды айтыла берсе,ой жүйесіз,түсінксіз болады. Түсініксіз жүйесіз айтылған қа-рым қатынас

тудырмайды.Сондықтан екінші біреуге айтылған ауызша сөйлеу оған түсінікті болу үшін , сөйлеуге үйрету кезінде қойылатын шарттар:

1. Бір -бірімен пікірлесушілер қатынасы дәрежесіне жетуі тиіс. Әрқайсысының сөйлеу мәнеріндегі артықшылығы мен кемшілігі көрініп тұрғаны жөн.Әсіресе тіл үйренушінің сөйлеудегі ұсақ түйек кемшіліктеріне бірден на-зар аударып,көп ескертпе айтудың қажеті жоқ.Тіл үйретуші мұндай кез-дерді сөйлеу мәнерінен гөрі өз ойын дұрыс жеткізе білуді , ұғынықты етіп айтуды мақсат тұтады.Мұндай қарым қатынас адамдарды сөйлеу кезінде артық жасқанудан сақтандырады.

2. Сөйлеуге үйрету кезінде қоршаған орта жайлы психологиялық климат орнықтырудың ерекше маңызы бар. Мұндай психологиялық климат тіл үйренушінің сабақта еркін сезінуінен, ойын тура айта білуінен және өзіне қандай материал , сөйлеу мәнеріне ұнайтынын өзіне ұсына білуіне байла-нысты.

3. Сабақта пікірлесудің сөйлесудің барлық түрлері, амалдары қатарынан қолданыла береді. Мысалы хабарламалық : әрбір оқушы өзінің идеясын, ойын , көңіл күйін көз қарасын ұсыныс –пікірлерін айтды. Ақпараттық сөйлеушілер газеттен баспадан, оқыған материалдарын, білетін жаңалық-тарын ортаға салады. Сөйлеуші топта кейбір оқушылар пікірлесуден үс-темдік алып басқа оқушыларды өз айналасына топтастырады.

4. Күнделікті өтетін сабақта және жалпы оқыту процесінде бір тұтас жүйелілік , ұйымдастырушылық,тұрақталған арнайы әдістемелік бағыт байла-ныстылық болу керек .Сөйлеу реекшеліктерін меңгерген оқушы өз ойын ауызша және жазбаша түрде іске асырады.Бұл тілдік қолданудың тәжір-биелі көрінісі . Сол себепті оқушы тілді адамдармен қарым-қатынас құралы ретінде үйренгені дұрыс.Тілді іс жүзінде , күнделікті өмірде қолдана білуге үйретудің жолы деп әдістемелер де көбінесе арнайы тақырып тар алынып, лексикалық материалдарға ерекше көңіл бөлініп жүр. Мұндай тақырыптар оқулықтарда жиі қайталаып келеді.Мысалы : отбасы , асхана, демалыс, дүкенде,т.б

Сөйлеудің екі түрі бар : монолог және диалог.

Монологты оқыту үш кезеңнен тұрады:

1)хабарлау

2)айту

3)талдау

Ағылшын тілінде дұрыс сөйлем құруды үйренбей тұрып, сөйлеуді үйрену мүмкін емес.

Мынадай жаттығуларды жасауға болады:

Оқушыларға жағдайға байланысты үлгі беріледі. Үлгі сөйлем әр түрлі сөздермен толықтырылады.

Мысалы: :

1) I can see a.....

2) I can see a .....

3) I am fond of .....

4) I am fond of ....

Мынадай жаттығуларды орындауға болады.

1) Ауыстыру- I have a pen
2) Толықтыру-I have interesting book
3) Өзгерту-He has a book. He has no book
4) Толықтыру дамыту- I have interesting book at house
5) Аяқтау-If I have time Ill

Әр үлгіні әбден дағдыланша үйрету қажет.

Мұғалім тапсырмасы мен оқиғалық жұмыс.

1) Give it a name.

T: We write with it.

P: It is a pen.

T: Мысықтың суретін үнсіз көрсетеді.

Make a negative statement.

T: I live in Gorky street.

P: I do not live in Gorky street.

Ағылышын тілінде хабарлама жасап, сөйлеп үйренгеннен кейін оқушы-лар сөйлеуге және шыңдауға үйренеді. Сөйлеу мен дағдыландыру процесі және грамматиканы оқыту әдістері.

Бастапқы кезеңде сананың қатысуымен орындауды қажет етіп, бірте-бірте қайталап жаттығудың нәтижесінде автоматтанып кететін іс-әрекеттерді дағды деп атайды. Мысалы жазуға алғаш үйрене бастағанда балада әріптерді жазу дағдысы болмайды. [3, 5 б.].

Әңгіме әдісі немесе сұрақ –жауап әдісі, ол кейде эвристикалық әдісі деп те аталады. Мұғалім сұрақ қояды, оқушылар оқулықтан оқып немесе өз білген-дері бойынша жауап қайтарады.Бұл әдіс балаларды ойландырады, өзіндік пікір айтуға итермелейді, олардың белсенділіктерін күшейтеді, зейіндерін сабаққа аударады.

Қорытындылай келе, жаттығулар,ойындар оқушылардың таным белсендігін жандан дыратын, өздігінен ойлауын дамытатын тәсілдердің бірі. Олар кез-келген оқу материалын қызықты да тартымды қылып, оқушылардың көңіл күйін көтеруге, өздерінің жұмыстарына қанағаттануға және білім үрдісін жеңіл меңгеруге көмектеседі. Дамытуға арналған тапсырма лар жүйелі бағытталып, ұйымдастырылып отырса сонда ғана мұғалімнің сабақ мақсатына жетуіне мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Егизбаева Ж.Ж. «Ағылшын тілі оқыту әдістемелігі мектеп, колледж, ЖОО-да» Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасы, 2010// Вестник № 3 (76) - Астана, 2010

2. Г.Амандыкова.,Ш.Мұхтарова, Б.Баймуканова, А.Бисенгалиева «Шет тілін оқыту әдістемесі» Оқу құралы. «Фолионт» баспасы.- Астана- 2007.

3. Ш.Мажитаева, С.Ажигенова // «Филология». № 1(81)/-2016

МАЗМҰНЫ:

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ӘКІМІНІҢ ОРЫНБАСАРЫ Б.Х.НАРЫМБЕТОВТЫҢ ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗІ *3*

БҰҰ ЖАҺАНДЫҚ КОММУНИКАЦИЯЛАР ДЕПАРТАМЕНТІНІҢ ӨКІЛІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БҰҰ АҚПАРАТТЫҚ ОРТАЛЫҒЫНЫҢ БАСШЫСЫ ВЛАСТИМИЛ САМЕКТІҢ ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗІ 4

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС
ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ
PLENARY SESSIONS

Алшанов Р.А.
КАЗАХСТАН-РОДИНА ЗОРОАСТРИЗМА 5

Сейдуманов С.Т.
ГЕНЕЗИС ЗОРОАСТРИЗМА И ЕГО СВЯЗЬ С ДРЕВНЕЙ ИСТОРИЕЙ И КУЛЬТУРОЙ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ 31

Тайжанов А.Т.
ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ ТАРИХЫНДАҒЫ ЗОРОАСТРИЗМНІҢ МАҢЫЗЫ 38

Нұрмұратов С.Е., Қасабекова Е.Қ.
ЗАРАТУШТРА ІЛІМІНІҢ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖҮЙЕСІ: ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҚ..... 47

Барлыбаева Г.Г.
ТЕНГРИАНСТВО КАК ФЕНОМЕН ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ КУЛЬТУРЫ 54

Коянбаева Г.Р.
КОНЦЕПТ ТЕНГРИАНСТВО В ДОИСЛАМСКОЙ ТЮРКСКОЙ КУЛЬТУРЕ 59

Омарова Г.С.
АҢЫЗБЕН ЖЕТКЕН ӘДІЛЕТТІЛІК 64

Сабыр М.Б., Ержігітова Г.Қ.
КӨНЕ ТҮРКІ МӘДЕНИЕТІ МЕН ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ТІЛДІК, РУХАНИ, ДІНИ САБАҚТАСТЫҒЫ 70

Калменов М.Д.
ЭЛЕМЕНТЫ ЗОРОАСТРИЗМА В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ
(по материалам археологии) 74

Ерназаров Ж.Т.
ҚАЗАҚТАРДЫҢ ОТБАСЫЛЫҚ САЛТ-ДӘСТҮРІНДЕГІ ИСЛАМҒА ДЕЙІНГІ ДІНИ НАНЫМ-СЕНІМДЕР 81

СЕКЦИЯ МӘЖІЛІСТЕРІ
СЕКЦИОННЫЕ ЗАСЕДАНИЯ
SECTION SESSIONS

Сералы Н.О.
ОТЫРАР ӨҢІРІНДЕГІ ОТҚА ТАБЫНУШЫЛЫҚТЫҢ БЕЛГІЛЕРІ.....84

Кулбаев А.Б., Карлыбаев М.С
КӨКТҮРІКТЕР ҰСТАНЫМЫ ҰЛТТЫҚ РУХАНИЯТЫ МӘДЕНИЕТІ 90

Халиков М.М.
«ЦИФРОВИЗАЦИЯ» ЯЗЫКА: СЕМАНТИКО-СИНТАГМАТИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ БАЗОВОЙ ЛЕКСЕМЫ 94

Гөксәл ӨЗТҮРІК, Мерве БАЙКАЛ
ТҮРКІЛЕРДІҢ КӨНЕ ДӘУІРДЕН БАСТАП БҮГІНГІ КҮНІМІЗГЕ ДЕЙІНГІ ҚОЛДАНҒАН АЛФАВИТТЕР..... 103

Баязитова Р.Р.
ФОРМИРОВАНИЕ ОСНОВ ЭТНОЭТИКЕТА У ДЕТЕЙ (НА ПРИМЕРЕ БАШКИР)..... 119

Құрманалин С.Б.
ЗОРОАСТРИЗМ ІЛІМІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....126

Иманбаев А.А.
ФИЛОСОФСКО-МИРОВОВОЗЗРЕЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЗОРОАСТРИЗМА..... 131

Жалмурзина А.Ж.
ХІХ ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ТАРИХИ, САЯСИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ОЙ-ПІКІРЛЕРІ 134

Әбжет Б.С.
ЗОРОАСТРИЗМНІҢ ДҮНИЕГЕ КЕЛУІ ЖӘНЕ ТҰРАН МЕН ИРАННЫҢ МӘДЕНИЕТІНДЕ ІЗ ҚАЛДЫРҒАН НАНЫМ-СЕНІМДЕР 141

Бижанова А.Е.
ОТРАЖЕНИЕ ПРИЗНАКОВ ЗОРОАСТРИЗМА В ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЕ КАЗАХОВ..... 148

Бегалинова К.К., Ашилова М.С., Бегалинов А.С.
ФИЛОСОФСКО-РЕЛИГИОВЕДЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ УЧЕНИЯ ЗАРАТУСТРЫ 152

Тукешева Н.М.
МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ ПОСТУЛАТЫ ТЕНГРИАНСТВА В КОНЦЕПЦИИ ВЕРХОВНОЙ ВЛАСТИ ДРЕВНЕТЮРКСКОГО ОБЩЕСТВА..... 156

Джумашева Ж.
АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІНДЕГІ ЭТНОМӘДЕНИ ҰҚСАСТЫҚТАР..... 164

Нұғманова А.
АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІ ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ОРТАҚТЫҚТАР 168

Жулкашева С.Т., Байтурсина А.С.
АВЕСТА - ЗАРАТУШТРА ІЛІМІНІҢ ҚАСИЕТТІ КІТАБЫ 173

Искакова К.
АВЕСТА ЖӘНЕ ЗАРАТУШТРА ІЛІМІ: ҒЫЛЫМИ-ТАНЫМДЫҚ ОЙЛАР 177

Адамова А.А.
СӨЙЛЕУДІҢ ТАРИХИ БАСТАУЫ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ ӘРЖАҚТЫЛЫҚ 183

Ибрашова Г.П.
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИСЛАМНЫҢ ТАРАЛУЫ.....188

Жарасова А.К.
ҚАЗАҚ ЖЕРІНЕ ИСЛАМНЫҢ ТАРАЛУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТИГІЗГЕН ӘСЕРІ 194

Байбулсинова А.С., Жалекенова Г.Т.
ОРЫНБОР ӨЛКЕСІ - XYIII-XIX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК ОТАРЛАУ САЯСАТЫНЫҢ ОРТАЛЫҒЫ РЕТІНДЕ.....200

Абдрахманова Р.Л.
ТҮРКІЛЕРДІҢ ӘДЕБИ МҰРАСЫ – ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫ.....212

Сисекешова А.С.
ҚАЗАҚСТАН ЖЕРІН МЕКЕНДЕГЕН ЕЖЕЛГІ ХАЛЫҚТАРДЫҢ ӨРКЕНИЕТІНІҢ РУХАНИ-МӘДЕНИ НЕГІЗДЕРІ МЕН ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖҮЙЕСІ.....219

Бұйрашева А.С.
ҚАЗАҚ ТАРИХЫ – ТҮРКІЛЕРДІҢ ДАЛАЛЫҚ ӨРКЕНИЕТІНІҢ ҚҰРАМДАС БӨЛІГІ 228

Климова Л.А.
ҚАЗАҚ-ТҮРКІЛЕРДІҢ МАТЕРИАЛДЫҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ САБАҚТАСТЫҒЫ.....235

Кашапова А.Н.
ОРХОН-ЕНИСЕЙ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ СИПАТТАМАСЫ.....241

Аюбай К.Қ.
АВЕСТАНЫ АУДАРУ ЖӘНЕ ЗАРАТУШТРА ІЛІМІ.....247

Мустафина Ж.Д., Мәден А.Т.
ХРИСТИАНДЫҚ ЖАҢА ДІНИ ҰЙЫМДАРДЫҢ ИДЕОЛОГИЯСЫ МЕН ДІНИ ТӘЖІРИБЕЛЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ.....258

Тастемирова А.
ЛАТЫН НЕГІЗДІ ӘЛІПБИ ҚАБЫЛДАУ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕ.....268

Гиниятова Д.С.
ЭТИМОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ МАҢЫЗЫ.....272

Хамбетова А.Қ.
ЖАЗУШЫ М.ЕСЛАМҒАЛИЕВТЫҢ «ТҰМАН ІШІНДЕГІ КӨШ» РОМАНЫНЫҢ КӨРКЕМДІК СИПАТЫ 276

Айтбаева К. А.
ПРОФЕССОР Н.Ф.КАТАНОВ ЖӘНЕ ТҮРКІ РУХАНИЯТЫ..... 282

Мырзабекова А. М.
ҚАЗАҚ ЖЕРІНДЕГІ ЖАЗУДЫҢ ПАЙДА БОЛУЫНЫҢ МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ КӨНЕ ТҮРКІЛЕРДІҢ ӘЛІПБИІ 286

Жолдасова А. А.
ҚЫПШАҚ ТІЛДЕРІН ЖҮЙЕЛЕП, ТОПТАСТЫРУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....290

Бөкенбай Н.М.
ИЗУЧЕНИЕ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК В КАЗАХСКОМ, БАШКИРСКОМ, ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ.....293

Шналиева М. У.
РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ВОЛОНТЕРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.....297

Кәрімова Г. Қ.
ТҮРКІ ТІЛІНДЕГІ САН ЕСІМ КАТЕГОРИЯСЫ.....300

Қоңқабаева А. К.
ҚАЗАҚ-ТАТАР ТІЛДЕРІНЕ ОРТАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР.....305

Ерболат Е. Ж.
ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ ДАРА ТҰЛҒАСЫ.....308

Ерғалиева Д. Т.
АРСЕН ИБАТОВ ХАН ЖАРЛЫҚТАРЫ ХАҚЫНДА.....310

Қаршығақызы Т.
ӘМІР НӘЖІПТІҢ ШӘКІРТІ.....313

Каримова Б. М.
ҚАЗАҚТАНУ ҒЫЛЫМИ КУРСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӨЗЕКТІЛІГІ.....315

Искарина А. А.
ТАРИХИ ЛЕКСИКОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....317

Адайбекова А.
КӨНЕ ҚЫПШАҚ ТІЛІ СӨЗДІГІН ҚҰРАСТЫРУДЫҢ ЖӨН – ЖОСЫҒЫ.....320

Арыстанбаева Ғ.С.

КОГНИТИВТІК ЛИНГВИСТИКА ҒЫЛЫМЫНЫҢ СИПАТЫ.....324

Бокенбай Е. М.
СЕМАНТИЧЕСКОЕ СХОДСТВО И СПЕЦИФИКА КАЗАХСКИХ И ТУРЕЦКИХ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК.....327

Нуфтоллина Г.С.
ДИАЛЕКТІЛІК ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІ ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-НЕГІЗІ.....330

Амертаева И.
ТЕСТТІК ТАПСЫРМАЛАР СИПАТТАМАСЫ.....333
.....
Даужанова З.
ТІЛДІК ТҰЛҒА МӘСЕЛЕСІ.....335

Ержанова Г.
ОНОМАСТИКАЛЫҚ КЕҢІСТІК ХАҚЫНДА.....338

Ертай А.
ДИСКУРС ТУРАЛЫ ТҮСІНІК.....339

Имашева Д.
ЭТНОМӘДЕНИ БІРЛІКТЕР ТУРАЛЫ.....341

Искакова А.
ТІЛ САЯСАТЫ.....343

Мусагалиева Р.
ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....345

Өмірзақ Н.
СӨЙЛЕУ МӘНЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗІ.....349

Тасимова А.
ЖАҺАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДА МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....351

Сисенова К.Г.
ЖОҒАРЫ ШЕТ ТІЛДІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ РӨЛІ МЕН ОРНЫ.....354

Райысқызы Н.
БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ-КОММУНИКАТИВТІК ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....357

Мерғалиева Н.
АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ КОММУНИКАТИВТІ БІЛІКТІЛІГІН ДАМЫТУ……..360

Республика күні және Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялықуниверситетінің 25 жылдығына арналған
«ЗАРАТУШТРА ІЛІМІ ЖӘНЕ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ: РУХАНИ-МӘДЕНИЖӘНЕ ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҚ» атты
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ
29 қыркүйек 2023 жыл

МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической конференции "УЧЕНИЕ ЗАРАТУШТРЫ И ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ: ДУХОВНО-КУЛЬТУРНАЯ И ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ», посвященной дню Республики Казахстан и 25-летию Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета29 сентября 2023 год

Materials
of the international scientific and practical conference
"THE DOCTRINE OF ZOROASTRIANIZM AND CENTRAL ASIA:SPIRITUAL, CULTURAL AND HISTORICAL CONTINUITY"
dedicated to the Republic Day and 25th anniversary West Kazakhstan Universityof Innovation and Technology
September 29, 2023

Авторлардың түпнұсқасынан басылып шыққан.
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
090000, Орал қаласы, Н.Назарбаев даңғылы, 194